

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Taner Timur Küreselleşme ve Demokrasi Krizi

Taner Timur
Küreselleşme
ve Demokrasi
Krizi

2. BASKI

Taner Timur, 1958 yılında AÜ SBF'den mezun oldu. Aynı fakültede asistan olmasının ardından, 1968 yılında doçentliğe, 1979 yılında profesörlüğe yükseldi. 12 Eylül askeri darbesinden sonra görevinden istifa ederek çalışmalarını Paris'te sürdürdü. Eylül 1992'de eski görevine döndü. Halen AÜ SBF öğretim üyesidir.

Timur'un eserleri:

- *Türk Devrimi ve Sonrası* (Doğan Yayınevi, 1971, İmge Kitabevi Yayınları, 1993, 1994 1997, 2000)
- *Osmanlı Toplumsal Düzeni* (AÜ SBF, 1979, Turhan Kitabevi, İmge Kitabevi Yayınları, 1994, 2000)
- *Osmanlı Kimliği* (Hil Yayınları, 1986, İmge Kitabevi Yayınları, 1998, 2000)
- *Osmanlı Çalışmaları-İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine* (Verso, 1989, İmge Kitabevi Yayınları, 1996)
- *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş* (İletişim Yayınları, 1991, 1994)
- *Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik* (Afa Yayınları, 1991, İmge Kitabevi Yayınları, 2000)
- *Küreselleşme ve Demokrasi Krizi* (İmge Kitabevi Yayınları, 1996, 2000)
- *Toplumsal Değişme ve Üniversiteler* (İmge Kitabevi Yayınları, 2000)
- *Sürüden Ayrılanlar-Siyasal İktidar, Aydın, Tarih ve Özgürlük* (İmge Kitabevi Yayınları, 2000)
- *Türkler ve Ermeniler* (İmge Kitabevi Yayınları, 2000)

Taner Timur
Küreselleşme ve Demokrasi Krizi
ISBN 975-533-160-3

© Imge Kitabevi Yayınları, 1996
Tüm hakları saklıdır.

Yayıncı izni olmadan, kısmen de olsa
fotokopi, film vb. elektronik ve mekanik
yöntemlerle çoğaltılamaz.

1. Baskı: Ağustos 1996
2. Baskı: Aralık 2000

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Mehmet Göllü

Kapak Tasarım
Elvan Özsezgin

Baskı ve Cilt
Pelin Ofset, (312) 418 70 93/94

Imge Kitabevi
Yayıncılık Paz. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Konur Sok. No: 3 Kızılay 06650 Ankara
Tel: (312) 419 46 10 - 419 46 11
Faks: (312) 425 29 87
İnternet: www.imge.com.tr
E-Posta: imge@imge.com.tr

Taner Timur

Küreselleşme ve Demokrasi Krizi

2. Baskı

İçindekiler

Küreselleşme: Kuram, İdeoloji ve Gerçekler.....	7
Sovyet Sistemi Çökerken.....	97
Kürt Sorunu Üzerine Düşünceler.....	115
Küreselleşme, Türkiye'nin Sorunları ve Kürtler	137
Laiklik ve Siyasal Rejim: İran, Cezayir ve Türkiye.....	163
Türkiye, Irak ve Ortadoğu: Körfez Savaşı Bitti mi?.....	201
İktisadi Kalkınma, Siyasal Rejimler ve Demokrasi Krizi	283

Küreselleşme: Kuram, İdeoloji ve Gerçekler

Son yılların siyaset jargonunda ‘küreselleşme’ kavramı çok yaygın bir kullanım alanı buldu, adeta bir fetiş kavram haline geldi. Ve her fetiş kavram dolayısıyla karşılaşılan bir durum burada da ortaya çıktı: ‘Küreselleşme’ sözcüğü kendine bir yandan tutkulu yandaşlar öte yandan da alerjik karşıtlar yarattı.

Yandaş mısınız? Herhangi bir fikre karşı çıkmak, ileri sürülen bir tezin ‘çağdaşlığa’, ‘batılılaşmaya’, ‘ülke çıkarlarına’ vb. aykırı olduğunu kabul ettirmek mi istiyorsunuz? Çoğu kez bu tezin küreselleşmeye ters düştüğünü söylemeniz yeterli olabilir. Somut çözümlemelere girmek, küreselleşmenin ne olduğunu açıklamak durumunda değilsiniz.

Karşıt mısınız? Hiç çekinmeden bu kavramın herhangi bir gerçeğe tekabül etmediğini, tamamen fiktif ve ideolojik bir kavram olduğunu ileri sürebilirsiniz. Her kavramın, düşünce dünyasında ideolojik bir sapmaya uğrasa bile, so-

mut dünyada bazı maddi temellere sahip olduğunu anımsamanıza gerek bulunmuyor.

Küreselleşme kavramı 1980'lere doğru Harvard, Stanford, Columbia gibi prestijli Amerikan işletme okullarında kullanılmaya başladı ve yine bu çevrelerden çıkmış bazı iktisatçılar tarafından popülerize edildi.¹ Hemen aynı yıllarda uluslararası iktisadi kuruluşların yayınlarında ve raporlarında da yer almaya başladı. Fakat bu kavrama temel teşkil eden somut olguların belirtileri daha 1960'larda ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu belirtiler nelerdi?

Önce kavramın çok yönlü olduğuna ve küreselleşmenin, insanların ilgi alanına göre iktisadi, siyasi ve kültürel yönleriyle gündeme getirildiğine işaret edelim. Aslında tayıncı yönü iktisadi olduğu ve küreselleşme olgusu uluslararası ekonomideki evrimin kendine özgü bir aşaması şeklinde ortaya çıktığı halde, hemen her vesileyle küreselleşmeden söz edilmesi konunun aydınlanmasına yardımcı olmamaktadır. O halde epistemolojik bir eleştiriye fazla tahammülü yokmuş gibi görünen bu kavramı bir ölçüde aydınlığa kavuşturabilmek için nasıl bir yol izlemeliyiz?

Öyle sanıyorum ki küreselleşme kavramı ve olgusunu açıklayabilmek için üç yönlü bir şema sergilemeliyiz. Önce son yirmi otuz yıl içinde uluslararası ekonomi ve daha da genel olarak uluslararası ilişkilerdeki gelişmelerin tamamen ampirik bir yaklaşımla dökümünü yapmaya, panoramasını çizmeye çalışmalıyız. Bugünün dünyası 1960'ların dünyasından hangi noktalarda ayrılmaktadır? Aradaki farklar iki dönem arasında niteliksel bir ayrıma yol açacak boyutta sayılabilir mi? 1980'lerin moda kavramlarını yaratan gelişmeler nelerdir?

İkinci olarak, bilançosunu çıkardığımız somut gelişmelerin felsefede (ve daha geniş olarak ideolojik dünyada),

1 François Chesnais, *La Mondialisation du capital*, Syros, s. 14, Paris, 1994.

teorik iktisatta ve siyasal bilimlerde ne gibi kuramsal tartışmalara yol açtığını, bu tartışmaların hangi 'sorunsal'lar etrafında yapıldığını ve ne gibi yanıtlar üretildiğini irdelemeliyiz. Burada şöyle sorularla karşılaşabiliriz: Bugün bir 'küreselleşme ideolojisi'nden söz edebilir miyiz? Çağdaş iktisat kuramcıları küreselleşme olgusunu belli bir teorik çerçeve içine yerleştirebiliyorlar mı? Yoksa bunun için kuramsal bir katkı mı gerekiyor? Ya da tamamen demode olmuş sanılan bazı eski teoriler bu konuda daha mı açıklayıcı olabiliyor? Bugün bir 'Yeni Dünya Düzeni'nden söz edilebilir mi? Eğer edilebilirse, her türlü bağınazlığın arttığı bir ortamda, bu yeni düzenin simgelediği ve dayattığı siyasal rejim nedir? Sovyetler Birliği'yle beraber kolektivist bir sosyalizm anlayışının çöküşünden sonra, acaba, egemen bir söylemin ifade ettiği gibi, demokrasilerin 'zafer'inden söz edebilir miyiz? Yoksa aslında genel bir 'kriz'in filizlendiği bir geçiş dönemine mi girdik?

Nihayet, üçüncü aşamada, yaşadığımız dönemin özellikleri ve sorunları hakkındaki irdelemelerden sonra perspektifimizdeki olası toplum projeleri ve paradigmlar üzerinde düşünebiliriz. Eşitliksiz bir dünyada ülkemizi çeşitli yönleriyle biçimlendiren 'küresel' dalgalar nelerdir? Türkiye'de bugün bir saplantı haline gelmiş gibi görünen, her ne biçimde olursa olsun Avrupa'yla bütünleşme özlemi bu dalgaların doğal ve olumlu bir sonucu mudur?

Üç başlık altında topladığımız bu sorunları, bu giriş yazısı çerçevesinde yanıtlamak iddiasında bulunmak herhalde okuyucularımıza saygısızlık olacaktır. Bununla beraber ilgili konularda evrensel planda belirgin bazı eğilimleri saptamak, farklı sorunsalları formüle etmek ve değişik yanıtlarla ilgili bazı ipuçlarını sergilemek, sanıyorum ki hem mümkün hem de yararlı olabilir.

1971-1973: Dönüşüm Yılları ve Sonrası

İkinci Dünya Savaşı'nı yaklaşık otuz yıllık bir kalkınma dönemi ("Trente Glorieuses") izledi. Bu kalkınma, 1944 Temmuzunda Bretton-Woods'da kurulan uluslararası para ve maliye sistemi temelinde gerçekleştirildi.

Dolarla altını sabit bir kurda birleştiren bu sistem, ABD'nin dünya altın stoğunun üçte ikisini elinde bulundurduğu bir dönemde başarılı olmaya adaydı ve epeyce bir süre de başarılı oldu. İlhamını geniş ölçüde Keynes'ten alan uygulamalar sabit kur sistemiyle, milliyetçi motiflerle yapılacak rekabetçi ve sistematik devalüasyonları önlemeye yönelikti. Irkçı rejimlerin büyük zorluklarla yenildikleri bir dönemden henüz çıkılıyordu ve sistemin, başka nedenler arasında, bu amacını da anlamak kolaydı.

Avrupa savaş yaralarını sardıktan ve Marshall Planı'nın da yardımıyla belli bir kalkınma sağladıktan sonra uluslararası para sistemi istikrarsızlık belirtileri göstermeye başlamıştı. İlginçtir ki bu gelişmede iktisat dışı bazı faktörler bir ölçüde tayin edici bir rol oynadılar. Bu konuda uluslararası iktisat uzmanları iki olgunun önemi hakkında görüş birliği içindedirler.

Bunlardan birincisi, ABD Başkanı L. Johnson'un 1964 Temmuzunda Vietnam'a kitlesel bir müdahale kararı almasıydı. Seçimler dolayısıyla 1965 Şubatına kadar gizlenen bu karar Amerika'ya üretken olmayan büyük bir mali külfet yüklüyordu. O tarihte, kısmen de gizlilik dolayısıyla, bu karar önemli bir muhalefetle karşılaşmadı.

İkinci olgu ise, 1968 Mayısında Fransa'da patlak veren ve dalga dalga bütün Avrupa'ya yayılan öğrenci-işçi devrimci hareketleriydi. Tüm kapitalist dünyayı dehşet içinde bırakan bu ayaklanmalar bir yandan bastırma önlemlerine yol açıyor, öte yandan da patronları kolektif müzakerelerde keselerin ağzını açmaya zorluyordu. Gerçekten devrimci

atılımlar bastırıldıktan sonra bile, 1970 ve 1971 yıllarında Batı ülkelerinde işçi ücretleri, daralan kâr marjlarına rağmen % 10, hatta bazen % 15 artmaya devam etti.

ABD, Vietnam Savaşı dolayısıyla 'dünya parası' durumundaki dolar ihtiyacını karşılamak için emisyon musluklarını açmış ve 1966'dan itibaren de faizleri yükseltmeye başlamıştı. Böylece uluslararası ekonomide o zamana kadar pek rastlanmamış bir durum, "euro-dolar piyasası" denen bir olgu ortaya çıktı.² Bu piyasa, ilerde getirme potansiyeli taşıdığı sorunlar bir an düşünülmezse, harcamaları gelirlerini karşılamayan ülkeler -özellikle ABD- için cazip bir piyasadı.

Euro-dolar piyasasının, yani ABD kontrolü dışındaki dolarların hacmi 1966'dan sonra hızla arttı ve 1958'de 17 milyarı aşmayan euro-dolarlar 1971'de 50 milyar dolarlık bir hacme ulaştılar.³ 1973 petrol kriziyle 160 milyar dolara yükselen euro-dolarlar bu yıldan sonra da takriben her üç yılda bir ikiye katlandılar.⁴ Bu piyasa en çok Amerika'nın işine yarıyor ve % 8'e kadar çıkardığı faiz oranıyla ülkesine çektiği dış dolarlar sayesinde yarattığı bir borç ekonomisi (debt economy) ile "Kirli Savaş"ı ve kamu açıklarını finanse ediyordu. Fakat aynı zamanda yine uluslararası ilişkilerde pek görülmemiş bir durum ortaya çıkıyor ve bir 'dünya enflasyonu' gündeme geliyordu. Ulusal enflasyonlardan en çok emekçiler ve yoksul kitleler zarar görür; 'dünya enflasyonu' ise yoksul ulusları başlıca kurbanı haline getiriyor ve liberal iktisatçı Maurice Allais'nin dediği gibi, ABD'nin ya-

2 Bu piyasanın oluşumu ve spekülasyon potansiyeli için Bkz. *L'Eurodollar*, Calman-Lévy, Paris, 1971. Fransız iktisatçısı J. Lecerf, daha 1969'da bu piyasanın uluslararası para sisteminde istikrar bozucu, "endişe verici" niteliğine dikkati çekiyordu. *L'Or et les monnaies*, Gallimard, ss. 168, 169, Paris, 1969.

3 Jean Deniset, "Chronique d'une décennie", François Perroux, Jean Deniset, Henri Bourguinat (yay.), *Inflation, Dollar, Euro-dollar*, Gallimard, s. 59, Paris 1971.

4 F. Chesnais, *ay. s. 217*
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

rattığı para “en fakirlerin en zenginlere ödediği gerçek bir vergi”⁵ haline geliyordu.

1970'lere gelindiği vakit Avrupa devletlerinin ödeme dengeleri düzelmiş, döviz rezervleri büyük bir artış göstermişti. Bu durumda euro-dolar piyasasında büyük bir borçlu haline gelmiş olan Amerika'nın altın-dolar konvertibilitesi-ni koruması giderek zorlaşıyor, hatta olanaksızlaşıyordu. 15 Ağustos 1971'de altınla doların bağlarını koparan karar bu koşullarda alındı. İki yıl sonra da Batılı dövizler dalgalanmaya terk edilince uluslararası para sistemi yeni ve çalkantılı bir döneme girdi.⁶

Doların her türlü kayıttan kurtulması, iktisadi -giderek siyasi- bütünleşme çabaları içindeki Avrupa'yla ABD çıkarlarını net bir şekilde karşı karşıya getiriyordu. Uluslararası iktisatta, Maastricht Anlaşması çerçevesinde günümüzün temel sorununu teşkil eden çelişkiyi, daha 1971'de Fransız iktisatçısı J. Deniset şöyle ifade etmiştir: “Avrupa'nın iktisadi ve parasal bir kutup oluşturması hiç kuşkusuz, artık Amerika'nın işine gelmiyor. Büyük olasılıkla en korktukları şey budur. Onlar için en avantajlı çözüm, aralarında bölünmüş ve sorunlarını ayrı ayrı Washington'da tartışmaya gelen ortaklardır.”⁷

1973 yılı başka bir yönden de uluslararası ekonomi açısından son derece önemli bir yıl oldu. Petrol fiyatlarının dörde katlanması şeklinde ortaya çıkan bir petrol krizi

5 Maurice Allais, “La science économique et les faits”, *Revue des Deux Mondes*, Haziran 1990.

6 Fransız iktisatçı Michel Aglietta, Bretton-Woods sisteminin çöküşü ve petrol krizini yeni bir iktisadi dönemin başlangıcı olarak görüyor ve ‘Fordizm’ sayesinde gerçekleştirilen otuz yıllık büyümenin bittiğini ifade ediyor. Yazara göre “kitle üretimi ile kitle tüketimi arasında tarihte benzeri olmayan bir bağlantıdan doğan Fordizm, büyük şirketler arasındaki rekabet, özgün bir ücret uzlaşması, ilhamını Keynes ve Beveridge'den alan bir devlet ve nihayet ‘Pax Americana’ya dayanan bir uluslararası sistem çerçevesinde” somutlaşıyordu. *Le Monde*, 21 Eylül 1993.

7 J. Deniset, ay, s. 278.

uluslararası piyasayı altüst etmişti. 1978'de patlak veren ikinci petrol kriziyle birlikte düşünülürse, enerji sorununun uluslararası finans piyasasında yarattığı şok ve dalgalanmalar burada açıklamaya çalıştığımız 'küreselleşme' süreci ile yakından ilgilidir.

1973'teki petrol krizi ABD'de 1970'te başlayan ve ucuz petrol nedeniyle yeni rafineriler açılmasını ihmal eden bir politikanın sonucu olarak ortaya çıkan petrol darlığından doğmuştu. Yani kriz, esas itibarıyla, Amerikan kökenliydi. Fakat bu sırada ABD hükümeti, bu duruma çare olmak üzere, "yabancı ülkelere bağımlılığı azaltmak için ulusal enerji kaynaklarının gelişimini teşvik etmek ve daha uzun vadeli olarak da yeni enerji çağını açmak"⁸ kararını almıştı. Bu karar Amerika'yı petrol ülkeleri (OPEC) ile çıkar birliğine sokuyordu. ABD bu yüzden krize yeşil ışık yakmakla suçlanmıştır. Örneğin, Ortadoğulu petrol uzmanı N. Sarkis "ABD'nin OPEC'in oyununu oynadığını veya bunun tersini söylemek çok basit ve şematik olur" demekle birlikte şunları da ekliyordu: "Aslında bir yandan ABD'nin petrol fiyatlarının artışı içerden yeni stratejisi, öte yandan da petrol ihraç eden ülkelerin daha adil bir fiyat için sarf ettikleri çabalar arasında bir uyum vardı... Siyasi nedenlerle Amerikan hükümeti, hem OPEC paravanı arkasına gizlenerek hem de onu artıştan sorumlu tutarak petrol fiyatlarının yükselişini destekledi."⁹

Bu tarz açıklamalar Batılılara pahalıya mal olan krizde Amerikan parmağı olduğu kuşkusunu yaydığı ölçüde Amerikalıları kızdırmış ve ABD devlet adamları bu iddiaları yalanlayan beyanatlar vermişlerdir. Hatta Kissinger, 1973 Aralık ayında Londra'da "petrol stratejisi" ile ilgili bir konuşma yaparak bu konudaki "kısır demagojiyi" kınamış ve ileri sanayi ülkelerine uzun vadeli petrol fiyatları için itti-

8 Nicolas Sarkis, *Le Pétrole à l'heure arabe*, Stock, s. 65, Paris, 1975.

9 ay, s. 66. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

fak önermiştir.¹⁰

1973'ten sonra, ABD başta olmak üzere birçok ülke, uluslararası mali piyasadan giderek artan ölçülerde borç alıyordu. Amerika'nın 1970'te 322 milyar dolar olan borçları 1980'de 906 milyar dolara, 1992'de de 4,061 milyar dolara çıkmıştır.¹¹ Bu arada bir çok azgelişmiş ülke de büyük borçlar altına girmiş ve alacaklı bankalar grubuyla borçlu devletler, Uluslararası Para Fonu'nun kontrolünde bir müzakere sistemi yaratarak yeni bir mali "New Deal" düzeni yaratmışlardır. Krizin yarattığı yeni düzen artık farklı üyeleri de etkili kılıyordu. S. de Brunhoff'un yazdığı gibi "işçi sınıfları, kapitalist dünyada özne olmaktan çıkma eğilimine girdikleri bir sırada, finans yoluyla, petrol üreticisi devletler, 'yeni sanayileşmiş ülkeler' ve başka bazı gelişmekte olan ülkeler uluslararası ekonomiye özne olarak giriyorlardı."¹²

1980'lere gelince uluslararası piyasada, ileri sanayi ülkelerinin merkez bankalarının kontrol edemeyeceği ve her türlü spekülasyona açık bir dolar birikimi olmuştu. Daha sonraları 'spekülatif balon', 'jeofinans', 'sıcak para' gibi kavramlara yol açan bu gelişme, aynı yıllara rastlayan bilişim devrimi sayesinde de ivme kazanmıştı. Yine aynı süreç içinde yükselen bir ideoloji olan neoliberalizmin etkisiyle uluslararası sermaye piyasasını tamamen özgür kılan bir 'kuralsızlaştırma' (dérèglementation) hareketi başlamıştı.

1980'lerin uluslararası iktisadi hayatını iyi değerlendirebilmek için iki önemli olguyu gözden uzak bulundurmamak gerekir. Bunlar 1979'da Thatcher'ın İngiltere'de, 1981'de de Reagan'ın Amerika'da iktidara gelmeleridir. Neolibe-

10 H. Kissinger, *Les années orangeuses*, Fayard, c. II, s. 1087, Paris, 1982.

11 F. Chesnais, *ay*, s. 221.

12 Suzanne de Brunhoff, *L'Heure de marché: Critique du libéralisme*, PUF, s. 15, Paris, 1986. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

ral felsefeyi tamamen benimsemiş olan bu liderler -özellikle ABD'nin uluslararası ekonomideki konumu dolayısıyla Reagan- bugün “küreselleşme” denen süreci hızlandırmakta özel bir rol oynadılar.

R. Reagan, 1967-1974 yılları arasında Kaliforniya valiliği yapmış, soğuk savaşı yeniden canlandıracak nitelikte katı, tutucu fikirlere sahip bir devlet adamıydı. Uyguladığı politikanın iktisadi temeli de 1978'de Kaliforniya'da yaşanan vergi isyanına¹³ dayanıyor izlenimini vermektedir. Bu politika Amerika'da “arz yönlü ekonomi” (supplieside economics) adıyla uygulanmıştır. “Reaganomics” de denilen bu politika, uluslararası planda “yapısal uyum” (structural adjustment) uygulamalarına yol açmıştır.

‘Arz yönlü ekonomi’nin J. B. Say’e kadar uzanan teorik temelleri epeyce tartışılmıştır.¹⁴ Biz burada uluslararası iktisattaki ampirik gelişmeleri izlerken, ‘yapısal uyum’ felsefesinin ve ‘arz yönlü ekonomi’nin somut planda ne anlama geldiğini ve hangi önerilere dayandığını anlamaya çalışacağız. Aslında bu iki politika arasında doğrudan bir ilişki yoktur. Fakat R. Reagan, ‘arz yönlü ekonomi’yi, koyu anti-komünizminin bir sonucu olan Yıldızlar Savaşı’nı finanse etmek için uluslararası sermaye piyasasında borçlanma politikasına dayandırdığı için ‘yapısal uyum’ önlemlerinin de küreselleşmesinde rol oynamıştır.

13 M. Beaud, G. Dostaler, *La pensée économique depuis Keynes*, s. 157, Seuil, Paris, 1993.

14 Bu politika sosyal refah kurumlarına ve eşitlik ilkesine karşı bir kampanya ile birlikte yürütülmüştür. Bu konuda, özellikle, George Wilder’in “uluslararası best-seller” olarak sunulan *Wealth and Poverty* (Londra 1981) isimli eserine bakılabilir. Ayrıca, aynı yıl yayımlanan, Peter T. Bauer’in *Equality, The Third World and Economic Delusion*, Londra, 1981 isimli eseri de aydınlatıcıdır. Fransa’da da benzer fikirler, daha ılımlı olarak, Alain Minc tarafından geliştirilmiştir: *La machine égalitaire*, Grasset, Paris, 1987. Yazara göre, elli yıllık Refah Devleti (Welfare State) uygulamasından sonra “daha fazla pazar ve rekabet, özellikle daha fazla hukuki düzenleme, daha fazla eşitlik için beklenmedik araçlar haline geliyorlar.” (s. 202-203) A. Minc bunu “eşitlik paradoksu” olarak niteliyor.

“Yapısal Uyum” Dedikleri

‘Yapısal uyum’ politikası, 1980’lerin başında Amerikalı bir iktisatçı tarafından ortaya atılmıştır. Johns Hopkins Üniversitesi’nde öğretim üyeliği yapan ve 1960’tan itibaren neoliberal politikayı savunan Bela Balassa,¹⁵ esas itibarıyla Brezilya, Şili ve Pakistan deneylerinden hareketle ‘ithal ikamesi’ politikasının başarısızlığı kanısına varmıştı. Z. Laidi’nin yazdığı gibi, “neoliberal komplonun başını çeken Balassa, soyut bir biçimde liberalizmle sosyalizmi karşı karşıya getirmiyor, daha çok ‘ithal ikamesi’ ‘dışadönük politika’ kutuplaşmasını vurguluyordu.”¹⁶ Fakat kavram, Balassa’nın kafasında daha çok az gelişmiş ülkelere yönelik biçimde düşünülmüş olsa bile, IMF, Dünya Bankası, OECD gibi kuruluşların raporlarında evrensel boyutlarda kullanılıyordu. Bununla beraber “Yapısal Uyum” başlığı altında az gelişmiş ülkelere sunulan önlemlerle gelişmekte olan ülkelere sunulan önlemlerin hedefleri farklıydı. Az gelişmiş ülkelerde “niyet mektupları”nın başlıca hedefini, her ne şekilde olursa olsun ‘devlet müdahaleciliği ve işletmeciliği’ teşkil ederken, gelişmiş ülkelerde bu hedefi Refah Devleti (Welfare State) çerçevesindeki toplumsal güvenceler oluştuyordu.¹⁷

B. Balassa, Dünya Bankası için hazırladığı raporda ‘yapısal uyum’ politikasını şöyle sunuyordu: “Yapısal uyum politikası, ulusal politikaların daha önceki büyüme trendlerini kazanabilmeleri için dış şoklara cevap verme amacına

15 B. Balassa, “Structural Adjustment Policies in Developing Economies”, *World Bank Staff Working Paper*, Temmuz 1981.

16 Zaki Laidi, *Enquête sur la Banque Mondiale*, s. 135, Fayard, Paris, 1989.

17 T. Coutrot ve M. Husson, *Les destins du tiers monde*, Nathan, Paris, s. 173, 1993. Bunun en son örneğini 1996 Şubat ayında Davos’taki Dünya Ekonomisi Forumu’nda Fransa ve diğer bazı Avrupa ülkelerinin sosyal politikalarının ve “emek pazarlarının katılığının” ABD ve Uzakdoğu “dragon”ları tarafından eleştirilmelerinde gördük. Bkz. *Le Monde* (E. Izraelewicz’in makalesi), 11-12 Şubat 1996

yönelik bir politika olarak tanımlanabilir.”¹⁸ Yazar, “dış şok”tan, esas olarak, 1973 petrol krizini ve bu bağlamda Batı ekonomilerinin girdiği resesyonun etkilerini kastetmektedir. Daha sonraki yıllarda ikinci petrol krizi de patlak vermiş ve 1978’i izleyen birkaç yıl içinde petrol fiyatları % 160 artmıştır.

Balassa'nın belirttiğine göre, 1974-1978 şokuna üç ülkeye (Güney Kore, Singapur, Tayvan) ‘dışadönük’ politikalarla yanıt vermiş, daha sonra bunlara Şili ve Uruguay da katılmış, buna karşılık Arjantin, Meksika ve Türkiye “görelili içedönük politikalarda ısrar etmişlerdi.”¹⁹

Neoliberal iktisatçının yapısal uyum bağlamında önerdiği önlemler şunlardır: Fiyat serbestisi, ihracat teşvikleri, gümrük indirimleri, üretimi artırıcı önlemler, mali reformlar, uygun bir faiz politikası vb. Balassa'ya göre “iç fiyatları uluslararası fiyatlar düzeyine çekmek tarımda ve enerjide ‘ithal ikamesi’ konusunda yararlı olacaktır.”²⁰ Petrol krizinden sonra Uzakdoğu “dragon”ları müspet faiz kurları uygulayarak iç tasarruflarını artırmışlar, buna karşılık, aralarında Türkiye'nin de bulunduğu birçok ülke menfi faizlerle “iç tasarrufu olumsuz yönde etkilemişlerdir.”²¹

Amerikalı iktisatçının programı, çoğu Türkiye’de bilinen ve uygulanmış olan bu önlemlerden ibaret değildir. Sanılabileceğinin aksine, neoliberal kuramcı reçetesinde devlete de bir görev vermiştir. Balassa'ya göre büyük projeleri devlet destekleyecek ve “kamu otoritelerinin teşvik ya da finanse ettiği yatırım projelerinin değerlendirilmesi yatırımların dağılımındaki etkinliği artıracaktır.”²² Ne var ki tüm müdahaleler pazar ekonomisi doğrultusunda ve özel sektörü desteklemek için yapılacaktır.

18 B. Balassa, ay.

19 ay, ss. 4-5.

20 ay, s. 33.

21 ay, s. 11.

22 ay, s. 33.

Aslında yapısal uyum politikası IMF tarafından, adı konmadan, daha önce uygulanmaya başlamıştı. Bazı iktisatçılar bu konuda ilk adım olarak, IMF İdare Meclisi'nin 1979'da aldığı bir kararla, koşullarını artıran ve katılaştıran bir tutum içine girmesini gösteriyorlar. Kuruluşun Genel Direktörü yapısal uyumun “uzun vadeli bir strateji” olduğunu söylüyor ve “IMF'nin müdahale sahasının genişlemesi”nden söz ediyordu.²³

Bugün kriz içindeki bir dünyada yapısal uyum politikalarının sonuçları hakkında genel bir değerlendirme yapabiliriz. Fakat 1980'lerin başlarında bu konuda bir açıklık yoktu ve örneğin, 1982'de IMF Genel Direktörü şöyle konuşuyordu. “Eğer dünya ekonomisinin daha sağlıklı ve daha dinamik bir iklime kavuşması isteniyorsa, mevcut durum enerjik ve cesur önlemlerin kabulünü gerektiriyor. İşte ‘(yapısal) uyum’ gibi bir ölçüde müphem bir kavramla dünya ekonomisinin seyrini değiştirecek bir süreç kastedilmektedir.”²⁴ Bu iddialı satırların yazıldığı tarih, Meksika ve Brezilya'nın borçlarını ödeyemez duruma düştükleri, büyük bir uluslararası mali krizin doğduğu ve bazı uluslararası bankaların iflasın eşiğine geldikleri tarihtir. Bu yüzden, öyle sanıyorum ki M. de la Rosière'in söyledikleri bir rastlantı değildi. Batılı metropollerde Meksika ve Brezilya'nın müflis durumlarının, domino teorisi uyarınca tüm borçlu ülkelere yayılarak kapitalist sistemi sarsacağı endişesi ege-

23 Marie-France L'Héritau, *Le fonds monétaire et les pays du tiers monde*, IEDES, s. 110, Paris, 1990. (Nakledilen kaynak, *Bulletin du FMI*, 9 Haziran 1980). Türkiye bu katılımdan ilk nasibini alan ülkeler arasındadır. 24 Ocak 1980 Kararları çerçevesinde IMF ile Mart 1980'de imzalanan 'Yapısal Uyum' Anlaşması bu uygulamanın ilk örneklerinden biridir. Dr. Oktar Türel, “1980 - 1992 Döneminde Türkiye'de Finansal Yapı ve Politikalar”, *Türkiye'de Finansal Yapı ve Mali Politikalar*, Tarih Vakfı-Yurt Yayınları, s. 121, Ankara, 1993.

24 Marie-France L'Héritau naklediyor, ay, s. 239. Nakledilen kaynak, *Bulletin du FMI*, 15 Mart 1982.

men olmuştu. İşte yapısal uyum programlarına hız veren gelişme, esas itibariyle bu borç krizinin yinelenmesini önlemek kaygısına dayanmıştır. Gerçekten de 1982'den sonra, Üçüncü Dünya'nın borçlanma furyasına set çekilmiş ve bu konuda çok daha dikkatli bir tavır sergilenmeye başlanmıştır. Bunun için az gelişmiş ülkelerin ekonomilerindeki ithal ikamesi politikalarının 'zehirlediği' sektörlerin, özellikle KIT'lerin 'panzehir' kürüyle (desintoxication) temizlenmesi planlanmış²⁵ ve Dünya Bankası ile IMF bu yöndeki programları finanse etmeğe başlamışlardır.

Uluslararası finans sisteminde liberalleşme genel kural haline getirilerek ve özellikle gelişmekte olan ülkelere empoze edilerek, küreselleşme denen sürecin çok önemli bir halkası daha gerçekleştirilmiştir. Bir IMF raporu bunun nedenlerini şöyle sıralıyor: Dış borçlara ve ödemeler dengesi açıklarına cevap vermek, kara parayı temizlemek, sermaye kaçışlarını önlemek, otoriteyi siyasetten pazara nakletmek vb. Aynı raporda şu ilginç satırları da okuyoruz: "Birçok halde dalgalı kur sistemleri, IMF destekli uyum programlarının parçası olarak, kurumun teknik yönlerin ifadesine yardım etmesiyle gerçekleşmiştir." Ve "dalgalı kur sisteminin tesisinde dikkate alınan başlıca husus, spekülasyon dalgalarının sarsıcı etkilerine ve tekel durumlarının oluşmasına engeller koymak olmuştur."²⁶ Bu raporun yazıldığı tarihten sonraki gelişmeler, ne yazık ki, bu amacı destekler nitelikte olmamıştır. Dünya piyasasında serseri mayın gibi dolaşan 'sıcak para' dalgaları, son örneği Meksika'da görüldüğü gibi, çarptıkları ülkeleri allak bullak etmeğe devam ediyorlar.

Bugün uluslararası iktisada damgasını vuran olgu, Nobel ödüllü kimi iktisatçıların "kumarhane ekonomisi"nden

25 George Corm, *Le nouveau désordre économique mondial*, La Découverte, s. 66, Paris, 1993.

26 *Floating Exchange Rates in Developing Countries*, IMF, Washington D.C., 1987

de söz ettiği dikkate alınır, dünya finans sistemindeki liberasyonmuş gibi görünmektedir. Dünya finans pazarının 1980'den sonra en hızlı gelişen sektörü de döviz piyasası olmuş, on yıl içinde bu pazar on kat büyümüş ve 1992'den sonra da günde bir trilyon dolarlık işlem haddine ulaşmıştır. Bu yekûnun, ancak % 3'ü mal alışverişini finanse etmektedir.²⁷ Aslında döviz piyasasının temel işlevi, ilke olarak, ticari işlemlerin yürütülmesini kolaylaştırmak olarak görülür. Oysa günümüzde karşılaşılan durum, para kazanmanın en kolay yolunun, bizzat para spekülasyonu haline gelmiş olmasıdır. Bunun ise kurumsal ya da bireysel planda çok küçük bir azınlık tarafından yürütüldüğü ve mekanizmanın büyük halk kitleleri aleyhine çalıştığı açıktır.

İşte konuya bizim de dünya para ve finans sistemindeki büyük değişikliğe genel olarak bir göz atmakla başlamamızın nedenini bu teşkil ediyor. Oysa küreselleşme çok boyutlu bir süreçtir. Finans sisteminin dışında sanayi, bilim ve teknoloji, tarım, hizmet sektörü, iletişim ve hatta bütün yönleriyle kültür hayatını da ilgilendirmektedir. Sanıyorum ki burada sorulacak temel soru şu olmalıdır: Küreselleşmenin motor gücü nedir?

Küreselleşmeyi bir motor gücü bağlamında çözümleme denemesine girişmek, bizi kuramsal bir çerçeve arayışına sevk edecektir. Bundan önce, uluslararası ekonomideki gelişmelere paralel olarak, sosyopolitik gelişmelerle ilgili bazı gözlemlerde bulunmak da yararlı olabilir.

Ulus-Devlet, Bölgesel Bütünleşmeler, Çokuluslu Firmalar ve Demokrasi Krizi

Son yıllarda küreselleşme süreci ile ilgili çözümlemelerde 'analiz birimi' olarak ulus-devletler, bölgesel entegrasyonlar ya da çokuluslu şirketler ele alınmakta, bunlar arasındaki

uyumlu ve/veya çelişkili ilişkiler incelenmektedir. Bu alanda genel eğilim, daha ziyade, çokuluslu şirketlerin dayattığı bir küreselleşme sürecinin ulus-devletlerin iktidarını ve hareket alanını daralttığı, uluslararası pazardaki rekabeti kızıştırdığı ve bunun da bölgesel entegrasyon girişimlerine yol açtığı şeklindedir. Aynı gelişim siyasal sistemler için de istikrarsızlık faktörü olmakta ve Batılı demokrasilere bir yandan mutlak ve evrensel bir statü yakıştırılmaya çalışılırken öte yandan da demokrasilerin geleceği konusunda kuşklar doğmakta, ‘demokrasi krizi’ gündeme getirilmektedir. Sorun şudur: Batı'nın temsili demokrasisi küreselleşme sorununa yanıt verecek kurumsal yapıya ve esnekliğe sahip midir? Yoksa bu alanda, bazı kuramcılarının da dedikleri gibi, yeni ve özgün bir yapılanmaya, Batı tipi bir “perestroyka”ya mı ihtiyaç vardır?

Uluslararası finans liberasyonunun başlangıcı sayılabilecek 1973 petrol kriziyle beraber uluslararası planda yeni bir yapılanma girişimi de kendisini göstermeye başlamıştı. Gerçekten bu tarihte ABD, Batı Avrupa ve Japonya'nın en üst düzeyde politikacılarından oluşan bir Üçlü (Trilateral) Komisyon'un kuruluşuna tanık oluyoruz.²⁸ Asıl amacı Japonya'yı Batı dünyasına siyasi bağlarla da entegre etmek olan bu komisyonun ilk işlerinden biri “Demokrasi Krizi” başlıklı bir rapor hazırlamak olmuştur.

Konularında ün yapmış bir Fransız, bir Amerikalı ve bir Japon tarafından kaleme alınan bu rapor²⁹ savaştan sonraki yirmi beş yıl boyunca demokrasinin iyi işlediğini, fakat sonra durgunluk dönemine girerek büyüme yönündeki talepleri karşılayamadığını söylüyordu. Raporu kale-

28 J. Carter, Raymond Barre, H. Schmidt, eski Japon Başbakanı vb. gibi kişileri içeren bu komisyon dünya basınında büyük yankılar uyandırmıştı. Bkz. Yann Moncomble, *La Trilatérale et les secrets du mondialisme*, Faits et Documents, Paris, 1980.

29 Michel J. Crozier, Samuel P. Huntington, Joji Watanuki, *The Crisis of Democracy*, New York University Press, 1975.

me alanlar üç bölgenin temsilcisi olan ülkelerde ne dinin ne devletin (milliyetçiliğin) ne de bir sosyal sınıfın artık uzlaşma sağlayamadığı inancındaydılar. Daha sonra kendi bölgeleriyle ilgili özgül sorunları dile getiriyorlardı.

Dokuz yıl sonra, yine üç prestijli imza taşıyan ve gelişmelerin bilançosunu çıkaran farklı, fakat aynı başlığı (Demokrasi Krizi) taşıyan bir rapor, “tarihte ilk kez gerçekten küresel bir dünya sistemi doğuyor” saptamasını yapıyor ve iyimserlikle devam ediyordu: “Dokuz yıl içinde, birçok krizi atlattıktan sonra demokrasilerin dikkate değer bir esneklik gösterdiğine tanık olduk. Demokrasilerin yönetim yeteneği hakkında kötümser değiliz. En büyük kaygımız demokrasilerin uluslararası kalkınma, uyumluluk ve eşgüdüm yeteneği konularında bir ortak hedef gütmeye konusundaki yetersizliğidir.”³⁰ Bu konuda da kalkınma sorunuyla demokrasilerin geleceği arasında bir bağlantı kurularak ve Üçüncü Dünya ülkelerinin çığ gibi büyümüş borçları hatırlatılarak şu gözlemde bulunuluyordu: “Eğer ‘Trilateral’ ülkeler belli bir büyüme oranını sağlayabilirlerse, bu, borçluluk sorununun kontrolünü gerçekleştirebilecek ve ticaretin giderek artması da sorunu aşmaya yardımcı olacaktır.”³¹ Böyle bir uyumun oluşması için gereken yeniden siyasal yapılanmanın dayanakları neler olabilir?

“Yeni Demokrasi” mi?

‘Demokrasi krizi’ günümüzde de toplumbilimciler ve dene-meciler arasında tartışmalara konu olmaktadır. Rejim konusuna Amerika, büyük sermaye grupları ve çokuluslu şirketler açısından bakan ve “bu siyasal mücadele, yalnız ulus düzeyinde kalamaz; Birleşmiş Milletler'den yerel meclislere

30 David Owen (İngiliz sosyal demokrat milletvekili), Saburo Okita (eski Japon Dışişleri Bakanı), Z. Brzezinski, *Crisis of Democracy*, s. 5, New York University Press, 1984.

31 ay, s. 6. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

kadar bütün dünya düzeni yeniden yapılanmayı gerektirmektedir” diyen Alvin Toffler'ın, “yirmi birinci yüzyılın demokrasisi”³² ile ilgili fikirlerine başka bir yazımda değinmiştim. Burada Alvin Toffler gibi demokrasiyi sorgulayan ve yine onun gibi Türkiye'de de tanınan iki düşünürden (Alain Minc ve Alain Touraine'den) kısaca söz etmek istiyorum. Bu gibi örnekler ‘küreselleşme süreci’nin siyasal yapılanması konusunun kapitalist dünyada ne gibi arayışlara yol açtığı hususunda bazı ipuçları verebilir.

Alain Minc çağımız hakkında epeyce kötümserdir ve onu “yeni bir Ortaçağ” olarak görmektedir: “örgütlü sistemlerin yokluğu, her türlü merkezin kaybolması, ‘gri bölgeler’in gelişmesi... mafya, yolsuzluklar... aklın yerini çoktandır yok olmuş ilkel ideoloji ve vehimlere terk edişi, krizlerin tekrar başlaması”:³³ İşte “Yeni Ortaçağ”a rengini veren bazı fırça darbeleri! Fakat bu “Yeni Ortaçağ”ın malikâneleri nerededir ve gezgin şövalyeleri kimlerdir? Bu şövalyeler yazarımızın da aralarında yer aldığı dev şirketlerin genel direktörleri olmasın? Alain Minc bu konuda suskun kalıyor.³⁴ Fakat Fransız düşünürünün küreselleşme sürecinin dayattığı siyasal rejimle ilgili fikirleri son eserinde daha açık bir biçimde yer alıyor.

Alain Minc de, Alvin Toffler gibi, yirmi birinci yüzyılın demokrasisi üzerinde düşünüyor ve şu saptamayı yapıyor: “yirmi birinci yüzyılın başlarında kamuoyu, yirminci yüzyılın başında işçi sınıfı ne idiyse onu temsil edecek: Bir gerçek, bir efsane ve bir psikoz!”³⁵ Yazar, bu garip benzetmeden sonra da şu yorumda bulunuyor: Geleneksel de-

32 Alvin Toffler, *Üçüncü Dalga*, Altın Kitaplar, ss. 474- 476, İstanbul, 1981.

33 Alain Minc, *Le nouveau moyen âge*, Gallimard, ss. 10- 11, Paris, 1993.

34 G. Corm bu konuda şunları yazıyor: (Yeni finans sisteminin direktörleri ve teknokratları) “Ortaçağın gezgin şövalyeleri gibi, bir çokuluslu şirketten öbürüne, bir bankadan ötekine geçen teknik-ekonomik bir feodalitenin üyeleridir.” ay, s. 28.

35 Alain Minc, *L'Yvesse, démocratie*, Gallimard, ss. 10, Paris, 1995.

mokراسiye “temsili sistem, refah devleti ve orta sınıf”tan oluşan bir kutsal üçlü (teslis) egemendi; oysa günümüzde bunun yerini “medya, kamuoyu ve yargıç”tan oluşan yeni bir kutsal üçlü aldı. “Kamuoyu demokراسisi hakimiyetini kurdu... Onunla savaşmak hedef şaşırmak demektir.”³⁶ Doğru olan onu düşünmek ve yeni bir biçimde kurmaktır. Temel sorun ise ‘kamuoyu demokراسisi’ ile ‘kamu çıkarı’nı bağdaştırmaktır. Eğer bu başarılmazsa “kamuoyu demokراسisi bunu kendiliğinden yapacak, ‘demokratik sarhoşluk’ en kötü yanlarıyla zafer kazanacak ve bizler de karanlık yıllara tanık olacağız.”³⁷

‘Kamuoyu demokراسisi’ni yeniden nasıl örgütleyeceğiz? Onu anayasal düzene nasıl entegre edeceğiz? Fransız düşünürü bu konuda çözümü, yine Alvin Toffler paralelinde, “halk girişimleri olanaklarının artırılarak referandum alanının genişletilmesinde, Anayasa Mahkemesi'ne doğrudan başvurularda ve yasama yetkisi çerçevesinde, en yumuşak şekilleriyle, yerel referandumların sağlanmasında”³⁸ görüyor. Artık çağdaş devletin ve devlet adamlarının temel görevi kamuoyu ile kamu çıkarı arasında “bir egemenlik paylaşımı şekli”³⁹ bulup gerçekleştirmektir.

Alain Minc'in, ilhamını A. de Tocqueville'den alan ve ‘kamuoyu totaliterliği’ne savaş açan bu fikirleri çağdaş ‘sağ’ ve ‘sol’ siyasal güçlerin artık alternatif bir politika üretmeyeceklerini de ifade ediyor ve bu konudaki çabaları “fantezi ve kaprisli girişimler”⁴⁰ olarak görüyor. Kısaca her ülke, artık demode olmuş sağ-sol çatışmalarını bir tarafa bırakarak, küreselleşme bağlamında siyasal yapısına bir çekidüzen vermeli ve temel çıkarlarını en gerçekçi bir biçimde sa-

36 ay, ss. 13, 75.

37 ay, s. 11.

38 ay, s. 253.

39 ay, s. 257.

40 ay, s. 249.

vunmalıdır. Alain Minc, yeni seçilen Devlet Başkanı'na bir açık mektupla bitirdiği eserinde bunu Fransa açısından yapıyor. Fakat fikirlerinin evrensel bir yönü vardır ve çok daha "vulgarize" bir düzeyde, bu tezler dünya kamuoyunda bir hayli yaygın bir küreselleşme ideolojisi içinde yer alıyorlar. Bu ideoloji birçok versiyonu olan 'çokuluslu şirketler ideolojisi'ne paraleldir. Bunlardan da çok yankı uyandırmış bir örnek verelim.

"Trilateral" sözcüleri yeni ekonomik düzenin üç güçlü cephesini siyasal planda yakınlaştırmaya çalışırken, salt iktisadi planda da "Üçlü Güç"ün (Triad Power) tanıtımı ve propagandası yapıyordu. 1990'lara doğru iktisat yazınına mal olan bu kavramın mucidi K. Ohmae, aslında, optiğini çokuluslu şirketler üzerine çevirmişti. Kendisine göre "Triad"ın motor gücü çokuluslu şirketlerdi ve bunların özelliklerini dokuz madde halinde özetliyordu. 'Triad' kuruluş halindedir" diyordu Ohmae; "kafadan uydurma bir şey değil, bir gerçektir. Bu gerçek, basında yaygın yeni himayeci tezlerle, seçmenleri nezdinde imajını korumak isteyen hırslı politikacıların ve mazeret peşindeki şirket müdürlerinin sözleriyle maskelenmektedir."⁴¹ Ohmae'ye göre, ancak üç güçlü bölgeye (ABD, AB, ve Japonya) demir atmış bir şirket gerçek bir çokuluslu şirketi oluşturuyor ve "Triad Power" haline geliyordu. Milliyetçiliğe çatan, 'dünya vatandaşlığı'nın, 'sınır tanımayan şirketler'in ve 'panekonomik dünya'nın avukatlığını yapan yazar,⁴² belli bir 'küreselleşme' sürecinin de en önde gelen ideologlarından biri olarak şöhret yapıyordu.

Şimdi tekrar kapitalist dünyadaki rejim krizine dönem ve -bu konuda bir sentez denemesi söz konusu olamayacağına göre- kulaklarımızı bu kez de 'sosyal demokrat'

41 Kenichi Ohmae, *La Triade, émergence d'une stratégie mondiale de l'entreprise*, Flammarion, Paris, 1985.

42 K. Ohmae, *L'Entreprise sans Frontière*, Inter-Editions, Paris, 1991.

eğilimli bir sosyoloğa verelim. Söz konusu kişi Fransız toplumbilimcisi Alain Touraine'dir.

Alain Touraine, daha önce fikirlerini özetlediğimiz küreselleşme ideologlarıyla bir noktada hemfikirdir. O da küreselleşme olgusunun dönüşü olmayan bir sosyoekonomik süreç teşkil ettiği ve bu süreci dikkate almayan politikaların ister istemez başarısızlığa mahkûm olacağı yönündedir. Bu tez Mayıs 68 Devrimine heyecanla katılmış sosyologu 'Refah Devleti' uygulamalarını yadsımaya kadar götürüyor. Fakat ilginçtir ki A. Touraine bu iddiasında kendisine J. Habermas ve M. Foucault gibi ünlü filozoflardan destek de bulduğu inancındadır. J. Habermas, 'Refah Devleti'ni "dünyevi yaşantımızın kolonizasyonu" olarak görmüyor muydu? Öte yandan, "Michel Foucault ve etkilediği aydınlar" bu temayı büyük bir güçle işlemediler mi? "Devlet müdahaleleri," diyordu Foucault, "giderek artan bir şekilde yaşantının yerini alıyor; yardım ve kontrol önlemleriyle, devlet bizi ne yapıyorsa biz oyuz."⁴³ Aslında söz konusu filozoflar bu fikirleri farklı bir problematik içinde ifade ediyorlardı ve sanıyorum ki bu bağlamda kullanılmaları kendilerine bir haksızlık teşkil etmektedir. Fakat bizzat Touraine'in kendisi de gerici bir küreselleşme ideolojisine karşı bir savunma sistemi kurma çabasındadır.

A. Touraine'in yaşadığımız dünyayla ilgili gözlemi şudur: "Bugün dünya, pazarın küreselleştirdiği evrenle ulusal, dini ve kültürel kimlikler arasında bölünmüş bir evren arasında ikileşmiş bir dünyadır: Bir yanda para ve enformasyonun hızla dolaşımı, öte yanda da radikal bir çokkültürlülük. Bu iki eğilim uyuştukları ölçüde zıtlaşıyorlar da; çünkü, eğer toplumsal ve kültürel hayat biçimlerini değerlendirecek evrensel kriterler yoksa, birbirlerinden tamamen kopuk ve kendi aralarında kayıtsızlıkla ilgi ve hoşgörü ile saldırganlık arasında tereddüt eden birimlerin iletişimi-

⁴³ Alain Touraine, *Qu'est-ce que la démocratie?*, Fayard, s. 150 (Aktarmalar Touraine'den), Paris, 1994.

ni sadece pazar sağlayabiliyor.”⁴⁴ Bu durumda en büyük tehlike “kültürel kimliklerin kapalı dünyasıyla teknik dünyanın ve araç rolü oynayan pazarın birbirinden kopuşlarıdır.”

‘Küreselleşme’ sürecini –haklı olarak– göz ardı etmeyen, fakat bunun –herhalde bilimsel işbölümü gereği– somut bir analizine de girmeyen Fransız düşünürü, karşımıza mikro kültürlerin radikal bir savunucusu olarak çıkıyor. Ne var ki mikro kültürlerin amansızca kırıldığı, “etnik temizlik” adı altında jenositlerin birbirini izlediği bir dünyada küreselleşme süreci kayıtsızca izleyeceğimiz, hatta yer yer de alkışlayacağımız bir evrim olarak görülebilir mi?

Yukarıdaki satırlarda küreselleşme sürecinin kapitalist dünya siyasal sistemlerinde gündeme getirdiği yeniden yapılanma sorunlarına değindim. Buna karşılık kalkınma ve kapitalistleşme çabasındaki ülkelerin dünyasında, özellikle Türkiye’de neler oluyor?

Küreselleşmenin Yanıltıkları

Hızla kalkınan Uzakdoğu ülkelerindeki gelişmelere, kültürel değerlere ve ‘Asyalılık’ bilincine dayanan ‘güçlü demokrasi’ arayışlarına ve Malezya Başbakanı Mahathir bin Muhammed’in bu alandaki ideolojik denemelerine başka bir incelememde değinmiştim. Burada eklenecek şey, “Triad Power”ın bu ülkeler karşısında türdeş ve sistematik bir politikasının bulunmadığını vurgulamak olabilir. Kapitalist dünya, bazen bölgesel, bazen de ulusal çıkarları ön planda tutarak, kimi ülkelerde görece demokratlaşma hareketlerini, kimilerinde ortaçağ teokrasilerini, kimilerinde de modernist diktatörlükleri desteklemektedir. Bu çelişkiler yumağında, çağımızın ‘Düveli Muazzamasına’ hesap soracak bir güç yoktur.

Türkiye'nin Bu Tablodaki Yeri Nedir?

Türkiye'nin bu tablodaki yeri, küreselleşmeyi çok yönlü ve eşitsiz bir süreç olarak değil, sadece bölgesel entegrasyon boyutuyla gören; bu bağlamda da, ülkenin çok taraflı olanaklarını çözümlemeden, adeta dini bir tutkuyla AB ile bütünleşmek isteyen; bu mümkün olamadığı için, hiçbir ciddi inceleme ve müzakereden geçmemiş ve AB'nin çok daha lehine olduğunu bizzat kendi sözcülerinin söylediği Gümrük Birliği'ni⁴⁵ AB'ye tam üyeliğin ilk adımıymış gibi sunan;⁴⁶ nihayet insan hakları sorununu da bir takiiye esprisi içinde ele alan hüznün verici bir detay olmaktan öteye gide-memektedir.

Konuyu global hatları içinde ele almaya çalıştığım bu incelemede somut ayrıntılara girmeyeceğim. Fakat şu kadarını söyleyebilirim ki Türkiye-Batı ilişkilerine çağdaş bir espiyle bakarsak, bu alandaki sağlıksızlığa ışık tutan bir sürü kanıtı, merkantil bayağılıkları doğru haberciliğe yeğleyen Türk medyasında bile bulabiliriz. Kısaca Türkiye'de bugünkü egemen eğilim, eğer kendi tarihimizden bir refe-

45 Bu konuda medya, çok büyük bir bölümüyle, sağlıklı bir tartışmayı başlatmak şöyle dursun, tam tersine adeta sansür etmiştir. Örneğin, aralarında bir çok tanınmış iktisatçımızın da bulunduğu kırk altı profesörün imzasını taşıyan ve Gümrük Birliği'nin ulusal çıkarlarımıza aykırı olduğunu belirten bir bildiri gazetelerde arka sayfalarda, önemsiz bir haber gibi sunulmuştur. Örnek için Bkz. *Milliyet*, 24 Ekim 1995. Bu konuda ayrıntılı ve ciddi bir araştırma için Bkz. Erol Manisalı, *Gümrük Birliğinin Siyasal ve Ekonomik Bedeli*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995.

46 Başbakan Tansu Çiller, *Hürriyet* gazetesiyle yaptığı özel bir görüşmede (7 Mayıs 1995) şunları söylüyordu. "Ben üç dört yıl içerisinde Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne değil, Avrupa'ya tam üye olacağına inanıyorum." Gazetecilerin "somut işaretler" konusundaki sorgulamalarına Başbakan'ın yanıtı şudur: "Amerika'nın üst yönetimi ve makamları tamamen haklı olduğumuzu biliyor. Buna tümüyle destek vereceklerine inanıyorum." Yine gazetecilerin "Kamuoyunun bilmediği, fakat sizin bildiğiniz bir şey var mı?" sorusuna da Çiller'in yanıtı şöyledir: "Clinton'un açık beyanati var." Anlaşılan Türkiye Başbakanı Avrupa Birliği'ni Amerika'nın sömürgesi sanmaktadır.

rans ararsak, on dokuzuncu yüzyılda yaşanan Tanzimatçı espiyle, hatta daha da kötüsü, Ulusal Kurtuluş Savaşımızın hazırlık aşamasında yaygın olan mandacı teslimiyetle kardeş bir espidir. Doğru tavır ise, kimilerinin yaptığı gibi, şoven ve milliyetçi sloganlarla dünyaya meydan okumak, Batı ve yabancı düşmanlığı yapmak ya da bugünün sorunlarının çözümünü Kuran'daki ayetlerde, Şeriat'ta aramak değildir. Böyle bir tutum, daha önce formüle ettiğim teslimiyetçi tutumdan farksız, hatta onun tamamlayıcısıdır. Bu yüzden, daha nüanslı bir biçimde, bizzat emperyalist ülke ya da kuruluşların temsilcileri tarafından da önerilmektedir. Bu konuda somut bir örnek vermeden önce, Türkiye'ye egemen ideoloji hakkında genel bir gözlemde daha bulunmak istiyorum.

Türkiye'de, Batı'nın aksine, milliyetçilikle yurtseverlik ve yurttaşlık sorumluluğu (civisme) arasında bir ayrım yapılmamaktadır. Doğuşunun ve tarihi kökenlerinin iyice bilincine varılmamış bir milliyetçilik, Türk kimliğinin temelini oluşturmakta ve resmi ideoloji işlevi görmektedir. Hatta siyasi İslam'a egemen söylemde bile, İslamcılıkla milliyetçiliğin rekabeti, belli bir işbirliğiyle yanyana ve iç içedir. 'Türk-İslam sentezi' formülü de teorik bir çabanın değil, böyle bir fiili durumun paradoksal ürünü olarak ortaya çıkmıştır.

Batı'da milliyetçilik sadece radikal sağ tarafından açıkça benimsenmekte, tüm demokratlar tarafından ise kuşku ve ürküntü ile karşılanmaktadır. Burada ideolojik tavır alma düzeyindeki durumdan söz ediyorum; davranışları itibariyle milliyetçi sayılabilecek kimselerin bile milliyetçiliği reddettiklerine, gerçek demokratların ise milliyetçiliği küçültücü bir sıfat saydıklarına dikkati çekmek istiyorum. Fransız Cumhurbaşkanı F. Mitterand, iktidarı devretmeden kısa bir süre önce "milliyetçilik savaştır" derken bu anlayışa tercüman olmuştur.

Batı'da milliyetçiliğin sevimsiz bir ideoloji oluşu, elbette ki güçlü bir ulusal bilincin ve ulusal onurun varlığına engel teşkil etmemiştir. Tam tersine Batılı ülkelerde ulusal kimlikler, hem yüz yıl önce E. Rénan'ın altını çizdiği ortak bir tarihi yaşıntının, hem de bu tarih üzerinde uzun ve ciddi bir düşünce sürecinin ürünüdür. Sömürgeciliği ve emperyalizmi yaratmış ve uygulamış bir Batı'nın tarihiyle hesaplaşmasını tarafsız bir şekilde yaptığını, sanırım, kimse iddia edemez. Fakat Aydınlanma geleneğinin de yaratıcısı olan Batı, tarihinin çirkin taraflarının sergilenmesine ve eleştirisine de zemin hazırlamış ve üstelik bu geleneği kimliğinin bir parçası haline getirmiştir.

Son on yıl içinde küreselleşme sürecinin algılanış biçimi, Türkiye'deki milliyetçilik anlayışında da ilginç bir gelişme yaratmıştır. Egemen sınıfların ideolojik sözcülüğüne özenen -çoğu eski Marksist- bir aydın takımı, neoliberal sloganlarla ve 'sivil toplum' kavramına bu bağlamda bir yaygınlık sağlayarak milliyetçilik kavramını sorgulamaya ve bu konudaki tabuları yıkmaya başlamışlardır. Kürt sorununun Türk şovenizmini kamçılادığı bir ortamda böyle bir tutumun olumlu bir yönü olduğunu yadsıyamam. Bununla beraber, bu kez de ifrattan tefrite gidilmiş ve küreselleşme süreci içinde Türkiye'nin yeri ve Batı'nın Türkiye'ye karşı tutumu hiç anlaşılmadan, Avrupa'ya karşı ulusal onuru da bir tarafa bırakan bir yamanma politikası tabu haline getirilmiştir. Her derde çare bir 'sivil toplum' kavramını ağızlara sakız yapan bu neoliberal akım kendisine Kemalizmi hedef almıştır.

Kemalizmin bir kült konusu olmaktan çıkarılması ve tek parti döneminin eleştirilecek bir sürü yönü olduğu bizim de benimsediğimiz ve bu konudaki çalışmamızda işlediğimiz bir görüştür.⁴⁷ Fakat burada söz konusu olan ve egemen kılınmağa çalışılan görüş, "artık çağımızda ulusal

47 T. Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İnce Kitapevi Yayınları, Ankara, 1994.

bağımsızlık demode olmuş bir olgudur; karşılıklı bağımlılık (interdépendance) dönemini yaşıyoruz” gibi, örneğin ABD ile Türkiye'yi aynı kefeye koyan bir safsatadır. Bilinçsiz bir biçimde, küreselleşmeyi emperyalizmle tam özdeşleştirdiği bağlamda savunan bu görüşün kökeni de, zaten tam küreselleşme sürecinin başladığı bir tarihte Batı'nın çok itibarlı bir yayın organında ifade edilmiştir. Bu konuda da küçük bir parantez açalım.

“Kemalizmin Sonu” mu?

1979 yılının son ayında, Fransız *Le Monde* gazetesinde “Kemalizmin Sonu” başlıklı bir yazı yayımlandı. Dünya Bankası'na bağlı önemli bir kuruluştaki genel sekreterlik yapmış, sonra da OECD'ye geçmiş bir üst düzey yetkili tarafından kaleme alınmış olan bu yazının başlığı ilginç, yayımlandığı gazete de itibarlıydı.⁴⁸ Yazar Kemalizmi nasıl anlıyor ve neden bittiğini ilan ediyordu?

P. M. Henry, Kemalizmi “teokratik nitelikli, çok ırklı bir imparatorluğun üzerinde ulus-devletler kurma yönünde büyük bir çaba” olarak görüyordu. Ona göre bu çaba ancak komşu ülkelere örnek olduğu ve yayılabildiği ölçüde başarıya ulaşabilirdi. Başlangıçta da İran Şahı Rıza Pehlevi ve Afganistan Kralı Nadir Şah'ın bu yönde girişimleri olmuştu. Fakat iç ve dış nedenlerle bu reformist denemeler sonuca ulaşamadı.

Daha sonra hızlı bir kalkınmanın bu modernleşmeyi sağlayacağı düşünüldü. Özellikle ‘ABD Okulu iktisatçıları’ bu kanıdaydılar ve pazar ekonomisi ve çokuluslu şirketlerin bu kalkınmayı sağlayacağı hayaline kapılmışlardı. Bu da gerçekleşmedi. O halde?

48 Paul-Marc Henry, “La fin du kéalisme”, *Le Monde*, 11 Aralık 1979. Yazar, Dünya Bankası'na bağlı Uluslararası Kalkınma Derneği'nin (IDA) Genel Sekreterliğini yapmıştır.

O halde, P. M. Henry'ye göre, artık anlamak gerekiyordu ki “kültürel alanda, özellikle dini alanda hiçbir kalkınma projesi ve hiçbir tüketim modeli nötr değildir... Ne tarihi ve etnik kökenlerinden ayrılabilir ne de bireylerin kişiliklerine saygıyı ve halkların kimlik özlemlerini ikincil bir unsur gibi reddedebilir ya da görmezlikten gelebilir.” İran İslami Devrimi fonunda bu fikirleri Türkiye'ye uyuşlayın, 12 Eylülcü cuntanın (ve onun ABD patentli danışmanlarının) da katkılarıyla 1980'lerde moda olmaya başlayan ‘Türk-İslam sentezi’nin belki de ilk teorik ipuçlarını bulacaksınız.

Yazar halkların derin özlemlerini “iç ve dış ajanların yapay olarak yarattıkları siyasal özlü olaylar” olarak görmeyi “çok esef edilecek” bir tutum olarak niteliyor; çünkü, bunlar aslında, “doğrudan iktisadi kaygıları aşan, derin onur ve eşitlik özlemleri” arayışlarıdır. Yazarın bu görüşlerine katılmamak için bir neden görmüyorum. Fakat, P. M. Henry'nin ifade ettiği gibi, Kemalizm “kültürel köken arayışı”na ters düştüğü için mi “bitmiştir” yoksa hâlâ, çıkışı itibarıyla, yazarın çok iyi bilmesi gereken neoliberal dalga ya ters düştüğü için mi bitirilmek istenmektedir? İki yıl sonra Alvin Toffler'ın Kemalizmi aşağılayan gözlemleri de aynı bağlamda değerlendirilemez mi? Bizce değerlendirilebilir; nitekim daha sonraları Rand Corporation uzmanları ‘ılımlı İslam’ı savunan (!) ve öneren raporlar hazırlayacaklar, sivil toplum savunucuları da Said Nursi'nin öğretisinde, verimli bir “sivil toplum sahası” bulacaklardır.

Okuyucularım söz konusu makaleye gerektiğinden fazla önem verdiğimi düşünebilirler. Fakat *Le Monde*'da yayımlanan “Kemalizmin Sonu” başlıklı yazıyı, yazarın tavsiyesine uyarak, bir komplo teorisi çerçevesinde değerlendirmiyorum. Ayrıca bazı temel fikirlerine de katılıyorum. Burada üstünde durmamın nedeni, küreselleşme olgusunun ve kavramının gündeme geldiği bir sırada yazının ifade et-

tiği sembolik anlam ve Kemalizmi sunuş biçimidir.

Kemalizm felsefi ya da ilmi bir doktrin değildir. Çokuluslu bir imparatorluğun enkazı üzerinde gerçekleşen siyasal bir harekettir. Bu siyasal hareket Ulusal Kurtuluş Savaşı ve devrim biçiminde somutlaşmıştır. Ve bu devrim, Türk ulusuna özgü nitelikler taşısa bile, Latin Amerika'dan Çin'e kadar uzanan bir coğrafi alanda yankılar uyandırmış, sömürge ya da yarı sömürge koşullarındaki birçok ulusa umut ışıkları saçmıştır.⁴⁹ Bu bakımdan, ele aldığımız yazıdaki gibi, Kemalist hareketi radikal ve ulusal geleneklere aykırı bir laikliğe indirgemek veya, Alvin Toffler paralelinde, onu “Batılı sömürge rejimleriyle özdeş”⁵⁰ tutmak, küreselleşme ideolojisi bağlamında onun temel niteliğini bilinçli bir şekilde sansür etmek demektir.

Tarih bir düz çizgi üzerinde ilerlemiyor ve yaşanmış tecrübeler gösteriyor ki her devrimin bir de Thermidor'u vardır. Ne var ki Türk Devrimi'nin de bir Thermidor'u oluşu, onun tarihimizde tek ve otantik bir devrim olduğunu unutturmamalı, tıpkı Fransız kimliğinin oluşmasında Fransız Devrimi'nin rolü gibi, bizim çağdaş kimlik arayışımızda da Türk Devrimi ulusal bir uzlaşma temeli teşkil etmelidir. Oysa günümüzde görüyoruz ki, Kemalizm adı altında, Türkiye'de bizzat devrim fikri karalanmakta ve Thermidorcular alkışlanmaktadır. Ülkemizde son yıllarda başlatılan ‘İkinci Cumhuriyet’ tartışmalarını bu çerçevede değerlendirmeliyiz.⁵¹ Kanımca, bunlar küreselleşme sürecinin

49 Bkz. T. Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, ss. 298-304.

50 Alvin Toffler, *Les nouveaux pouvoirs*, Fayard, ss. 434-435, Paris, 1991.

51 Aslında “İkinci Cumhuriyet” tartışmaları yeni değildir ve farklı bir biçimde 27 Mayıs darbesinden sonra da yapılmıştı. Örneğin, Çetin Altan'a göre, Menderes döneminde -yazar tarih de veriyor: 1957'de- İkinci Cumhuriyet'e geçilmişti. 27 Mayıs Hareketi ile de “ihtilalci, halkçı ve gerçekçi” olarak nitelendiği Atatürk Devrimi'ne dönmek şansı doğmuştu. Yazar, “Atatürk'ü ve Atatürkçülüğü içten içe inkâra yeltenenler er geç mutlaka çarpıldılar. Bundan sonrakiler için de akıbet daha başka türlü olamaz” diyordu. Bkz. Atatürk'ün Sosyal Görüşleri, Dönem Yayınları, s. 82, İstanbul 1965. Bugün ‘İkinci

son derece yanlış bir biçimde yorumlanmasından kaynaklanıyor.

Bugün elbette ki Türkiye ve dünya koşulları 1920'lerden son derece farklıdır. Bu bakımdan çoğu kez dogmatik bir biçimde "Kemalist İlkeler" başlığı altında ileri sürülen ilkelerin bir kısmı önemini, hatta anlamını yitirmiştir. Bunlar aşılmaya muhtaçtır. Fakat Kemalist hareketin özüne uygun bir biçimde, ilerici ve devrimci bir yönde aşmaya muhtaçtır. Bunun için ise küreselleşme sürecinin doğru değerlendirilmesi, Türkiye açısından ne gibi olanaklar, ne gibi seçenekler ve ne gibi tuzaklar ifade ettiğinin iyi bilinmesi lazımdır.

Ülkemizde ve geniş ölçüde dünyada, küreselleşme süreci daha çok ampirik ve kaçınılmaz bir olgu olarak ele alınmaktadır. Kimse iktisadi kuram açısından bunun neyi ifade ettiği üzerinde fazla durmamaktadır. Tartışma daha çok sosyokültürel alana kaydırılmakta ve sivil toplum kavramı çerçevesinde adeta tek yönlü ve hayli sığ bir çözümleme çabası yürütülmektedir.

Bu durumun bir rastlantı olmadığı kanısındayım. Bence bu gelişim, küreselleşme olgusunu tutucu bir şekilde yorumlayıp meşru kılmaya çalışan büyük burjuvazinin ve finans çevrelerinin ideolojik çabalarıyla bütünleşmektedir. Sanıyorum ki burada söz konusu olan, küresel boyutlardaki bir ideolojik dalganın, Türkiye'de, bazen demokratik niyetlerden beslenen bazı analiz çabalarını saptırmasıdır. Bu ideolojik dalga, 'sivil toplum' kavramının yeni bir kullanım biçimiyle demokrasi ve çağdaşlaşma arasında kurulan bir bağlantı temeline oturmaktadır. Aşağıdaki satırlarda bu gözlemimi, son yıllarda çok etkili olan bir çözümleme çerçevesinde tartışarak sergilemeye çalışacağım.

Sivil Toplum, Din ve Demokrasi: Şerif Mardin'le Tartışma

Türkiye'de sivil toplum tartışmaları 1970 ve 1980'lerde yoğunlaştı. Fakat bu konudaki ilk teorik deneme, görebildiğim kadarıyla, Şerif Mardin'in 1969'da yayımlanan *Din ve İdeoloji* adlı çalışmasında yapılmıştı. O tarihte büyük bir ilgi odağı olmayan bu deneme, 1980'lerde, küresel planda çok farklı bir ideolojik konum içinde, aynı yazarın tezlerini geliştiren ve somutlaştıran diğer çalışmaları ile birlikte etkili bir düşünce mihrakı haline gelmiştir.

Şerif Mardin daha önce yakın tarihimizdeki düşünce akımları ile ilgili çalışmalar yapmıştı. Sonraları bunlar hakkında şu gözlemde bulunmuştur: "Özetlemem gerekirse, 19. yüzyıl düşünce tarihimiz üzerindeki incelemelerimin bana öğrettikleri şunlardır: 19. yüzyıl 'düşünce tarihi'nden bahsetmek mümkün değildir. Ancak bir 19. yüzyıl 'düşünce sosyolojisi'nden bahsedebiliriz. Bu sosyoloji de bana 'Batılı' ve 'Batıcı' olmanın başta hiç de kestiremediğimiz zorlukları bulunduğunu anlatmaktadır."⁵² İşte yazar *Din ve İdeoloji* çalışmasından itibaren, aynı yönde düşünen bir çok aydınla beraber, bu zorlukların üstesinden gelme çabasına girişmiştir.

Öyle sanıyorum ki Şerif Mardin'in düşünce yapısına hâkim temaları şöyle özetleyebiliriz: Osmanlı Devleti'nde on dokuzuncu yüzyılın modernleşme hareketleri neden başarıya ulaşamamıştır? Osmanlı toplumunu Batı'dan ayıran ve bu başarısızlıkta rol oynayan özgül öğeler nelerdi? Bu evrimin ürünü olan Kemalist rejim ne gibi güçlüklerle karşılaşmış, neden Jakoben otoritarizmi aşamamış ve bazı başarılarına rağmen, neden halktan kopuk, baskıcı bir rejim olarak kalmıştır?

52 Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, s. 15 ("İkinci Baskıya Önsöz'den), İstanbul, 1989.

Yazarın geniş bir referans çerçevesi içinde ve eklektik bir biçimde ele aldığı bu konulardaki tüm görüşlerini tartışmak asıl konumuzdan bizi uzaklaştırır. Ancak Ş. Mardin'in Kemalizme karşı getirdiği ve sivil toplum kavramı çerçevesinde kümelenen fikirler, epeyce geniş bir çevreyi de temsil ettikleri ve -bize göre- ideolojik bir işlev üstlendikleri için buradaki tartışmamızın esas malzemesini oluşturacaktır. Zaten Prof. Mardin'in düşüncesinin özgün yönünü de bu alandaki fikirleri teşkil ediyor.

Sivil toplum kavramı, 1970'lerde, önce Marksist tartışmalar çerçevesinde ve tarihi analizlerdeki açıklayıcı rolü irdelenmek üzere gündeme gelmişti. O dönemde, 1968 devrim dalgasının ortodoks Marksist-Leninist şemaya uymasının da etkisiyle, üstyapı kurumlarına ilgi artmış ve Gramsci, Althusser gibi düşünürlerin eserleri yoğun bir tartışma odağı olmuştu. Fakat çıkış noktası olarak, 'sivil toplum'a teorik ipuçları Hegel ve Marx'ta aranıyordu.

Sivil toplum kavramının tarihi kökenlerini araştıranlar, on yedinci yüzyıl düşünürlerine, Hobbes'daki "doğa hali" fikrine kadar uzanırlar. Fakat kavramın asıl düşünce dünyasına girişi Hegel'le olmuştur. Ve bir bakıma diyebiliriz ki belli bir anlamda bitişi de Hegel'in 'tarihin sonu'nu ilan eden sisteminde ifadesini bulmuştur.⁵³

1970'lerde sivil toplum kavramı daha çok Marksist bir referans çerçevesi içinde kullanılıyordu. Oysa Marx'la Hegel arasında bu konuda da bir kopuş vardır ve Hegel'de maddi-toplumsal (sınıfsal) hayata geçişte nihai aşamalar-

53 Hegel'in kullandığı kavram, aslında Türkçeye Fransızcadan çevrilmiş olan 'sivil toplum' değil, burjuva toplumu anlamına gelen "die bürgerliche Gesellschaft"tır. Bu kavram Hegel'in soyut-somut ve özel-evrensel diyalektiği ve 'bütünleşme' süreci içindeki sisteminin bir aşamasıdır ve üç andan (moment) oluşur. Hegel bunları "ihtiyaçlar sistemi (emek ve üretim yoluyla ihtiyaçların tatmini)", "adaletin icrası (bu yolla özel mülkiyetin korunması)" ve "şirketler ve güvenliğin sağlanması (polis)" olarak betimlemiştir. G. W. F. Hegel, *Principes de la philosophie du droit*, ss. 215-258, J. Vrin, Paris, 1975, ilk baskı 1821.

dan biri olan bu kavram, Marx'ın gençlik eserlerinde sadece bir başlangıç noktasıdır. Ve Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisi* adlı eserine yazdığı ünlü girişte bunu zaten açıkça ifade etmiştir.

Bu girişte, Marx, fikri gelişiminin hikâyesini anlattıktan sonra, “araştırmalarının ulaştığı sonuçları” şöyle özetliyordu: “Hukuki ilişkiler -ve devlet şekilleri- ne kendi başlarına ne de insan zihniyetinin evrimi iddiasıyla açıklanabilir. Bunların kökenleri, Hegel'in, on sekizinci yüzyıl İngiliz ve Fransız düşünürleri izinde ‘sivil toplum’ olarak isimlendirdiği maddi var olma koşullarındadır ve ‘sivil toplum’un anatomisi de ekonomi politikte aranmalıdır.”⁵⁴ Daha sonra da Marksizmin kurucusu, anahtar kavramlarını (altyapı, üretim biçimi, üretim ilişkileri, üretim güçleri, artı değer vb.) sıralıyordu. Açıkça görülüyor ki temel düşünce aletlerini geliştirdikten sonra, artık sivil toplum kavramı Marx için genel bir zemindir ve bizzat Marksizmin kendisi de, epistemolojik planda, “sivil toplumun anatomisini yapma çabası”ndan ibarettir. Önemli olan bu anatomi çerçevesinde oluşturulan kavramlardır.

1968 devrimci atılımlarından sonra, kısmen daha önce değindiğim nedenlerle, sivil toplum kavramı Gramsci –bu alanda ondan etkilendiği ölçüde Althusser– tarafından üstyapı çözümlemelerinde kullanılmıştı. Özellikle Gramsci'nin sivil toplumu üstyapı düzeyinde arayan yaklaşımı büyük tartışmalara yol açmış ve bazı teorisyenler bunun Marx'ın yaklaşımına tamamen ters olduğunu iddia etmişlerdi.⁵⁵

54 K. Marx, *Contibution à la critique de l'économie politique*, Ed. Sociales, s. 4, Paris, 1972, ilk baskı 1859.

55 Gramsci'nin görüşü için Bkz. *Gramsci dans le texte*, Ed. Sociales, s. 606-607, Paris, 1975,. Açıklama ve itirazlar için Bkz. John Keane (yay.), *Civil Society and the State*, Londra, New York, 1988, özellikle Norberto Bobbio'nun “Gramsci and the Concept of Civil Society” başlıklı makalesi. Ayrıca Jacques Texier'nin “Sur le sens de ‘Société Civile’ chez Gramsci” *Actuel Marx*, 1989,

Bunu hemen izleyen dönemde ‘sivil toplum’ analizlerinin nitelik ve yön değiştirdiğine ve politik bir renge büründüğüne tanık oluyoruz. Bu dönüşümü Batılı bir toplumbilimci şu terimlerle saptıyor: “1970’lerin ortalarından itibaren gerek neoliberaler, gerekse ‘Yeni Sol’ sempatanları arasında çok tutulan, fakat gerçeklerin terazisine vurulunca dayandığı varsayımların zaafı ve yapaylığı kolayca ortaya çıkan bir sorunsalla (sivil toplum) karşılaşılıyor. Siyasi söylemde ‘sivil toplum’ temasının yeniden doğuşu, Refah Devleti efsanesinin zayıflamasıyla eşzamanlılık gösteriyor.”⁵⁶ Bu dönem, aynı zamanda Hayek ve Friedmann gibi iktisatçıların moda olduğu, ABD’de “Reaganomics”in, İngiltere’de de “Thatcherism”in iktidara geldiği dönemdir.⁵⁷ Kısaca bu dönemde sivil toplum kavramı tamamen ideolojik bir kılıfa dönüşmüştür.

Türkiye’de de bu yıllarda sivil toplum kavramı siyasilleşmiş ve Marksist tartışma alanından liberal ya da ‘yeni sol’ tartışma alanına kaymıştır. Bir toplumbilimcimiz 1984’te yayımladığı bir incelemede, sivil toplumun evrensel planda “artık kabaca ‘yeni liberalizm’ olarak nitelendirilebilecek bir akıma koştur olarak gelişmeye” başladığını vurguladıktan sonra, tamamen paylaştığımız şu gözlemini de ekliyordu: “Türk aydını tam da bu aşamada katıldı ‘sivil toplum’ kervanına.”⁵⁸

5. sayı başlıklı makalesi ve Hugues Portelli, *Gramsci et le bloc historique*, Paris, 1971.

56 Jacques Chevalier, “Le mirage de la société civile”, *Actuel Marx*, sayı 5, 1989.

57 Marksist düşüncenin çok güçlü olduğu Fransa’da dahi ‘sivil toplum’ kavramı ‘yeni sol’ çevrelerde pazarın yüceltilmesi amacıyla kullanılmaya başlıyor. Liberal *Commentaire* dergisinde yayımlanan ve kavramın tarihini anlatan bir yazı dizisine göre, Fransa’da Michel Rocard 1985’ten itibaren ‘sivil toplum’ kavramını kullanıyor ve 1988’de de bakan olarak reformist girişimlerine temel yapmak istiyor. G. Berger, “La société civile et son discours”, *Commentaire*, ss. 46-52. sayılar, 1989-1990.

58 Gülnur Savran, “Sivil Toplumun Eleştirisi”, *Yapıt*, sayı 5, s. 31. Yurdakul Fincancı da “İslam ülkelerinde dinin siyasallaşma sürecinin hızlanmasıyla ekonominin küreselleşmesi diye bilinen süreç aynı yıllara denk gelmiştir”

Türkiye'de sivil toplumcular, ister neoliberal ister 'yeni sol' eğilimli olsunlar, bir noktada anlaşma halinde görünürler. O da Kemalist devrimin genellikle küçümsenmesi ve hiç de yapıcı olmayan bir perspektifte eleştirilmesidir. Sanıyorum ki bu yaklaşıma egemen olan mantığı kaba hatlarıyla şöyle özetleyebiliriz: Osmanlı Devleti bireyle siyasal iktidar arasında özgürlük marjı sağlayacak bir sivil toplum alanından yoksun, despotik bir devlettir. Bu yapı üzerinde oluşan ve bu yapıdan kaynaklanan Kemalist devrim de tepeden inme, Jakoben ve halkla bütünleşemeyen bir devrim oldu.

Bu eleştiri yapanların büyük bir kısmı, dönemin koşulları bağlamında alternatifler aramakta, potansiyel demokratik güçler (TBMM'deki İkinci Grup, Terakkiperver Fırka vb.) üzerinde düşünmektedirler. Yeteri derecede tartışıldığını sandığım bu sorunlar üzerinde durmayacağım. Fakat Ş. Mardin'in Kemalist ideoloji ile dini ideolojinin rekabeti ve "Volk İslam"ın, Kemalizmin giremediği alanlara girmesi ve onun başaramadığı bazı işlevleri başarması gibi bir tezi var ki işte asıl tartışmak istediğimiz budur. Böylece 'sivil toplum'la ilgili olarak açtığımız parantezi kapatarak tekrar Mardin'in fikirlerine dönüyoruz.

Ş. Mardin, Kemalist Devrim'i ve onun ürünü olan laikliği, esas itibarıyla, sivil toplumun bulunmadığı veya yeterince örgütlenmediği bir toplumda 'Jakoben' yöntemlerle gerçekleştirildikleri ölçüde yetersiz ve köksüz buluyor. Fakat, Mardin'e göre, Jakobenlik "Türkiye'de itibar gören bir terimdir."⁵⁹ Böyle bir saptama yerinde midir?

Rahatlıkla söyleyebiliriz ki Jakobenizm kavramı Türkiye'de hiçbir zaman moda kavramlardan olmamıştır. Buna

gözleminde bulunuyor. "İslam mı Demokrasi mi?", *Türkiye'de İslamcılık*, Yeni Yüzyıl Kitaplığı, s. 16, İstanbul, 1995.

59 Ş. Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, s. 149, İstanbul, 1992. ("Türkiye'de İdeoloji ve Din" başlıklı makaleden, *JMES*, II, 3, 1971.

karşılık, tutucu bir Anglosakson felsefesinden kaynaklanan ve neoliberalizmi de yaratan bir akım, son yıllarda 'Jakoben' sözcüğüne küçültücü bir ton vermeyi başarmıştır. Bu operasyon, Fransız Devrimi'nin en önemli hareketinin 'terör'e indirgenmesi, haksız ve keyfi bir şiddet hareketi olarak görülmesinde ifadesini bulmuştur.

Jakobenlerin 1793 Eylülünde terörü başlattıkları ve 9 Temmuz 1794'te Robespierre'in giyotine gidişine kadar da terörü sürdürdükleri bir gerçektir. Fakat Fransız tarihinde Jakoben hareket hiçbir zaman bir terörden ibaret görülmemiştir. Tam tersine, daha devrimden önce örgütlenen ve 1793'te 500.000 kadar tahmin edilen -çoğu taşra örgütlerine dağılmış- üyeleriyle Jakobenler, devrim ilkelerinin halka mal olmasında başlıca rol oynayan bir kuruluş olarak görülmüşlerdir. Bu konuda, başka bir vesileyle yazmış olduğum şu satırları aktarmak isterim: "Jakobenler, Aydınlanma düşüncesinin henüz dar bir elitin sınırlarını aşmadığı köylü bir toplumda, özgürlük ve özellikle eşitlik ilkesini geniş kitlelere yaymışlardır. Onlar sayesinde, aktif-pasif vatandaş ayrımı kaldırılarak, 'vatandaş' sözcüğü genel hitap biçimi halini almıştır. Yine onlar sayesinde rejimin ancak 'cumhuriyet' olabileceği fikri bir ulusal uzlaşma zemini oluşturmuştur. Muhafazakâr çevrelerin de katılımıyla -marginal bir monarşist azınlığın dışında- Jakobenlerin baş sloganı olan 'cumhuriyetçilik', bugün Fransız kimliğinin temel ilkelerinden biri haline gelmiştir."⁶⁰ Bir terör timsali olarak görülen Robespierre bile, barış ve demokrasi abidesi Jean Jaurès'in en saygın bulduğu isimlerden biriydi. Tarihçiler, kendisinin sık sık "Jakoben kulüplerinde olsaydım,

60 T. Timur, "Sivil Toplum, Jakobenler ve Devrim", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, sayı 161, Kasım 1993. Makalede gerekli bibliyografik kaynaklar verilmiştir. *Le Petit Larousse*'un son baskılarından birinde (1992) Jakobenlik için verilen tanım şudur: "Devrim sırasında Jakobenlerin yaydıkları demokratik ve merkezîyetçi bir doktrin." Bu merkezîyetçilik sözcüğü, kimilerince salt terörizm olarak algılanmaktadır.

Robespierre'in yanında oturdum”⁶¹ dediğini kaydetmişlerdir. Bütün bunlar, sanıyorum ki, Jakobenler hakkında biraz daha ihtiyatlı konuşmayı gerektirecek nitelikte verilerdir.

Devrimleri, Fransız Devrimi bağlamında, Fransız Devrimi'ni de on dokuzuncu yüzyıl liberallerinden A. de Tocqueville'in kriterleri çerçevesinde değerlendiren Mardin, ilk kriter olarak “değişimin derecesinden çok şiddet”⁶² unsurunu kabul ediyor ve bu kriterle göre Kemalist hareketin ‘devrim’ bile sayılamayacağını ileri sürüyor. “Türk Devrimi'nin önderlerinin devrimci faaliyetleri bütün süreç boyunca terör değil politik gözdağı vermek şeklindeydi” diyor Mardin, “ve yalnızca birkaç ‘siyasi’ idam oldu. Türk İstiklal Mahkemeleri, Fransa'daki muadili Kamu Güvenlik Komiteleri'ne göre ılımlı sayılır. Kurbanların çoğunu alt sınıf üyeleri oluşturur.”⁶³

Böyle bir karşılaştırma, teorik açıdan, bize yerinde görünmüyor. Zaten Şerif Mardin de Jakobenliği, pejoratif bir biçimde, terör anlamında kullanmasına rağmen, çeşitli incelemelerinde sık sık Türkiye'de uygulanan “Jakoben laiklik”ten, “Jakoben Cumhuriyet”ten ya da “Kemalist Jakobenizm”den, (hatta “Jakoben CHP”den, “Jakoben entelijansiya”dan vb.)⁶⁴ söz ediyor. Bütün bunlarda bir tutarlılık göremiyoruz. Bununla beraber, Kemalist Devrim'le ilgili olarak verdiği şu tanım bizi yazarın temel itiraz noktasına götürüyor: “Türk Devrimi, aslında, Türk politik sisteminin, başboş toplumsal şiddet söz konusu olmadan dönüştürüldüğü, Türk tarihinin belirsiz uzunluktaki bir dönemine

61 Gérard Maintenant, *Les Jacobins*, PUF, s. 126, Paris, 1984.

62 Yazar doğrudan Tocqueville'e değil, onun bir yorumcusuna başvuruyor, Melvin Richter, *Tocqueville's Contribution to Theory of Revolution. Türkiye'de Din ve Siyaset*, s. 147.

63 ay, s. 145.

64 Örnek olarak Bkz. *Türkiye'de Din ve Siyaset*, ss. 172, 207, 223; *Türk Modernleşmesi, İletişim Yayınları*, s. 263, İstanbul, 1994.

verilen isimdir.”⁶⁵

Ş. Mardin'in asıl üzerinde durduğu, A. de Tocqueville'in (daha doğrusu M. Richter'in yorumladığı bir Tocqueville'in) devrimle ilgili ikinci kriteridir. Buna göre bir devrim sadece politik planda kalabileceği gibi, “toplumsal boyut ya da eşzamanlı politik, sosyal ve dini boyut taşıya (bilir)...” Tocqueville şuna dikkat çekmek ister; din total bir ideoloji olarak görülürse, o zaman devrim bir öncekine meydan okuyan, aynı şekilde içkin bir ideolojik sistemi içerir.⁶⁶ Mardin “buraya kadar Türk Devrimi'nde saptayamadığımız devrimci bir kuramdı” (yani ikinci kriterdi) diye ekler. İlginç olan, yazarın, “total bir ideoloji” olarak gördüğü dine karşı, yine ‘total’ nitelikte bir rakip devrimci ideoloji aramasıdır. Böyle bir ideoloji Fransız Devrimi'nde de yoktur. Şerif Mardin daha sonraki çalışmalarında hep bu temayı geliştirecek, fakat, göstermeye çalışacağı gibi, tutarlı ve inandırıcı bir bütünlüğe ulaşamayacaktır.

Şerif Mardin'in yakın tarihimizle ilgili analizlerinde iki kavram, ‘devrim’ ve ‘sivil toplum’ kavramları, stratejik bir rol oynar. Yazar, ‘devrim’ konusunda, temel olarak, devrim düşmanı bir liberal olan Tocqueville'e, ‘sivil toplum’ konusunda da Hegel'e ve henüz Hegel etkisinden kopmamış bir Marx'a (aslında daha çok da Weber'e) dayanır. Birinci yol, kendisini dine rakip olabilecek bütüncü bir devrim ideolojisi arayışına, ikinci yol da, bunun sosyolojik temellerini irdelemeye götürür.

Şerif Mardin'e göre Kemalist Devrim'in temelinde, kökleri Tanzimat'a kadar giden pozitivist bir felsefe vardır. Bu, bugün genellikle herkesin kabul ettiği bir husustur. Fakat yazar pozitivistliğe karşı sergilediği küçümseyici tavırla dikkati çekiyor. Bir söyleşisinde “Pozitivizm” diyor Mardin, “bence Osmanlı devlet adamlarında olan bir öge,

65 Türkiye'de Din ve Siyaset, s. 148.

66 ay, s. 147. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Tanzimat'a geçmiş olan bir şey, Tanzimat'tan da Atatürk'e geçmiş bir şey ve onun da buna getirdiği yenilikler var. Ama bugünkü halde bunun ümmetçilikle bağının altının çizilmesinde yarar görmüyorum. Yani o ilişkiyi görmüyorum.”⁶⁷ Yazar bu kopukluğu, bir eksiklik, bir olumsuzluk olarak değerlendiriyor. Pozitivist felsefe, Mardin'e göre, devrimin yaratması gereken yeni bir insan tipine bir 'kişilik teorisi' temeli oluşturamadı. İşin ilginç yönü, yazarın optiğinde pozitivism, Said Nursi'nin öğretisi kadar dahi bilimsel değildir. “Sosyologların,” diyor yazar, “ ‘bir ilişki ve statü ağı içinde –babalar, oğullar, ustalar, işçiler, kentliler, köylüler– yerleşmiş’ bireylerin etkileşiminden oluşan bir toplum kavramını yeniden keşfettikleri bir dönemde, Said Nursi'nin teorisi, pozitivismin en şaşılağan günlerinde olabileceğinden daha bilimsel görünmektedir.”⁶⁸ Şaşırtıcı görünen bu fikri anlamak için yazarın Osmanlı modernizasyonu ve Kemalist Devrim'le ilgili çözümlemeleri üzerinde biraz durmamız gerekiyor.

“Cemaat” ve Sivil Toplum

Ş. Mardin Osmanlı toplumunun, on dokuzuncu yüzyıldaki değişme süreci içinde bile, bir sivil toplum yaratamadığı⁶⁹ ve ‘cemaat-ümmet’ yapısını koruduğu görüşündedir. Bu

67 Ş. Mardin, “Din ve Devlet Sosyolojisi Konusunda Söyleşi”, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, s. 141, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.

68 Ş. Mardin, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı*, İletişim Yayınları, s. 141, İstanbul, 1992. Yazar sözünü ettiği “yeni toplum” kavramını K. Plummer’in *Documents of Life*, isimli eserinden alıyor, Londra, 1983.

69 Ş. Mardin, aslında birçok konuda olduğu gibi burada da ikili bir tavır takınıyor. Yazara göre “Osmanlı toplumunda sivil toplum var mıydı?” sorusuna cevap “hem ‘evet’ hem ‘hayır’ olacaktır.” Şöyle ki “Osmanlı İmparatorluğunda bir Doğu despotizmi görenlerin Şeriat’ın garantilediği bir özel mülkiyet alanını gözden kaçırdıkları oranda, onların tarifine uygun bir ‘sivil toplum’ dinamığının öğelerinin kısmi mevcudiyetinden bahsedebiliriz.” *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, s. 28-1992.

konudaki analizlerinde, Marx'a atfettiği “sivil toplum kavramını devlete antitez olarak kullanma”⁷⁰ yaklaşımına da gönderme yapmakla beraber, asıl başvurduğu kavram ‘cemaat’ kavramıdır.

Yazar cemaat (Gemeinschaft, community) kavramının tarihi kökeni ve gelişimi hakkında bilgi vermiyor. Bu yüzden, günümüzde uluslararası forumlarda savunulan birçok sosyopolitik önerilerde ve Mardin'in analizlerinde merkezi bir rol oynayan cemaat kavramı üzerinde biraz durmak zorunluluğunu duyuyoruz.

Cemaat kavramı geçen yüzyılın sonlarına doğru, bir Alman sosyoloğu tarafından toplum bilimlerine sokulmuştu. Ferdinand Tönnies, ilk kez 1887'de yayımlanan *Cemaat ve Cemiyet (Gemeinschaft und Gesellschaft)* isimli eserinde bu kavramları “saf sosyoloji”nin temel kavramları olarak sunuyordu.⁷¹ Tönnies bu kavramlara (hatta tüm toplum bilimlerine) psikolojinin hâkim olduğu inancındaydı. Cemaat yapısıyla ilgili olarak yaptığı tiplerde de bu tür insan gruplaşmalarının kana, komşuluk ilişkilerine ya da duygusal bağlara (örneğin dostluğa) dayanabileceğini ileri sürmüştür.

Kapitalist üretim ilişkilerinin hızla geliştiği bir çağda, cemaat bağları da aynı hızla yerlerini cemiyet bağlarına terk ediyorlardı. Tönnies, gerek ulusal gerekse uluslararası planda kapitalizme şiddetle karşı çıkmıştır. Bu yüzden eseri de, okuyucularını bir ayrım gütmeme konusunda ikazına rağmen, kapitalizmi çerçeveleyen ‘cemiyet’e karşı ‘cemaat’e sempati uyandıran bir etki yapmıştır. Bu etkinin siyasal sonuçları da olmuştur. Bu siyasal etki, en çok, yirminci yüzyıl başlarında yükselen ve “akıl ve maddi hayata karşı kan bağlarına ve ruha”⁷² seslenen milliyetçilik hareketlerinde kendini hissettirmiştir. Tönnies, böylece, kendisi Sosyal

70 Ş. Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, s. 168.

71 Ferdinand Tönnies, *Communauté et société*, PUF, s. VII, Paris, 1944.

72 ay, sunuş yazısından, s. XXIX.

Demokrat Parti üyesi olduğu ve 1933'ten sonra kürsüsünü terk ettiği halde Naziler tarafından kullanılmıştır.

F. Tönnies'in bilimsel plandaki en büyük etkisi ise Max Weber kanalıyla gerçekleşmiştir. Weber, cemaat kavramını Tönnies'ten almakla beraber, onu çok daha kapsamlı bir çerçevede kullanmıştır. "Tönnies," diye yazan Weber, "kendi amacına uygun nedenlerle, 'cemaat' kavramına, bizim amacımıza uygun olandan çok daha özgül bir anlam verdi."⁷³ Gerçekten Weber'de kavram çok daha kapsamlıdır ve erotik ilişkiler bile bir 'cemaat' yaratabilir. Bununla beraber her iki düşünürde de, Ş. Mardin'in açıklamalarında özel bir yer işgal eden ve Tönnies ve Weber'in "komşuluk cemaati" (Nachbarschaftsgemeinschaft) dedikleri ortak bir 'cemaat' kavramı vardır ki burada bizi asıl bu kavram ilgilendiriyor.

Weber, 'komşuluk cemaati'ni şöyle betimliyor: "Komşuluk cemaati, genel olarak, devamlı oturulan yerlerin yakınlığı gibi basit bir olguya dayanır." Ve "komşuluk cemaatinin dışsal yönü söz konusu tesislerin (tecrit olmuş çiftlikler, köyler, şehrin sokakları vb.) yapısına göre çok değişik olabilirler."⁷⁴ Şerif Mardin, bu bağlamda, "mahalle" kavramına başvuruyor ve bu kavramı adeta 'cemaat'ın anatomisini oluşturan temel birim olarak sunuyor. 'Mahalle' kavramının ve daha genel planda 'cemaat' kavramının yazarın analizlerindeki yerini ve işlevini saptamak için, önce, Mardin'in Osmanlı geleneksel düzenini ve bunun dönüşümünü nasıl algıladığını görelim.

Ş. Mardin geleneksel Osmanlı düzenini, 'millet sistemi'nin oluşturduğu din grupları çerçevesinde yaşayan bir 'cemaat' yapısı olarak ele alıyor. "Osmanlı İmparatorluğunda yaşamın bölünmesi 'millet' tabanına oturunca," diyor Mardin, "kültürel çatışmanın cemaatçi (communitarian)

73 Max Weber, *Economie et société*, Plon, s. 42, Paris, 1967

74 ay, ss. 379-380. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

çerçevesi de belirlenir.”⁷⁵ Ve “Osmanlı sosyal yapısındaki savaşı grupların değerleri, toplumun merkezi olarak mahalle, yeniden üleştirici ahlak ve siyasi sınıfın servet üzerindeki kısmi tekeli, bu durumda tutuculuğun kaynağıdır.”⁷⁶ Bu temel saptamalar gösteriyor ki “sivil toplum etrafında kümelenen tarihi ve felsefi kavramlar Hegel'in ve Marx'ın kullanımında ortaya çıkmıştır”⁷⁷ diyen Mardin, yerini Tönnies-Weber çizgisini izleyen bir yorumcuya bırakmıştır. Bu haritada ‘üretim biçimi’, ‘üretim ilişkileri’, ‘üretim güçleri’, ‘toplumsal sınıflar’ vb. gibi kavramlara yer yoktur. Yazarımızın optiğinde Osmanlı toplumu, sosyolojik analiz birimi olarak, birbirine düşman ‘millet’lerden ve bunların adeta çekirdeğini oluşturan ‘mahalle’lerden oluşmaktadır. Mardin, özellikle Osmanlı romanlarından aldığı örneklerle, mahalle tutuculuğunu ve mahalleler arası, din ve etnik temelli (gavur mahallesi) karşıtlıkları sergilemektedir.

Ş. Mardin'in ‘mahalle’ birimi çerçevesinde yaptığı analizler, kısmi olmakla beraber, ilginçtir. Kendisinden önce Şevket Süreyya Aydemir de, her türlü teorik iddianın dışında, bu olguyu gözlerimiz önüne sermişti. Aydemir, Selanik’le ilgili olarak şu satırları yazarken, sanıyorum, Mardin’in fikirlerini çok iyi özetliyordu: “Mahalle; kadınları, erkekleri, hastaları, sağları, dostlukları veya kıskançlıklarıyla, bütün hücreleri birbirine bağlı ve bütün bir varlıktı. Mahallenin, mahalle halkı üstünde tam ve kesin bir kontrolü vardı. Bu kontrolü kim kurar, kim kullanırdı? Bir bakışta bu belli olmazdı. Ama mahallenin toplumsal kontrolü, evlerin iç ve dış hayatına kadar sokulurdu. Mahallede herkes, görünmez bir hiyerarşinin, tarifi kabil olmayan bir

75 Ş. Mardin, “Tanzimattan Sonra Aşırı Batılılaşma” (1971), *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, s. 40, İstanbul, 1994.

76 ay, s. 76.

77 “Türkiye’de Toplum ve Siyaset”, *Cumhuriyet Dönemi Türk Ansiklopedisi*, c. VII, s. 10, 1983.

kademesinde yer alırdı. Mahallenin yazılmamış kanunlarına ister istemez bağlı kalınırdı.”⁷⁸

Aslında Weber'in ‘komşuluk cemaati’nde böyle bir katılık yoktur. Temel fikirlerini oluştururken Marx’tan çok etkilenmiş olan Alman düşünürü, bu birim içindeki evrim sürecinin yönünü de göstermişti. Weber’e göre, “komşuluk cemaati, sadece, sayısı kesin olarak belli olmayan bir insan grubunun amorf nitelikli cemaat faaliyetini kapsayabilir; bu faaliyet ‘açık’ ve düzensizdir. İlke olarak, ancak ‘kapalı bir cemiyet’ ortaya çıkınca, boyutları net bir şekilde belli olur ve bu, genellikle, bir komşu grubun bir ‘ekonomik grup’a dönüşmesiyle meydana gelir.”⁷⁹ Burada, genel sosyolojik terimlerle bir ‘sınıflaşma’ süreci söz konusudur ve asıl somut araştırmalara çıkış noktası teşkil edecek yaklaşım budur.⁸⁰

Mardin’e göre Osmanlı toplumunda on dokuzuncu yüzyıl modernleşme hareketleri amacına ulaşamamış, cemaat yapısını cemiyet yapısına dönüştürememiştir. “Tönnies’in tabiriyle,” diyor Mardin, “*Gemeinschaft* ilişkilerinden *Gesellschaft* ilişkilerine geçiş, modern dünyanın en önemli uyum problemidir. On dokuzuncu yüzyılda Marx’ı yaratan bu problem(dir)”⁸¹ Osmanlı reformcuları bu uyum sorununu çözememişlerdir. Neden?

Osmanlı Devleti’nde ‘sivil toplum’un olmadığını sık sık vurgulayan Ş. Mardin, bunu, Weberci bir kavrama başvuru olarak, yönetici zümrenin “Herrschaft” (hükmetme) yöntemi ile açıklıyor.⁸² “Patrimonyal hizmetin başındaki seçkinler,” diyor toplumbilimcimiz, “meşru iktidar yapısı sınır-

78 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, c. I., s. 24, İstanbul, 1963.

79 M. Weber, *ay*, s. 381.

80 Örneğin, Mıgırdiç Margosyan’ın *Gavur Mahallesi*, Aras Yayınları, İstanbul 1995 adlı hikâyelerinde Ermeni mahallesi ile civar Kürt köyleri arasında böyle bir bütünleşmenin ipuçları vardır (Bkz. “Haço” adlı hikâye).

81 Ş. Mardin, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, s. 168, İstanbul.

82 *ay*, s. 107. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

ları dışında görünen herhangi bir iktidar kaynağını dikkatle denetimleri altında tutmaya aşırı bir özen göstermişlerdir.”⁸³ Bunda başarılı olmuşlar mıdır? Yazar aksi yönde bazı fiili durumlardan da söz etmekle beraber, “devletin iktisadi hayat üzerindeki kontrolü(nün)... derin köklere sahip” olduğu inancındadır ve bunu kendine göre betimlemektedir. Ş. Mardin bu konuda Batı'daki durumla (sivil toplumu oluşturan özgür aracı kurumların varlığı ile) Osmanlı toplumundaki durumun tersliğine işaret etmektedir.

Bütün bunlar bize inandırıcı görünmüyor. Bizce yazar Batı toplumunu olduğundan çok daha fazla çoğulcu, Osmanlı toplumunu da sosyolojik gerçeklere aykırı bir derecede katı ve türdeş bir biçimde sunmaktadır. Bununla beraber, Mardin, ‘Doğulu Despotizm’ kuramcılarından ayrılarak şu gözlemde bulunuyor: Osmanlı “Herrschaft”ı sultanın ‘kulları’ için her türlü mal ve can emniyetini ortadan kaldırmakta, buna karşılık reaya, belki Batı'dakinden de fazla güvenlik ve emniyet içinde yaşamaktadır. Bunun nedeniyle ilgili muhakeme tarzını birazdan tartışacağız.

Ş. Mardin'in çözümlemelerinde Osmanlı Devleti Batı'yla ilişkilerinde başlı başına bir analiz birimi olarak ele alınmakta, Osmanlı-Batı ilişkilerinin evrimi çerçevesinde bir dönemleme (périodisation) yapılmamaktadır. Veya, en azından, yapılan dönemleme, iki dünyanın iktisadi ilişkilerinden ve üretim biçimlerindeki gelişmelerden soyutlanmış ve iç dinamiklere (veya durgunluğa) indirgenmiştir.⁸⁴ Unutmamak gerekir ki Batı'da, Ş. Mardin'in övdüğü ara kuruluşlar (şehir özgürlükleri, “Stände”, “Rechtsgemeinschaften”, “parlement” vb.) burjuvazinin en çok geliştiği dönem olan mutlak monarşiler çağında tüm bağımsızlıkla-

83 ay, s. 108.

84 Bunun tek istisnası, yazarın Yeni Osmanlıların düşünce tarihiyle ilgili eserinde, on dokuzuncu yüzyılda yeni bir elitin doğuşu konusundaki sosyolojik analizidir. *The Genesis of Young Ottoman Thought*, ss. 107-132, Princeton, 1962.

rını kaybetmişlerdir. Kapitalizmin en büyük atılımı, Avrupa'nın bütün başkentlerinde taklit edilen Versailles Sarayı'nın kurucusu ve "Devlet benim!" diyen XIV. Louis zamanında başlamıştır.

Aslında Osmanlı Devleti'nde iktidarın iktisadi ilişkiler üzerindeki kontrolü çok göreliydi. On dokuzuncu yüzyıl liberallerinden David Urquhart'ın gösterdiği gibi, Osmanlı düzeninde merkeziyetçilik, 'idari' olmaktan çok 'siyasi' bir nitelik taşıyordu ve 'devlet aygıtı' çeşitli toplumsal güçler arasında bir hakem rolü oynuyordu. Osmanlı Devleti'nde idari anlamda merkeziyetçilik, on dokuzuncu yüzyılda, 'Ayan'ın tasfiyesi ve yeni tip bir bürokrasinin geliştirilmesiyle, "modernleşme" adı altında, fakat aslında yarı sömürgeleşme niteliği taşıyan bir süreç içinde gerçekleşmiştir. Urquhart gibi bir liberalde, tarihi maddeci yöntemin kurucusu Marx'ı birleştiren bu görüşler yüzyılın ortalarında yaygın bir çevrede kabul görüyorlardı.⁸⁵

Ş. Mardin, kanımca, Osmanlı toplumundaki gayrimüslim grupların yer ve işlevini de gerçekçi bir biçimde değerlendirmemiştir. Bu konuda, genel bir şekilde, "bürokrasiyi dengeleyecek iktidarın yokluğu, Osmanlı Devleti'ndeki etnik azınlıkların, koruma için Batı devletlerine başvurmaları sürecini açıklamaya yardımcı olmaktadır"⁸⁶ diye yazmaktadır. Tam tersine Osmanlı Devleti'nde 'etnik azınlıklar', iktisadi güçleri ve yönetici zümreyle işbirliği sayesinde, onu "dengeleyecek" kuvvetler arasında yer almışlardır.⁸⁷ Burada yazarı, Osmanlı toplumunda Müslüman olmayan-

85 Bu konuda ayrıntıya *Osmanlı Çalışmaları, İlk Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, Imge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1996 adlı kitabımda girdim özellikle ss. 147-150, 183-190, 194-199.

86 Ş. Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 119.

87 Örneğin, on altıncı yüzyılın ikinci yarısında 'Yahudi Milleti'nin, bu arada Mendes ailesinin ve Yasef Nassi'nin gücü ve Osmanlı ekonomi ve diplomasisine etkileri sadece bazı Batılı tarihçileri ilgilendirmiştir. Bu konuyla ilgili olarak Bkz. T. Timur, "Osmanlı Devletinde Para ve Politika: Sokullu Mehmed Paşa ve Yasef Nassi", *Tarih Çırası*, sayı 14, Ocak-Şubat 1995.

ları yok sayan vakanüvis tarzı tarih yazımının sınırları içinde buluyoruz. Aslında gayrimüslim azınlıklar korunma amacıyla, ancak milliyetçi akımlar doğduktan sonra Batılı ülkelere başvurmuşlardır. O da kısmi bir şekilde olmuştur. Örneğin, tüm Avrupa'yı ayağa kaldıran Yunan İhtilali'nden sonra bağımsız bir Yunanistan kurulunca, İstanbul Rumlarının en güçlü kanadı (Fenerli Rumlar) Osmanlılığı seçmiş ve uzun süre yüksek düzeyde Osmanlı diplomasisine hizmet etmişlerdir. Aynı şekilde Ermeni milletinden, ancak Rusya sınırında olanlar Rus desteğine bel bağlamışlar, başta İstanbul olmak üzere Batı Anadolu Ermenileri (özellikle Amira sınıfı) Osmanlılığa sadık kalmışlardır. Katolik ve Protestan misyonerlerin başarıları hayli sınırlı kalmıştır.

Ş. Mardin, Osmanlı Devleti'nde “gerileme devrinde de... düzenin mantığı değişmedi” diyor.⁸⁸ Yazar, on dokuzuncu yüzyıldaki Osmanlı toplumsal dönüşümünü dış dünyayla bağlantılı bir sosyoekonomik süreç olarak değil, bir değerler sistemi ve zihniyet sorunu şeklinde ele aldığı için temelde köklü bir değişiklik görmemektedir. Böyle bir yaklaşım kendisini toplumda dinin yerini ve konumlanış biçimini sorgulamaya götürmektedir.

Mardin'e göre İslamiyet, Osmanlı toplumunda iki düzeyde örgütlenmişti. Üst planda, Şeyhülislam'ın simgelediği düzeyde resmi Sünni ulemanın temsil ettiği İslam'a karşılık, halk katında tarikatlarda (veya bazı Kuran yorumlarında) ifadesini bulan “Volk İslam” (halk İslamı) yer alıyordu. İşte Türk reformistleri, bu ikiliği gerçekçi bir şekilde değerlendirememişlerdir. “Türkiye’de dini modernleştirme eğilimleri,” diyor Mardin, “İttihatçılardan başlayarak Türkiye’de bir tek din olduğu noktasından hareket etmiştir. Dini ciddiye alan veya almayan kimseler, halk inançlarının içinde anlamlı bir tür olduğunu kabul etmemişlerdir... Reformcular, halk dinini kural dışı saymakla Şeyhülislamların

pek de beğenmiş olacakları bir tutum almışlardır.”⁸⁹

Aslında gerek reformistler gerekse Şeyhülislam, tarikatlari ‘kural dışı’ saymıyorlardı ve hangi şekilde uygulanırsa uygulansın -Şiilik hariç- Osmanlı devletinde ‘tek bir İslam’ olduğunu düşünürken haklıydılar. Osmanlı hukukuna göre tarikatlar, Şeyhülislam'a bağlıydılar ve bir kısmı sultanlar tarafından da sempatiyle korunuyordu.⁹⁰ Bu bakımdan, konuya dini açıdan bakılırsa, Mardin'in sözünü ettiği ikilik gerçeklere uygun değildir. Ancak sosyolojik açıdan böyle bir ayırım söz konusu olabilir. Fakat o da, Mardin'in sunduğu gibi her zaman bir zıtlasma şeklinde değil, çoğu kez bir uzlaşma biçiminde ortaya çıkmaktadır.

Ş. Mardin'e göre Cumhuriyet rejimi de, Jön Türk reformistleri gibi, geleneksel Osmanlı düzeninin “Herrschaft” yönelimine mirasçı olmuş ve “halk kültürü ile ay-

89 ay, ss. 147-148.

90 M. D'Ohsson, Multeka'yı anlatıp yorumlayan ve Osmanlı ulemasının işbirliği ile yazılan klasik eserinde, tarikatlari kökeni ve Osmanlı toplumundaki yeri hakkında özlü bilgiler vermiştir. Buna göre daha Hicret'in ilk yılında kırk beş Mekkeli ve kırk beş Medineli mal ve ruh birliği içinde birleşerek bir yaşam tarzı kurmuşlar ve kendilerine “Sufi” adını vermişlerdi. Peygamber hayat-tayken, Hazreti Ebubekir ve Ali de bu örnekten ilham alan birlikler gerçekleştirmişlerdi. Fakat bunlar zamanla unutulmuşlardı. Bugünkü anlamıyla ilk tarikat, Hicri 149 yılında Cidde'de ölen Şeyh Elvani tarafından kurulmuştu. Pir Muhammed Nakşibendi, on üçüncü yüzyıl sonlarında, Ebubekir örneğine dayanarak kendi adıyla anılan tarikatı kurmuştu. Osmanlı yönetici zümresinin özellikle Mevlevilerle bir yakınlığı vardı. Selçuklu sultanları Mevlevilere geniş arazileri vakıf olarak vermiş, Osmanlı sultanları da bunları tasdik etmişti. Hatta IV. Murat, 1634'te İran'a sefer yaparken, Konya'da bulunduğu sırada şehrin tüm öşür vergisini bunlara vakıf olarak bağışlamıştı. Buna karşılık, IV. Mehmet döneminde olduğu gibi, bunların dinsiz sayıldıkları ve imha edilmek istendikleri dönemler de yaşanmıştı. Şeyhülislamın tarikatlar üzerindeki hukuki yetkisi Mevlevi, Kadiri, Bektaşî tarikatları gibi güçlü kurucu ailelere dayanan tarikatlar üzerinde ancak tasdik yetkisi şeklinde uygulanıyordu. Bu konuda, on dokuzuncu yüzyıla kadarki gelişmeler için en güvenilir bilgiler için Bkz. M. D'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottoman*, c. IV-2, ss. 621-673, Paris, 1791. Abdülbaki Gölpınarlı ise tasavvuf tarihiyle ilgili eserinde, tasavvufun kökeni konusunda dokuz rivayet saymaktadır. 100 *Soruda Tasavvuf*, Gerçek Yayınları, ss. 7-9, İstanbul, 1969.

dınlar kültürünün hâlâ iki ayrı kültür olarak kalmış olması”nı önleyecek ideolojik bir temel getirememiştir. “Cumhuriyetin *Herrschaft* yönelimi,” diyor Mardin, “baştan itibaren Cumhuriyet’in içindeki iktisadi hayatı kontrol altına alma isteği şeklinde gözük müştür.”⁹¹ Oysa, tam aksine, daha Cumhuriyet ilan edilmeden kurulan Milli Türk Ticaret Birliği’nin girişimiyle toplanan İzmir İktisat Kongresi’nde “Liberal Misak” kabul edilmiş ve Cumhuriyet’in ilk yıllarında da, Teşvik-i Sanayi Kanunu başta olmak üzere bir burjuvazi yaratmaya yönelik çeşitli teşvik kanunları çıkarılmıştır. ‘Devletçilik’ ilkesi, 1929’da patlak veren dünya krizinin etkisiyle, tamamen ampirik bir şekilde -ve özel girişim aleyhine olmadığı vurgulanarak- 1930’da ortaya atılmıştır. Buna rağmen devlet aygıtı ve bürokratik kadro her zaman güçlü görünmüşse, bu ideolojik eğilimlerden değil sosyolojik gerçeklerden kaynaklanmıştır. Ne var ki tüm analizlerine ‘sivil toplum’ kavramıyla başlayan Mardin, çözüm yollarını devamlı ideolojik düzeyde aramaktadır. Ve baş suçlu Kemalist pozitivizmdir.

Mardin’in optiğinde “Kemalizm Türklerin ferdi kimliklerini oluşturmada İslam’ın oynadığı rolü anlamamıştı. Her şeye rağmen, İslam’ın, kişinin bu dünyadaki varlığına, onun asli ontolojik güvensizliğine seslenen, kendisinin psikolojik dürtülerle tutunmasını sağlayan bir yönü olagelmışti.” Oysa, zamanla artan ‘sosyal hareketlilik’ bu güvensizliği artırdı ve “Türkiye’de İslamın daha güçlü hale” gelmesini sağladı.⁹² Görüldüğü gibi, yazar, sonuca işaret etmekle birlikte, burada gerektiği gibi somut (sosyoekonomik) planda ‘sosyal hareketlilik’in çözümlemesini yapmamaktadır. Devamlı ideolojik planda seyreden yazar, bu konuda gözlerini tarihe çeviriyor: “Geçmişe bakıldığında, bir Cumhuriyetçi Türk tesisi için en katı dayanağının, Kema-

91 *Din ve İdeoloji*, s. 144.

92 *Türkiye’de Din ve Siyaset*, s. 79.

lizme sosyal bir ideoloji sağlayan katı başka bir toplum teorisinin bulunduğu görülüyor. Bu teori, Fransız Üçüncü Cumhuriyeti'nin resmi ideolojisi olan 'solidarizm'di. 'Solidarist' teori Türkiye'ye Durkheim ve onun hayranlarından biri olan Ziya Gökalp vasıtasıyla ulaşmıştı. Teori, çağdaş toplumda sınıflar arası bir çatışmanın gerekli olmadığı tezi üzerine dayanmaktaydı.”⁹³ Burada “solidarizm” adı altında eleştirilen, pozitivistimin daha sonraki ve daha ileri bir versiyonundan başka bir şey değildir.

Mardin, pozitivistime karşı küçümseyici tavrında hiç de haklı değildir. Bu felsefe, gerek Comte, gerek Durkheim versiyonlarıyla Latin Amerika'dan Uzakdoğu'ya kadar bir rasyonalizm ve Aydınlanma temeli oluşturmuştur. Onu İslam'a rakip olamamakla suçlamak, bir anlamda totaliter olmamakla suçlamaktır ki pozitivistimin hiç de böyle bir iddiası ve vokasyonu yoktu. Pozitivism, ruhaniyet (spiritualité) alanına çekilmiş bir dinle, birbirini tamamlayıcı bir biçimde bir arada yaşayabilir. Pozitivistimin çağdaş versiyonlarının (analitik felsefe, logical positivism) egemen olduğu ABD gibi bir ülkede dini duygular kıta Avrupasından daha güçlüdür. Pozitivism, aslında dinin değil, dinin dışında gelişen ve onun yerini almaya adanmışlığını koyan başka bir düşünsel faaliyetin -metafizik- başlıca rakibidir. Ayrıca Mardin, “Jön Türkler'in Avrupa'ya gittikleri zamanda pozitivism artık moribond (can çekişen bir durumda), rue M. le Prince'de bir yer var, haftada birkaç kere gidiliyor oraya”⁹⁴ diyor ki bu da gerçeklere hiç uymuyor. Yazarın “Üçüncü Cumhuriyet'in resmi felsefesi” dediği Durkheim pozitivistimini bir yana bıraksak bile, on dokuzuncu yüzyıl sonlarında A. Comte da etkisini sürdürmeye devam ediyordu. Bugün Sorbonne Meydanı'nda bulunan A. Comte heykelinin, düşünürün yüzüncü doğum yıldönümü vesile-

93 ay, s. 70.

94 Türkiye'de Toplum ve Siyaset, s. 131.

siyle 1898'de dikilmiş olması bunun günümüzdeki simgesini oluşturuyor.

Burada amacımızın pozitivizmi savunmak olmadığını belirtelim. Fakat bu yaklaşımın yakın tarihimizdeki rolünü gerçekçi bir biçimde görebilmek için şu noktayı da eklememiz gerekiyor: Pozitivizm, kalkınmakta olan ülkelerde, Batı'dakinden farklı bir toplumsal anlam ve işlev yüklenmiştir. Bunu, Latin Amerika ülkeleri bağlamında, halen Brezilya Cumhurbaşkanı olan ünlü iktisatçı F. H. Cardoso şöyle ifade ediyor: "Pozitivizmin yirminci yüzyılda, Marksist sınıf kavgası konusundaki küçümseyici tutumu yüzünden kazandığı tutucu anlam, Latin Amerika'da çok değişti. Güney Amerika çevresi ve ona özgü toplumsal ve kültürel ilişki biçimleri, ekonominin ve toplumun giderek artan rasyonelleşmesine engel oluyorlardı. Öyle ki sonuçta çok daha sempatik ve 'ilerleme' anlamına gelen yeni bir pozitivizm şekli doğdu."⁹⁵ Sanıyorum ki bu görüş, kendi yakın tarihimizdeki pozitivizm etkisini açıklamakta da geçerlidir. Oysa Mardin, tam tersine, rasyonelleşme sürecine pozitivizmin engel olduğu veya en azından buna kayıtsız kaldığı inancındadır. Cardoso'nun pozitivizme vermiş olduğu rolün, Mardin'de 'halk dini'ne ve tarikatlara verilmiş olduğunu görüyoruz. Bu bağlamda, toplumbilimcimiz, Said Nursi'nin öğretisini olumlu bir örnek olarak dikkatimize sunmaktadır ve son eserini bu konuya tahsis etmiştir. Yazar, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı* adlı eserinde, özgünlük iddiası taşıyan kavramsal bir çerçevede,⁹⁶ *Nur Risaleleri*'nin sosyokültürel anlamını sergiliyor.

Türkiye'de *Nur Risaleleri* büyük bir ilgi ve tartışma konusu olmuştur. Nurculuğa eleştirel bir şekilde yaklaşan yazarlar arasında İslam düşüncesi ve yakın tarihimizdeki dü-

95 F. H. Cardoso, *Les idées à leur place*, Ed. Métailié, s. 19, Paris, 1984.

96 Ş. Mardin, çözümlemesinde 'söylem', 'lehçe', 'kök paradigması' gibi kavramlar kullanıyor. Çok geliştirilmemiş bu kavramların analize fazla bir şey kattıklarını sanmıyoruz.

şünce akımları uzmanları da vardır. Oysa Mardin, Nurculuğu çağdaşlaşmaya engel, tutucu bir öğreti olarak sunan bu yazarlarla mesafesini açık bir şekilde alıyor. Yazarımıza göre bazı “çağdaş Müslüman akademisyenlerin Said Nursi'ye eleştirel tarzda yaklaşan çalışmaları, teorilerini garip ve karmaşık olarak nitelerken, sorunun özünü bütünüyle gözden kaçırmaktadır. Oysa, bir başka bakış açısı çok daha verimli olabilirdi. Said Nursi hem Kuran'ı hem de Anadolu mistisizminden geride kalanları dönüştürücü araçlar olarak kullanarak, aynı anda birkaç alanda etkinlik gösterebilmiştir; halk katındaki dinle temas kurmuş, İslam dininin halk arasında geçerli olan çeşitlemelerini izleyenleri Allah'ın birliğinde odaklanan bir inanç doğrultusuna çekmiş, geleneksel İslam bağnazlığını yok etmiş ve modern Batı Avrupa düşüncesinde görüldüğü biçimiyle doğanın yasalarını kavramaya yönelik bir akım başlatmıştır.”⁹⁷ Mardin, bu temel tespitini tüm eseri boyunca sık sık yinelemektedir.

Mardin'e göre, Said Nursi, bir yandan “Kuran ile çağdaş bilimler arasında herhangi bir uyumsuzluk bulunmadığını”⁹⁸ göstermiş, öte yandan da Kemalist pozitivizmin ihmal ettiği bir “kişilik teorisi” geliştirmiştir. “Bediüzzaman'ın kişiselci unsura yaptığı vurgu,” diyor Mardin, “kendisine yönelen kırsal kesim unsurlarına, Kemalizmin boşladığı bir şeyi, bir toplumsal ilişkiler haritasını ön plana çıkarıyordu.”⁹⁹ “Başka pek çok alanda başarılar sağlayan Kemalizm, yüzeysel ve toplumla organik bağlardan yoksun oluşu nedeniyle bir boşluk yarattı. Nursi'nin öğretileri ise, özellikle babaya ve yaşlılara gösterilmesi gereken saygı başta olmak üzere, aile normlarından oluşan bir harita ile ortadaki bu boşluğu doldurmuştur.”¹⁰⁰

97 *Bediüzzaman Said Nursi Olayı*, ss. 277-278.

98 *ay*, s. 326.

99 *ay*, s. 268.

100 *ay*, s. 269.

Nursi'nin temel kavramları evlat sevgisi, arkadaşlık bağları, komşularla iyi geçinme vb. gibi 'cemaat' değerleridir. "Bütün bu kavramlar için bir ad aranırsa," diyor Mardin, "bunlar kişiselci olarak tanımlanabilir... Burada akla hemen Avrupa'daki feodalizmin bu olguya paralelliği gelmektedir."¹⁰¹ Oysa burada bizim de aklımıza bir soru geliyor. Eğer Said Nursi'nin temel kavramları feodalizmi çağrıştırıyorsa, bu öğretinin, temel amacı feodal yapıyı kırmak olan Kemalizme oranla ileriliği nerede ortaya çıkmaktadır? Ş. Mardin bu soruya doğrudan yanıt vermiyor. Bununla beraber, S. Nursi'nin "kişiselci sistemi"ni yorumlarken, yazar, bu soruya dolaylı olarak değinmiş görünüyor. Bu konuda şunları yazıyor Ş. Mardin: " kişiselci sistemde topluma ilişkin -İslamiyet dışında- kutsi kavramlar olmadığından, kişinin peşinden koştuğu şey de bütün olarak toplumun değil, bireyin ve onun 'gönlünün' değiştirilmesi olacaktır. Görüldüğü kadarıyla, siyaseti bırakıp bireylerin dönüştürülmesi işine döndüğünde, Said Nursi'nin gönlünde yatan da gönüllerin seferber edilmesine yönelik bu imkânlardır."¹⁰² Bunun için de Nurcu öğretilde, "liderin merkezi rolünün, bizzat mesajın kendisine (*Nur Risaleleri*'ne) kaydırılmasıyla bir başlangıç yapılmış, böylece İslam'la bütünleşmenin yeni bir biçimi (çok daha evrenselci bir tarzı) ortaya çıkarılmıştır."¹⁰³ Böylece, herhalde Hıristiyanlıkta Protestanlığın oynadığı rol gibi, *Nur Risaleleri* sayesinde de "insanlar kendi kaynaklarıyla baş başa bırakılmaktadırlar."¹⁰⁴

Ş. Mardin'den aktardığımız bütün bu yorumlar, yazarın *Nur Risaleleri*'ni bir Aydınlanma öğretisi gibi gördüğünü -ve göstermeye çalıştığını- ortaya koyuyor. Said Nursi, yazara göre, "İslam 'sivil toplumu' manivelasını [kullana-

101 ay, s. 259.

102 ay, s. 268.

103 ay, s. 288.

104 ay, s. 287.

rak] Türkleri Müslüman olarak harekete geçirmek”¹⁰⁵ istiyordu ve ‘kişiselci’ teorisi “çok sayıda Müslümanın, kendi özel toplumlarını kavramlaştırmaları için dini fikirlerinden aldıkları bir öğeyi içeriyordu. Sanki Batı’da devlet yönetimine ilişkin Locke’çu kavramların Hristiyanlar tarafından alınıp kendi siyasi görüşlerinin oluşturulmasında kullanılması gibi...”¹⁰⁶ Bu haliyle İslam sivil toplumunu (veya bunun önemli bir unsurunu) oluşturan “Nurculuğun doğup yükselişinde demokratlaşmış bir yön bulunmaktadır, çünkü bu yükseliş, alt sınıflardan insanlara, dini mesajları kendi bildikleri yollardan yorumlama olanağı tanıyordu.”¹⁰⁷

Bu gözlemlerimize şunu da eklemek zorundayız: Ş. Mardin *Nur Risaleleri*’nin içerik analizine girişmemiş, bu konudaki yayınları da -öğretinin özünü yansıtmadıkları gerekçesiyle- küçümseyici bir tavır takınmıştır.¹⁰⁸ Oysa, yaşadığımız toplumda Nurculuk, özellikle kadının statüsü konusunda, neoliberal söylem çerçevesindeki bir demokrasi ve ‘sivil toplum’ anlayışına da ters düşen bir mesaj içermektedir.¹⁰⁹ Bu konuda Ş. Mardin şunu söylemekle yetiniyor: “Kadınlara özel bir yer tanınması, İslami cinsel ahlaka yapılan özel vurgu ve cinslerin ayrılması, Nurcuların hiç ödün vermedikleri konular arasındadır. Bu fikirler Türkiye’nin laik medeni hukuku tarafından öne çıkarılan değer-

105 ay, s. 258.

106 ay, s. 365.

107 ay, s. 349.

108 Bu konuda yazarın metinde adını andığı, fakat nedense bibliyografyasına almadığı, Dr. N. Armaner’in *Nurculuk*, İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1964, adlı eseri öğretici bilgiler içermektedir. Ş. Mardin’in Said Nursi ile ilgili kitabının eleştirisi için Bkz. Alpaslan Işıklı, “Said Nursi, Şerif Mardin’in Bir Kitabı Üzerine”, *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, sayı 155, Mayıs 1993.

109 Bu konuda tesettürsüz kadınlarla yan yana gelmeyi bile reddeden Aczi-mendileri bir tarafa bıraksak bile, çağdaş Nurculuğun en etkili ismi olan Fethullah Gülen de çok farklı bir tavır sergilememektedir. Bkz. Fethullah Gülen Hocaefendi, *Küçük Dünyam*, Ad Yayınları, s. 49, İstanbul, 1995.

lere aykırı düşmektedir.”¹¹⁰ Bu fikirler sadece medeni hukukun değerlerine değil, Türk Devrimi'nin esprisine ve evrensel planda en temel insan hakları ilkelerine de karşıdır-lar.¹¹¹

Özetlersek, Ş. Mardin'in optiğinde ‘sivil toplum’, cemaat esprisini yaşatan toplumsal birimlerde barınmakta ve Jakoben Cumhuriyetin Osmanlılardan miras aldığı “Herrschaft” yönetimine karşı en ‘demokratik’ ve ‘rasyonalist’ ifade biçimlerinden birini de Nurculukta bulmaktadır.¹¹² Sivil toplum, cemaat, mahalle, “Volk İslam” ve... *Nur Risaleleri*. Korkarız ki dağ, doğura doğura bir fare doğurmuştur.

Küreselleşme ve Postmodernizm: Lyotard'ın “Masal”ı

Küreselleşme olgusunun ‘sivil toplum’ kavramıyla cemaatçi espriye ve dinci akımlara, etki-tepki ilişkileri çerçevesinde yol açması, evrensel boyutludur ve Türkiye'ye özgü bir olay değildir. Türkiye'de de 12 Eylül darbesinden sonra yükselen İslamcı hareketin hemen tüm çeşitlemelerini kapsamaktadır. Hatta İslamcı hareket, küresel bütünleşme mantığı içinde, laik çevrelerde de -çoğu kez siyasal oportünizm nedeniyle de olsa- kendine yandaşlar bulabilmektedir.¹¹³

110 *Bediüzzaman Said Nursi Olayı*, s. 68.

111 Bundan otuz yıl kadar önce, başka bir toplumbilimcimiz, N. Berkes, aynı konuda şunları yazmıştı: “Bir mehdicilik akımı olan Nurculuğun körüklediği cihat, Johnson ‘gavur’una değil, Gazi Mustafa Kemal'e karşıdır. Onun inandığı Deccal, birincisinin temsil ettiği emperyalizm değil, ikincisinin temsil ettiği Cumhuriyet Türkiye'si bağımsızlığıdır.” “Sosyolojik Açıdan Din”, *Yön*, sayı 187, 28 Ekim 1966.

112 Son Anayasa değişiklikleri sırasında Cumhurbaşkanı S. Demirel ile görüşen, Nurcuların Yeni Asyacılar grubu lideri Mehmet Kutlular basına şu açıklamayı yapıyordu: “Şimdi Anayasa değişikliği ile sivil toplum örgütlerine siyaset hakkı tanınıyor. Tarikat ve cemaatler de bu ülkenin bir gerçeği... (siyasetçiler tarikatları da ziyaret edip) görüşlerini alır. Başbakanımızın görüşmeleri de (Tansu Çiller-Fethullah Gülen görüşmeleri kastediliyor) yadırganmamalı.” *Hürriyet*, 29 Ocak 1995.

113 Örnek olarak, Gümrük Birliği konusunda çok çaba sarf etmiş olan İktisadi

Sivil toplum, cemaatçi ve yerel hareketler, mikro kültürler, etnik ayaklanmalar, dini ve mistik uyanış... Son yıllarda tüm dünyada öne çıkmış olan bütün bu kavram ve arayışları acaba bütünleştirici bir 'küreselleşme ideolojisi' çerçevesinde toparlıyabilir miyiz? Gerçekten bu anlamda bir 'küreselleşme ideolojisi' var mıdır? Son on beş yılda, ne olduğu pek de anlaşılmadan tartışılıp durulan 'postmodernizm' acaba böyle bir ideoloji olarak değerlendirilebilir mi?

Aslında son yılların moda kavramlarından postmodernizme ilişkin üzerinde uzlaşılan tek şey, bu akımın, arkasında büyük imzalar, klasikleşmiş eserler bulunan bir 'kuram' ya da bir 'felsefe' olmadığıdır. "Postmodernizmin tutarlı bir tanım ya da değerlendirmesini yapmak neredeyse olanaksızdır" diyor E. Gellner ve bu hükmünü şu şekilde açıyor: "Postmodernizm günümüze özgü bir akımdır. Şimdiden güçlenmiş, moda haline gelmiştir. Bunlar bir yana, bu postmodernizmin ne menem bir şey olduğu hâlâ açık değildir. Gerçekten postmodernizmin göze çarpan özellikleri arasında açıklığa rastlamak olanaksızdır. Genellikle postmodernizm, açıksözlülüğü bir ilke haline getirmemiştir. Ama bu kadarla kalmaz, açıkça konuşmayı fırsat düştükçe reddeder."¹¹⁴ Bununla beraber, Gellner'in de kabul ettiği gibi, postmodernist iddialı tüm kültürel ürünlerin ortak bir özellikleri vardır ki o da Aydınlanma geleneğine dayanan rasyonalizmi sorgulamaları, başka bir deyişle göreselci nitelikleridir.

Kalkınma Vakfı Başkanı Sedat Aloglu'nun, Başbakan Tansu Çiller'in 'bayrak', 'ezan' gibi temaları öne çıkarmasını savunan şu sözlerini anımsatırız: "Globalleşme söz konusu. Uluslar birbirlerine daha yaklaşıyorlar, ama her ülke kendi içerisinde manevi değerlerine daha fazla sahip çıkıyor. Din motifi birçok ülkede ön planda. Türkiye'de çok güzel bir oluşum içindeyiz." *Yeni Yüzyıl*, 3 Aralık 1995.

114 E. Gellner, *Postmodernizm, İslam ve Us*, Ümit Yayıncılık, ss. 41, 50, Ankara, 1994.

Postmodernist akım, sanatın tüm dallarını kapsayan ve felsefeye kadar uzanan geniş bir kültürel alanda bir duyarlılık, bir ölçüde de bir tepki şeklinde ortaya çıkmıştır. Kavram olarak 1960'larda New York'ta sanatçılar arasında kullanılmaya başlanmış, 1970'lerde de Avrupa yazınına girmiştir. Fakat postmodernizmin bir moda ve bir ölçüde de yaygın bir ideolojik (ve etik) yaklaşım haline gelmesi, Fransız düşünürü Jean François Lyotard'ın 1979'da yayımlanan *Postmodern Durum* adlı eserinden (ve özellikle 1984'te kitabın İngilizce'ye çevrilmesinden) sonradır.¹¹⁵ Bu tarihler Batı dünyasında küreselleşme edebiyatının ve uluslararası iktisadi kuruluşlar çerçevesinde 'yapısal uyum' uygulamalarının başladığı tarihlerdi. Bu iki akım arasında mekanik bir bağ kurmanın doğru olmadığını düşünmekle beraber, bu örtüşmenin tamamen bir rastlantı olduğunu iddia etmenin de zor olduğunu sanıyorum. Aynı bağlamda, uluslararası kapitalizmin en spekülatif, en parazit uygulamalarının kurullaştığı bir dönemde, göreselci ve yer yer nihilist bir akımın, bazı Marksistler tarafından "gecikmiş kapitalizmin kültürel mantığı"¹¹⁶ olarak değerlendirilmesini de hiç yadırgamıyorum. Fakat öyle sanıyorum ki postmodernizmi daha nüanslı bir biçimde ele alabiliriz.

Burada postmodernizm hakkında ayrıntılı bir tablo çizmem elbette söz konusu değildir. Bununla beraber, küreselleşme süreci ile yakın ilişkisi ve Türkiye'de de tartışmalara yol açması dolayısıyla, eleştirel bir yaklaşımla, postmodernizmin bazı temel özelliklerini ortaya koymaya çalışacağım. Hareket noktamı, aşağıda anlatacağım nedenlerle, J. F. Lyotard'ın anlattığı "postmodern masal"¹¹⁷ teşkil ede-

115 Bu konuda ayrıntı için Bkz. *Theory and Culture* dergisinin "Postmodernism" özel sayısı, Haziran 1988.

116 F. Jameson, "Postmodernism or the Cultural Logic of Late Capitalism", *New Left Review*, sayı 146, 1984.

117 Jean François Lyotard, *Moralités postmodernes*, Galilée, ss. 79-95, Paris, 1993.

cektir.

Lyotard, postmodernizm kavramının yaratıcısı olmakla beraber, postmodernizmin Batı'da ve o kanalla da tüm dünyada moda bir akım haline gelmesinde birinci derecede rol oynamıştır. Marksist geçmişi¹¹⁸ ve Anglosakson düşüncesine hâkim formasyonu kendisini çağımızın ilginç gözlemcilerinden biri haline getirmiştir.

Lyotard, felsefi bir sistem ortaya koymamıştır. 1979'da yayımladığı *Postmodern Durum* adlı yapıtını da bir 'felsefi eser' olarak değil, "sosyoloji, epistemoloji ve tarih disiplinlerinin çok kuvvetli bir şekilde damgasını taşıyan bir kitap"¹¹⁹ olarak sunmuştur. Yaklaşımını ilginç kılan husus, modernizmin krizinin eleştirisini kapitalizmin belli bir aşaması bağlamında yapmasıdır. Bu aşamada, yazara göre, kapitalizm, bilgi toplumuna dönüşüyor ve nitelik değiştiriyordu. Bu dönüşümü Lyotard şöyle betimlemiştir: "Kapitalizmin bugünkü (1979'daki) aşamasında, teknik ve teknolojik değişimler sayesinde açılımı, devletlerin işlevindeki bir değişimle birlikte gerçekleşiyor... Kısaca diyebiliriz ki düzenleme ve yeniden üretme süreçleri giderek idarecilerin elinden alınıp otomatlara teslim ediliyorlar ve edilecekler."¹²⁰ Yazar, teorik temellerini Marx'ta bulduğu şu gözlemini de ekliyor: "Bilgi, satılmak için üretiliyor ve üretilecek; yeni bir üretimde değerlendirilmek için tüketiliyor ve tüketilecek. Bilgi başlı başına bir değer olmaktan çıkıyor, 'kullanma değeri' niteliğini kaybediyor."¹²¹ Bireysel özgürlük ve etiğin özünü de yakından ilgili bu teşhisler bugün ne derecede gerçekleşmiş görünüyor? Fransız düşü-

118 J. F. Lyotard, 1954-1964 yılları arasında, Fransa'da çok etkili Marksist bir dergi olan ve bürokratik sosyalizmi eleştiren *Socialisme ou Barbarie* (Sosyalizm ya da Barbarlık) adlı dergiye katkıda bulunmuştu (Dergi 1949-1965 yılları arasında çıkmıştı).

119 "Lyotard ile Söyleşi", *Theory, Culture and Society*, s. 277, Haziran 1988.

120 J. F. Lyotard, *La condition postmoderne*, Minuit, s. 29, Paris, 1979.

121 ay, s. 14.

nürü bu konudaki temel çözümlemesini son eserinde, bir ‘masal’ şeklinde bilgilerimize sunuyor.

Postmodernizm, modernizmi eleştiriyor ya da onun aşıldığını ileri sürüyor. Bu durumda yanıtlanması gereken soru şudur: Modernizm nedir?

Biliyoruz ki bu soruya çeşitli perspektiflerden hareketle farklı yanıtlar verilmiştir. Fakat bütün yanıtların ortak noktası, Batı merkezci oluşları ve Batı'nın tarihi dönemlerinden geçmemiş toplumlar için büyük bir anlam ifade etmemeleridir. Lyotard da bu genel eğilime istisna teşkil etmiyor. Fakat Japonya'yı da devreye sokarak postmodernizmi ileri kapitalizmin ve emperyalizmin bir “durumu” gibi sunuyor. Bu konuda dayandığı Kyoto Okulu filozoflarından T. Yoshimi'ye göre, “Japonya modern Batı'ya direnerek modernleşiyor ve bu savaşında Batılı modelleri uygulamak zorunda kalıyor.”¹²² Peki bu durumda tüm dünyanın bunca sözünü ettiği bir Japon özgüllüğü yok mudur? Elbette vardır. Yine de Fransız düşünürü, bu alanda bile postmodern ve Heideggerci bir perspektifte paralellikler saptıyor. Kısaca Japon modernizmi de Batı'nın etkisiyle, hatta zorlamasıyla benimsenmiş ve Batı'nın bir versiyonunu oluşturan bir modernizmdir.

Lyotard “postmodern masal”ında, fizikselbiyolojik anlamda evrensel tarihin aşamalarını (evrenin oluşumu, hayatın doğuşu, insanın ortaya çıkışı vb.) - J. Monod'un vurguladığı “rastlantı ve zorunluluk”¹²³ bağlamında- özetledikten sonra, Batı'nın özgüllüğünü yapan ve birbirini izleyen üç ‘büyük öykü’ anlatıyor. Bu hikâyelerin üçü de belli bir hedefe, bir mutlu sona ulaşma gibi ortak bir özelliğe sahiptirler. Bunlardan birincisini, Hristiyanlığın kutsal tarihi teşkil ediyor.

122 J. F. Lyotard, *Moralités postmodernes*, s. 97

123 Yazar burada, J. Monod'un 1970'lerde büyük yankılar uyandıran eserine gönderme yapıyor. *Le hasard et la nécessité*, Seuil, Paris, 1970.

Eski Yunan düşüncesinden farklı olarak, Hristiyanlık ‘son erekli’ (téléologique) bir tarih anlayışı oluşturmuştu. Buna göre insanlık, sonunda, başlangıcın mükemmeliyetine dönecek, kolektif bir kurtuluşa kavuşacaktı. Lyotard'ın ‘masal’ına göre, bu oluşumda Hristiyanlık, yaratıcılıktan çok, sentezci bir rol oynamıştı. Çünkü antik düşüncede tarih bilinci ve tarih yazımı (Herodotos, Thukydides, Tacitus vb.) mevcut olduğu gibi, Aristoteles'in geliştirdiği “telos” (son erek) fikri de vardı. Modernliğin ilk ‘büyük öykü’sü bu temel üzerinde ve Ermiş Pavlus' tan Ermiş Augustinus'a uzanan zaman diliminde İncil'in yazımı ve yorumu ile gerçekleşti.

Modernliğin ikinci ‘büyük öykü’sü, Aydınlanma ça-ğında oluştu ve en iyi ifadesini Rousseau'da buldu. Buna göre, Hristiyan cennetinde ‘Tanrı kanunu’nun geçerli olması gibi, ‘Doğa hali’nde de ‘Doğa kanunu’ geçerli olacaktı. Son erek Doğa'ya, Doğa'nın yetkinliğine dönmekle gerçekleşecekti.

Batı bunlarla yetinmedi, modernliğin üçüncü ‘büyük öykü’sünü de yarattı. Bu öyküye de sınıfsız toplum “telos”unu yaratan Marx ve Engels imzalarını attılar. Bu perspektifte yeryüzü cenneti, toplumsal sınıfların yok edilmesiyle kurulacaktı ve yetkin erek sınıfsız toplumun inşasında ifadesini bulacaktı.¹²⁴

İşte Batı'ya ve kapitalizme özgü üç dönem, üç ‘cennet’ ve üç ‘büyük öykü’... Lyotard modernizmi burada, Marksizmin sonuyla bitiriyor. “Hristiyanlığın ve Aydınlanmanın son çocuğu olan Marksizm” diyor, “tüm kritik gücünü kaybetmiş görünüyor. Berlin Duvarı'yla beraber o da göçtü.”¹²⁵ Liberalizmin zaferini simgeleyen bu bitiş, bize Fukuyama'nın ‘tarihin sonunu’ ilan eden türküsünü anımsatıyor. Ve postmodernizm başlıyor, kötümserlik başlıyor;

124 J. F. Lyotard, *Moralités postmodernes*, s. 91.

125 ay, s. 68.

melankoli başlıyor. Neden? Çünkü cennet yok, son erek (telos) yok; kurtuluş yok! Fakat yine de umut kapıları kapanmadı. Son zaferi kazanan kapitalizm ve liberal demokrasiler toplumsal kontrol ve düzenlemeyi daha sağlıklı gerçekleştiriyorlar. ‘Sistem’, artık toptan değiştirilmesi gereken bir bütünlük içinde algılanmıyor; her yönden gelebilecek olumlu katkılara, her türlü kişisel girişime, estetik yaratıcılık bağlamında “hiçlikle ilişki”ye açık kapı bırakıyor. Burada da Heidegger’i ve K. Popper’ın ‘açık toplum’unu anımsıyoruz. Sonuç yine umutsuzluk; fakat başka bir Fransız filozofunun deyişiyle “ılımlı bir umutsuzluk.”¹²⁶

Lyotard’ın dilbilim, yorumbilim (herméneutique) ve estetik temelli -burada sadece anafikrini vermeğe çalıştığımız- eseri, La Fontaine’in masalları gibi, ahlaki dersler içeriyor. Bu dersler sadece filozofun postmodern durumda bulunan liberal ve ileri kapitalist ülkeler için mi geçerli diye düşünebiliriz. Daha özgül bir konumda, Müslüman toplumlar -ve bu çerçevede Türkiye- için postmodernizmin bir anlamı var mıdır? Önce Türkiye’yle ilgili bir parantez açalım ve Türkiye’de postmodernizm sorununu kavramak amacıyla, Lyotard’ın esprisine uygun bir biçimde, bir ‘Türk modernizmi öyküsü’ düşleyelim. Eğer bu öykü bizlere, resmi tarihin anlatısından farklı bir modernizm tablosu çiziyorsa, o zaman ‘Türk postmodernizmi’nin de bu modernizmin eleştirisinden çıkacağını kabul etmemiz gerekir.

Lyotard Tarzı Bir “Türk Modernizmi” Öyküsü

Osmanlı-Türk tarih yazımına göre ülkemizde, Lyotard’ın Batı için geçerli gördüğü modernizm aşamalarından sadece birincisi, yaygın ve egemen bir biçimde yaşanmıştır. Bu bağlamda anımsamalıyız ki Osmanlıların devraldıkları ve

126 Roger-Pol Pot, “Un désespoir allégé”, *Le Monde*, 31 Aralık 1993. Lyotard’ın görüşlerinin ‘pragmatik’ Amerikan filozofu Richard Rorty tarafından eleştirisi ve aralarındaki tartışma için Bkz. *Critique*, sayı 456, Mayıs 1985.

yücelttikleri İslam uygarlığı, Musevi-Hıristiyan geleneğin mirasına sahip çıkıyor ve onu tamamlıyordu. Başka bir veseyle gösterdiğim gibi, Osmanlı vakanüvisleri, evrensel tarih anlayışları çerçevesinde, atalarının Hazreti Nuh'un oğullarından Yafes'in soyundan geldiklerini kabul etmişler¹²⁷ ve kıyamette herkesin kişisel günah ve sevaplarına göre yargılanacakları ana kadar sürececek bir 'Nizam-ı Alem' düşü içinde yaşamışlardır. Bu 'son erekli' dünya görüşü Batı modernizminin ilk aşamasıyla tam bir uyum halindedir.

Osmanlıların 'Nizam-ı Alem' tasavvurları, on sekizinci yüzyıl sonlarından itibaren Batı karşısındaki güçsüzlüklerinin kesinlik kazanması ile sarsılmaya başlamış ve 'Nizam-ı Cedid' fikriyle yeni arayışlara yol açmıştır. Günümüz resmi tarih anlayışı, bu şekilde başlayan süreci, Batı'nın Aydınlanma felsefesine paralellik içinde bir Batılılaşma ya da modernleşme olarak değerlendirmektedir. Ne var ki Batı'da Aydınlanma süreci aynı zamanda ilkel birikim (kapitalistleşme) süreciyle birlikte yaşanmıştı. Bu açıdan Osmanlı toplumu çok farklı bir yol izlemiştir. Bu dönüşümü, başka çalışmalarımızda, "yarı sömürgeleşme süreci" olarak çözümlemeye çalışmıştık.¹²⁸

Reel planda yarı sömürgeleşme olarak yaşanan bir sürecin modernleşme ya da Batılılaşma olarak algılanması, çağdaş Türk kimliğinin oluşumunda bir krize, hatta bir çeşit 'kolektif yabancılaşma'ya yol açmış görünüyor. Bu büyük yanılgı, ancak İkinci Meşrutiyet'te, ulusallığın ve ulusçuluğun doğuş süreci içinde fark edilmiş, fakat sömürgeleşme süreci durmadığı, tersine hızlandığı için Türkçülük, Turancılık ve İslamcılık şeklindeki tepkiler de yeni tip yabancılaşmalara neden olmuştur.

Yakın tarihimizde kolektif bilincimizle, toplumsal var-

127 Taner Timur, *Osmanlı Kimliği*, İmge Kitabevi Yayınları, ss. 89-106, Ankara, 2000.

128 Taner Timur, *Osmanlı Çalışmaları*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1996

lığımız arasında gerçekçi bir uyumun sadece Ulusal Kurtuluş Savaşımızda ve hemen onu izleyen yıllarda kurulduğu inancındayım. Fakat Türk Devrimi de, iktisadi planda, gerçek bir modernite temeli yaratamadığı için, Kemalist dönemde yabancılaşmanın yeni şekilleri -örneğin, Türk dil ve tarih tezleri çerçevesinde- ortaya çıkmıştır. Bunlara karşı tepkinin ise 1960'larda, bir yandan uluslararası konjonktürün özelliklerinden, öte yandan da tarihi referans ve geleneklerden yoksun Türk demokrasisinin girdiği darboğazlardan kaynaklandığını söyleyebiliriz. Bu dönemde Sovyetler'den çok Batı etkisiyle biçimlenen Türk Marksizmi, Türk yabancılaşmasına yeni ve farklı bir tepki oluşturmuştur.

Son dönem Türk Marksizminin objektif bir bilançosunun henüz yapılmamış olduğu kanısındayım. Burada, konumuzun sınırlarını aşmadan, en azından şunu söyleyebiliriz: Zaman zaman dogmatik bir söylem niteliğine bürünmüş olsa da Türk Marksizmi, yakın geçmişimizde, donmuş ve tabulara boğulmuş Türk düşüncesine daha gerçekçi bir modernizm perspektifi açmıştır. Teorik ve pratik planda, bu perspektifteki olanakların çok azının kullanılabilmiş olduğu, hatta yer yer yeni tabular yaratıldığı ortadadır. Fakat bunun Türkiye'yi aşan, küresel planda yürütülen 'soğuk savaş'la ilgili nedenlerini görmezlikten gelemeyiz. Şu noktayı saptamakla yetinelim: Türk Marksizmi, yabancılaşmış bir Batılılaşma anlayışına karşı tepki niteliği taşıyan farklı ideolojik akımları, hatta bir ölçüde siyasi İslam'ı da etkilemiş ve bunlara eleştirel, diyaloga açık bir boyut kazandırmıştır.¹²⁹ Ne var ki Türkiye'nin Batı'yla ilişkilerinin sağlık-

129 Burada Marksist toplumbilimci İdris Küçükömer'i anmak isterim. Küçükömer, 1969'da yayımlanan *Düzenin Yabancılaşması* (Ant Yayınları) adlı eserinde, Doğucu-Islamcı düşünce ile Batılı-laik düşünce çatışmasının "hem Osmanlıların son döneminde ve hem de Cumhuriyet döneminde halk için bir kurtuluş yolu getiremediğini" belirttiikten sonra şunları ekliyordu: "Bununla beraber Sait Halim Paşa, Mehmet Akif gibi İslamcılar, kendilerine ilerici denilen (vurgu Küçükömer'in) Batılılaşma yolunu seçen-

sızlığına bir tepki gibi oluşarak antiemperyalist bir görünüme bürünen ve bu özelliği ile de yer yer postmodern bir tepki olarak değerlendirilen siyasi İslam, aslında geleneksel Batı ve modernizm düşmanlığından ne ölçüde ayrılmaktadır? Bu noktada yine postmodern kuramcılara dönerek, Türkiye sınırlarını aşan bir perspektifte bazı gözlemlerde bulunacağız.

Lyotard, İslam'ın temel sorununun, Batı'da olduğu gibi, tamamen ruhsallık alanına çekilmemiş olmasından ve “özel bir din olmaktan çok bütün bir uygarlık olarak kalmasından”¹³⁰ kaynaklandığı kanısındadır. Kendisine göre, İslam'ın Batı karşısındaki yenilgisi, Hristiyan dogmaların aksine, “Kuran'ın (hükümlerinin) Müslüman toplumların kapitalist ekonomik güçler haline gelmelerine değil, sadece merkantil ülkeler olarak kalmalarına müsaade etmesinden”¹³¹ doğmuştur. Bu ne derece doğrudur?

Yıllarca önce, İslam tarihini Lyotard'dan çok daha iyi bilen Fransız oryantalisti Maxime Rodinson, çok yankı uyandıran bir eseriyle bu yaygın önyargının temelsizliğini ileri sürmüştü.¹³² Fakat burada aydınlatmaya çalıştığımız asıl sorun bu değildir. Burada vurgulamamız gereken nokta postmodernizmin önde gelen bir sözcüsünün Müslüman toplumları bu akımdan dışlamasıdır. Bu tutum herhalde düşünürün, postmodernizmi ileri kapitalist ülkelere özgü bir ‘durum’ olarak ele almasından ileri gelmektedir. İslam'la kapitalizmin bağdaşmazlığı konusundaki yargısını bir yana bırakırsak, bu tutumda yadırganacak bir taraf gör-

lere (Tanzimatçılara, Yeni Osmanlılara ya da Jön Türklere, C.H.P.'ye vs.'ye) göre daha tutarlı görünüyorlar. Ve bu bakımdan saygıdeğerdirler.” Yazarın tüm tezlerini paylaşmaktan uzak olduğumuz halde, altını çizdiği noktanın henüz çözülmemiş, temel bir sorun olduğuna dikkati çekmek isteriz.

130 J. F. Lyotard, *ay*, s. 73.

131 *ay*, s. 75.

132 M. Rodinson, *İslam et capitalisme*, Seuil, Paris, 1966.

müyoruz. Buna karşılık, postmodernizmi göreselciliği yüzünden kıyasıya eleştiren E. Gellner gibi bir düşünür, kendi tanımladığı bir 'köktendinciliği' rasyonalizm adına önerbiliyor.

E. Gellner'e göre tektanrılı dinler ve bunların yarattığı "tek düzenli bir dünyaya yönelik dini dürtü" temelli püritanizm, evrensel bir gerçeklik tutkusu yaratarak, Aydınlanma düşüncesinin oluşmasına katkıda bulunmuştur. "Ciddi, hatta bir yere kadar saplantılı bir tektanrıcılık ve bircilik olmaksızın, diyor Gellner, "Aydınlanma felsefesinin ussal doğalcılığı hiç günyüzü görmeyebilirdi."¹³³ Müslüman toplulukların gelişiminde bunu yaratabilecek tarihi zemin, felsefeye karşı da zafer kazanmış olsa bile "yüksek İslam" kültürüydü. Gellner'e göre, bu konuda en büyük engel ise -Ş. Mardin'in tezinin tam aksine- "halk İslamı"ndan geliyordu: "Aracılardan kaçınmak bir yana, halk İslamı, gerçekte araçlara dayalı olarak kurumsallaşmaktaydı. 'Halk İslamı'nın en belirleyici kurumu veli kültürüdür."¹³⁴

Gellner'in önerdiği "ussalcı köktendincilik", kendisine göre, Weber'in kapitalizmin gelişmesini sağladığına inandığı etikle de örtüşmektedir. Bu durumda, yazar, Müslüman toplumların, "düzenli, maliyet-verimlilik ilişkisine duyarlı, savurgan olmaktansa tutumlu, işbölümü ilkesine ve serbest piyasaya adanmış bir üretim tarzı"nın sonucu olan sanayileşme alanında gösterdiği performansın cılızlığını açıklamakta zorlanmaktadır. "Weberci toplumbilimin öngörmemize yol açtığı niteliklerle reformist İslam'ın sundukları arasındaki kesişmeye bakılırsa," diyor Gellner, "Müslüman iktisadi performansının bugünkünden daha dikkat çekici bir düzeyde olmaması şaşırtıcıdır."¹³⁵ Aslında bunda şaşırtıcı bir durum olduğunu sanmıyoruz. İslam-kapitalizm iliş-

133 E. Gellner, *ay*, s. 137.

134 *ay*, s. 26.

135 *ay*, s. 39.

kilerini tamamen üstyapı kurumlarında arayan, somut tarihi durumların somut analizini yapmaktan kaçınan ve 'sivil toplumun anatomisi'ni ekonomide aramayan bir yaklaşım, bazı tahrik edici ve düşündürücü fikirler üretse de, tabloda birçok açık noktalar bırakmaya mahkûmdur.

Günümüz dünyasında postmodernizmin moderniteyi eleştirmesiyle, yükselen İslamcı akımların modernizme karşı olumsuz tutumu arasındaki paralellik gözden kaçmamaktadır. Bununla beraber, bu paralellikten hareketle iki akım arasında ortaklık aramanın, bizleri İslamcılığın dogmatizmi ile postmodernizmin göreselciliğini bağdaştırmaya çalışmak gibi boş bir çabanın ötesine götürmeyeceği düşüncesindeyim. Bir toplumbilimcimizin çok yerinde bir ifadesiyle "postmodernistin gözünde 'en hakiki mürşit ilimdir' diyen anlayış ile 'rehber Kuran' diyen anlayış arasında fark yoktur."¹³⁶ Postmodernizm, modernizmi yaşamamış bir ülkede Batı'dakinden çok farklı ve yabancılaştırıcı bir işlev yüklenmektedir.

Postmodernizmin, üzerinde anlaşılan tek nokta olan görselciliği ve antirasyonalizmi ile, Batı'da bütünsel ya da bütünselliğe açık yorumlara karşı çıktığını biliyoruz. Böy-

136 Hasan Ünder, "Modernizm, Post-Modernizm ve İslamcılık", *Mürekkep*, 1994, Güz sayısı, s. 87 Buna karşılık, Ali Yaşar Sarıbay, "İslam, yapısı Tevhid'e dayandığı ve farklılığı dışladığı için, hem postmodernitenin parçalanmışlığını hem de sivil toplumun çoğulluğunu yadsır" demekle beraber, İslamcı yazarlarımızdan örnekler vererek "Türkiye'de 'popülist İslam'ın yükseldiği; postmodernitenin bulaştığı İslamın da bu olduğu" tezini ileri sürüyor. *Postmodernite, Sivil Toplum ve İslam*, İletişim Yayınları, s. 21, 24, İstanbul, 1994. "İslamcı hareketler, aydınlanma ve modernliğe Batı'daki yeni toplumsal hareketlerin gösterdiği eleştirel duyarlılığı paylaşmaktadır" diyen Nilüfer Göle ise, dinci akımları "Batı modernliğine geleneksel tepki olarak algılamının yanlış olduğunu" iddia ediyor ve bunları "postmodern bir perspektifte" değerlendiriyor, *Türkiye'de İslamcılık*, s. 45. İslamcı akıma dışardan sempati ile bakanların, hatta ona katılanların bu akımı postmodernist bir espri ile değerlendirmeleri anlaşılabilir bir tavrıdır; fakat, bizzat İslamcı hareketin bilinçli bir postmodernist tepki olarak değerlendirilmesi kanımızca doğru değildir.

lece küreselleşen dünyada, farklı iktisadi, kültürel ve yerel durumlara göre, postmodernizm, kolayca farklı tepki ve öneriler geliştirebilmektedir. Bazı durumlarda ulus-devleti demode olmuş, çağdaş koşullara uymayan bir olgu olarak sunarken, başka bir çok durumda da yeni ulus-devletlere yol açacak yerel milliyetçilikleri, mikro kültürleri öne çıkarmaktadır. Aynı şekilde, kimi hallerde köktendincilikle uyum sağlamak ya da 'ılımlı İslam'ı yüceltmekte, kimi hallerde de aynı akımları çağdışı ilan etmektedir. Küreselleşme optiğinden bakarsak, bunlarda uluslararası kapitalizmin motor gücünü oluşturan çokuluslu şirketlerin çıkarları bağlamında bir mantık ve bir tutarlılık görebiliriz. Akılcı geleneği sorgulayan postmodernizm, küreselleşme ve toplumsal formasyon boyutlarında makro rasyonaliteyi görmezlikten gelirken, firma boyutlarında da mikro rasyonaliteyi ve rekabeti kült konusu yapmaktadır.¹³⁷

Aslında düşünce tarihinde aklın ve Aydınlanma geleneğinin sorgulanması yeni bir şey değildir. Kapitalizm, uluslararası bir sistem olarak ne zaman krize girmişse, Batı dünyasında irrasyonalist felsefeler de egemen konuma gelmişlerdir. G. Lukacs, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yayımlanan bir eserinde, Schopenhauer'den Heidegger'e kadar uzanan bir düşünce zinciri halinde, bunların bilançosunu çıkarmayı denemişti.¹³⁸ Bu düşünce sistemlerinin Marksizme de katkı teşkil edebilecek özgün tarafları olsa

137 'Rasyonalite' kavramı toplumsal, antropolojik ve ekonomik açılardan farklı biçimlerde değerlendirilmiştir. Kapitalist üretim biçimi, gerek uluslararası gerekse ulusal planda, daima toplumsal açıdan 'irrasyonel' (sosyal adalete ve eşitliğe aykırı) uygulamalar üretmiştir. İktisadi açıdan ise hep 'etkinliği ve verimliliği' öne çıkarmıştır. Çağdaş burjuva iktisadı tamamen bu sonuncu kritere dayanır. Bu konuda bazı telkin edici fikir ve gözlemler için Bkz. Maurice Godelier, *Rationalité et irrationalité en économie*, F. Maspero, ss. 279-293, Paris, 1968

138 G. Lukacs, *La destruction de la raison*, Paris, 1954. Bu eserde adı geçen filozofların çoğu, günümüz düşünce hayatına (bu arada postmodernizme) damgalarını vurmuşlardır.

bile, ortak yönleri sosyalizm ve Marksizm düşmanlığıydı. Oysa günümüzde postmodernist etiketi altında toplanan tüm akım, moda veya duyarlılıklar birer düşünce sistemi olmayıp, sanatta, kültürde ve felsefede tüm göreselci ve irrasyonel yaklaşımların göz boyayıcı bir buluşmasından ibarettir. Postmodernizm, küreselleşen kapitalizme ve onun yarattığı türlü haksızlık ve yabancılaşmalara, yer yer insancıl niyetlere dayansa bile, yapay, temelsiz ve yeni bir biçimde yabancılaştırıcı tepkiler bütünüdür.

Küreselleşme: İktisat Kuramı, Büyüme ve Kalkınma

Küreselleşme olgusunu ideolojik açıklamalar ya da yarattığı fikri ve fiili tepkiler dışında, bilimsel bir tabanda nasıl değerlendirebiliriz? Böyle bir yaklaşım, bizleri, yanıtımızı önce iktisat kuramları çerçevesinde aramaya yöneltiyor. Fakat hemen belirtelim ki bu konudaki sorgulamamızı sınırlandırarak küreselleşmenin büyüme ve kalkınma sorunsalları ile ilişkisi bağlamında yürüteceğiz.

İktisat bilimi kapitalizmin gelişmesiyle birlikte ve bu üretim biçimini açıklama çabası içinde doğdu. Ne var ki herkesin kolayca kabul edebileceği bu saptama hemen şöyle bir soruya yol açıyordu: Evrensellik potansiyeli taşısa bile evrensel olmayan ve eşitsiz bir gelişmenin ürünü olan bir üretim biçiminin ‘bilim’i evrensellik iddiası taşıyabilir mi? Bizi egemen iktisat kuramının ‘burjuva’ niteliğini tartışmaya götüren bu soruyu somut bir analiz çerçevesinde tartışacağız.

Batı Avrupa'da on dokuzuncu yüzyıldan itibaren kapitalizmin doğuşu, dünyayı gelişmiş ülkelerle geri kalmış ülkelerden oluşan iki kısma bölmüştü. Elbette ki bu makro sınıflama göreliydi ve kapitalizmin eşitsiz gelişme kanunu sanayileşmiş ülkelerin içsel çelişkilerini ve sınıfsal farklılıklarını da keskinleştirmişti. Fakat temel ayrım kapitalist dünya ile azgelişmiş dünya arasındaydı. Ve klasik iktisat

kuramı, tüm sorunsalları ile, ‘kalkınmış dünya’yı konu ediyor, optiğini sadece üretim güçlerinin yenilenmesi ve büyümesi üzerine yerleştiriyordu. Kısaca klasik iktisadın bir ‘büyüme’ sorunsalı vardı ama bir ‘kalkınma’ sorunsalı yoktu. Bu yönüyle insanlığın büyük bir kısmına obje gözüyle bakıyor ve onları ırkçı teorilere gebe etnoloji ve antropoloji disiplinlerinin ihtimamına terk ediyordu.

Klasik iktisat kuramı, başından itibaren, temel konu olarak benimsediği kapitalist üretim biçiminin küreselleşme potansiyelinin bilincindeydi. Fakat bunun için sermaye birikimi sürecini tarihi öncülleri ve sosyokültürel koşulları içinde ele almıyordu. Adam Smith'ten Ricardo'ya uzanan klasik teori zincirinde bu konuda birçok halka eksiktir.

Nasıl hukukta on yedinci yüzyıldan itibaren bazı teorisyenler “doğal hukuk” kavramını geliştirmişlerse, klasik iktisat kuramı da bir çeşit “doğal ekonomi” postülası etrafında örülmüştü. Hukukun olduğu gibi, iktisadın da “doğal ve evrensel kanunları” vardı. Bunlara göre, A. Smith'in “büyümenin doğal akışı” dediği süreç içinde kapitalist sistemin serbest pazar, özgür ticaret ve rekabetten oluşan iç mekanizmaları “görünmez bir el”in yönetiminde uyum içinde işleyecekler ve toplumsal gelişmeyi sağlayacaklardı. Klasik iktisadın büyümeteorisi en yetkin ifadesini Ricardo'da bulmuştur.

Ricardo, “büyüme teorisi”nde dış pazarların yararlı rolünü yadsımamakla beraber, bunu büyüme açısından zorunlu da bulmuyordu.¹³⁹ Bir ülke kendi iç potansiyeli ile ve kârın azamileştirilmesi dürtüsüyle üretim faktörlerinin optimal dağılımını ve büyümeyi sağlayabilirdi. Fakat Ricardo, evrensel planda ahengin ve işbirliğinin temelini oluşturan “mukayeseli maliyetler” teorisine de imzasını atmış ve özgür bir dış ticaretin, her ülkenin uzmanlaşmasını sağlayarak tüm ulusların yararına olacağı tezini ileri sürmüştü. Bu

139 Bkz. Henri Denis, *Histoire de la pensée économique*, PUF, s. 330, Paris, 1977

tez, geliştirilmiş biçimiyle,¹⁴⁰ günümüzde, küreselleşme ideolojisinin temellerinden birini oluşturmaktadır.

Ricardo'dan sonra iktisat kuramı, neoklasik ve Marksist iktisat başlıkları altında iki zıt yönde gelişmiştir. Bu ayrım, epistemolojik planda, iktisadi analizin üretim sürecinden mi yoksa değişim sürecinden mi hareket etmesi gerektiği sorunsalında ifadesini buluyordu. Bu konuda üretim sürecine öncelik veren Marx, klasik iktisadın gerçek mirasçısı ve yenileyicisi olmuştur.

On dokuzuncu yüzyılın en büyük düşünürlerinden ve ansiklopedistlerinden biri olan Marx, fikir arkadaşı Engels'in de katkısıyla, salt iktisat kuramını çok aşan bir yöntem ve teori demeti geliştirmişti. Batı metafiziğine -pozitivizmin yapamadığı bir şekilde- son vermeyi hedef alan tarihi materyalizm, Alman idealizminin eleştirisiyle başlıyor ve 'sivil toplum'un anatomisini oluşturan kavramsal çerçeveyi çizerek toplumsal diyalektiği her yönüyle kavramaya olanak verecek ufuklar açıyordu.

İktisat kuramı konusunda Marx, şu tespitten hareket etmiştir: "Modern iktisadın gerçek bilimi, teorik analizin dolaşım sürecinden üretim sürecine geçmesiyle başlamıştır."¹⁴¹ Marx bu başlangıcı klasik iktisatta buluyordu. Fakat, P. Mattick'in belirttiği gibi, "burjuva iktisatçıları Ricardo'ya kadar teorilerini kapitalist toplumun temel sorunlarını gerçekten anlayamadan geliştirdiler. Ricardo, Marx'a göre kâr-rant, kâr-ücret karşıtlıklarını ve sınıf çelişkilerini

140 Tezin gelişimi ve günümüzdeki durumu için Bkz. Michael E. Porter, *The Competitive Advantage of Nations*, Free Press, New York, 1990. Yazar, tezin neoklasik (Ohlin-Heckscher) versiyonunu anlatıp eleştirdikten sonra kendi pozisyonunu şöyle tanımlıyor: "Ben Ricardo perspektifini benimsiyorum. Bununla ticaretin ve dış yatırımın, en ziyade, Ricardo'nun teorisinin rekabet yöntemleri, nitelik faktörü ve teknoloji farkları konularında genişletilmiş bir verimlilik avantajları versiyonu bağlamında tayin edildiğini düşünüyorum." s. 173.

141 Karl Marx, *Oeuvres*, Pléiade, c. II, ss. 1104-1105, *Kapital*, III. Kitap, Paris, 1968.

bilinçli bir şekilde araştırmalarının başlangıcı yaptı. Bu uyumsuzluğu, saf bir şekilde, toplumların doğal, değişmez kanunu olarak formüle etti. Böylece burjuva iktisadının artık bir daha aşamayacağı sınırlara ulaşılmış oldu.”¹⁴² Oysa Marx'tan sonra ve geniş ölçüde Marx'a tepki olarak iktisat kuramı, üretim yerine değişimin önceliğini vurguluyor ve Marx'ın “kaba (vulgar) iktisat” olarak isimlendirdiği disiplinin kuruluş süreci ve hegemonyası başlıyordu. Paris Komünü'nü hemen izleyen yıllarda (1871-1874) Jevons, Menger ve Walras neoklasik iktisadın dayanaklarını teşkil eden eserlerini birbiri ardına yayımladılar.

Neoklasik teoride de özel bir büyüme teorisi yoktu. İktisadi hayat mikro plandaki kararların rasyonaliteleri sonucu kendiliğinden gelişecekti. Bununla beraber ‘marjinal fayda’ teorisi çerçevesinde kendisini hissettiren ‘azalan verim kanunu’ ister istemez neoklasik teoriyi makro düzeydeki sorunlarla da ilgilenmeye zorlamış, özellikle Keynesçi teorinin geliştiği yıllarda pazarın tekелci eğilimleri veya en azından toplumsal ahengi sağlamaktaki yetersizliği anlaşıl-maya başlamıştı. Aynı şekilde, Ricardo'nun “mukayeseli maliyetler kuramı” da neoklasik değer teorisi bağlamında eleştirilmiş ve tamamlanmaya çalışılmıştı.¹⁴³ Fakat bütün

142 Paul Mattick, *Marx et Keynes*, Gallimard, s. 9 (Marx'tan alıntı *Kapital*'in Almanca ikinci baskısına yazılan sonsözden aktarılmıştır), Paris, 1972.

143 Bu konuda J. A. Schumpeter iktisat kuramında özel bir yer işgal etmektedir. 1909'dan itibaren geliştirdiği ve “teknolojik yenilik”e neoklasik teorinin sınırlarını aşan stratejik bir yer verdiği tezinde “statik denge”den kopuş ve üretim faktörlerinin yeni biçimlerdeki kombinezonlarıyla (beş durum sayıyor) yeniden statik dengeye dönüşü anlatıyordu. Bu açıdan çağdaş büyüme ve “küreselleşme” teorilerinin de öncülerinden sayılır. Bkz. *The Theory of Economic Development*, ss. 65-66, Harvard University Press, 1934. Ayrıca Bkz. D. Guellec, P. Ralle, *Les nouvelles théories de la croissance*, s. 92. Joan Robinson'un belirttiği gibi “neoklasik şema ‘belli bir teknolojik bilgi’yle donanmış bir toplumu bir denge durumunda ele alıyordu. Bir yenilik, ekonomiyi bir dengeden başka bir dengeye götüren bir şok olarak değerlendiriliyordu.” *Economic Philosophy*, Watt, s. 101, Londra, 1962.

bu çabalar ve arayışlar, klasiklerle neoklasikler arasında 'iktisadın doğal kanunları' postülası konusundaki temel anlaşmayı ortadan kaldırmadı. Bu teorik anlaşmanın gerçekçilikten ne kadar uzak olduğunu somut tarihi gelişmeler -özellikle Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra karşılaşılan krizler- ortaya koydu. İktisat tarihine Keynes Devrimi olarak geçen makro iktisat analiz çerçevesi bu yıllarda geliştirildi.

Keynes, 1929 Krizi'ne yanıt getiren teorisinde klasik ve neoklasik iktisatçıları eleştiriyor ve makro düzeydeki veriler (tasarruf, yatırım, gelir vb.) arasındaki ilişkilerin çözümlemesine dayanan bir istihdam teorisi geliştiriyordu. Aslında işsizliğe karşı devlet yatırımlarına dayanan reçetesi ABD'de Hoover'in, Almanya'da da Hitler'in iktidara gelmeleriyle, ampirik bir biçimde uygulamaya konulmuştu.

Keynes'in devletçiliği, liberalizmi ile çelişmiyordu ve farklı çevrelerde farklı şekillerde değerlendirildi. Fakat bizi asıl meşgul eden konuda, büyüme ve kalkınma sorunlarında, klasik ve neoklasik iktisatçılardan pek de değişik bir yaklaşım getirmiyordu. P. Mattick'in belirttiği gibi "Keynes'in teorisi 'olgun' kapitalizmi ve onun 'otomatik' bir biçimde kalkınmadaki gözle görünür yeteneksizliğini konu edinir. Böyle bir seçenek sanayileşmede geri kalmış bölgelerin kalkınmaları konusunda adeta tam bir kayıtsızlığı da beraberinde getirir."¹⁴⁴ Keynes, teorik planda, uluslararası ekonominin gitgide türdeşleşmesiyle ve dış yatırım, dış yardım ve kredi araçlarıyla az gelişmiş ülkelerin de kalkınacağını umuyordu. Fakat somut planda bu sorunla karşılaştığı durumlarda İngiliz burjuvazisinin çıkarlarına kiskançlıkla sadık kalmıştır.¹⁴⁵

144 P. Mattick, ay, s. 281.

145 Harry G. Johnson'un işaret ettiği gibi, bu konuya ilgi duyduğu ölçüde "İngiliz sınıf toplumundaki yerleşik konumu kendisini, kalkınma sorununu asgari bir ek sermaye birikimiyle hemen çözülebilir bir sorun olarak görmeye sevk ediyordu." (*Keynes and the Developing World*). Bkz. R. Ski-

Çizmeye çalıştığım bu şematik tabloyla ortaya koymak istediğim şey şudur: Klasik iktisatçılardan Keynes'e kadar uzanan burjuva iktisadının teorik demeti, insanlığın büyük bir kısmını oluşturan geri kalmış ülkelerin kalkınma sorunlarına kayıtsız kalmıştır. Bu husus, evrensellik iddiası ile ortaya çıkan bir disiplinin sınıfsal dürtüleri ve çıkarları aşamamasıyla yakından ilgilidir. Üretim sürecine 'artı değer'in yaratılması ve el değiştirmesi açısından bakan Marx ve Engels, bu özellikleriyle çok daha gerçekçi ve evrensel boyutlu bir teori geliştirmişlerdi. Tarihi materyalizm, insanlık sorunlarını tarih, sosyoloji ve ekonomiyi birleştiren bir yaklaşımla ve tarihi bir dönemleme çerçevesinde ele alıyordu. Günümüzde evrensel iddialı ve tüm dünya üniversitelerinde okutulan iktisat ilmi, büyüme ve kalkınma sorunlarına ileri kapitalist ülkelerin burjuvazilerinin çıkarları açısından bakmaktadır. Bu husus, artık dürüst liberal iktisatçıların da altını çizdikleri bir gerçektir. Bunlardan (Nobel ödüllü) Maurice Allais, iktisat biliminin "hemen her zaman ideolojileri ve yerleşik çıkarları temsil eden siyasal doktrinlerin kaderine bağlı olduğunu"¹⁴⁶ vurguluyordu. Bu çıkar motivasyonu iktisat bilimini somut gerçeklerden giderek iyice uzaklaştırmış ve onu soyut matematik modellerin dar ve kısır çerçevesi içine yerleştirmiştir.¹⁴⁷

delsky (yay.), *The End of the Keynesian Era*, Macmillan, s. 94, Londra, 1977. H. G. Johnson'un belirttiğine göre, Keynes, Birinci Dünya Savaşı sırasında resmi görevli olarak bulunduğu Hindistan'da buğday fiyatlarının dünya fiyatlarının altında tutulmasını sağlamıştı, s. 88.

146 Maurice Allais, "La science économique et les faits", *Revue des Deux Mondes*, s. 69, Haziran 1990.

147 Bu konudaki tehlikeye ilk dikkati çeken düşünürlerden biri Keynes olmuştur. Kendisi de Ekonometri Derneği'nin konseyinde yer almasına rağmen, Keynes, iktisatta matematiğin giderek artan hegemonyasını "şarlatanlık" olarak nitelemişti. Bkz. R. Skidelsky, *J. M. Keynes*, Macmillan, Londra, 1990. Ünlü biyografına göre "Genel Teori, iktisat bilimi matematiğin 'kara deliği' tarafından yutulmadan yazılmış son eserdir", ay, c. II, s. 619. Keynes'in kendisi, matematiğin sınırları ile ilgili düşüncelerini *Treatise on Probability* adlı denemesinde açıklamıştı, 1962 baskısı, s. 316.

Burjuva biliminin iktisadi kalkınma (büyüme) sorun-salına karşı “kalkınma iktisadı”, yine burjuva ufukları aşılmadan, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gündeme geldi. Birtakım hümanist bilim adamlarının bu alandaki özverili çalışmalarını unutmamak da, gelişimin bütünü itibariyle uluslararası sosyalizm-kapitalizm rekabetinin ve soğuk harbin bir yan ürünü olduğunu da gözden uzak tutamayız.

İktisat bilimi, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ‘kalkınma sorunu’nu gündeme getirince, bunu ileri kapitalist ülkeler için geliştirilmiş olan teorik çerçeveye sokamamıştı. ‘Kalkınma iktisadı’ sosyoloji ve antropoloji ağırlıklı, eklektik bir yöntem kullanıyordu. Fakat bu dönemde teorik iktisatta Keynes hegemonyası başladığı için -ayrıca az gelişmiş ülkelerde pazar mekanizmaları yeterince etkin olmadığı için- tüm kalkınma iktisatçıları devlet müdahaleciliği üzerinde birleşiyorlardı.

Küreselleşme ideolojisinin 1980'lerden itibaren ağır basmaya başlamasıyla bu eğilim tersine dönmüştür. Kalkınma iktisadının devlete verdiği rol şiddetli eleştirilerin konusu olmuş, dahası, henüz kuruluş halindeki ‘kalkınma ekonomisi’nin bağımsız varlığı reddedilerek bu konudaki arayışlar mikro iktisada entegre edilmişlerdir. Bu süreç içerisinde planlama fikri de tamamen ikinci plana atılmış ve güçlü planlama müsteşarlıkları ya da bakanlıkları ‘proje değerlendirme ofisleri’ haline gelmiştir. Artık “Ticaret ve Kalkınma” başlığı altında ele alınan kalkınma sorunu da ticaretin bir parçası halinde düşünölmeye başlamıştır.¹⁴⁸

Az gelişmiş ülkelerin kalkınma sorunlarının neoklasik iktisat kuramına ithal edilmeleri soruna tatminkâr bir yanıt sayılamazdı. Nitekim son yıllarda neoliberal söylemin hızla itibar kaybettiğine ve sık sık “devletin dönüşü”nden söz

148 Bu sürecin özlü bir anlatımı için Bkz. Clive Bell, “Development Economics, The New Palgrave”, *A Dictionary of Economics*, Macmillan, c. I, s. 825, Londra, 1987.

edildiğine tanık oluyoruz. Fakat bu ‘dönüş’ün niteliği konusunda yanılmamalıyız. Yeni devletçiliğin en radikal kanadının devlete verdiği işlev, “özel girişim birimlerinin uyumunu en iyi sağlayacak kurumsal yapıyı kurmak”tan¹⁴⁹ ibarettir. Bu yaklaşım bize pratikte yapısal uyum politikalarının da hangi espri içinde uygulanmaya zorlandıklarını anlatıyor. 1950 ve 60'larda iktisadi kalkınmanın sosyal ve kültürel önkoşulları araştırma konusu yapıliyordu. Bugün ise bu önkoşulların belli bir yapısal uyum politikasının başarısı için seferber edilmeleri söz konusudur. Yakınlarda IMF Başkanı M. Camdessus, 1995 Meksika krizinden şu dersi çıkarıyordu: “Meksika krizi, küreselleşen bir dünyada kalkınma sorununun yeni konumunu ve derin değişiklikler içindeki bir toplumun sorunlarına sadece ekonomik bir yaklaşımın yetersizliğini ortaya koydu.”¹⁵⁰ Ne var ki Camdessus'un bundan anladığı ve açıkça ifade ettiği iktisadi krizin siyasi krize dönüşmemesi için bir ulusal uzlaşma yaratılması, katlanılacak özverilerin halka iyi anlatılması ve bunun için de tüm kurumların seferber olmalarıdır. Artık bu konuda postmodernizmin mi, kültürel antropolojinin mi, yoksa A. Toffler tipi “yeni demokrasi” anlayışlarının mı kullanılacağı kriz içindeki ülkelerin özgül sorunlarıdır. Yeri gelmişken Türkiye’de de bu işlevi ‘Yeni Osmanlılar’ın, ‘İkinci Cumhuriyet’çilerin ya da daha genel bir ifadeyle postmodernistlerin yüklediklerini görüyoruz.

Burjuva iktisat kuramı az gelişmiş ülkelerin kalkınma sorunlarını az çok bağımsız bir araştırma alanı olmaktan çıkarmış ve onu neoliberal temelli küreselleştirme süreciyle bütünleştirmiştir. Bu çerçevede sunulan reçetelerin olumsuz sonuçları bugün gizlenemeyecek ve hiçbir ideolojiyle savunulamayacak hale gelmiştir. Avrupa Birliği'nde yirmi

149 Dominique Quellec, Pierre Ralle, *Les nouvelles théories de la croissance*, Découverte, s. 109, Paris, 1995.

150 *Le Monde*, 18 Ocak 1996.

milyonluk bir işsizler ordusunun oluşması, Almanya gibi bir ülkenin dört milyonu aşan işsiz sayısı ile 1947 sonrası rekor orana ulaşması, 1995 Aralık ayında Fransa'yı sarsan grevlerin "küreselleşmeye karşı ayaklanma"¹⁵¹ olarak değerlendirilmesi, Japon ekonomisinin son iki yılda durgunluğa girmesi bu dönüşümün gelişmiş dünyadaki belirtileridir. Davos'ta toplanan Dünya Ekonomik Forumu başkanı K. Schwab'ın belirttiği gibi, küreselleşme şimdiye kadar zengini daha zengin, fakiri de daha fakir yapmaktan başka bir işe yaramamıştır.¹⁵² Eskiden şirketlerin kâr oranının artması işçilere bir güvenlik duygusu verirken, günümüzde tam tersine, artan kâr azalan işçi anlamına gelmektedir. Küreselleşmenin vaat ettiği 'yaratıcı tahrip' (creative destruction) formülünün şimdiye kadar sadece ikinci kısmı işlemiştir. Azgelişmiş ülkelere yardım ve kredi olanakları da giderek daralmakta, bu durum uluslararası finans kuruluşlarının yöneticilerini bile endişelendirmektedir.¹⁵³

Bu ampirik gözlemlerden sonra tekrar teoriye dönelim ve kendi kendimize soralım: Bu gelişimi açıklayabilecek kuramsal temelleri nerede bulabiliriz? Bu temelleri, paradoksal bir şekilde, Sovyet sisteminin çöküşünden sonra son bir kez daha öldürülen Marx'ta bulabilir miyiz? Bu konuda ilginç bir durumla karşı karşıya bulunuyoruz. Bir yandan Marksizmin Sovyet İmparatorluğu'nun enkazı altında kaybolup gittiği koro halinde tekrarlanırken, öte yandan da "küreselleşme" sürecini anlamak için dikkatlerini Marx'a yöneltenlerin sayısı giderek artmaya başlamıştır. Aslında bu eğilimin referans noktalarını, günümüzde,

151 *Le Monde*, 7 Aralık 1995.

152 K. Schwab, "Start Taking the Blackbash Against Globalization Seriously", *International Herald Tribune*, Davos Forumu vesilesiyle, 1 Şubat 1996.

153 Bugün, OECD kaynaklarına göre, gelişmiş ülkelerden sadece dördü (sırasıyla Norveç, Danimarka, İsveç, Hollanda) yurtiçi gayrisafi hasıllarının % 70'inden fazlasını azgelişmiş ülkelere yardım olarak veriyorlar. *Le Monde*, 13 Şubat 1996.

Marx'tan ziyade kapitalizmin emperyalizm aşamasını çözümleyen Hilferding, Lenin, Rosa Luxemburg, Bukharin ve Kautsky gibi düşünürler oluşturuyor. Fakat Marx'taki teorik temeller anlaşılmadan, bu düşünürleri anlamak mümkün müdür? O halde başa dönelim ve Marx'ın kapitalizmdeki küreselleşme eğilimini çözümleyen ilk tespitlerinden başlayalım.

Marx: Çıkış Noktası

Gelişmiş ülkelerin 'büyüme' sorunlarının ve gelişmekte olan ülkelerin de 'kalkınma' sorunlarının temelinde sermaye birikimi sürecinin yattığını biliyoruz. Yeterince bilmediğimiz ya da üzerinde bir anlaşma bulunmayan husus sermayenin ne olduğu, nasıl tanımlanabileceğidir. Marx'ın özgünlüğünü ve güncelliğini bugün de koruyan katkısı bu noktada ifadesini buluyor.

Marx sermayeyi katı ve sabit kalıplar içinde değil, devamlı dönüşümlerde somutlaşan bir hareketlilik çerçevesinde ele almıştı. Fakat asıl önem verdiği ve iktisat biliminin temelinde yatan sermaye, parasal sermayenin mal-sermayeye dönüşümü esnasında ortaya çıkan üretim süreciydi. Bu süreçte üretim güçleri, emek ve üretim araçları bir araya geliyor, değer ve artı değer yaratılıyordu. Marksizmin bilimsellik iddiası ve materyalizmi bu maddi olgunun çözümlemesinden kaynaklanıyordu.

Marx'ın yaşadığı çağda kapitalizm, ulus-devletlere tekabül eden toplumsal formasyonlar çerçevesinde geliyor ve bu sınırlar içinde bir üretim biçimi olarak kendi kendini yeniliyordu. Marx, kapitalist üretim biçiminin küresel potansiyelini görmekle beraber,¹⁵⁴ uluslararası ekonomiye

154 Marx "bir dünya pazarı yaratma eğilimi bizzat sermaye kavramında mevcuttur" diyordu. "Principes d'une critique de l'économie politique (Grundrisse)", *Oeuvres*, c. II, s. 258, Pléiade, 1968.

ikincil bir önem veriyordu. Marx'ın somut gerçeklerden hareketle soyut bir kapitalizm modeli geliştirdiği bu dönem, iktisat tarihinde “rekabetçi kapitalizm” olarak isimlendirilmiştir. Bu dönem, sermayenin organik bileşiminde sabit sermaye oranının artışı ve bu bağlamda azalan kâr eğilimi kanunu etkisiyle krizlere ve tekelleşme olgusuna adaydı.

Yeni döneme on dokuzuncu yüzyılın sonları ve yirminci yüzyılın başlarında girilmiştir. Burjuva iktisadının, A. Marshall'ın “temsili firma” olarak isimlendirdiği birimi çözümlemeye ve rasyonelleştirmeye çalıştığı bu yıllarda Marksist iktisat da, mali sermayeyle sanayi sermayesinin bileşiminden oluşan ‘finanskapital’ ihracıyla (emperyalizmle) ulaşılan kapitalizmin yeni aşamasını analiz konusu ediniyordu. Bu aşamada kapitalist ülkelerin burjuvazileri azalan kâr eğilimi kanununu tekelleşmeyle, monopol ve oligopollerin oluşumuyla frenlemeye, tersine çevirmeye çalışıyorlardı.

Yirminci yüzyılın başlarında emperyalizm olgusu üç farklı şekilde değerlendirilmiştir. Bunlardan Rosa Luxemburg'un, Marx'ın büyüme şemasını tamamlama iddiasındaki çözümlemesine göre, kapitalist üretim biçiminin büyümesi ancak tüketim malları fazlasının kapitalist olmayan ekonomilere ihracı sayesinde gerçekleşiyordu. Böylece kapitalist toplumsal formasyonlar, büyüme süreçlerinde, devamlı olarak kapitalist olmayan bir ekonomik “Hinterland” yaratıyordu. Bu prekapitalist sektör giderek ortadan kalkınca, kapitalist sistem, üretim fazlası sorununu çözecek ve genel bir kriz içine düşecekti.¹⁵⁵ Lenin ve Bukharin bu tezi eleştirmişlerdir.

Lenin emperyalizmin, kapitalist üretim biçiminin yeni

155 Rosa Luxemburg bu analizini 1917'de yayınlanan *Sermaye Birikimi* adlı eserinde geliştirmiştir. Fransızca çevirisi için bkz. *L'Accumulation du capital*, Maspero, c. 2, Paris, 1967.

bir aşaması olduğunu isabetle teşhis etmişti. Fransız Marksisti Michalet'nin dediği gibi “Lenin'in en dikkate değer yanı, on dokuzuncu yüzyılın sonundan itibaren uluslararası ekonomide ortaya çıkan kesintiyi açıklıkla belirtmiş olmasıdır.”¹⁵⁶ Fakat Lenin, Bukharin (tarafından da desteklenen)¹⁵⁷ analizinde sermaye (finanskapital) ihracını yine de bir üretim süreci bağlamında değil, dolaşım süreci çerçevesinde düşünüyordu. Leninist perspektifte bu süreç, R. Luxemburg'dan farklı olarak, kapitalizmi uluslararası planda geliştiriyordu. Bu evrim tekellerin ve büyük sermaye gruplarının oluşmasına yol açacak ve bu da dünyayı savaşa götürecekti. Bu son nokta önemlidir ve bizi emperyalizmin üçüncü yorumuna, K. Kautsky'nin çözümlemesine götürmektedir.

K. Kautsky de geçen yüzyılın sonlarında geliştirdiği emperyalizm teorisinde sermaye birikiminin yol açtığı tekelleşmeyi vurguluyor ve bu sürecin sonucunu şöyle özetliyordu: “İktisadi evrim giderek artan sayıda bireysel kapitalist firmayı tek bir elde, iktisadi planda bir hükmi şahsiyet oluşturan bir kapitalistler birliğinde toplamaktadır.”¹⁵⁸ Yazarın çözümlediği “ultraemperyalizm”in özelliği, dev kartellerin çıkarları gereği evrensel bir uyum sağlayacakları ve Lenin'in iddiasının aksine, dünyayı bir çatışmaya

156 Charles-Albert Michalet, *Le capitalisme mondial*, PUF, s. 251, Paris, 1985.

157 N. Boukharine, *L'Impérialisme et l'accumulation du capital*, EDI, Paris, 1977, ilk baskı 1917. Bukharin, bu eserinde tekelci kapitalizmin oluşmasında devletin rolü açısından Lenin'i de etkilemiştir. Bu konuda Bkz. Jacques Thobie, “Impérialisme: Le mot et la chose devant l'histoire”, *Actuel Marx*, PUF, sayı 18, 1995. Fransız emperyalizminin Osmanlı toplumu üzerindeki etkileri hakkında bir eser sahibi olan Thobie bu konuda şunları söylüyor: “Günümüzü anlamak için Bukharin bana Lenin'den daha uygun görünüyor. Çünkü bir yandan, sadece askeri ve diplomatik değil, tüm işlevleriyle devletin kapitalizmi emperyalizm aşamasına götüren rolünü vurguluyordu; öte yandan da daha o zamandan uluslararası finans gruplarının oluşumunu saptıyordu.” ss. 108-109.

158 Karl Kautsky, *Le programme socialiste*, s. 75, Paris, 1910, ilk baskı 1892.

sürüklemeyecekleri noktasındaydı. Kautsky olayların çürüttüğü bu tezini 1914 Savaşı'nın çıkışından çok kısa bir süre önce yazdığı makalesinde de savunmuştur.¹⁵⁹

Leninist çevrede şiddetle eleştirilen ve reddedilen ultraemperyalizm teorisi bir kısım burjuva teorisyenlerin sıcak ilgisine konu olmuştur. İlginçtir ki günümüzde küreselleşme olgusunu tamamen olumlu bir şekilde değerlendiren kuramcılar da Kautsky'ye belli bir yakınlık duyduklarını gizlemiyorlar. Alman düşünürünün 'uyum içinde bir kapitalizm' yanılığını bir tarafa koyarak, bazı konularda günümüzde artan bir güncellik kazanan teşhislerde bulunduğunu teslim edebiliriz.¹⁶⁰

Uluslararası kapitalizmin 1929 yılından itibaren içine düştüğü derin buhran, giderek artan siyasal gerginlikler ve nihayet patlayan savaş daha çok Lenin'in tezini doğrular nitelikteydi. Fakat İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden itibaren uluslararası ekonominin fizyonomisi hızla değişmeye başladı. İktisat kuramında Keynes Devrimi'yle temellenen bu dönem, aralıksız otuz yıl kadar sürdüğü için "Şanlı Otuzlar" (Trente Glorieuses) denilen bir yatırım ve yeniden yapılanma dönemi olmuştur. Bu dönemde emperyalizm olgusu nasıl somutlaşmış ve nasıl yorumlanmıştı?

Konuya çok genel bir planda eğilirsek, bu dönemde dikkat çekici iki emperyalizm teorisiyle karşılaşırız. Bunlardan birincisi ve özellikle Üçüncü Dünya ülkeleri arasında büyük etkiler yapanı, 1960'larda iki Amerikalı Marksist, P. Baran ve P. Sweezy tarafından geliştirilmiştir. İkincisi ise, yine aynı yıllarda Fransız Komünist Partisi iktisatçılarının, özellikle P. Boccara'nın imzasını taşır. İki yo-

159 Karl Kautsky, "Imperialismus", *Die Neue Zeit*, 32-2, 11 Eylül 1914.

160 Örneğin Kautsky, kapitalist gelişmenin yüksek eğitimi yaygınlaştırdığını ve bu alanda arzı artırarak bir "entelektüel proletarya" doğurduğunu söylüyordu, *Le Programme socialiste*, ss. 50-51. Bu teşhis günümüzde dramatik bir güncellik kazanmıştır.

rum da yirminci yüzyıl başlarındaki teşhisten, kapitalizmin tekelleşme eğiliminden hareket ediyor ve bu olguyu yeni koşullarda açıklamaya çalışıyorlardı.

Baran ve Sweezy, Marx'ta bulunmayan bir kavramdan, “iktisadi fazla” adını verdikleri makro düzeyde bir birimden hareketle, çağdaş kapitalizmin temel kavgasının bu iktisadi fazlanın paylaşım kavgası olduğunu ileri sürüyorlardı. P. Baran iktisadi fazlayı ‘potansiyel’ ve ‘efektif’ olmak üzere iki şekilde ele almış ve ‘efektif fazla’yı “toplumun efektif üretimi ile tüketimi arasındaki fark”¹⁶¹ olarak tanımlamıştır. Baran ve Sweezy'ye göre bu paylaşım kavgası dev şirketler arasında cereyan edecek ve toplumsal formasyon çerçevesinde yarattığı irrasyonelizm sistemi giderek çökertecekti. Amerikalı iktisatçılar, Marx'ın ‘azalan kâr eğilimi kanunu’nun çağdaş kapitalizmde artık geçerli olmadığı ve bunun yerini ‘artan iktisadi fazla’ eğilimi kanununun aldığı kanısındaydılar. Kendilerine göre tekelci kapitalizm koşullarında hızlanan teknolojik yenilikler, ‘fazla’yı giderek artıracaktı. Aynı bağlamda Marx'ta temel kavram olan sınıf kavgasını da reddediyorlar ve A. Gorz'dan çok daha önce “elveda proletarya” diyorlardı. *Tekelci Sermaye* başlığını taşıyan temel eserlerinde şu satırları yazmışlardır: “Geleneksel Marksist ortodoksinin, sanayi proletaryasının kapitalist sömürücülere karşı bir gün devrim yapacağı konusundaki yanıtı günümüzde pek inandırıcı değildir. Sanayi işçileri Amerikan işçi sınıfının giderek daha da azalan bir kısmını oluşturuyorlar ve başlıca sanayi dallarındaki örgütlü çekirdekleri, toplumun ideolojik planda koşullanmış, tüketici üyeleri olarak sistemle bütünleşmişlerdir. Marx zamanındaki sanayi işçilerinin aksine, sistemin irrasyonelliğinden toplumun diğer katmanları gibi (bazılarından daha az, ba-

161 Paul A. Baran, *Economie politique de la croissance*, F. Maspero, s. 71, Paris, 1967. Efektif tüketim sadece kapitalistlerin tüketimini kapsamakta, idari ve askeri harcamaları içermemektedir.

zılarından daha çok) ıstırap çekmekle beraber düzenin başlıca kurbanları değillerdir.”¹⁶² O halde Amerikalı Marksistlere göre kapitalist düzen nasıl değişecektir?

Baran ve Sweezy'ye göre kapitalist sistem biri içerden, diğeri de dışardan olmak üzere iki faktör sayesinde değişecektir. İç faktörü “psşik karmaşanın, düzeni, kendi normları çerçevesinde işlemekten dahi alıkoyacağı ve sistemi çökerteceği bir dereceye ulaşması”, dış faktörü ise yarı sömürge konumundaki ülkelerde yürütülen “devrimci savaşlar” teşkil edecektir.¹⁶³ Eserin Che Guevara'ya ithaf edilmiş olması da bu konuda yeter derecede aydınlatıcıdır.

Amerikalı düşünürlerin kapitalizmi sınıf kavgasının değil, sistemin irrasyonelliğinin (özellikle israfçı niteliğinin) yıkacağını söylemeleri tarihi materyalizme aykırı, idealist bir öneridir. Gerçi ABD kapitalizmi, ürettiği ‘işçi aristokrasisi’ ile sınıf kavgasını arka plana iten koşulları yaratmıştı. Fakat kapitalizmin bir dünya sistemi haline geldiği bir dönemde küresel boyutlarda bir analiz gerekmiyor muydu? Kapitalizmin, irrasyonel niteliği yüzünden mahkûm olduğunu, Baran ve Sweezy'den çok daha önce, en önemli eserini Marksizmi çürütmek için yazmış olan J. Schumpeter de söylemişti.¹⁶⁴ Kaldı ki Amerikalı Marksistlerin eserinin yayımlanmasından iki yıl sonra, 1968'de, Avrupa'da milyonlarca işçinin sokağa dökülmeleri “Monopoly Capital”in tezlerinin çürütülmesinden başka türlü nasıl yorumlanabilirdi?¹⁶⁵

162 Paul A. Baran, Paul M. Sweezy, *Monopoly Capital*, s. 349, Pelican Books, 1973, ilk baskı 1966.

163 ay, s. 352.

164 İlginçtir ki P. Baran da bu liberal iktisatçıya olumlu bir gönderme yapmaktadır. *Economie politique de la croissance*, s. 74. J. Schumpeter, *Socialism, Capitalism and Democracy*, s. 143.

165 P. Baran ve P. Sweezy'nin tezlerinin sistematik bir eleştirisi için Bkz. P. Boccara, “La théorie de la portée révolutionnaire du progrès technique et la lutte pour la démocratie nouvelle”, *Economie et Politique*, sayı 1970, Eylül 1968.

Baran ve Sweezy ile aynı yıllarda Fransız Marksistleri farklı bir emperyalizm teorisi geliştiriyorlardı. Bunlar Lenin'in incelediği dönemde emperyalizmin henüz 'özel kapitalizm' aşamasında bulunduğu, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ise 'tekelci devlet kapitalizmi'nin oluştuğu teziyle ortaya çıkmışlardır. "Tekelci devlet kapitalizmi"nden ne anlıyorlardı?

Fransız teorisyenlerine göre, sermayenin organik bileşiminin artı değer oranını düşürdüğü kapitalizmin bu yeni aşamasında, devlet, iktisadi hayata kapsamlı müdahalelerle ve kâr gözetmeyen ya da çok düşük kârlarla yatırımlar yaparak (sermayenin bir kısmının değerini düşürerek, onu "dévalorisé" ederek) özel sermayenin yaratılan toplam artı değerden aldığı payı artırıyor. Sermayeci sınıflar, kapitalizmin azalan kâr eğilimi kanununa devleti araç yaparak direniyorlardı.¹⁶⁶ Bu görüşler Fransa'da komünistlerle sosyalistlerin işbirliğinde ve 1980-1982 Ortak Program deneyinde etkili olmuştur. Fakat, bilindiği gibi, küreselleşme yaftası altında neoliberal ideolojinin egemen olduğu, 'yapısal uyum' politikalarının yürürlüğe girdiği bir dünya konjonktüründe bu program başarılı olamamış ve iki yıl sonra terk edilmiştir. Bunun anlamı nedir? Uluslararası kapitalizm gerçekten yeni bir aşamaya mı girmiştir? Küreselleşme süreci Bukharin ve Lenin'den Baran ve Boccara'ya kadar birçok teorisyenin ileri sürdüğü yorumları rafa mı kaldırmıştır? Öyleyse küreselleşme nedir?

Küreselleşme, daha önce de çeşitli vesilelerle söylediğimiz gibi, kapitalist sermaye birikiminin yeni bir aşaması, emperyalizmin, yani sermaye ihracının yeni bir biçimidir. Burada yenilik şu noktada somutlaşmaktadır: Sermaye artık sadece mal ve para şeklinde değil, Marx'ın tanımladığı

166 Bkz. *Capitalisme monopoliste d'Etat*, Fransız Komünist Partisi yayını, Ed. Sociales, c. 2, 1971; ayrıca, P. Boccara, *Etudes sur le capitalisme monopoliste d'Etat, sa crise et son issue*, Ed. Sociales, 1977

biçimde, “kapitalist üretim biçimine özgü toplumsal ilişki” şeklinde de ihraç edilmektedir. Dahası, bu son şekil, içinde bulunduğumuz dönemin özgülüğünü oluşturmaktadır. Bu süreci, kanımca en iyi yorumlayan Fransız iktisatçısı Michalet'nin belirttiği gibi “eğer emperyalizm bir sermaye ihracı olarak tanımlanıyorsa, sermaye bu son anlamda kullanılmaktadır. Bu durumda Marx'a dönüş zorunludur.”¹⁶⁷

Küreselleşme bu şekilde konulunca, uluslararası planda neden yer yer umutlara, övgülere ve olumlu yorumlara, yer yer de düş kırıklıklarına ve sövgülere yol açtığı kolayca anlaşılır. Kapitalizmin eşitsiz gelişme kanununu unutarak, küreselleşmeyi kapitalizmi ve modernizmi tüm dünyaya yayacak ve küremizi refaha boğacak bir süreç olarak görenler bir övgü korusu oluşturmuyorlar.¹⁶⁸ Buna karşılık küreselleşmenin zorladığı parasal sermaye liberalizasyonu dünyayı bir ‘kumarhane ekonomisi’ haline soktukça, bu kez de -giderek tutucu çevrelerin bir kesiminin de katıldığı- bir şikâyet ve sövgü korusu oluşmaktadır. Aslında bu iki tutumu da haklı, hiç olmazsa anlaşılır kılabilecek maddi temel vardır. Bunu anlamak için, Michalet' nin tavsiyesine uygun olarak, Marx'ın temel teşhisine dönelim.

Marx, kapitalist üretim biçiminin başlangıçtan itibaren evrensel bir potansiyel taşıdığını görmüştü. Bunun motor gücünü sermayenin ‘üretim ilişkisi’, başka bir deyişle sanayi sermayesinin yaygınlaşması oluşturacaktı. Bu konuda *Kapital*'de şu klasik çözümlemeyi yapmıştır: “Sanayi sermayesi, sermayenin, işlevi sadece mülk sahibi olmaktan ibaret olmayan, aynı zamanda artı değer, başka bir deyişle artı ürün yaratmak olan tek varoluş şeklidir. Bu yüzden

167 Charles-Albert Michalet, *Le capitalisme mondial*, PUF, s. 272, Paris, 1985.

168 Türkiye'de bu söylem egemendir. Örnek olarak Çetin Altan'ın şu teşhisini aktarıyorum: “Globalleşme demek, geri kalmış ülke insanların da üretme katkı yaparak zenginleşmesi ve hızla artan dünya üretimini emecek bir düzeye gelmesi demektir... Eski sınıflı toplum yapılarından sınıfsız bir dünya vatandaşlığına geçmek demektir.” *Sabah*, 15 Ocak 1996.

üretimin kapitalist niteliğini tayin eder. Varlığı, kapitalistlerle ücretli işçiler arasındaki sınıf çelişkisinin varlığını doğurur. Toplumsal üretime giderek daha hâkim oldukça, tekniğin ve çalışma sürecinin toplumsal organizasyonunun ve bunun sonucu olarak da toplumun tarihi-iktisadi tipinin altüst olduğu görülür. Devrini tamamlamış ya da çöküş halindeki toplumsal üretim koşullarında, kendisinden önce ortaya çıkmış sermaye biçimleri ona tabi olurlar ve işlevlerinin mekanizmasında gerekli değişimlere uğrarlar. Dahası sadece o temel üzerinde hareket ederler; onun (sanayi sermayesinin) oluşturduğu temel üzerinde yaşar, ölür, direnir ya da düşerler. Para-sermaye veya mal-sermayeye gelince, bunlar sanayi sermayesinin yanında özel etkinlik dallarının dayanağı olarak ortaya çıktıklarında, artık sanayi sermayesinin birer birer alıp dolaşım alanına attığı, bağımsız hale gelmiş ve bir ölçüde de emeğin toplumsal işbölümü sayesinde gelişmiş çeşitli işlevli formların varlık şekillerinden başka bir şey ifade etmezler.”¹⁶⁹ Bu süreç bugün tamamlanma yolunda mıdır? Çokuluslu firmalar, ulus-devletlerin oluşturduğu çeşitli barajları aşip da dünyayı sanayileştiriyorlar mı? Artık sanayi sermayesi, 1900’lerde ortaya atılan emperyalizm teorilerinin ileri sürdüklerinden farklı olarak, sermayenin diğer biçimleri üzerinde bir egemenlik kurmuş mudur? İşte birçok iktisatçı, günümüzde, küresel boyutlu iktisadi verileri bütçeçlerinin altına koymuş, bu sorunun yanıtını arıyorlar.

Deniyor ki 1980’lerin sermaye liberalleşmesi, kapitalizmin eşitsiz gelişme kanunu ve yoğun sömürü ilişkilerine rağmen, bu konuda kamu oylarında umut verici ufuklar açmıştı. Anahtar kavram ‘yer değiştirme’ (délocalisation), yani sanayi sermayesinin, dev şirketler sayesinde sınır tanımadan, üretim faktörlerini en verimli bir şekilde birleştireceği yeri bularak oraya yerleşmesiydi. Böylece ucuz emek,

169 K. Marx, *Le Capital*, Editions Sociales, II. Kitap, c. I, s. 53, Paris, 1974.

pazarlama koşulları, bilgi ve teknoloji faktörleri optimal düzeyde biraraya geliyor ve ulus-devlet çerçevesinde işleyen 'mukayeseli avantajlar kanunu' geçerliliğini kaybediyordu.

Michalet'nin işaret ettiği gibi, bu konudaki ilk belirtileri daha 1966'da, henüz sermaye liberasyonu başlamadan Amerikalı iktisatçı P. Vernon teşhis etmiş ve bugün "yer değiştirme" olarak ifade edilen süreci "üretim yerleşmesi" (production location) kavramıyla daha da iyi ifade etmişti. Gerçekten Vernon bu tarihte, Ricardo'nun teorisinin neoklasik versiyonunu eksik buluyor ve eleştiriyordu. Güncel tartışmalarla yakından ilgili olduğu için, yazardan uzun bir aktarma yapmanın yararlı olacağını sanıyorum. Vernon'a göre bazı ürünlerin ileri bir standartlaşma derecesinde, az gelişmiş ülkeler, üretim yerleşmesi olarak mukayeseli avantaj arz edebilir. Bu ilk bakışta Heckscher-Ohlin teoreminden tamamen farklı, cesur bir öneridir. Bu teoreme göre, az gelişmiş ülkelerin ihracatının nispeten emek yoğun ürünlere meyledeceği öngörülebilir. Bununla beraber teoremin güçlüklerinden biri pazarlama kaygılarını dikkate almamasıdır. Bu unutuşun bir nedeni açıktır. Bilgiye, anında elde edilebilecek, serbest bir mal gözüyle, bireysel üreticiye de toplam arza katkı yapan bir atom olarak baktıkça, pazarlama sorunlarının iktisadi teoride büyük bir yer almaları beklenemez. Bununla beraber, az gelişmiş ülkelerin ihraç modellerini tasarlarken bilginin de bir fiyatı olduğu olgusunu küçümseyemeyiz."¹⁷⁰ Görüldüğü gibi burada 'üretimin yerleşmesi' formülü, günümüzdeki 'yer değiştirme' kavramıyla eşanlamlı olarak kullanılmaktadır. Daha o yıllarda çokuluslu şirketlerin başını çektiği bu gelişme ileri kapitalist ülkelerde iş kaybına yol açtığı için eleştiriliyor, bu şirketlere nasıl bir tavır alınması gerektiği tartışılıyordu.

170 P. Vernon, "International Investment and International Trade", *The Quarterly Journal of Economics*, sayı 2, s. 202, Mayıs 1966.

Hatta ABD Senatosu bu konuda bir soruşturma açtırmış ve komisyonda tanıklık yapan İşçi Federasyonu (AFL-CIO) başkanı “dev şirketlerin en büyük ihracatı, hiç kuşkusuz Amerika'nın istihdam gücüdür”¹⁷¹ demişti.

Bu gelişme, 1970'lerde Marksist iktisatçıları da harekete geçirmiş ve ‘uluslararası kapitalizm’ formülü yerine ‘dünya kapitalizmi’ kavramı önerilmeye başlamıştı.¹⁷² Bu arada gözlenen gelişmede de dönüşüm içindeki sermayenin (cycle of capital) üretim ilişkisi olarak ihracının temel rolü oynadığı ileri sürülmüştü.¹⁷³ Bu süreçte “ülkelerin mukayeseli avantajları, çokuluslu firmaların, dünya stratejileri çerçevesinde, yerleşme avantajı (‘délocalisation’) haline” dönüşüyordu.¹⁷⁴ Daha sonraki gelişmelere bakarak, özellikle azgelişmiş ülkelere ait bir panorama çıkarmak mümkün müdür?

Uluslararası sermayenin yer değiştirme stratejisi, kapitalist ülkelerde yol açtığı ya da keskinleştirdiği işsizlik dolayısıyla ulus-devlet çerçevesinde kamuoylarında ve sorumlu devlet adamlarında endişe uyandırmıştır. *Le Monde* gazetesinin “Yer Değiştirmelerden Büyük Korku”¹⁷⁵ başlıklı yorumunda ortaya koyduğu verilere göre ABD ve Avrupa imalat sanayii 1970-1990 arasında 6.6 milyon iş kaybetmişti ve bu rakam, tesadüfen(?), aynı dönemde Güneydoğu Asya ülkelerinin iş kazancına tekabül ediyordu. Bu sonuncu olgu, yani Pasifik bölgesindeki gelişmeler, konuya

171 Rapor için Bkz. Russel B. Long, *The Multinational Corporation and the World Economy*, Washington, 1973.

172 Charles-Albert Michalet, “Où en est la notion d'économie mondiale”, M. Humbert (yay.), *Investissement international et dynamiques de l'économie mondiale*, Economica, Paris, 1990.

173 Bu konuda öncü eser olarak Christian Palloix'nın şu eseri gösterilmektedir: *Les firmes multinationales et le procès d'internationalisation*, F. Maspero, Paris, 1972. Bu süreçte ulus-devletle çokuluslu şirketlerin ilişkisi için Bkz. ss. 186-189.

174 Michalet, “Où en est”, s. 21.

175 “La grande peur des délocalisations”, *Le Monde*, 16 Kasım 1995.

başka bir yönden bakmamıza vesile olabilir.

Çokuluslu firmaların yer değiştirme politikalarında iş-gücü ucuzluğunun başlıca rolü oynadığı sık sık söylenmiştir. Bu tamamen yanlış olmasa bile gerçeğin sadece bir parçasını ifade etmektedir. ABD Başkanı B. Clinton, bir vesileyle, “eğer öyle olsaydı Haiti ve Bangladeş en sanayileşmiş ülkeler olurlardı” diyerek bu fikri küçümsemişti. Aslında bir ülkeye dev bir şirketin sanayi sermayesi sokması için, ucuz emeğin dışında siyasal istikrar, rasyonel bir devlet aygıtı, uygun vergi ve çalışma mevzuatı, pazarların yakınlığı vb. gibi bir sürü koşul daha gerekiyordu. Bugün büyük bir sıçrama yapmış olan Güneydoğu Asya “dragon”larının “başarısı” bu koşulları sağlamak olmuştur. Bu koşulları şu veya bu nedenle gerçekleştirememiş ülkeler ise daha çok borçlanma, kara para ve portföy yatırımları (sıcak para) gibi kısır mekanizmaları çalıştırmış ve ‘saadet zincirleri’ yaratmışlardır.

Ulus-devlet olgusunu kendi çıkarları açısından kullanan çokuluslu firmalar az gelişmiş ülkelerde bu koşulları yaratmak için büyük çaba sarf etmişlerdir. Buna karşılık, kendi sınırları içinde ciddi bir istihdam (işsizlik) sorunuyla karşı karşıya bulunan ulus-devletler bazı alanlarda bu baskılara tamamen zıt kamuoyu baskılarının etkisiyle karşıt girişimlerde de bulunmuşlardır. Bu girişimler, zaman zaman, son örnekleri Fransa ve Almanya’da görüldüğü gibi, muhafazakâr devlet adamlarının büyük patronlara hücum etmelerine, iş sahaları yaratmaları için onlara baskı yapmalarına yol açabilmektedir.

Bütün bu olgular yaşadığımız dönemin temel sorununu teşkil eden şu soru etrafında düğümleniyor: Günümüzdeki sermaye akımlarında sanayi sermayesi ihracı (üretim ilişkisi ihracı şeklinde) sermayenin diğer şekillerine ege-men hale gelmiş midir? Başka bir deyişle, Marx’ın *Kapital*’in ikinci kitabında öngördüğü ve bugüne kadar gerçekleşmemiş olan formül artık yürürlükte midir? Genel olarak

diyebiliriz ki 1980'lerde esen hava bu yönde bir iyimserlikle doluydu. Kapitalizmin yeni bir atılım içinde olduğu, uluslararası burjuvazinin, bilim ve teknoloji alanındaki devrimden aldığı hızla 'yeni bir dünya düzeni'ni gerçekleştirmekte olduğu yönünde bir umut cephesi oluşmuştu. Ne yazık ki bugün aynı konuda büyük bir düş kırıklığı hüküm sürmektedir. Bu kötümserliğin nedenleri nelerdir? 1980'lerin sonlarında Sovyetler Birliği'nin de çökmesiyle tüm dünyaya yayılan sermaye liberasyonu bu süreçte tayin edici bir rol oynamış mıdır?

Kimi iktisatçılara göre, sermaye ihracında sanayi sermayesi hiçbir zaman egemen konuma gelememiştir. Bunlardan F. Chesneux, Michalet'nin 1980'lerdeki iyimserliğini "Godot'yu beklemek"¹⁷⁶ olarak niteliyordu. Bununla beraber, neredeyse ittifak sağlayan böyle bir saptama belli koşullarda sanayi sermayesi ihracının da devam ettiğini yadsınamamaktadır. Bu çatışma çokuluslu şirketlerle ulus-devlet olgusunun ve ulusal politikaların açık çelişki içinde olduğu bir alanda somutlaşıyor. Bu konuda Batı kapitalizminin krizine çıkış yolları bulmak için ilk bakışta şaşırtıcı görünebilecek bazı önerilerle de karşılaşırız. Dünya Bankası tarafından tüm dünyada işçi sendikalarının güçlendirilmesi için raporlar hazırlanması,¹⁷⁷ Birleşmiş Milletler çerçevesinde dünya çapında asgari ücret projeleri üretilmesi ve azgelişmiş ülkelerdeki düşük ücretleri nötralize edici nitelikte başka bazı önlemler¹⁷⁸ bu arada sayılabilir.

176 F. Chesneux, ay, s. 264. Zaten Michalet de 1990'daki bir analizinde mali sermayenin egemenliğini vurgulayan şu gözlemi yapıyordu: "1980'lerin sonunda küreselleşme dinamiğinin bazı krizler bu süreçte mali sermayenin, sermayenin diğer boyutları üzerinde egemenliği olduğunu gösteriyor." Oü en est ... , s. 22.

177 *Le Monde*, 1 Temmuz 1995. *Workers in an Integrating World Report*, Oxford University Press, 1995.

178 Uluslararası forumlarda savunulan ilginç bir tasarı da şudur: Ülkeler arasındaki ücret farklarından doğan fiyat farkları vergilendirilecek ve oluşan fonlar azgelişmiş ülkelere kredi olarak verilmek suretiyle bu ülkelerin kapi-

Buna zıt yönde de, gelişmiş ülkelerde, asgari ücretleri ve bunlara bağlı primleri düşürerek sermayenin rekabet olanaklarını artırma ve işsizliği geriletme önerileri dikkati çekmektedir. Kimi iktisatçılara göre, bu yapılmadığı için, birçok Avrupa ülkesinde giderek artan oranlarda geçici işçi kullanılmakta ve ortaya, az gelişmiş ülkelerdekine benzer bir 'kayıt dışı' ekonomi çıkmaktadır.¹⁷⁹

Uluslararası sermayenin spekülatif karakteri, borç krizleri ve zaman zaman bazı enternasyonal bankaların, hatta ülkelerin iflasın eşiğine gelmeleri yine de gelişmekte olan ülkelere sermaye akımını durduramamıştır. Bu akım 1990'da 102 milyar dolardan 1995'te, büyük kısmı özel fonlardan oluşmak üzere, 231 milyar dolara çıkmıştır. Ne var ki bu miktarın, 1995'teki artışı oluşturan 90 milyarlık doğrudan yatırım kısmının % 80'i on iki Güneydoğu Asya ülkesi arasında paylaşılmıştır.¹⁸⁰

Küreselleşme sürecinin Türkiye'de uyandırdığı en büyük umutlardan biri işte bu yabancı sermaye akımı ile ilgiliydi. Fakat 1980-1995 dönemi ile ilgili veriler bu beklentileri haklı çıkaracak yönde değildir.¹⁸¹ Bundan sonra,

talist ülkelerden ithalatı (Marshall Planı'nda olduğu gibi) finanse edilmiş olacaktır. Buna paralel olarak gelişmiş ülkeler gerçekçi kurlar uygulayarak (rekabetçi devalüasyonlardan kaçınarak) yapay ithalat kolaylıklarına meydan vermeyecekler. Bkz. Maurice Lauré, "Les délocalisations: Enjeux et stratégies des pays développés", *Futuribles*, sayı 176, Mayıs 1993.

179 Bunlar arasında (1992 Nobel iktisat ödüllü) Gary Becker de bulunuyor. Becker, "az güvenilir" bulduğu verilere dayanarak kayıt dışı emek gücünün İtalya ve İspanya'da % 25, Fransa, Belçika, Almanya ve İsveç'te % 10 oranında olduğu kanısındadır. "Eurochômage: Le poids des politiques", *Le Monde*, 28 Mart 1996.

180 Bu ülkeler arasında da ilk dört yeri, sırasıyla Çin, G. Kore, Malezya ve Endonezya işgal etmektedir. *Le Monde*, 15 Mart 1996.

181 TOBB yayın organı *Ekonomik Forum* (15 Şubat 1996) dergisinde çıkan bir incelemeye göre bu dönemde Türkiye'ye net yatırım olarak 6.5 milyar dolar girmiş, buna karşılık sadece 1990-1995 arasında "portföy yatırımı" (devlet tahvili, borsa vb.) olarak 9.6 milyar dolar sermaye akmıştır (Mustafa Sönmez, "1996'ya Girerken Yabancı Sermaye: Rant Sektörü Yine 1 Numara").

Gümrük Birliği sırasında koparılan (bir bardak sudaki) fırtınada görüldüğü gibi, hızlı bir artışı beklemek ne ölçüde gerçekçidir?

Küreselleşme olgusu Türkiye'nin, hatta teker teker tüm ülkelerin çapını aşan bir sermaye dalgasıdır. Buna direnmek, kendi kabuğuna çekilmek ve kendi olanaklarıyla yetinmeye çalışmak artık mümkün değildir. Bu bağlamda teknoloji getiren, iş üreten sermayeden yararlanmak mümkün ve yararlı olabilir. Fakat Türkiye'de egemen sınıflar, siyasal iktidar ve bunların kontrolündeki medya, "dışa açılma" sloganıyla tamamen uluslararası sermayenin borusunu çaldıkları halde, şimdiye kadar Türkiye'ye giren sermaye hem çok az hem de büyük kısmı itibariyle rantçı niteliktedir. Bunda şaşılacak bir nokta göremiyorum. İstikrarsız siyasal rejimiyle, etkinlikten uzak devlet aygıtıyla, rant kazançlarına dayanan iktisat politikasıyla ve tüm komşularıyla kavga halindeki dış politikasıyla, ülkemiz, üretici sermaye için çekici olmaktan uzaktır. Parlamentodaki partilerin büyük çoğunluğu taraftar olduğu halde, şimdiye kadar özelleştirmelerin bile gerçekleştirilememiş olması, aslında, iktidarın beceriksizliğini olduğu kadar egemen sınıfların rantçı ekonomiyle uyuşma halinde olduklarını da göstermektedir.¹⁸² Bu iktidar yapısının ülkeyi nereye götürdüğü ve nereye götüreceği ortadadır. Buna karşılık Türkiye'nin geleceğini bu rantçı ekonominin tüm kurbanlarının desteğiyle, yurt ve dünya koşullarının gerçekçi bir çözümleme-

182 Dışişleri Bakanı Emre Gönensay özelleştirmelerin neden olmadığını şöyle açıklıyordu: "Özelleştirmeden menfaat kaybına uğrayacak gruplar vardı. Büyük fırtınalar kopardılar. Büyük cesaret istiyor. Organize menfaat gruplarına pabuç bırakmayıp kamuoyu desteğiyle üstüne gitmek lazımdı... Mekanizmayı dönüştürmek zor. Devlet canavarlaşmış. Bakanlıkların içinde dükalıklar var. Kimse koordine edemiyor. Özelleştirmeyi yapmadan önce devlette reform gerek. Devleti küçültmek, bakanlıkların sayısını azaltmak, karar mekanizmalarını basitleştirmek, homojen hükümet içerisinde herkesin sesinin aksedemeyeceği bir mekanizma içinde..." *Milliyet*, 5 Kasım 1995.

sinden hareket eden, ilhamını Marx' tan alan ve sosyalizmi devletçilik şeklinde anlamayan sol bir parti kuracaktır. Zaten, çeşitli vesilelerle işaret ettiğimiz gibi, artık spekülatif yönü gitgide ağır basan ve sırtan küreselleşme olgusu, önümüzdeki yıllarda yine küresel boyutlarda bir alternatif yaratma potansiyeli taşımaktadır. Türkiye'de bilim ve yurttaşlık bilinci bu alternatife ülkenin çapı ve özgül koşulları çerçevesinde katkı oluşturmayı acil bir görev haline getirmektedir.

Sovyet Sistemi Çökerken¹

1987 Temmuz'unda demografi uzmanları dünya nüfusunun beş milyara ulaştığını hesapladılar. İnsanlığın bugünkü haline bakılırsa haber pek iç açıcı görünmüyordu, fakat yine de Birleşmiş Milletler'de bir bayram havası içinde kutlandı. Beş milyar insan? Dünyanın en zengin bölgelerinden Avrupa Topluluğu'nda dört milyon kişinin sefalet içinde yüzdüğü bilindiğine göre, küremize yayılmış milyarlarca insanın yaşama koşullarını da kolayca tahmin edebiliriz. Tahmine de gerek yok, televizyon ekranları her gün dünyanın çeşitli köşelerinden iç parçalayıcı görüntüleri gözlerimizin önüne seriyor.

“Dünya” diyoruz; aslında fikir karışıklığı burada başlıyor. Uluslararası kapitalizm dünyayı *pazar* olarak birleştirirken, son on yılın iletişim devrimi de *görüntü* olarak birleştirdi. Fakat yine de ideolojik bir yaklaşım “dünya”dan

1 Bu makale 1990 sonbaharında “Karanlığın Diyalektiği ya da Melankolik Demokrası” başlığıyla yayımlanmıştı.

değil, “dünyalar”dan söz etmeyi yeğliyor: Birinci Dünya, İkinci Dünya, Üçüncü Dünya... Sovyetler Birliği'nin *perestroyka*'sı İkinci Dünya'yı devreden çıkararak bu bölünmeye son mu verdi? İnsan nüfusunun büyük bir kısmını içeren Üçüncü Dünya'ya tarihin ‘özne’si değil de ‘nesne’si gözüyle bakıldığına göre, artık tarih sahnesinde sadece Birinci Dünya mı kaldı? Ve bir görüşe göre tarih bitti mi? Japon asıllı Amerikan siyaset ve düşün adamı Fukuyama bunu iddia ediyor.

Fukuyama: Tarihin Sonu?

1960'ta Amerikalı toplumbilimci Daniel Bell *İdeolojinin Sonu* diye bir kitap yazmıştı. Eser, kısa zamanda birçok olayın ana tezini yalanlamasına rağmen büyük bir sükse oldu ve defalarca yayımlandı. Yazar, 1988'de eserin yeni baskısına yazdığı önsözde, “Bazı eserler içeriklerinden çok başlıklarıyla tanınırlar; benimki onlardan biri” diyor. Fukuyama'nın 1989'da yazdığı² ve aylardır fırtınalar koparan “Tarihin Sonu?” başlıklı makalesi de bunlardan bir başkası olmaya aday görünüyor. Bu makale ile ilgili olarak sonda söylemem gereken kanımı hemen söylemekten kendimi alamıyorum: Eğer bu yazı siyasi hırslardan arınmış bir fikir ve araştırma ortamında yayımlansaydı tarihin değil de, belki Fukuyama'nın sonu olabilirdi. Fakat öyle bir dönemde yaşıyoruz ki en temelsiz, en karanlık tezler bile, güçlü bir politikanın yörüngesine girince, şaşırtıcı bir yayılma gücü kazanıyor.

The Spectator'a (16 Aralık 1989) göre, “şimdiye kadar adı en çok geçen Japon-Amerikalı”nın analizinde, tarih aslında 1989'da bitmiyor. Tarihi daha 1806'da, Hegel, Napolyon'un Jena'da Prusyalılar üzerinde kazandığı zaferle bitirmişti. Bu zaferle Hegel'in kavramlaştırdığı ‘evrensel ve

2 *National Interest*, 1989, Yaz sayısı.

türdeş bir devlet' olgusu tüm Avrupa'ya ve Kuzey Amerika'ya egemen olmuştu. Fakat ne yazık ki(!) sonradan Marx adında bir münasebetsiz çıktı ve Hegel'i tersine çevirerek tarihi yeniden başlattı. Marksizmin en kötü etkisi 'fikirlerin özerk iktidarına' olan inancı zayıflatmasında hissedildi. Marksizmin materyalizmi yaymaktaki başarısı o kadar güçlü oldu ki Marksist olmayan, hatta Marksizme karşı çevreler bile bu konuda onun etkisine uğradılar. Fukuyama bu bağlamda – gülmeyiniz! – *The Wall Street Journal*'ın "determinist materyalizmi"nden şikâyet ediyor!

Amerikalı yazara göre Sovyetler Birliği'nin *perestroyka*'sı komünizmin ve Marksizmin iflası ile birlikte tarihe yeniden son verdi. Bu bitiş aynı zamanda bir zaferin, "siyasal ve ekonomik liberalizmin parlak zaferinin" ilanını teşkil ediyor. Gerçekten bu zaferin örneklerini dünyanın çeşitli bölgelerinde görüyoruz. Fukuyama, Tahran ve Rangun'daki 'Rock tutkusu'nu bile bu zaferin işaretlerinden biri sayacak kadar kendini kaybediyor.

Hegel'i Fransız filozofu A. Kojève'in yorumundan izleyen Fukuyama, "evrensel ve türdeş devlet"e yirminci yüzyılda iki büyük tehdit görüyor: Faşizm ve komünizm. Bunlardan faşizmin silahla ezildiğini, fakat komünizmin *perestroyka* ile birlikte kendiliğinden çökene kadar- çok daha ciddi bir tehlike oluşturduğunu belirtiyor. Komünizmin nasıl ve neden 'çöktüğünü' açıklamıyor; fakat bunu anlamamıza yardımcı olabilecek bir ipucu veriyor. Marx sınıfsız toplum istemiyor muydu? İşte Kojève'in Hegel'i yorumlarken belirttiği gibi, "ABD'nin eşitçiliği sonuç olarak Marksizmin sınıfsız toplumunu yarattı." Ve bugün Amerika'da hâlâ eşitsizlik, fakirlik varsa, bu liberalizmin değil, ırkçılık ve kölelik kalıntıları gibi liberalizme aykırı unsurların eseridir.

Gariptir ki Batı liberalizminin birçok ünlü ismi Marksizm ve sınıfsız toplum konusunda bunun tam tersi bir tu-

tum takınmışlardır. Hannah Arendt'in *Totalitarizmin Kökenleri*³ adlı ünlü eserini anımsayalım. Bu eserinde yazar, 'liberal' düşünürlerde âdet olduğu üzere, faşizmle komünizmi 'totalitarizm' kavramı altında birleştirdikten sonra, bunların ortak özelliklerinden birinin de sınıfsız bir toplum kurmak olduğunu esefle kaydetmişti. H. Arendt'e göre "aslında demokratik özgürlükler tüm vatandaşların kanun önündeki eşitliklerine dayanır; fakat gerçek anlamlarını ve organik işlevlerini vatandaşlar kendilerini temsil eden veya siyasal ve toplumsal bir hiyerarşi oluşturan gruplara ait oldukları zaman kazanırlar."⁴ Burada liberalizmle birlikte, onun kaçınılmaz bir parçası olan sınıflı toplumun da savunulmasına tanık oluyoruz. 'Refah Devleti' kavramının kurucularından J. M. Keynes bu konuda daha da samimi davranmış ve "Ben Bir Liberal miyim?" başlıklı makalesinde "sınıf kavgasında kendisini okumuş burjuvazinin yanında" bulacağını söylemişti.⁵ Konjonktürel esintilerin fikir arenasına sürüklediği F. Fukuyama elbette bu çapta biri değil. Kapitalizmin zaferini tarihin sonu olarak gören yazar, küçümseyici bir ifade ile bundan sonra savaşların daha uzun yıllar Üçüncü Dünya'da devam edeceğini ve dünyanın tarihi aşamamış uluslarla aşmış (post-historic) uluslar arasında daha birçok rekabet ve ihtilafa sahne olacağını öngörüyor. Bu yüzden yazarımızın ilan ettiği "tarihin sonu", "hüzünlü bir son" olarak ifade ediliyor. Şöyle bitiriyor makalesini Fukuyama: "Ben de bizzat etrafımda gördüğüm birçok insanla birlikte tarihin olduğu döneme karşı bir özlem hissediyorum... Ve belki de tarihin bitişinden sonra bizi bekleyen sıkıcı yüz yılların perspektifi tarihi yeniden harekete geçirmeye yarayacak!"

Fukuyama'da lirikleşen bu çözümlemeleri, Beyaz Sa-

3 *The Origins of Totalitarianism*, Londra, 1972, ilk baskı 1951.

4 ay, s. 33.

5 *Essays in Persuasions*, s. 297, 1972.

ray'ın sözcüleri çok daha kısa ve kuru bir şekilde dile getirmişlerdi. ABD Dışişleri Müsteşarı L. Eagleberger, geçen yılın mart ayında soğuk savaş yıllarını “büyük devletler arasında önceden görülebilir ve son derece istikrarlı bir ilişkiler bütünü” olarak överken, bizzat G. Bush'un da soğuk savaş yıllarına özlemi dile getiriliyordu.⁶ Buna karşılık M. Thatcher da, her zamanki ataklığıyla öncülüğü kimseye bırakmıyor ve geçen yıl altmış dördüncü doğum yılını kutlarken “dünya çapındaki devrim”i kendinin başlattığını, partisinin sloganlarının (özgürlük, aile, mülkiyet, teşebbüs) giderek Doğu Bloku'na da yayıldığını ilan etmekten kendini alamıyordu.⁷ Anglosakson dünyasının liderlerinin ağzından “devrim” çıgıllıkları duymak, hiç kuşkusuz bir hayli yadırgatıcı bir olaydır. Fakat *perestroyka*'nın da köklü bir dönüşüm olduğundan herhalde kuşku duyamayız. Öyle görünüyor ki sosyalist dünyada, şairin dediği gibi, bir tel kopmuş ve belli bir ahenk ebediyen bozulmuştur. Artık geriye dönüş söz konusu olamaz. Fakat dengesi bozulmuş bir dünya nereye doğru koşuyor?

Perestroyka: Tanım Zorluğu

Perestroyka ve *glasnost* sözcükleri M. Gorbaçov'un adına sıkı sıkıya bağlıdır. Kendisi, *Perestroyka* isimli eserinde aslında Sovyet sisteminin reformu ile ilgili raporları daha iktidara gelmeden, 1983'ten itibaren kaleme almaya başladıgını ifade etmişti. Aynı eserde *perestroyka*'yı gerek doğuş koşulları, gerekse dayandığı ilkeler ve getirmek istediği yenilikler açısından anlatıyor ve savunuyordu.⁸

Aslında 1956'da Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin XX. Kongresi'nde, Kruşçev Stalinist rejimin acımasız bir

6 *International Herald Tribune*, 19 Eylül 1989.

7 *Le Monde*, 14 Ekim 1989.

8 Fransızca baskı, 1987.

eleştirisini yaparak bir reform dönemi başlatmak istemişti. Bu deneyi anlatan Sovyet tarihçisi Roy Medvedev, o koşullarda “Kruşçev'den başka hiç kimse böyle bir şeye girişmezdi” diyor.⁹ Kruşçev'in başarısızlığı Medvedev'in teşhis ettiği bu yalnızlıkta mı yatıyor? Gorbaçov da Kruşçev döneminde “iktisadi yönetimde irticalen hareket etmenin egemen olduğunu”¹⁰ kaydederek 1956'da başlayan ve 1965'te yinelenmek istenen reform denemelerinin hazırlıksızlığını vurguluyor. Ya *perestroyka*?

Gorbaçov'a göre *perestroyka* tamamen Leninist ilkelere dayanan bir ‘devrim’dir. Donmuş ve üretkenliğini kaybetmiş bir ekonomik sistemi canlandırmak ve ileri bir atılıma yöneltmek için düşünülmüş bir ‘yeniden yapılanma’ hareketidir. Büyük bir sıçramaya hazırlık olmak üzere geriye doğru atılan birkaç adımdır. Lenin de 1918'de Almanlarla “utanç verici ve iğrenç” olarak nitelediği Brest-Litovsk anlaşmasını imzalarken ve daha sonra NEP politikasını izlerken aynı espri içinde hareket etmiyor muydu?

Gorbaçov kendini Lenin'le mukayese etmiyor; sadece onun esprisine ihanet etmediğini ifadeye çalışıyor. “Marksizm-Leninizmin klasikleri bize sosyalizmin ayrıntılı bir tablosunu vermedi. Sadece kuramsal olarak önceden görülebilir aşamalarından söz etti, fakat bugünkü aşamanın ne olması gerektiğini tanımlamak görevi bize düşüyor” diyor.¹¹ Zaten bütün güçlük de buradan doğuyor. Marksizm ya yenileyici ve yaratıcı olmalı, yoksa Marksizm olmaktan çıkar. Eğer Marksizm, Gorbaçov'un dediği gibi, sosyalizmin “ayrıntılı bir tablosu”nu verseydi, metodolojik olarak, Platonizmden ya da Hegelcilikten ne farkı kalırdı? Bu konuya tekrar döneceğiz. Fakat Gorbaçov Lenin'e bağlılıktan söz ederken bir noktayı unutuyor.

9 *Temps Nouveaux*, sayı 32, 1988.

10 ay, 1987, s. 55.

11 ay, s. 57.

Lenin, bir düşünür olarak, her şeyden önce emperyalizmin kuramcısıdır. Bugün uluslararası kapitalizm emperyalist niteliğini kayıp mı etti? Lenin'in emperyalizm teorisi günümüz koşullarında geçerliliğini yitirdi mi? İlginçtir ki Sovyet literatüründe, *perestroyka*'nın “iki adım geri” operasyonu sonucu emperyalizm sözcüğü de lugatlardan kalkmışa benziyor. Gerçi Gorbaçov, kapitalist Batı ile Üçüncü Dünya ülkeleri arasındaki ilişkileri onaylamadıklarını, 1990'da Üçüncü Dünya'da fert başına düşen gelirin sanayileşmiş ülkelerekinin 1/11'i olduğunu ve bu farkın daha da açılma eğiliminde bulunduğunu söylemekten geri kalmıyor. Fakat “bu ilişkilerin kopması yönünde tazyik etmiyoruz”¹² diye eklemeyi de ihmal etmiyor. Kendi ülkesi başta olmak üzere, tüm sosyalist ülkeleri de yabancı sermayeye şirin görünmeye davet ediyor.

Gorbaçov *Perestroyka* isimli eserindeki ana fikirleri çeşitli vesilelerle tekrarlamıştır. 5 Temmuz 1989'da Sorbonne'da verdiği konferansta şunları söylüyordu: “Sovyetler Birliği'nde *perestroyka*, bizi sosyalizmin gerçek değerlerine tekrar kavuşturuyor: Demokrasi, halk idaresi, sosyal adalet, insan hakları... Dünya toplumsal çelişkilerle bölünmüştür ve sınıf kavgası ortadan kalkmadı. Bütün bunlar doğrudur, fakat yine de farklıdır. Toplumun doğayla ve insanlığın büyük bir kısmının fakirliğiyle genel çatışması ülkeler, ülke grupları, toplumsal ve siyasal güçler arasındaki zıtlıkları aşıyor.” Biraz ekoloji, biraz Üçüncü Dünyacılık, buyurunuz *perestroyka*! Ne yazık ki bu ılımlı konuşma bile Batı emperyalizminin sözcülerini tatmin edemiyor. Birkaç ay sonra Sovyet Dışişleri Bakanlığı'na bağlı Diplomatik Akademi'de bir konuşma yapan eski ABD Dışişleri Bakanı Z. Brzezinski, Gorbaçov'un Sorbonne nutkunda “sosyalizmden gerilememesini” eleştiriyor ve Batı'nın “felsefi ve kültürel bir varlık olarak Musevi-Hristiyan geleneğiyle

12 ay, s. 200.

Avrupalı uygarlığı birleştiren değerleri kucakladığını” vurguluyordu.¹³ Bu nutku dinleyen Sovyet yöneticileri nasıl bir durum tahlili yapmışlardır, bilemeyiz. Fakat benzer söylemlerin, artık sık sık Sovyet basın organlarında da çıkması ve Sovyet aydınlarının ‘sivil toplum’la ilgili tartışmaları ‘reel sosyalizm’deki zihniyet değişikliğinin çapını gözlerimize önüne seriyor. Bu konuda bir örnek vermeden önce bir noktayı belirtelim. Türkiye’de hâlâ 1970’lerin terminolojisine dayanan ‘sivil toplum’ tartışmaları, Avrupa’da, artık tamamen politik ve ideolojik bir niteliğe büründü. Batı’da sivil toplum tartışılırken, artık kimse Hegel’e, Marx’a ya da Gramsci’ye gönderme yapmıyor. ‘Sivil toplum’ övgüsü, günümüzde Thatcher ya da Reagan-Bush modeli bir liberalizmi simgeliyor. Işın garibi Sovyetler Birliği’nde de birçok aydın “sivil toplum”la aynı şeyi kasdetmeye başladılar. Şimdi bir Sovyet sosyoloğunun haftalık bir dergide yazdığı bir makaleye birlikte göz atalım. L. Ionine, bu makalesinde Sovyetler’de özel mülkiyetin kalkmasının, hukuk ve ahlakla birlikte “bireyin de devletleşmesine yol açtığını” belirtiyor ve şunları ilave ediyor: “Halen ülkemizde özel mülkiyetin restorasyonuna çalışıyoruz. Toplumsal hareketlerin ve siyasal etkinliğin atılımına tanık olunuyor. Devletle birey arasındaki hukuki ilişkilerin tanziminin ve pazar mekanizmalarının temelleri atılıyor. Hukuk Devleti, siyasal özgürlük ve pazar, sivil toplumun dayanaklarıdır. Özel mülkiyetsiz bir pazar olur mu? Bu sorun ve ülkemizde sivil toplumun geleceği sorunu henüz çözülmedi.”¹⁴ Yine aynı dergide bir siyaset bilimcisi, Polonya tecrübesini analiz ederken, “Marx Hristiyan sosyalizmden söz etti, Polonya’da pek çok kimse – bu arada Papa II. Jean-Paul – Hristiyan sosyalistler olmasını mümkün görüyor” şeklinde ilginç bir yorum getiriyor.¹⁵ XXVII. Kongre’de açılan Pandora’nın

13 *International Herald Tribune*, 20 Kasım 1989.

14 *Temps Nouveaux*, Ocak 1990, 2. sayı.

15 ay, Ocak 1990, 4. sayı.

kutusunda daha neler çıkacağını sanırız kimse kestiremez. Fakat son iki yıl içinde olaylar o kadar hızlı gelişti ki bu konuda büyük riskler almadan bazı tahminlerde bulunmak bize mümkün görünmüyor.

M. Gorbaçov, *Perestroyka* isimli eserinde Almanya'nın birleşmesi konusunda şunları yazıyordu: "Müsaadenizle 'Alman Birliği' konusundaki bütün beyanatların, bir Alman deyimini kullanmak gerekirse 'Realpolitik'ten çok uzak olduğunu açık bir şekilde söyleyeyim. Bunlar Federal Almanya'yı son kırk yılda hiçbir yere götürmedi." Bugün Almanya'nın birleşmesine Sovyetler'in de hiçbir itirazı kalmadığına göre, kırk senede olmayan şeyler bazen bir iki sene içinde olabiliyormuş demektir. Yine *Temps Nouveaux* dergisinde¹⁶ "Yirmi Birinci Yüzyıla Delik Açan Türkiye" övülüyor ve bir söyleşide Başbakan Yıldırım Akbulut Sovyetler Birliği'ne liberalizm dersi veriyorsa, henüz sürprizlerin sonuna gelmedik demektir.

Sovyetolojinin Sonu ve...

Son iki yılın başdöndürücü değişimlerinin nasıl gelişeceğini ve nasıl bir sisteme yol açacağını bilemeyiz. Fakat bütün göstergeler, Gorbaçov'un da reform hareketine Kruşçev gibi epeyce hazırlıksız bir şekilde başladığını ve ampirizm içinde yüzdüğünü gösteriyor. Sovyet liderinin idari tecrübesi, enerjisi, cesareti ve zekâsı Sovyetler Birliği'nin dev sorunlarını çözmeye yetecek mi? Bu elbette bir "kişi" sorunu değildir ve ne yazık ki şimdiye kadar Sovyet deneyimi -olumlu ve olumsuz yönleriyle- hep kişilerle ('diktatör'lerle) açıklanmaya çalışılmıştır. Fakat Sovyet yönetici kadrosu ve halkının ağır basan özlemlerini küçümsemeden, anayasayı değiştirerek güçlü bir devlet başkanlığı kurumu yaratan Gorbaçov faktörünü de ihmal edemeyiz. Bunların ötesinde,

16 ay, sayı 17, Nisan 1990.

Sovyetler Birliği'ne karşı emperyalizmin stratejisini de gözden uzak tutamayız. Bu konuda Batı'daki 'Gorbi karizması' nın çözümlenmesini gerçekçi bir şekilde yapmalıyız.

Sovyetler Birliği ile ilgili Batı'daki tüm tahliller iki temel varsayımdan hareket etmişlerdir. Birincisi, bu ülkeyi, dünyanın diğer kısımlarından soyutlayarak tek başına, kendi kendine yeten bir varlık olarak ele almışlar, ikinci olarak da bu ülkede tüm olup bitenleri Marx'ın, Engels'in ve Lenin'in fikirlerinin geçerliliğinin testi olarak değerlendirmişlerdir. Bu iki yaklaşım da ideolojiktir ve kapitalizmin doğal bir şekilde ürettiği antisovyetizmin sonucudur. Gerçekten, Ekim Devrimi'nden, hatta Stalin döneminde 'tek ülkede sosyalizm' ilkesinin benimsenmesinden sonra bile Sovyet toplumu dış dünyanın ağır bir şekilde baskısına ve tazyikine hedef olmaktan kurtulamamıştır. 1933'te Almanya'da iktidara gelen ve kısa zamanda tüm Avrupa'da etkilerini hissettiren Nazi rejimi, en büyük düşmanı olarak Sovyetler Birliği'ni ilan etmiştir. 1930'larda Sovyet yönetici zümresindeki bölünmeleri, toplumsal paranoyayı ve Stalin'in zulümlerini, uluslararası kapitalizmdeki militarist şahlanmayı dikkate almadan kavrayamayız. Buna rağmen Sovyet halkı, yirmi milyondan fazla ölü vererek Nazizme son vermede en büyük rolü oynamıştır. Ne var ki savaş biter bitmez, antisovyetizm yeniden Batı'nın egemen ideolojisi haline gelmiş ve *perestroyka*'ya kadar – zaman zaman şiddetini kaybederek de olsa – varlığını sürdürmüştür. Gariptir ki bu alanda, Batı düşüncesini temsil eden güçlü düşünürler politikacılardan, hatta askerlerden daha da hırslı bir davranış içinde bulunmuşlardır. Örnek mi? Yine bir an Hannah Arendt'e ve eserine dönelim.

Modern liberalizmin seçkin teorisyenlerinden Hannah Arendt *Totalitarizmin Kökenleri* adlı eserini -kendi belirttiğine göre- 1945 ile 1949 arasında yazmıştır. Faşizmin ezilmesini izleyen bu yıllarda Amerikalı generaller ve hükümetine komünist bakanlar alan milliyetçi devlet adamı De

Gaulle bile Sovyet sistemine, onu Nazizmden farksız gören Hannah Arendt'ten çok daha hoşgörülü bakıyorlardı. Gerçi, G. Kennan'ın *Foreign Affairs* dergisine¹⁷ 1947'de yazdığı ünlü yazı Sovyetlere karşı güdülecek frenleme (containment) politikasının ve soğuk savaşın teorik temelini hazırlamıştı. Fakat Eisenhower gibi tutucu bir generalin bile, 1952'de başkan seçildikten sonra, Dışişleri Bakanı J. F. Dulles'in katı antisovyetizmini yumuşatmaya çalıştığını unutamayız. Elbette bu konuda pek etkili olduğu söylenemez. Fakat şunu belirtmek istiyorum: Sovyet sistemini değerlendirmede ve ona karşı belli bir politika oluşturmada ideolojik bir yaklaşım bilim kisvesi altında sunulmuş, ünlü üniversitelerin ünlü isimleri bu konuda seferber olmuşlar ve yeni bir düzen kurmanın güçlükleri dışında Sovyetler Birliği devamlı bir tehdit ortamı içinde yaşatılmıştır. Sovyetler Birliği'nin tüm çevresinin nükleer silahlarla donatıldığı bir dönemde, Küba'ya yerleştirilen birkaç nükleer silahın ABD'de yarattığı heyecanı ve bir dünya savaşı tehlikesine yol açtığını nasıl unutabiliriz? Bu durumda Sovyetler Birliği de aşağı yukarı bütün bilimsel araştırma ve endüstriyel yatırım potansiyelini savunma harcamalarına yöneltmiş ve sağlık, eğitim, lojman gibi alanlardaki başarılı atılımlarına rağmen Batılı ölçülerle bir 'tüketim toplumu', bir 'refah devleti' haline gelememiştir. Yönetimin yozlaşmasında ve bürokratik sosyalizmin çıkmaza girmesinde bu durumun büyük bir katkısı vardır. Sovyetler Birliği'nin sonu belirsiz bir deneyime girdiği ve Batı için askeri bir tehdit olmaktan çıktığı bugünlerde Amerikalılar da büyük bir samimiyetle ağızlarını açmış bulunuyorlar. Bu konuda *Newsweek* dergisinde¹⁸ şu satırları okuyoruz: "Savaş sonrası yıllarda Amerikan diplomasisinin en büyük başarılarından biri Sovyetler Birliği'nin bir süper güç olduğu yolunda bir

17 ay, sayı 40, Temmuz 1990.

18 11 Aralık 1989.

boş inanç yaratmak oldu. Böyle birşey Sovyetler Birliği'nin gururunu okşayarak onun gürültüsünü önleyecek ve dünyada Sovyet modeline karşı tek koruyucu olarak Amerikan etkisini artıracaktı.” Bundan daha açık – ve sinik – olunabilir mi? Bu politikanın sonucu olarak ABD'de sosyal bilimler, soğuk savaş yıllarından itibaren geniş ölçüde anti-sovyetizmle özdeşleşti ve Kuzey Amerika üniversitelerinde, istihbarat örgütlerinin şubesi gibi çalışan Sovyetoloji, Kremlinoloji kürsüleri, enstitüleri kurulmaya başladı. Bununla beraber Amerikan gerçeği, ‘Amerikan rüyası’ ile o kadar açık bir çelişki halindeydi ki Vietnam Savaşı sırasında tüm Amerikan kampusleri genel bir savaş alanına dönüştü ve Amerikan aydınları izleri hâlâ tamamen silinmemiş olan bir vicdan hesaplaşması içine girdi. ABD Watergate komedisinin sergilediği bu toplumsal depresyondan ancak Reagan'ın -bu arada samuraylıktan bezirganlığa dönüşmüş olan Japonların finanse ettiği- Yıldızlar Savaşı programı ile kurtuldular. Sovyetler ekonomisinin zaten nefes darlığı içinde bulunduğu bir sırada, Pentagon'un yeni projeleri bardağı taşıran son damla olunca M. Gorbaçov havlu attı ve “Perestroyka!” dedi. Ne var ki Doğu Avrupa ülkeleri, üretkenliği söz götürür fabrikalarına Batı piyasalarında müşteri ararken, Sovyetler Birliği de onların deneylerini, mümkünse yararlanmak üzere izliyor ve kendi kavramlarını geliştirmeye çalışıyor. *Time* dergisinde bir tartışmaya katılan Sovyet iktisatçısı A. Migranyan'ın açıklamaları durumun ne kadar karışık olduğunu gösteriyor. Sovyetler Birliği'nin “ne yapılması gerektiği hakkında açıklıktan ve kavramsal düşünceden” yoksun olduğunu söylüyor Migranyan ve şu garip sözleri ilave ediyor: “Eğer demokrasi pazar mekanizmalarının gelişmesini önlerse, kalkınmak için otoriter bir döneme ihtiyaç duyabiliriz.”¹⁹ Bu kargaşa içinde *perestroyka*'nın iktisadi önlemler paketi ertelendikçe

19 *Time*, 18 Aralık 1989.

erteleniyor, referanduma bağlanıyor ve Gorbaçov, sosyalizmi terk etmeden, pazar ekonomisi ile eklemlenmenin yollarını arıyor. Aynı bağlamda *The Economist* dergisi Gorbaçov'un düşüşü halinde söz konusu olabilecek alması senaryoları sergilerken, Brookling Institution'ın ünlü Sovyetologları, Gorbaçov'un önde gelen iktisat danışmanlarına (Petrakov, Abalkin, Sahtalin vb.) büyük sıçramayı öneren reçeteler sunuyorlar.

Amerikanoloji

Büyük sıçrama, elbette pazar ekonomisi ve kapitalizm yönünde arzu ediliyor. Fakat bunun tüm dünyada ve özellikle ABD'de, şimdiden kendini göstermeye başlayan zaruri etkileri ne olacak? ABD yıllardır Sovyetler Birliği'ni şartlandırırken, bilinçsiz bir şekilde kendi kendini de şartlandırmadı mı? Amerikan sistemi antitezsiz, daha kaba bir ifadeyle düşmansız yaşayabilir mi? Sovyet bilimadamı Gregory Arbatov'un dediği gibi, Sovyetler Birliği ABD'yi bir düşmandan mahrum ederek ona en büyük kötülüğü yapmıyor mu? ABD kamuoyu henüz Doğu Bloku'nun çözümünün tadını çıkarıyor ve bu incelikleri düşünmüyor.

ABD dünya politikasında antisovyetizmin yerine ne koyacak? Eskiden olduğu gibi, kendi kabuğuna çekilerek bir tecrit diplomasisi izlemesi, artık mümkün mü? Uluslararası kapitalizmin gitgide daha gerginleştiği ve dünya pazarının genişlediği bir sırada buna pek olanak bulunmadığı söylenebilir. Dünya ABD etkisinden kurtulamayacağına göre, bu etkiyi meşrulaştıracak, yayacak ve egemen kılacak yeni bir ideolojiye özlem duyuluyor. Kapitalizm 'reel sosyalizm'i yenmedi mi? Pazar ekonomisi bütün dünyaya egemen olma yolunda değil mi? O halde yeni dönemde de tüm dünyaya Amerikan ideolojisi egemen olacak ve Yale Üniversitesi profesörlerinden Thomas Molnar'ın yazdığı gibi,

bu ideolojiyi de Amerikanoloji disiplini teşkil edecek!

Thomas Molnar'ın makalesi²⁰ günümüzde egemen eğilimi çok iyi ifade ediyor. Bu yüzden ana fikirlerini özetlemek istiyorum. Yale profesörü 1990'ların dünyasına bir açıdan tanıklık yapıyor ve ilginç bir “belge” kazandırıyor.

Thomas Molnar, “Batı'da Sovyetolojinin kırk yıldır siyasal bilimlerin yerini tuttuğunu” belirttikten sonra, Sovyet sisteminin çöküş sürecine girmesiyle bu dönemin kapandığı ve artık “Sovyetolojiden Amerikanolojiye geçme” döneminin geldiği tezini savunuyor. Yazar bu önerisini esas itibariyle, Roma İmparatorluğu'nun ve Vatikan'ın kurumsal mirasına sahip çıkan ve bu yüzden Amerika'daki yoğunlukta bir ‘sivil toplum’a sahip olmayan Avrupa’ya yöneltiyor. Önümüzdeki yüzyıl ‘Amerikan yüzyılı’ olacağına göre, artık tüm Batı ülkelerine yayılan araştırma merkezleri, bilimsel enstitüler vb. ‘Amerikan ideolojisi’ni incelemelidirler. Molnar diyor ki “Tarih Marksist bir biçimde bitiyordu. Oysa şimdi, Francis Fukuyama sayesinde biliyoruz ki tarihin bitişi bizzat Amerikan modelidir”, bu yüzden söz konusu enstitüler ‘bilimsel tarafsızlık’(!) içinde ‘Amerikanoloji’ yapacak ve bulgularını dünyaya yayacaklardır. Oysa kolayca anlaşılıyor ki aslında Sovyetoloji ne kadar Sovyet düşmanlığına dayandıysa Amerikanoloji de Amerikan övgüsüne dayanacaktır. “Şimdiye kadar sadece ideoloji sözcüğünün kullanılması akla hemen Marksizmi getiriyordu,” diyor Molnar. “Başka bir ideolojinin de varlığını teşhis etmek gerçeği çarpıtmıyor, sadece ortaya çıkarıyor.” Ve böylece yazar, tüm enerjisiyle ideolojik kavramın içine giriyor. Hemen belirtelim ki Batı dünyası Thomas Molnar'ın coşku dolu iyimserliğini paylaşmaktan uzaktır. Bu konuda daha gerçekçi görüşleri ele almadan, Amerikalı profesörün yazısındaki bir sürü itiraftan biri üzerinde kısaca duralım.

20 Le Monde, 3 Mayıs 1990.

Marksizm, Bilim ve İdeoloji

Thomas Molnar yazısında, şimdiye kadar Batı'da ideoloji denince sadece Marksizmin akla geldiğini söylerken genel bir eğilimi dile getiriyor ve bir itirafta bulunuyor. Oysa Marksizm, tam tersine, ideolojilere karşı ve ideolojilerin eleştirisi içinde geliştirilmiş ve tamamen somut verilerin gözleminden çıkarılmış bilimsel bir metodolojiye dayanmaktadır. Marx ve Engels'in "ideoloji" derken kastettikleri şey din ve milliyetçilik gibi zaten bilimsellik iddiaları olmayan dünya görüşleri değildi. "Alman İdeolojisi" dedikleri ve felsefe tarihinin zirvesini teşkil eden Hegel ve izleyicilerinin düşünce sistemiydi. Bugün kolayca "Marx, Hegel'in sistemini tersine çevirdi" denen olay, British Library'de beş altı dil üzerinden otuz yılı aşan bir araştırma sürecinin ürünüdür. Osmanlı köylü sorununu, Osmanlı yazarlarından okumak amacıyla, Marx'ın son yıllarında Türkçe çalıştığını bugün kim bilir?

Tarihi maddecilik elbette doğa bilimleri gibi determinist kanunlara dayanan bir epistemolojik statüye sahip değildir. Bu yüzden Marx da toplumsal formasyonların ve üretim biçimlerinin sadece "eğilim kanunları"ndan söz etmişti. Marx'ın incelediği kapitalizmin somut olarak bugünkü kapitalizm olmadığı, bilimsel ve teknolojik devrimin günümüzdeki verileri altüst ettiği, piyasa mekanizmasının çok daha girift bir hal aldığı gerçektir. Fakat bunların da çözümlenmesinin sadece tarihi maddeci bir yaklaşımla mümkün olduğu konusundaki kanımı koruyorum. Daha Marx zamanında tamamlanmamış ve geliştirilmeye muhtaç kurumlar, bugün çok daha yoğun ve sistemli çalışmalara gereksinim duyuyorlar. Fakat kapitalizmin çıkar sistemi ve ideoloji örgüsü buna elverişli bir ortama izin vermemeye kararlı görünüyor. Burjuva iktisadının bugün içinde bulunduğu sefalet, E. Malinwaud gibi bir iktisatçının, bu di-

siplinin işsizlik, azgelişmişlik ve kaynakların dağılımı gibi üç temel konuda başarısızlığını vurgulaması²¹ üzerinde düşünülecek konulardır. Fakat yaşadığımız çağ düşünce çağı değil, çıkar ve ideoloji çağıdır. Hobbes bugün Marx'ı yenmiş gibi görünüyorsa bundan tüm insanlık değilse bile, onlar hesabına karar alma durumunda bulunanlar utanmalıdır.

Marksizmin bugünkü sorunları elbette böyle bir makale çerçevesinde tartışılmayacak kadar ciddidir ve Batı ideolojisinin özdeşleştirmeye çalıştığı gibi, Sovyet sisteminin başarısızlığı ile de hiçbir ilişkisi yoktur. Bununla beraber son otuz kırk yıl içinde Batı ideolojisinin gelişmesi ile ilgili bir olguyu hatırlatmak istiyorum. Kapitalizmin sınıf kavgasına ve tüm saldırılarına rağmen 1960'larda ve 1970'lerde Marksist düşünce – değişik formlar içinde – Batı'da son derece yaygın ve etkili bir dünya görüşü olmuş ve bütün bir nesle umut kaynağı teşkil etmiştir. Dikkate değer ki Batı'nın K. Popper, R. Aron, I. Berlin, D. Bell gibi en güçlü muhafazakâr düşünürleri de bir 'Marksolog' gibi davranmışlar ve çoğu kez temel görüşlerini *Marx'a nispetle* geliştirmişlerdir. Bunlardan R. Aron'un 1960'larda Marksizmle ilgili Sorbonne'daki derslerini anımsıyorum. Liberal profesör bütün sene Marx'ı çürütmek için çırpınmış ve son dersinde, amfiyi dolduran öğrencilerin alkışları arasında, hiç unutmadığım şu sözleri söylemişti: "Gördüğünüz gibi derslerimde Marx'ın tüm tezlerini eleştirdim. Fakat bu kendimi onunla kıyasladığım anlamına elbette gelmez. O büyük bir düşünürdü; bense saygın bir profesörüm." R. Aron'un kendisini gerçek yerine oturtan bu değerlendirmesinde samimi olduğuna hiçbir zaman inanmadım. Fakat önemli olan, bu iddialı sosyoloğun 1960'larda böyle konuşmak zorunda olduğunu hissetmesiydi. Alkış toplamak için olsa bile! Bugün ortalığı Fukuyama gibi hokkabazlar

kuşattıysa bu, yeni nesillerde bir umut ve heyecan dalgası yaratmıyor, daha çok melankolik bir kadercilik yaratıyor.

“Melankolik Demokrasi”

Genç Fransız düşünürü P Bruckner, yakınlarda yayımlanan ve çok ilgi uyandıran eserinde, dünyada demokrasi zafer kazanırken “biz bir melankolik demokrasi çağına giriyoruz” diyor ve şunları ilave ediyor: “Sosyalizmin kendi hakkında yarattığı imajın o kadar esiriydik ki onun kaçınılmazlığı hakkındaki kanıyı paylaşıyorduk ve sadece onun ilerlemesini frenlemeye çalışıyorduk.”²² Oysa şimdi görülüyor ki “eğer tamamen ortadan kalkarsa, komünizmin yokluğunu hissedeceğiz; mümkündür ki komünizmin yok olması bizlerde, 1917'de devlet şeklinde doğarken yarattığı kadar bunaltı yaratacak!”²³ Görülüyor ki P Bruckner, içine girilen dönemin istikrarsızlığını ve çelişkilerini Fukuyama'dan çok daha nüanslı bir şekilde ortaya koyuyor. Demokrasinin dünya çapındaki zaferinin bir kuruntudan ibaret olduğunu çok iyi görüyor. “Üçüncü Dünya'yı, reçetesine sahip olduğumuz bir hastalık olarak görüyoruz” diyor R. Bruckner, “kendimizi sapasağlam hissedebilmemiz için korkunç bir şekilde ihtiyaç duyduğumuz bir hastalık!”²⁴ “Daima özgürlüğümüzün, ancak başkaları ondan yoksun oldukları zaman kıymetli olduğu yolunda dolaylı bir inanç içinde yaşadık.”²⁵ Elbe'nin doğusundaki özgürlük rüzgârı da sevindirmiyor Fransız yazarını. “Romanın Batı'da görelinin, görüşlerin çeşitliliğinin egemenliği çağını açtığı (Kundera) bir gerçektir. Fakat roman değiş tokuşu bizleri daha hoşgörülü kılmıyor.”²⁶ P Bruckner, farkına

22 *La démocratie mélancolique*, s. 30.

23 *ay*, s. 41.

24 *ay*, s. 159.

25 *ay*, s. 168.

26 *ay*, s. 191.

varmadan Varolmanın Dayanılmaz Hafifliği'nin 12 Eylül Türkiye'sindeki başarısının sırrını ve göreliliğini de açıklıyor.

Fransız denemecisinin genel bir eğilimi ifade eden “melankoli”si, aslında Sovyet tecrübesini de *perestroyka*'yı da eksik değerlendirmesinden kaynaklanıyor. Sovyet tecrübesi bütün cepheleriyle bir başarısızlığı temsil etmediği gibi, *perestroyka*' da, bütün ampirizmine rağmen yeni bir atılımın tohumlarını taşıyor. Polonya'da *Solidarnosk*, tüm Batı ‘medyakrası’sinin desteğiyle ‘reel sosyalizm’e karşı savaş verirken, son derece huzurlu ve kendinden emindi. Bugün, işsizliği ve enflasyonu ülkeye egemen kılma istidadı taşıyan bir kemer sıkma politikasını Gdanskli işçilere kabul ettirmeye çalışırken homurtularla karşılaşılıyor. ABD ve Avrupa'nın elinde, tüm Doğu Avrupa ülkelerini kısa zamanda bir Latin Amerika girdabına sokacak, özelleştirme ve IMF reçetelerinden başka bir şey göze çarpmıyor. Onun için, bir ideoloji olarak görmediği dini entegrizmi ve şovenizmi büyük bir hoşgörüyüyle karşılaşıyor, onları kanallıze etmeye çalışıyor, el altından da destekliyor. Elbette yaygın bir çatışma ortamı yaratacak ve dünyayı genel bir kaos içine atacak gelişmelerden ürküyor. Fakat milyarlarca insana, onun maddi temellerini vermeden Amerikanoloji öneren bir zihniyet, ister istemez büyük düşkırıklıkları yaratmaya, karanlık ideolojileri desteklemeye ve sonunda insanları birbirine kırdırmaya mahkumdur. Ne var ki karanlığın da bir diyaliktiği vardır ve Batı'da sosyalizm çöktü diye bayram yapanların ya da düşmandan yoksun kaldık diye melankoliye kapılanların kısa bir gelecekte tam bir yanılgı içinde oldukları anlaşılacaktır.

Kürt Sorunu Üzerine Düşünceler

Son yıllarda Kürt sorununun kamuoyunu en yakından ilgilendiren temalar arasına girmesi ve hararetle tartışılması geleceğimiz açısından olumlu bir olaydır. Gerçi bu sorunu gündeme getiren etkenleri açıklıkla çözümlemiş değiliz. Aynı şekilde Kürt sorunu tartışmalarının da yeterli bir özgürlük ortamından hâlâ uzak olduğunu biliyoruz. Gerçekten konuyla ilgili, kitabevlerinin raflarını dolduran eserlerin verdiği izlenim, bunları yayımlayanların anlattıklarıyla hazin bir çelişki teşkil etmektedir.¹ Fakat belli bir gerçek de ortadadır. Sekiz on yıl önce Kürt kelimesinin bile ağza alınmadığı bir ülkede, bizzat Hükümet Başkanı “Kürt realitesi”ni tanımış, bunun bir terör olayına indirgenemeyeceğini kabul etmiştir. Bunun dışında, yine sekiz on yıl önce siyasi düşünceleriyle sağ uçta yer alan bazı yazarlarımızın

1 Bu konuda *Evrensel Kültür* dergisinin (Mart 1993) “Kürt Aydınlanması” dosyasında görüşlerini açıklayan yayıncıların ifadelerine bakılabilir.

bugün konuya nispeten ılımlı ve uzlaşmacı bir yaklaşımla eğilmeleri dikkat çekicidir. Elbette ki bu konudaki tabu ve baskılar geniş bir çevrede etkisini hissettirmeye devam ediyor. Başbakan Demirel 'Kürt realitesi'ni tanımaktan adeta pişman olmuş gibi görünüyor. Federasyonun da bir çözüm biçimi olarak tartışılabileceğini söyleyen Cumhurbaşkanı Özal, bölücülüğe ödün vermekle eleştirilmiştir. Güvenlik kuvvetlerinin bir bölümünün insan haklarını suçladığı bir ortamda, 'faili meçhul cinayetler'in sürekli kabilan listesi, kurbanları arasına birçok gazeteciyi de almıştır. Böyle bir ortamda, bazı zorunlulukların gündeme getirdiği Kürt sorununu tamamen özgür bir şekilde tartışmak adeta bir kahramanlık haline gelmektedir.

Etnik ve kültürel azınlıklar sorunu Türkiye'ye özgü bir olay değildir. Ayrıca, on dokuzuncu yüzyıldan beri sorun, ülkelere ve toplumsal formasyonların gelişme derecesine göre değişen biçimlerde ortaya çıkmıştır. Sömürgeciliğin İkinci Dünya Savaşı ertesinde geniş ölçüde tasfiyesinden sonra devlet statüsü kazanan etnik topluluklar, farklı koşullardaki etnik azınlıklara -bazen yanıltıcı bir biçimde- örnek ve motivasyon kaynağı olmuşlardır. Aynı bağlamda azınlık hakları, uluslararası hukukun başlıca konuları arasına girmiş ve Birleşmiş Milletler komisyonlarında bu alanda -halen de sürmekte olan- çalışmalar ve yayınlar yapılmıştır.² Ne var ki, "insan haklarının özgür bir kategorisi olan kültürel haklar (henüz) az gelişmiş bir halde"³ oldukları için, her ülke kendi azınlıklarına politik ve ampirik bir şekilde yaklaşmıştır. Türkiye'de bu yaklaşım, çok yakın zamanlara kadar, Kürtlerin etnik ve kültürel varlıklarını inkâr etme biçiminde somutlaşmıştır. Bunun gerek Türki-

2 Örneğin Bkz. Heman Santa Cruz, *La discrimination raciale*, Birleşmiş Milletler, New York, 1977. *Droits des minorités*, 18. enformasyon fişi, BM Cenevre İnsan Hakları Derneği, 1992.

3 Patrice Meyer-Bisch, "Le piège du droit des minorités", *Le Monde*, 18 Şubat 1993.

ye'nin gelişme biçimi ve derecesi gerekse uluslararası konjonktürün konumu ve evrimiyle ilgili nedenleri vardır. Bunlar üzerinde durmak, başka bir deyişle Türk-Kürt ilişkilerinin dönemlemesini yapmak konumuzun sınırlarını aşıyor. Bununla beraber, günümüzde Kürt sorununun tartışmasını yaparken yer yer tarihi olgu ve referanslara da başvurmak gerekecektir.

Küreselleşme ve Etnik Azınlıklar

Etnik azınlıklar sorununu bugün evrensel planda öne çıkaran nedenlerin başında, Sovyetler Birliği ile belli bir sosyalizm uygulamasının çöküşünü ve uluslararası kapitalizmin içinde bulunduğu krizi gösterebiliriz. Bizimle daha yakından ilgili sonuçlar doğuran Körfez Savaşı bu ortamda doğmuş ve Kürt sorununu Türkiye sınırlarını aşan, bölgesel bir sorun haline getirmiştir. Iraklı Kürtlerin petrol bulunan bölgelerde yerleşik olması, kapitalist metropollerin gelişmelere beşeri duygularla açıklanamayacak kadar yoğun bir ilgi duymalarına zemin hazırlamıştır.

Günümüzde uluslararası para ve kredi mekanizmalarının sağlıksızlığı, ABD'nin uzun süreden beri bütçe açıklarını ve Almanya'nın son yıllarda bütünleşmesini dış sermayeyle finanse etmesi çağdaş kapitalizmin spekülâtif karakterinin en belirgin göstergelerindendir. Doların bağımsızlığı dolayısıyla ABD'nin para yaratan bir ülke halinde olması, sermaye akımlarını en yoksul ülkelerin en zengin ülkelere ödediği bir vergi haline getirmiştir. Maurice Allais uluslararası kapitalizmi şöyle betimliyor: "Gerek para gerek hisse senedi spekülasyonu, dünyayı kumar masalarının enine ve boyuna alabildiğine yayıldığı bir kumarhane haline getirdi."⁴ Aslında küreselleşme denen söylemin altında yatan

4 Maurice Allais, "La science économique et les faits", *Revue des Deux Mondes*, Haziran 1990.

gerçek budur. Bu bağlamda “ulus-devlet” olgusu -A. Touraine, E. Gellner gibi toplumbilimcilerin gösterdiği üzere- belli bir ekonomik birimle bir kamusal sahayı birleştiren ortam olmaktan çıkmıştır. Böylece çağdaş kapitalizmin baskıları ulus-devlet olgusunu hem büyüme hem de küçülme yönünde zorlamaya başlamıştır. Büyüme yönündeki baskılar henüz siyasal örgütlenme modelini bulmuş değildir. Bu konudaki en somut örneği oluşturan Avrupa Topluluğu modeli bir ‘üretim birliği’ olmaktan çok bir serbest değişim paradigması üzerine kurulmaktadır. Bu yüzdendir ki AT bünyesindeki teknoloji, araştırma, rekabet gibi idari birimlere rağmen, üretimde bir “karar sürecinin parçalanması”⁵ söz konusu olmaktadır. Ulus üstü bütünleşmeler, daha çok vahşi kapitalizm yöntemleriyle nüfuz bölgeleri yaratma şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bunun en trajik örneği bugün Yugoslavya'da cereyan ediyor. Bu kanlı parçalanmanın temelinde Almanya'nın, AT'li ortaklarını hiçe sayarak bir emrivaki biçiminde Slovenya ve Hırvatistan devletlerini tanıması olgusunun da yattığı unutulabilir mi?

Uluslararası kapitalizmin ulus-devletleri küçültme yönündeki baskılarına gelince, bu konuda çeşitli düzeyde örnekler verilebilir. Her şeyden önce yine Yugoslavya modeline dönelim. Alman markının nüfuz bölgesinin büyümesi bu süreçte madalyonun bir yüzünü teşkil ediyorsa, Yugoslavya federalizminin parçalanması da öbür yüzünü teşkil etmektedir. Bu vesileyle belirtelim ki söz konusu baskıların en yoğun bir şekilde hissedildiği birimler, farklı etnik özellikler taşıyan ve farklı gelişme düzeylerinde bulunan federe devletlerden oluşan federasyonlardır. Bu konuda ilk akla gelen örnekler Çekoslovakya ve Belçika'dır. Çekoslovakya Federal Cumhuriyeti, bilindiği gibi, bu yılın başından iti-

5 Elie Cohen, *Colbertisme 'High-Tech'*, Hachette, Paris, 1992. Yazarın çağdaş kapitalizmin işleyişi ile ilgili toplu görüşleri için Bkz. *Le Monde*, 23 Şubat 1993.

baren medeni bir şekilde Çek ve Slovak devletlerine ayrılmıştır. Fakat bu ayrılığın temelinde on milyon nüfuslu, işsizlik sorunu olmayan (% 2.4), görece müreffeh Çeklerin, yoksul Slovakya (5 milyon nüfus, % 10 işsizlik) yükünden kurtularak Batı Avrupa'yla bütünleşme umudunun yattığı göz ardı edilmemelidir. Aynı süreç, daha yavaş bir tempoda Belçika'da da cereyan etmektedir. Orada da zengin Flamanlar, Anayasa'yı değiştirerek ve federe devletlerinin yetkilerini artırarak yoksul Valonlardan kurtulma özlemini temsil etmektedirler.

Çağdaş kapitalizmin küreselleşme sürecinin ulus-devletler üzerindeki baskısı o kadar güçlüdür ki bu baskı İtalya gibi etnik türdeşliğe sahip, fakat bölgesel dengesizliklerini yenememiş ülkelerde bile kendini kuvvetle hissettirmektedir. Gerçekten 1992 seçimleri, son yıllarda örgütlenen Kuzey Ligi ve Referandum Hareketi gibi kuruluşlarla geleneksel parti sistemini altüst etmiş ve yepyeni bir durum yaratmıştır. Özellikle Lombardiya Ligi'ne egemen olan mantık, başkanları Umberto Bossi'nin yadsımasına rağmen, Flamanlarınkiyle aynıdır. Mezzogiorno handikapından kurtulan bir Kuzey İtalya, Batı Avrupa'yla çok daha elverişli koşullarda bütünleşecektir.

Kapitalizmin küreselleşme eğilimleri daha çok Batılı metropoller çerçevesinde şekillenmekte, çevre ülkelerinde ise doğal kaynakların zengin olduğu yörelerde odaklaşmaktadır. Bu bağlamda Kürtler, Irak petrolü sayesinde devreye girmiş görünüyorlar. Bugün Berberilerle, Tamillerle, Sihlerle vb. ilgili bir kamuoyu kampanyasına tanık olduğumuz söylenebilir mi? Aynı şekilde Kürtler, Türkiye ya da İran Kürtlerinden ibaret olsaydı, birkaç insan hakları derneğinden başka bunlarla ilgilenen olur muydu? Pek sanmıyoruz. Ne var ki sorun bizim sorunumuzdur ve devlet bütünlüğümüzü olduğu kadar, siyasal rejimimizi ve iktisadi gelişmemizi de yakından ilgilendirmektedir. Bu ba-

kımdan Kürt sorununu önce Türkiye boyutları içinde düşünerek bir analiz çerçevesi geliştirmeye çalışmalıyız.

Kavramsal Açıklık Gereği

Türkiye'de Kürt sorunu, artık geleneksel baskı ve yasaklama yöntemleriyle gizlenemez bir yoğunluk kazanınca, kamuoyunda büyük bir patlamaya yol açmıştır. Fakat uzun bir sessizlik döneminde, sansür altında yayımlanmış birkaç eser dışında bir düşünce hazırlığı yapılmadığı için, bu patlama zihin bulandırıcı bir kavram karışıklığına yol açmıştır. Türkiye Kürtleri ile ilgili olarak berrak bir fikre sahip olmak için önce 'özümleme', 'bütünleşme', 'ırkçılık', 'sömürge' gibi kavramları açıklığa kavuşturmalıyız.

Bünyesinde farklı etnik ve kültürel özelliklere sahip bir azınlık bulunduran her ülke bunlara karşı hukuki ve ideolojik bir statü uygulamıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nde Kürtlere tanınan hakların çerçevesi nasıl çizilmiştir? Lozan'dan itibaren Türkiye Cumhuriyeti'nde Kürtlere otomatik bir 'özümleme' politikası uygulanmıştır. Bunun anlamı şudur: Kürtler, cemaat ya da halk olarak hiçbir hakka sahip olmayacaklar, fakat bireysel planda her türlü hakkı kullanabileceklerdir. Bu formül, Fransız Devrimi'nden sonra, örneğin Yahudilere uygulanan Jakoben formülüdür. Fakat arada bazı farklar görüyoruz. Fransa'da Yahudilerin sayısı devrim sırasında elli bin civarındaydı ve bunları Fransızlardan ayıran kültürel özellik dil değil, dindi. Ayrıca Yahudilere karşı korkunç bir düşmanlık (antisemitizm) vardı. Bu durumda Jakoben formülünün uygulanması kolay olmuştur. Türkiye'de ise Kürtlere karşı hiçbir düşmanlık duygusu yoktu. Din ve mezhep farkı olmadığı için Kürtler Osmanlı Devleti'nde de ayrı bir 'millet' statüsünde örgütlenmemişlerdi. Kürtler, ancak Türk dilini kullanarak yükselbiliyorlar ve egemen ideoloji milliyetçilik değil, din olduğu

için kendilerini de tamamen özümlenmiş hissetmiyorlardı. Türklerin de çok büyük çoğunluğu okuryazar olmadığı için, yönetici zümre oligarşik yapıda bir sınıfsal koalisyondan doğuyordu. Kürtler, tarihi nedenlerle, bu koalisyondan yarı feodal bir ögesini teşkil etmekle beraber, yüzyıllarca Osmanlı Devleti'ne birinci sınıf devlet adamları, diplomatlar ve yazarlar sağlamışlardır. Bu durumun Kürtler açısından ideal olduğu elbette söylenemez, fakat bu gelişmenin başlıca dayanağı, sorumlusu ve yararlanıcısı Kürt beyleri, ağaları ve şeyhleri olmuştur. Kürtlerin rahatsızlığı ve bu durumu zoraki bir özümlenme şeklinde hissetmeye başlamaları, İttihatçılarla Türkçülüğün resmi politika olarak benimsenmesiyle başlamıştır. Bu politikanın yıkıcı sonuçlarını bugün herkes biliyor.

Milli Kurtuluş Savaşı'nda emperyal bir milliyetçiliğin yerini bir "mazlum millet" milliyetçiliği aldığı ve dini duygular da seferber edildiği için Türk-Kürt kardeşliği ve işbirliği yeniden gündeme gelmiş ve Kürtler ülkenin kurtarılmasında önemli bir rol oynamışlardır. Milli Kurtuluş Savaşı sırasında Anadolu'da bulunan bir Fransız gazetecinin gözlemlerine göre Birinci Millet Meclisi'ndeki milletvekillerinin üçte biri Kürt kökenliydi ve Dumlupınar'a da Kürtler çok önemli ölçüde katılmışlardı.⁶ Bu olguların da etkisiyle Atatürk'ün Kürtler için özerk bir statüyü de düşündüğü son yıllarda yayımlanan belgelerden anlaşılmıştır. Ne var ki zaferden sonra devrimci kuruluş döneminde, feodal nitelikli Şeyh Sait isyanı rejimi temellerinden sarsmış, büyük bir şiddetle bastırılmıştır. Bu şiddet Kürtler arasında ulusal bir bilincin uyanmasında etken olmuş mudur? Bu ayrıca incelenmesi gereken bir olaydır. Fakat topu topu on beş yıl süren Kemalist dönemde Kürtler hakkında zoraki ve sistemli bir özümleme politikasından söz edilebileceğini sanmıyorum. Bu dönemde özümleme politikasının başlıca

6 Paul Genziton, *Mustafa Kemal ou l'Orient en marche*, s. 68, Paris, 1929 (Yazar *Le Monde* gazetesinin öncüsü *Le Temps*'in muhabiriydi).

aracı tüm Kürtlere Türkçe öğreterek onların, Fransız Devrimi'nin tabiriyle 'aktif vatandaş' haline getirilmeleri idi. Yeni kurulan Cumhuriyet'in olanakları o kadar sınırlıydı ki bunu istese de yapmasına imkân yoktu. 1934'te Türkiye'deki kırk bin köyden ancak 5401'inde ilkokul bulunuyordu.⁷ Kürt halkına kendi dilinde eğitim olanakları verilseydi -bizce verilmeliydi- o dönemde egemen olan Kürt feodalitesi bunu ne ölçüde desteklerdi? Bu da tartışılması gereken ayrı bir sorundur. Gerçek şudur ki sosyoekonomik gelişme derecesine paralel olarak Kürt ulusal uyanışı önce Iraklı Kürtler arasında, Musul'da gelişmiştir. Kemalist dönemde Türkiye'de bulunan Avusturyalı bir yazar, Iraklı Kürtlerin ulusal uyanışının "Türkiyeli Kürt aşiretlerinin otomatikman Türkleşmesine engel teşkil ettiğini"⁸ yazmıştır. N. de Bischoff'un bu gözlemi de Kemalist dönemin Kürtlerle ilgili zorunlu ve sistemli bir özümleme politikası olmadığını göstermektedir. Bunun tek istisnası 1934 İskân Kanunu'dur. Bu kanun, gerekçesinde ve birçok maddesinde açıkça belirtildiği gibi, zorunlu bir iskân ve özümleme politikası getirmektedir. Fakat ideolojik açıdan gerici bir nitelik taşıyan ve 1930'ların çelişik gelişmeleri içinde yerini alan bu kanun hangi ölçüde uygulanmıştır, bilemiyoruz. Bu konuda bir eser veren İsmail Beşikçi de bu konuda bir açıklık getirememiştir.⁹

7 Dr. İlhan Başgöz, Howard E. Wilson, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Eğitim ve Atatürk*, Dost Yayınları, s. 144, Ankara, 1968.

8 Norbert de Bischoff, *La Turquie dans le monde*, s. 175, Paris, 1936.

9 İsmail Beşikçi, *Kürtlerin Mecburi İskânı*, Yurt Yayınları, 1991. Yazar kitabının İskân Kanunu'nun uygulanması ile ilgili kısmında üç kaynak vermiştir (154-155. s.). Bunlar Kemal Tahir'in *Göl İnsanları* adlı hikâye kitabından "Kondurma Siyaseti" hikâyesi, Demirtaş Ceyhun'un *Asya* isimli romanı (Beşikçi "romanın muhtevasına katılmadığını" belirtiyor) ve *Rızgari* dergisindeki bir makaledir. Bu kaynaklar konuyu açıklamak bakımından son derece yetersizdir. Aslında İskân Kanunu sadece Kürtleri değil, Balkanlar'dan gelen göçmenleri de kapsamına alıyordu. Bu konuda Bkz. T. Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi Yayınları, s. 133-136, Ankara, 1994.

Kısaca Kemalist dönemde, Kürtlere kendi kimliklerini geliştirmek için yollar kapandığı için, özümleme politikası “otomatik” bir süreç biçimini almıştır. Türklüğü benimseyen Kürtler, hiçbir ayrımcı tutumla karşılaşmadan her türlü mevkiye gelebildikleri için bu yollar varlıklı ve modernizme açık Kürtlere bir baskı mekanizması olarak görünmemiştir. Bir yazarın “Kürtlerin ve Kürdistan'ın tarihinde Kürt dili, Kürt kültürü ve Kürt halkının onur ve özgürlük mücadelesinde ayrı bir yeri (olduğunu)”¹⁰ söylediği Bedirhan ailesi bile Cumhuriyet dönemine katılmış ve Atatürk'ün “Çınar” soyadını verdiği Vasıf Çınar, Milli Eğitim Bakanı olmuştur. Aynı gelişim diğer ünlü Kürt ailesi Babanzadeler için de geçerlidir.

İrkçılığa Karşı Bütünleşme

Bir ulusun etnik ve kültürel özgüllüğe sahip azınlığına ‘gönüllü özümleme’ yolunu açık tutması son derece demokratik bir tutumdur. Bunun aksi, ırkçılığın, farklı bir dine karşı düşmanlığın ya da yabancı düşmanlığının belirtisidir. Bugün Avrupa ülkelerinde yaşayan milyonlarca yabancı işçi bütün bu ayrımcı davranışların hedefidir. Burada saldırgan neonazi taslaklarını kasetlemiyorum, bizzat Batı ülkelerinin egemen ideolojilerinden söz ediyorum. Günümüzde Almanya'da yaşayan bir Türk, Fransa'da yaşayan bir Arap ya da İngiltere'de yaşayan bir Hintli isteseler de bir Alman, bir Fransız ya da bir İngiliz olamazlar. Bu ülkelerin vatandaşlığını alsalar bile, daha isimlerinin telaffuzundan itibaren kendilerine bir yabancı oldukları hissettirilir. Bugün Fransa'da Ermeni ya da Yahudi asıllı tanınmış düşün ve sanat adamlarından birçoğu isimlerini değiştirip Fransız isimleri aldığı halde gerçek isimleri zaman zaman hatırlatı-

10 Yaşar Kaya, “Bedirhan Paşalar ve Kürt Fatin”, *Özgür Gündem*, 21 Kasım 1992.

lır. Bu bakımdan Türkiye Cumhuriyeti'nin Kürtlere açtığı 'tam hisseli vatandaşlık' kapısını küçümsememek gerekir. İsteyerek ya da doğal bir gelişme sonucu Türkleşmiş Kürtlerin 'aslı'nı araştıranlar Kürtlüklerini 'keşfedenler' ayrımcı bir tutum içinde olduklarını fark edemez görünüyorlar. Türkiye Cumhuriyeti'nde bu konuda haksızlık, Kürtlerden çok gayrimüslim cemaatlara yapılmıştır. Lozan'da bu cemaatlara tanınan azınlık hakları bunun nedeni midir? Yoksa bunu peşinen 'telafi' mekanizması mıdır? Bu ayrıca düşünülmelidir. Fakat asıl sorun, özümleme politikasının dışında, çok daha uygar bir 'bütünleşme' politikasının bulunduğu ve azınlık haklarının bunun doğal sonucu olduğunun bilinmemesidir. Devlet adamlarımız "Kürtler her türlü hakka sahipler, hangi azınlık hakkı?" diye sorarken bu bilgisizliği sergilemektedirler. "Bütünleşme" demek, bir azınlığın hem vatandaşı oldukları ülkenin tüm haklarından yararlanabilmesi hem de kendi kültürel özgüllüklerini serbestçe yaşayabilmeleri demektir. Bu bir ülke için kültürel zenginlik kaynağıdır ve ayrılıkçılığın en sağlıklı alternatifi-
dir.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'de kapitalizmin gelişmesi ve çok partili hayatın işleyiş biçimi Kürt sorununa farklı bir boyut kazandırmıştır. Türkiye'de sınıflaşmanın netleşmeye başladığı bu yıllarda Kürt kökenli ağalar oy deposu oldukları ölçüde itibar kazanmışlar ve sistemle bütünleşmişlerdir. Buna karşılık Kürt kökenli -ve çoğu yoksul ailelerden gelen- birçok aydın da 1960'lardan itibaren gelişen sosyalist hareket içinde yer almışlar ve özlemlerini bu yönde gerçekleştirebileceklerine inanmışlardır. 1969'da Devrimci Doğu Kültür Ocakları'nın kuruluşundan 1974'te Devrimci-Demokratik Kültür Dernekleri'ne, oradan da PKK'ye uzanan bu hareket içinde, Kürt sorunu, önce bir 'halk' sonra da bir 'ulus' sorunu olarak algılanmaya başlamıştır. Hollandalı Kürdolog M. van Bruinessen'e göre 1970'lerde, özellikle 1980 darbesinden sonra tüm Kürt ör-

gütleri “Kürdistan'ın Türk egemen sınıflarının sömürgesi olduğu tezini kabul ettiler ve dünyanın diğer bölgelerindeki, örnekte Güney Afrika ve Vietnam'daki kurtuluş hareketlerine heyecan kaynağı olarak bakmaya başladılar.”¹¹ Aslında sadece bir sol sapma içinde değerlendirilebilecek bu görüşler, Türkiye'de özgür bir fikir ortamı olmadığı için tartışılmamış ve epeyce geniş bir yayılma alanı bulmuştur. Oysa Osmanlı-Türk-Kürt ilişkilerinin tarihi gelişimi ile sömürge imparatorluklarının kuruluşu birbiriyle hiçbir benzerliği olmayan iki ayrı tarihi süreçtir. Osmanlı yönetici zümresini, etnik kökenine bakılmadan Müslüman halklar oluşturuyordu. Kürtler de devlet adamı ve ulema olarak Osmanlı yönetimine ve ideolojisine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Osmanlıca, Arapça ve Farsça sözcük ve ıstılahların karışmasıyla öyle bir biçim almıştır ki, Türk halkı için de Kürtlere olduğu kadar yabancılaşmıştır. Osmanlı yönetici zümresi ‘reaya’yı yerleşik halk olarak görüyor ve bunun dışında, henüz aşiret bağlarını kıramamış topluluklara -ister Türk ister Kürt olsunlar- aynı olumsuz gözle bakıyordu. *Naima Tarihi*'nde “etrak-ı bî idrak” (idraksiz Türkler) ve “ekrad-ı dalalet nihad” (hain tabiatlı Kürtler) deyimleri yan yana geçer.¹² Kürtler, diğer Osmanlı halkları gibi, Türk ulusçuluğunu bir tehdit olarak görmüşler, fakat buna bulundukları gelişme düzeyi çerçevesinde, dinci ve hilafetçi bir dünya görüşüyle karşı çıkmışlardır. Bu bağlamda belirtelim ki Türk ulusçuluğu, İttihatçı dönemdeki en şoven biçimlerinde bile, Kürt karşıtı bir tavır almamış, Kürt kökenli aydınlar Jön Türkler içinde en üst düzeyde yer almışlardır. Buna karşılık sömürgecilik kapitalizmin yağmacı yöntemlerini ırkçı ideoloji ile birleştiren bir sistemdir.

11 M. van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, İletişim Yayınları, s. 133-136, İstanbul, 1992. Aslında sömürgeciliğin ne olduğunu çok iyi bilmesi gereken Hollandalı yazar, bunları nakletmekle yetiniyor.

12 *Naima Tarihi*, c. I, s. 238.

Sömürge: Geçmiş mi, Gelecek mi?

Türkçe'deki “sömürge” sözcüğü Batılı ‘koloni’ kavramını yeterince ifade etmiyor. “Koloni” sözcüğü dolaylı olarak sömürüyü, fakat esas olarak sömürü biçimini anlatmaktadır. Bu sömürünün fethedilen bir ülkeye dışardan yerleştirilen ve egemen sınıf konumuna sokulan bir zümre (kolon) aracılığıyla uygulandığını ifade eder. Tüm sömürgelerde yerli halklar köle, “kolon”lar efendi durumundadır. Örneğin 1830'larda fethedilen Cezayir'de Fransızlar yabancılara ve Yahudilere tanıdıkları hakları yerli halka tanımamışlardır. Üçüncü Cumhuriyet'te (1871-1940) Cezayir halkı her türlü haktan yoksun olmuş, haklarında özel bir hukuki statü uygulanmış (1881), özel ceza mahkemeleri örgütlenmiş ve 1919'a kadar süren özel bir vergi (Arap Vergisi) vermişlerdir. 1936'da Halk Cephesi (sosyalist-komünist koalisyon) iktidara geldiğinde, Leon Blum hükümeti Cezayir'de 203.000 Fransız seçmenine karşılık 21.000 Müslümana vatandaşlık hakkı vermek isteyince Meclis'te kıyamet kopmuş ve hükümet tasarıyı görüşmeye dahi olanak bulamamıştır.¹³ İşte bu örneğin gösterdiği gibi, sömürgecilik özümleme ve bütünleşme politikasının tam tersi, ırkçı ve ayrımcı bir uygulamaya dayanır. Osmanlı İmparatorluğu ve

13 *Encyclopedia Universalis*, “Cezayir” maddesi. Türkiye'de bazı solcu aydınlar Türkiye'de Kürtlerin durumunun bir sömürgeci de kötü olduğunu, zoraki asimilasyonla bir ulusun varlığının inkâr edildiğini söylüyorlar. Örneğin Mihri Belli “Fransız Mağripli Arap'ı Fransızlaştırmaya kalkışmaz” diyor – Metin Sever (yay.), *Kürt Sorunu: Aydınlarımız Ne Düşünüyor?*, Cem Yayınevi, s. 65, İstanbul, 1992. Bu yaklaşım bir hayli yaygındır ve en katı ifadesi, “Kürtlerin sömürge bile olmayan bir halk olduğunu” ifade eden İsmail Beşikçi'de bulunmaktadır: *Devletlerarası Sömürge Kürdistan*, Yurt Yayınları, s. 12, 1991. Bu görüşler sömürgeci devletlerin, sömürge halklarının etnik varlıklarını tanımlarının ve özümleme kapılarını kapalı tutmalarının ırkçı ve aşağılayıcı bir dışlamanın sonucu olduğunu dikkate almıyorlar. Özümleme, dil öğretmekten ibaret değildir. Sömürgeci ülkeler seçkinlere kendi dillerini öğretmiş, fakat yerli halklara -işbirlikçi olarak yetiştirilen küçük bir zümre dışında- hiçbir yurttaşlık hakkı tanımamıştır.

Türkiye hiçbir zaman ileri kapitalist bir ülke olmadığı için geri vilayet ve yöreleriyle sömürgeci nitelikte mekanizmalar kurmamıştır. Osmanlı İmparatorluğu dağılınca, bağımsızlığına kavuşan ülkelerde Türk ve Müslüman azınlıklar bırakmış, fakat dramatik sorunlar yaratan egemen “kolon”lar bırakmamıştır. Bununla beraber toplumsal evrim her aşamada yeni durumlar ortaya çıkardığı için şu soruyu sorabiliriz: 1980 darbesi ve onu izleyen sivil rejimler yeni bir gelişme yaratmamış mıdır? Bu dönemde Türkiye'nin uluslararası kapitalizmle bütünleşme çabaları kendi bünyesindeki sınıf ve bölge farklılıklarını keskinleştirirken, Kürtlerin toplu olarak yaşadıkları bölgeyi de sömürge durumuna yaklaştırmamakta mıdır? Kendisi emperyalizmin nüfuz alanı olsa da, ultraliberal bir politika, “çağ atlama” adı altında Türkiye'nin emperyalizme röle rolü oynamasını sağlamaz mı? Aslında bunu sorgulayan aydınlarımız vardır. Bu bağlamda, Halil Berktaş “kolonyal olmayan bir durumdaki bir etnik topluluğun gecikmiş ulusal mücadelesine karşı devletin baskısı, kolonyal olmayan durumu kolonyal hale getirmiş olabilir mi?” diye soruyor.¹⁴ Ben getirmediği kanısındayım ve bu soruya verilecek yanıtın, şu anda verilen siyasal kavganın niteliğine göre değişeceğini düşünüyorum. 1980 cuntasının getirdiği, Kürt kimliğini yok edici önlemlerin bu konuda tek kriter olarak düşünülmemesi gerekir. Asıl sorun Türk ekonomisinin uluslararası bütünleşme çabalarında Güneydoğu Anadolu'nun alacağı şekildedir. Örneğin GAP gibi olumlu bir proje, bölgede mülkiyet örgüsünü değiştirir, ekonomik ve ideolojik yolla milliyetçi bir Türk “kolon”unun ortaya çıkmasına yol açarsa ilerde daha vahim çelişkilerin ve çatışmaların doğmasına neden olabilir. Bu sorun bizi günümüzde Kürt sorununu nasıl tartışmamız gerektiği üzerinde düşünmeye sevk ediyor.¹⁵

14 Kürt Sorunu: Aydınlarımız Ne Düşünüyor?, s. 82.

15 Bu konuda, CHP'nin karşı çıktığı ideolojik nitelikli kanun tasarısı için Bkz. “Vatanseverlere Bedava Toprak”, *Sabah*, 27 Temmuz 1995. Ayrıca, Bkz. Dr.

‘Özümleme’, ‘bütünleşme’, ‘ırkçılık’, ‘sömürge’ vb. gibi kavramların, birbiriyle ilişkileri belirtilmeden, belli bir muğlaklık içinde kullanılmalarının tartışmayı daha hareket noktasında baltaladığına işaret ettik. Bugün ilk sorulacak soru şudur: Çağdaş Türkiye’de Kürtlüğü tayin eden kriterler nelerdir? Daha basit bir ifadeyle, kimdir bu Kürtler?

Bugün ülkemizde bir yandan zoraki özümleme yoluyla Kürtlerin etnik ve kültürel kimliklerinin yok edildiği söylenirken öte yandan da Türkiye’de 10 milyonun üstünde (değerlendirme 25 milyona kadar çıkıyor!) “Kürt”ün bulunduğu savunuluyor. Aslında sorun “Kürt” sözcüğü altında üç değişik kategorinin yer almasından doğuyor. Bunlardan birincisi, bir veya birkaç nesil önce Kürt kökeninden gelen, tamamen Türkleşmiş ve Kürtçe bilmeyen insanların oluşturduğu kategoridir. Bunları Kürt saymaya olanak yoktur ve böyle bir davranış tamamen ırkçılık çerçevesine girer. İkinci kategori Kürtlüğünü yadsımayan, Kürtçe de bilen, fakat Türk vatandaşlığının hak ve sorumluluklarını isteyerek kabullenmiş, başka bir deyişle Türk kültürüyle ‘bütünleşmiş’ yurttaşlarımızdır. Bunlar Türkiye’deki krizin yaşantılarındaki etkilerine göre bir seçime zorlanmaktadır. Bu kategori de aslında sistemle bütünleştiği için Türk sayılmaları gereken kimselerden oluşmaktadır. ‘Sistemle bütünleşmiş’ olmaları elbette bunların Kürt sorununda özgür ve radikal tavırlar almalarına engel değildir. Fakat analizine daha sonra gireceğim bir çeşit Kürt şovenizmi bunları da kendi aralarında görme yönünde baskı yapmaktadır. Batı dillerindeki “Fransız Ermenisi”, “İspanyol Baskı”, “Amerikan Yahudisi” vb. gibi terimlerden esinlenerek bunlara “Türk Kürtleri” (“Bulgar Türkleri” gibi) diyebiliriz. Türkiye’de asıl Kürtleri, kendilerini Kürt sayan, Türklüğü zoraki bir hukuki statü olarak gören kategori ile, Türkçe

bilmedikleri için isteseler de kendilerini kolayca Türk sayamayacak olan kitle teşkil etmektedir. İşte Kürt sorunu ve Kürt kimliği, gerçek sayılarını bilmek imkânsız hale getirilmiş olan bu son kategori bağlamında ortaya çıkmaktadır. Etnik ve kültürel kimlik tanınmasından ayrılıkçılığa kadar çeşitli çözüm özelemlerinin filizlendiği bu kategoriye karşı demokrat, sosyal demokrat ve Marksist aydınlarımız ortak bir program geliştirebilirler mi? Geliştirebilirlerse bu nasıl olur? Bu soruya yanıt vermek için çağdaş dünyada benzer durumların ne gibi ülkelerde ortaya çıktığını ve nasıl çözülmeye çalışıldıklarını irdelemekte yarar görüyorum.

Basklar, Berberiler ve Başkaları

Türkiye'de Kürt sorunu üzerinde düşünürken günümüz dünyasında benzer durumların hangi ülkelerde ortaya çıktığını ve nasıl çözülmeye çalışıldığını da göz önünde bulundurmalıyız. Bu konuda sık sık adı geçen örnek, arada büyük farklar olmasına rağmen, İspanyol Basklarıdır.

Türkiye Kürtlerinin aksine İspanya'nın en gelişmiş bölgesinde yerleşik olan Basklar, geçen yüzyılın sonlarından itibaren sanayileşerek toplumsal bir evrime uğramışlardı. Bask bölgesinde (Euzkadi), göçler sonucu, Bask olmayan bir proletarya gelişmiş ve Bask dili (Euskera) zemininde gelişen Bask milliyetçiliği önce bunlar ve şehirleşerek ana dilini unutan Basklar dolayısıyla bir kimlik arayışına girmişti. Buna karşılık İspanya'da Sosyalist Parti ve ilk işçi sendikası da 1890'da Bask patronlara karşı kurulmuştu.¹⁶ Yirminci yüzyılın otoriter rejimleri Bask kimliğini tanımamış ve ETA örgütü ("Euzkadi" ve Özgürlük) bu koşullarda (1959'da) ilk kez adını duyurmaya başlamıştır.

16 Geniş bilgi için Bkz. Marianne Heiberg, *The Making of the Basque Nation*, Cambridge University Press, s. 44, 1989. Ayrıca Bkz. P. Latemendia, *Nationalisme au pays Basque*, Bordeaux, 1987. Bask kimliği için Bkz. *Etre Basque*, Privat, Tunus, 1983.

Franco rejiminin yıkılmasından sonra İspanya Bask bölgesine özerklik vermiş, ETA terörüne karşı bu yolla savaşmayı yeğlemiştir. Aslında ilk kuruluşunda milliyetçi bir ideolojiye sahip olan ETA, 1960'larda Cezayir ve Vietnam savaşlarının etkisiyle sola kaymış ve Fransa Baskı (Euzkadi Norte) topraklarını da isteyerek bağımsızlığı hedef almıştır. İspanya hükümetinden 1979'da özerk bir statü elde eden Basklar, Bask Milliyetçi Partisi (PNV) ile ETA'nın legal kolu sayılan Halk Birliği (Herri Batasuna) partileri şeklinde örgütlenmişler ve iktidara PNV egemen olmuştur.

Halk Birliği ETA'nın terörcü eylemlerini benimsemediği, hatta haberdar olduğu bazı vahim suikastları önceden haber verdiği halde, ETA'nın legal kolu sayıldığı için temsil gücü sınırlı kalmış, tam bağımsızlık hedefi % 15 civarında oy oranına ulaşabilmiştir. 1992 Barselona Olimpiyatları'nı sabote ederek dünyaya sesini duyurmak isteyen ETA, İspanyol ve Fransız polislerinin işbirliği sayesinde etkisiz hale getirilmiş ve yakınlarda da en önemli liderleri yakalanmıştır. Bask Eyaleti'ne tamamen egemen olan Milliyetçi Bask Partisi (PNV) Başkanı yakınlarda "ETA bir siyasal referans olarak bitmiştir"¹⁷ diyordu. Bu sonuçta ETA terörünün ters tepen rolü yadsınamazsa da İspanyol sosyalistlerinin açık ve hoşgörölü tavrı da etkili olmuştur. İspanya'yı on yedi özerk bölgeye ayıran bu gelişimi, başbakan Felipe Gonzales geçen Kasım ayında şöyle özetliyordu: "Bu 'devrim' on senede gerçekleşti... İspanya'da farklı kimliklerin varlığını kabul ettik. Bunu garip bulabilirsiniz, ama bana göre yerel milliyetçiliklerin aşırılığı, tepki olarak, İspanyol devlet ve milletinin dayanışmasını güçlendiriyor."¹⁸

Fransa'da ise Korsikalıların durumunun Türkiye Kürtlerini anımsatan tarafları vardır. Basklar gibi kendi dilleri üzerinde bir kültürel kimlik peşinde olan Korsikalılar,

17 *Le Monde*, 24 Şubat 1993.

18 *Le Nouvel Observateur*, 12-18 Kasım 1993.

Fransa'daki yerel dilleri kabul eden 1951 tarihli kanunu kendileri için de geçerli kılabilmek için 1974'e kadar yirmi üç yıl mücadele etmişlerdir.¹⁹ Terör yöntemlerini benimseyen Korsika Ulusal Kurtuluş Cephesi (FLNC) bu süreçte kurulmuş, fakat Korsika halkını yanına almayı başaramamıştır. Sosyalist iktidar 1991'de Korsika'ya özel bir statü getirmiş, yerel yetkileri artırmış ve 'Korsika halkı'nı tanımıştır. Fakat Anayasa Mahkemesi, reform tasarısının "Korsika halkı"nı tanıyan birinci maddesinden bu ifadeyi, Anayasa'ya aykırı bularak çıkarmıştır. Korsikalı milliyetçiler, halklarının bir azınlığını teşkil etmekte ve özerklikten bağımsızlığa giden özelemler içinde bulunmaktadır.

Türkiye Kürtlerine özelemleri, beklentileri ve durumlarını itibariyle daha çok benzeyen halklar herhalde Cezayirli Berberiler ve Sri Lankalı Tamillerdir. Aslında, Berberiler, kökeni çok eskilere (Fenikelilere ve Eski Yunanlılara) kadar giden Kuzey Afrika'ya dağılmış ve ırktan çok dilde (Berberice) kimliğini bulan bir halklar grubudur. Bunların içinde Cezayir'de siyasal bir patlama ile ön plana çıkan Kabîl, Berberi dili ve kültürünün en radikal bir biçimde yadsındığı bölgeydi. Berberiler Cezayir Kurtuluş Savaşı'nda çok önemli katkılarda bulunmuşlar, fakat zaferden sonra kurulan devletin kimliği Arap-İslam temeline oturtulmuştur. Cezayirli Berberilerin sözcülüğünü yapan bir yazar şunları yazıyor: "Hiçbir resmi metin Berberi vatandaşı korumuyor. Bugün Cezayir'de Berberi olmak, iktidarın devamlı hışmına uğramak demektir... Sorumlu mevkilere gelen bazı Berberiler, her şeyden önce Berberiliklerini tamamen inkâr etmek zorundadırlar."²⁰ Günümüzde Cezayir

19 Korsika dışında bir Korsikalı milliyetçinin soruna nasıl baktığını görmek için Bkz. Fabrice Bonardi, *Corse à la croisière des chemins*, L'Harmattan, Paris, 1989.

20 Saüd Sadi, *Culture et démocratie*, Parenthèses, Cezayir, 1991. 1995 başında, Cezayir hükümeti, onbinlerce Berberinin gösteri yürüyüşünden sonra Berberi dilinin okullara girmesi için bir komisyon kurarak incelemelere başla-

büyük bir kriz yaşıyor. Arap-Berberi ihtilafı yerini çok daha radikal bir kavgaya, şeriatçı-laik kavgasına bırakmış, seçimleri kazanan dinciler (FIS – İslami Kurtuluş Cephesi) askeri güçle önlenmişler, fakat terörle ülkeyi altüst etmeye başlamıştır. Cezayir'de olup bitenler, Türkiye'de dikkatle izlenmesi gereken bir süreçtir.

Sri Lanka'da Tamillerin durumu da kültürel kimlik arayan azınlıkların kavgasını sergileyen örneklerden biridir. On beş milyonun üstünde bir nüfusu olan Sri Lanka (eski adıyla Seylan) halkının takriben yüzde yirmisini Tamiller oluşturmaktadır.²¹ Fakat Sri Lanka'da iki tip Tamil var olmuştur. Ülkenin yerlisi olan ve çok eski bir tarihe sahip olan varlıklı Tamillerin yanı sıra, yaklaşık bunlar kadar sayıda ve on dokuz ve yirminci yüzyıllarda Hindistan'ın Madras Eyaleti'nden gelen yoksul Tamiller vardır. 1948'de ada bağımsızlığına kavuştuğu zaman, İngilizler 'böl ve yönet' politikasına uygun bir anayasa hazırlamışlardı. Yeni sömürgeci politikalarını yerli Tamillere dayandıran İngilizler 'resmi dil' ve 'resmi din' yaratmamışlar ve bu konularda özgürlük tanımışlardı. Ne var ki, İngiliz sömürgeciliğinin yerli Tamillere dayanarak nüfuzunu devam ettirmek istemesi Seylanlılar arasında şiddetli tepkilere yol açmış, bu durum yoksul ve çoğu seçim hakkına bile sahip olmayan Hint kökenli Tamilleri yerli Tamillere yaklaştırmıştır. Bu bağlamda Sri Lanka'da anayasal gelişmeler hep Tamillerin aleyhine olmuş, 1972 Anayasası Tamillerin kamu yönetimine katılımını sınırlayan kriterler getirmiş, 1978 Anayasası da üniversiteye ve devlet yönetimine girmelerini kısıtlayan ırkçı kriterler koymuştur. Bunlara rağmen Tamil dili, resmi dil statüsü olmamakla birlikte, 'ulusal dil' olma (ya-

mıştır. *Le Nouvel Observateur*, 19 Ocak 1995. Aynı yılın Ağustos ayında da okullarda Berberice eğitime yer veren 'pilot sınıflar' tesisine başlanacağı bildirilmiştir. *Le Monde*, 15 Ağustos 1995.

21 Alain Lamballe, *Le problème Tamoul à Sri Lanka*, L'Harmattan, Paris, 1985.

yın hayatında ve adli işlemlerde kullanılabilme) niteliğini korumuştur. Bununla beraber, Sri Lanka'da Tamillerin azınlık olarak gelişmesi devamlı statü kaybı yönünde olmuş, sosyalist hareketlere (Leninist, Maoist, Troçkist varyantlarıyla) yol açmış ve Tamiller giderek Seylanlı çoğunluk içinde özümlenme ve erime korkusuna kapılmışlardır. Benzer durumlarda olduğu gibi, dillerinin yaygınlığı hakkında hiçbir resmi istatistik bulunmayan Tamiller, varlıklı sınıf konumundan yoksul Hint kökenli Tamillerle işbirliğine, oradan da kültürel kimliklerini kaybetme endişesine kapılan bir azınlık durumuna düşmüşlerdir. Tamil direniş hareketi, Hindistan'ın Madras eyaletini de yakından ilgilendirdiğinden, nasıl Basklara karşı İspanyol-Fransız işbirliği yapılmışsa, Tamillere karşı da Hindistan-Sri Lanka işbirliği olmuştur. Bu konuda eserinden yararlandığımız A. Lamballe, Tamil sorunu için ideal çözümün bütünleşme (intégration) olduğunu söylüyor ve “bütünleşme, yani azınlıkla çoğunluğun özdeş gelişmesi ve tek bir devlet yapısı içinde bütün kültürlerle saygı tercihe değer yoldur”²² diyor. Tagore'un dediği gibi sorun “tüm farklara rağmen değil, tüm farklarla birlikte birleşme” ile çözülemez mi?

Gündemdeki Sorun

Dünyanın çeşitli bölgelerinden azınlık hakları ile ilgili olarak verdiğimiz bu örnekler, sözünü ettiğimiz ülkelerin farklı gelişme düzeylerine ve özgül yapılarına rağmen bazı ortak noktalar sergiliyor. Bunların başında şu geliyor:

22 a.y., s. 318. Olivier Duhamel de Tamillerle Kürtler arasında paralellik kuruyor. Bkz. *Les democracies, régimes, histoires, exigences*, Seuil, s. 306, Paris, 1993. Sri Lanka'da Şandrika Kumaratunga, 1994 Kasımında seçimleri kazanarak hükümeti kurunca Tamillerin silahlı gücüyle (Kaplanlar) temas ve diyalog yolları aramış, fakat başarılı olamamıştır. *Le Monde*, 11 Kasım 1994; 5 Ocak 1995, 26 Ocak 1995. 1995 Kasım'ında Sri Lanka ordusu Kaplanlar'ı kesin bir hezimete uğratmıştır. *Le Monde*, 3 Kasım 1995.

Özümlene kapısının açık bırakılmasının olumlu bir yol olmasına rağmen, bir tek bu yöntemle yetinilirse bu 'çözüm' bir baskı ve kültürel imha politikası halini almaktadır. Kürtler ile ilgili olarak "Türküm dedikleri takdirde her türlü hakka sahipler" formülü de artık kendi kimliğini geliştirmek isteyen bir yığın insanla alay eder hale gelmiştir. Kökeni daha eskilere giden, fakat 12 Eylül cuntasının yasaklarıyla bir kültürel kimliği yok etme politikasına dönüşen çağdışı bir tutum kolektif bir Kürtlük bilinci ve bir Kürtlük onuru yaratmıştır. Kürt gerçeğinin tanınması ne kimilerinin iddia ettiği gibi 'gerilla savaşı'nın sonucu ne de emperyalizmin bir komplosudur. Daha çok Türkiye Cumhuriyeti hükümetlerinin inanılmaz bir bilgisizlik ve çağdışı bir inatçılıkla izledikleri politikayla ilgilidir. Bunun son örneğini Kürtlerin kimliklerinin bir sembolü haline getirmeye çalıştıkları Nevruz Bayramı sırasında, Türk devlet yöneticilerinin 'Türk Kurultayı' toplayarak örste demir dövmeleleri müsamesesinde görmedik mi? Tarih bu olayı ileride ibret verici bir dışlayıcılık ve tahrik unsuru olarak kaydedecektir.

Bugün Kürt sorununda Türkiye, kendisini somut bir politika üretemeyecek hale sokan bir karanlık içindedir. Onun için gündemin ilk maddesi bu karanlığı yırtmak, bu konudaki tüm yasakları ve tabuları kaldırmak ve tam özgür bir ortam yaratmak olmalıdır. Kimlerin kendini Kürt saydığı ve Kürtlerin ne istedikleri, ancak bu ortamda anlaşılabilir. Yine kendilerini Kürtlerin temsilcisi ya da sözcüsü sayan akım veya öncülerin gerçek ağırlıkları da böyle bir ortamda ortaya çıkacaktır. Aksi takdirde, T. Fikret'in deyişiyle "kan şiddeti, şiddet kanı besle(meye)" devam edecek ve bir avuç politikacının basiretsizliği, sonunda ülkeye dışarıdan empoze edilecek bir programın zeminini oluşturacaktır. Acaba bunun ilk işaretlerini şimdiden görmeye başlamadık mı? Bu konuda Rand Corporation'ın ABD silahlı

kuvvetlerine sunduğu raporda geliştirilen senaryo dikkatle incelenmelidir. Bu raporda Devlet Başkanı'na yakıştırılan bir 'vizyon'a göre, Kürtçe konuşan dünyanın "doğal çekim merkezi" olan Türkiye, "kaçınılmaz" bir ayrılıkçı harekete direnme ve sınırlarında kendine düşman bir devletin kurulmasına maruz kalma yerine, bu durumu tüm Kürtleri bir federasyon çatısı altında Türkiye'ye bağlamanın aracı olarak kullanacaktır.²³ Daha önce de duyduğumuz bu senaryo, ilk kez bu kadar açık bir şekilde sunulmakta ve Apo'nun 'İkinci Cumhuriyet' övgüleriyle örtüşmektedir. Fakat yine de, biraz önce sözünü ettiğimiz karanlık ortam içinde geliştirilen çeşitli senaryolara gereğinden büyük bir kredi açmamak gerekiyor.

Kürt sorunu herhalde Machiavelli tarzı planlarla ya da emperyalizme röle olma programı çerçevesinde çözülemez. Bu konuda, tam bir özgürlük ortamı yarattıktan sonra atılacak ilk adım, herkes tarafından çoğu kez riyakârca tekrarlanan Türk-Kürt kardeşliğini sağlıklı bir duygusal temelle oturtmaktır. Kürtlere karşı ırkçılığın tehlikeli bir şekilde yükseldiği bu son dönemde silahlı eylemin durdurulması yeni umut ışıkları yakmıştır. Felipe Gonzales'in formülü çerçevesinde, Kürt milliyetçiliğini bile Türkiye bütünlüğünü güçlendiren bir öğe olarak değerlendirmek gerçekçi bir tutum olamaz mı? Herhalde Rand Corporation'ın 'vizyon'undan önce düşünülmesi gereken senaryo budur.

Mayıs 1993

23 Rand Corporation'ın Graham E. Fuller tarafından kaleme alınan raporunu Hasan Cemal naklediyor. *Sabah*, 26 Mart 1993. G. Fuller, Türkiye'deki köktenci akımlarla ilgili raporlar da kaleme almış eski bir CIA ajanıdır.

Küreselleşme, Türkiye'nin Sorunları ve Kürtler

Yeni bir dünya düzeni kurulması yönünde pek de inandırıcı olmayan çabaların ya da söylemlerin kuşkulu gözlemcileriyiz. Daha doğrusu sancılı bir düzensizliğin tüm bunalılarını yaşıyoruz. Yerel savaşlar, şahlanan milliyetçi ve ırkçı ideolojiler, iktisadi kriz ve işsizlik, arkasında ürkütücü bir boşluk bırakarak çöken rejimler... 2000 yılına böyle düş kırıcı bir ortamda giriyoruz. Aynı anda yüzyıl ve binyıl değiştirmeye hazırlanırken arkamızda kıyaslamalar, açıklamalar yapmamıza olanak verecek referanslar var mı? Tarihte *-mutatis mutandis-* ders çıkarabileceğimiz örnekler, dönüşümler bulabiliyor muyuz? Aklıma geçen yüzyılın sonları geliyor. Yirminci yüzyıla girerken, yirmi birinci yüzyıla ilk adımlarımızı attığımız şu anlarda karşılaştığımız duruma benzer bir konjonktür görür gibi oluyorum.

On dokuzuncu yüzyılın son çeyreği karamsarlığın egemen olduğu bir dönemdi. Melankoli, nevroz ve Baude-

laire'den kaynaklanan “spleen”, ‘yüzyıl sonu esprisi’nin en çok yinelenen sözcükleri arasındaydılar. Çağın edebiyatında, örneğin bir J. K. Huysmans'ın romanlarında ifadesini bulan bu kötümserlik, bir ölçüde hızlı teknolojik değişimlere tepkiyi ve geçmişe özlemi ifade ediyordu. ‘Osmanlı dostu’ Pierre Loti, Abdülhamit'in huzuruna çıkarak toplumu hızlı değiştirmesinden yakınıyor,¹ oryantalist ressam J. L. Gérôme eski Kahire'deki antika evinden ayrılmak istemiyordu.²

Aynı dönemin ikinci bir özelliği ırkçı ideolojinin yaygınlığıydı. Kapitalizmin emperyalizm ve sömürgecilik aşamasına ulaştığı bir çağda üstün ırk kuramları kendilerini sudaki balık gibi rahat hissediyorlardı. Laik ilkokulları herkes için bedava ve zorunlu kılarak çağdaş Fransız'ı yaratan devlet adamı Jules Ferry bile üstün ulusların “uygarlaştırma görevi”nden (mission civili-satrice) söz edebiliyordu. Ya Pan-Germen Birliği ve başkanı Ernest Hasse'nin Nazizmin ilk işaretleri sayılabilecek ifadeleri? Bu felaket çağrılarını anında çözümleyen ve yayan Kassandralar acaba kimlerdi?

Yirminci yüzyıla girerken egemen olan kötümserliğin uluslararası ilişkilerdeki radikal değişikliklerle de ilgisi vardır. Kayser II. Wilhelm, Bismarck'ı işten uzaklaştırmış ve yönetime doğrudan el koyarak Pan-Germen Birliği'yle işbirliğine girişmişti. Burada anımsatalım ki 1890'da görevine son verilen Bismarck, yirmi yıl boyunca büyük bir ustalıkla oluşturduğu ittifaklar ağıyla bir denge politikası izlemiş, hatta Fransızların kulağına Alsace ve Lorraine'i generallerin zoruyla aldığını fısıldamıştı. Fakat ateşli Alman Kayseri bütün bunları dikkate almasını önleyen bir hırsıyla doluydu ve F. Engels daha 1890 yılında “Dünya Savaşı”ndan söz etmeye başlamıştı.³ Bu savaşa yol açacak ittifaklar zincirinin en

1 Pierre Loti, *Constantinople en 1890*, s. 169, L'Exilée, 1893.

2 A. Soubiès, J. L. Gérôme, *Notes et souvenirs*, s. 12-13, Paris, 1904.

3 Marx-Engels, *La Russie*, Der. R. Dangeville, s. 186, Paris, 1974.

önemlisi, 1894'te, Ruslara İstanbul'u da vaat eden bir cömertlik içinde Fransa'yla Rusya arasında imzalandı.

Yirmi birinci yüzyıla girerken de Sovyetler Birliği'nin bir kartondan şato gibi çökmesiyle bir kaostan doğuşuna tanık olmadık mı? Ne var ki Berlin Duvarı'nın yıkılmasıyla yaşanan bayram havası uzun ömürlü olmadı ve yerini huzursuzluğa sonra da kötümserliğe bıraktı. On dokuzuncu yüzyıl sonlarının melankolik havasının yerini postmodernist arayışlar aldı.

Her ne kadar şimdiden klasikleşmiş birtakım eserlere dayanmayan postmodernizmin sarıh bir tanımlamasını (ya da özetini) yapmak olanaksızsa da bu yeni “yüzyıl sonu esprisi” içinde iki eğilimin varlığından söz edebiliriz sanıyorum. Birincisi, başını almış giden bir teknolojinin yarattığı toplumsal dengesizlikler ve çevre kirlenmesi sorunlarıyla becelleşen Yeşiller hareketi. Sağa da sola da mesafeli davranma ve apolitik bir ‘politika’ yanlısı olan Yeşiller çağımızın siyasal folklorunu oluşturuyorlar. Bu folklorda, gitgide kararan bir dünyada eski yeşillığe bir özlem var. Fakat birkaç yüzyıl önceki dünyayı sadece yeşillikten ibaret olarak görmek mümkün mü? Tabii o ayrı bir sorun.

Postmodernizm bulutu içinde dikkatimizi çeken ikinci eğilim, bütün boyutlarıyla yeniden hortlamış bulunan bir vahşi kapitalizmin evrensel planda yarattığı yozlaşmalara karşı ‘ahlak’a ve ‘sorumluluk’a sahip çıkma çağrıları. Genç bir Fransız filozofu on yıl önce postmodernizmin bir “boşluk çağı”⁴ başlattığını yazıyordu. Modern değerlerin kaybolması, eskiden küçük bir azınlığın tekelinde olan tüketim çılgınlığının kitlesel boyutlar kazanması, bireyciliğin, hedonizmin ve narsisizmin egemen olması sürecini betimliyordu. Şunları söylüyordu: “Modern toplum fetihçiydi, bilim ve tekniğe dayalı geleceğe inanıyordu; devrim, akıl ve evrensellik adına geleneklerden, yerelcilikten, kutsal ege-

menlikten ve kan hiyerarşisinden kopmuştu. Bu çağ, gözle-
rimizin önünde ortadan kalkıyor. Kimlik, değişiklik, koru-
yuculuk, kişisel başarı ve huzur arayışı içinde olan toplum-
larımız, kısmen bu fütürist ilkelere karşı -bu yüzden
postmodernist- bir biçimde kuruluyorlar. Geleceğe inanç
ve güven kayboluyor, devrim ve ilerlemenin aydınlık gele-
ceğine günümüzde kimse inanmıyor, artık burada, şimdi,
hemen yaşamak, genç kalmak ve 'yeni insan' arayışından
vazgeçmek isteniyor."⁵ Aynı yazar on yıl sonra postmodern
toplumların yeni bir ahlak anlayışı yarattığını, bu ahlakın
'mecburiyet'e değil, 'sorumluluk' a dayanan minimal bir
ahlak olduğunu, "insanı bireysel amaçlardan kurtarmaktan
çok, çıkarlar ve değerler arasında, insan haklarıyla toplum-
sal, iktisadi ve bilimsel hayatın zorunlulukları arasında bir
uzlaşma çabasında"⁶ bulunduğunu anlatıyor. Daha çok kü-
reselleşme sürecinin yaygınlaştırdığı bu yeni ahlak anlayışı
eğitimde en doğal tabanını "business school"larda bulu-
yor.⁷ Bu çözümlemeler 1990'ların dünyasını ve içinde yaşı-
dığımız toplumu ne kadar yansıtıyor? 'Temiz eller' siyaseti-
ne de temel oluşturan yeni ahlak aslında bir karamsarlıktan
kaynaklanmıyor mu? Bu açıdan tamamen evrensel bir bo-
yut taşıdığını düşünebiliriz. Fakat burada da sonuçları ne-
den olarak alma yanılışına düşmeyelim. Küreselleşme sü-
reci, tüm çelişkileriyle beraber, çağımızın tayin edici çerçe-
vesini çiziyor. Bu çerçeve içerisinde, yine geçen yüzyılın
sonlarında olduğu gibi, ırkçı ve yabancı düşmanı duygu ve
düşünceler giderek güç kazanıyor.

Hiç kuşkusuz günümüzdeki ırkçılık, Aryan ırkçılığının
bir kopyası sayılamaz. Çağımızdaki ırkçılık daha çok göç-

5 ay, s. 15.

6 G. Lipovetsky, *Le crépuscule du devoir*, s. 215, 1992.

7 1980'lerin başından beri üç yüzden fazla üniversite ve işletme okulunda
programlara bir 'Ahlak' dersi giriyor. Aynı eğilim Avrupa'da da giderek yay-
gınlaşıyor. ay, s. 253. Aynı konuda Bkz. Alain Etchegoyen, *Le Temps des
Responsables*, Julliard, Paris, 1993.

men işçileri, iş bulmak ve iyi yaşamak umuduyla ülkelerini terk etmiş emekçileri hedef seçmiş görünüyor. Fakat otuz yıl önce de birçok Batı ülkesinde yabancı işçi vardı. Kapitalizmin çarkları hızla döndüğü yıllarda bu artı değer üreticisi garibanlar ordusu sessiz sedasız yaşamıştı. Değişen nedir? Yine küreselleşme sürecine ve yarattığı sorunlara çarpıyoruz.

Küreselleşme Aslında Nedir?

Ürkütücü bazı kavramları birtakım sade giysilerle yeniden piyasaya sürmek çağımızın modalarından biri oldu. Küreselleşme denen şey de, kimilerince, Sovyet çöküşünün tarihe gömdüğü emperyalizm kavramının ta kendisi. Fakat Lenin'in mumyasını ne yapacaklarını bir türlü kestiremeyenler, bu büyük adamın ünlü broşürünü çağdaşlaştırmak enerjisini ve yeteneğini neden bulamadılar? Bugün emperyalizm yok mu? Ve günümüzdeki süreç Lenin'in 'finans-kapital' çözümlemesinden Kautsky'nin 'süper emperyalizm' olgusuna geçişmiş gibi görünmüyor mu? Elbette bu gözlemi genel ve metaforik bir biçimde kullanıyorum. Fakat günümüzde ABD'nin konumuna ve uluslararası sermaye hareketlerine bakarsak çok da yanlış bir şey söylemediğimiz izlenimindeyiz. 1980-1989 arasında ABD, dışarıya 139 milyar dolar sermaye gönderdi. Aynı dönemde bu ülkeye giren sermaye 306 milyar dolar! 1970'li yıllara göre sermaye girişi artış oranı % 445.⁸ Bazı sanayi ülkelerinde, özellikle İngiltere ve Fransa'da da önemli artışlar var. Klasik şemaya sadece Almanya ve Japonya uyuyor. Fakat onlardan çıkan sermayenin çok büyük bir bölümü de diğer sanayileşmiş ülkelere gidiyor. Yabancı sermaye ile ülkelerini kalkındırmak isteyenleri düşündürücü bir tablo!

Emperyalizm az gelişmiş dünyaya sermaye, bilgi ve

teknoloji götürmüyor. İnsan hakları da götürmüyor. Avrupa'nın ortasında cereyan eden 'etnik arındırma' (soykırımın yeni adı) bu konuda yeni ufukların ne kadar karanlık olduğunu gözler önüne serdi.

Küreselleşme sürecinin motor gücünü hangi birimler oluşturuyor? Çokuluslu şirketler 1960'larda da vardı, fakat küreselleşme kavramı yoktu. Günümüzün dev şirketlerinin özellikleri nelerdir?

1960'larda şirketler önce metropollerde (ulusal düzeyde) kendilerini kabul ettiriyorlar, sonra bölgesel (örneğin Avrupa' da) pazar oluşturuyorlar, üçüncü aşamada periferiye nüfuz ederek maksimum büyüklüklerine ulaşıyorlardı. Bu süreç yaklaşık on yıl kadar sürüyordu. Günümüzdeki dev şirketler yeni üretim maddelerini üç düzeyde birden pazarlıyorlar; ayrıca bu on yıllık süre çok azaldı. Artık bir malın laboratuvarında veya araştırma kurumlarında geliştirilmesiyle pazarlanması arasındaki zaman dilimi çok küçüldü.⁹ Bu dev şirketlerin ulus-devletlerle ilişkisi ne gibi sorunlar yaratıyor? Bu ilişkileri işbirliği ve rekabet çerçevesinde düşünebiliriz. Şirketler ulus-devletlerle rekabet halinde, fakat aynı zamanda birbirlerine muhtaçlar. Devlet çokuluslu şirketlerden ne bekliyor? İş ve zenginlik yaratmasını, ülkenin teknolojik bağımsızlığını sağlamasını bekliyor. Şirketler devletten ne bekliyorlar? Vergi kolaylıkları, araştırmaların finansmanı, kamusal pazar oluşturma, rekabette eşitlik ve gerekirse koruma gibi önlemler bekliyorlar.¹⁰ Aslında bu işbirliğinde çoğu kez şirketler ağır basıyor ve halk çıkarları bilançoların soğuk mantığı altında eziliyor.

Dev şirketlerin gelişimi sektörlerin özelliklerine ve teknolojik niteliklerine göre zigzaglar çizebiliyor. Daniel

9 Bu konuda Bkz. Elie Cohen, *Colbertisme "High Tech"*, Hachette, 1992.

10 J. L. Levet, J. C. Touret, "La révolution des pouvoirs", *Economica*, s. 130, Paris, 1992.

Bell bu yüzyıla damgasını vuran üç dev Amerikan şirketinin (US Steel, General Motors ve IBM) yükselişlerini, fakat daha sonra teknolojik uzmanlaşmanın etkileri sonucu nasıl küçüldüklerini ortaya koydu. Bell "IBM'in otuz yılda yükselişi ve çöküşü Amerikan kapitalizminde gerçekleşmekte olan yapısal bir değişimin göstergesi: Büyük grupların çözümlüğü"¹¹ diyor. Muhafazakâr Amerikan düşünürü bu genellemesinde egemen düşünce akımlarına ters düşse bile, gelişimin ne kadar çelişkili olduğunu da dikkatlere sunuyor.

Küreselleşme süreci 1980'lerde tüm dünyayı kasıp kavuran bir ultraliberal akımın yarattığı frensiz bir spekülasyon dalgasıyla beslendi. 1979'da İngiltere'de, Demir Leydi, 1981'de de ABD'de R. Reagan iktidara geldiler. Bu iki tarih arasında, 1980' de yeni dönemi simgeleyen iki eser yayımlandı. Bunlardan birincisi Amerikalı yazar Alvin Toffler'in *Üçüncü Dalga*'sı, ikincisi de Fransız yazar André Gorz'un *Elveda Proletarya*'sı idi.¹² Sartre geleneğinden gelen Gorz'u, işbilir Amerikalıyla aynı kefeye koymak herhalde haksızlık olacaktır. Fakat, Toffler kadar etkili olmasa da, proletaryaya veda ederek, on milyon Fransızın sokaklara dökülmesinden on iki yıl sonra bir dönemin bittiğini anlatmak istiyordu. Acaba haklı mıydı?

Alvin Toffler Adında Biri

Alvin Toffler fakir bir aileden geliyordu. Gençlik yıllarında beş yıl fabrikalarda çalışmış ve Marksist militanlık yapmıştı. Fakat çok geçmeden gerçek ve geçerli değerlerin farkına varmış ve hidayete ermişti.

Toffler *Üçüncü Dalga*'sında on bin yıllık bir tarih dö-

11 Daniel Bell, "IBM, Le dernier des géants", *Le Monde*, 28 Eylül 1993.

12 A. Toffler, *La troisième vague*, Folio, Paris, 1980. A. Gorz, *Adieu au prolétariat*, Paris, 1980.

neminde üç büyük ‘dalga’ saptıyor. Neolitik çağda tarımın keşfiyle on dokuzuncu yüzyıldaki sanayi devriminden sonra 1955-1965 arasında ‘üçüncü dalga’ başlıyor. “Değerler sisteminin çatırdadığı ve çöktüğü bu dönemde, aile, kilise ve devletten oluşan can yelekleri, altüst olmuş bir denizde çarpışıp duruyorlar.”¹³ Bununla beraber yeni doğmakta olan uygarlığın da kötümserliği ortadan kaldıracak kendine özgü erdemleri var. Toffler yeni dalganın kurumsal yapısı hakkında gözlemler yapıyor, öneriler getiriyor. Ulusötesi şirketlerin ideolojisini geliştirmeye çalışıyor.

Amerikalı yazara göre “ikinci dalganın temel dayanağı olan ulus-devlet, birbirine ters baskılar karşısında sıkışıp kalmıştır.”¹⁴ Bu bağlamda, en büyük baskı gücünü oluşturan dev şirketler ulus-devleti bölücü etkiler de yapabilirler. Örneğin ABD'den Teksas'ı ayırıp Meksika'yla birleştirerek “Teksiko” diye bir devlet kurabilirler. NAFTA'nın onaylandığı bugünlerde Toffler'in verdiği örnek hiç de akla yakın görünmüyor. Fakat bu eski Marksist, dev şirketlerden gerçekten büyülenmiş durumda ve onlara göre biçilmiş bir demokrasi modeli geliştiriyor. Bu model üç temel ilkeye dayanıyor: 1) Artık tamamen eskimiş olan çoğulculuk ilkesi yerine ‘azınlık iktidarı’ ilkesi düşünülüyor. Aslında “çoğunluk ilkesi” genel bir riyakârlık içinde zaten işlemiyordu. Örneğin fakirler, kadınlar, siyahlar vb. iktidarın dışındaydılar. Yazar bunun yerine çoğunluk ilkesi ile azınlık iktidarını bağdaştırmaya yönelik bir formül getiriyor. 2) Yarı doğrudan demokrasi. Günümüzde “temsili demokrasi” fikri zaman aşımına uğradı. Artık parlamenterler değil ulusu, kendilerini bile temsil edemiyorlar. Çağdaş parlamentolar her sorunun danışıldığı memur ve uzman orduları oluşturdular. Buna karşılık kitle örgütleri (örneğin sendikalar) kısa süreli kurslarla, önemli sorunlarda oylama yoluyla ka-

13 A. Toffler, ay, s. 12.

14 ay, s. 385.

rarların oluşumuna katılabilirler. Aynı şekilde enerji sorunu gibi ulusal boyutlu problemlerde de yoğun bir enformasyon kampanyasıyla halk oyuna başvurulabilir. Çağımızın haberleşme olanaklarının ne kadar gelişmiş olduğu düşünülürse 'yarı doğrudan demokrasi' girişimlerinin de ne ölçüde yararlı olabileceği anlaşılabılır. 3) Yirmi birinci yüzyıl demokrasinin üçüncü dayanağı olarak, Toffler "karar sürecinin bölünmesi" ilkesini ileri sürüyor. Özellikle büyük şirketler açısından düşünülen bu ilke, kararların çıkar ve rasyonalite bağlamında hangi düzeyde (yerel, ulusal, bölgesel) alınacağını öngörmektedir. Burada ekleyelim ki belli bir merkezden yönetilmeyi rasyonel bulmayan şirketler bu ilkeyi zaten uygulamaktadırlar.

Alvin Toffler Türkiye'nin yabancıları değildir. *Üçüncü Dalga* yayımlandığı yıl Türkçe'ye çevrilmiş ve kısa sürede ikinci baskıyı yapmıştır. Esere bir tanıtma yazısı yazan tanınmış bir iktisatçımız, "Ne Türkiye'nin ne de herhangi bir Türk büyüğünün adı bir kez geçmese de, kitabın ilginç yanı, sanayi ötesi toplumu anlatırken bizi kendi geleceğimizi düşünmeye yöneltmesidir" diyor.¹⁵

Amerikalı düşünür on yıl sonra yayımlanan yeni eserinde Türkiye'den ve Kemalist rejimden de kısaca söz etmektedir. Küreselleşme sürecinin ideoloğunun Kemalizm konusundaki düşüncesini öğrenmek ilginç olmaz mı? Toffler şunları yazıyor: "Birinci Dünya Savaşı'nın sonundan itibaren Atatürk ve Rıza Şah gibi yöneticiler kendilerini ülkelerinin 'modernleşmesi'ne (tırnak Toffler'in) adanmışlardı ve fanatik din adamlarıyla mollaların tali rollere itildikleri laik toplumlar kurmayı görev edindiler. Fakat bu rejimler hep Batı'nın sömürge rejimleriyle özdeşleştiler. Ahlakın tüm ilkelerini çiğneyen sömürü ve yiyicilik yaygındı. Yönetici elitler Gstaad'da kayağa gitmek ve Zürih'teki şahsi bankacılarıyla görüşmek için, ulusal zenginli-

ğin daha adil dağıtılmasına ayırdıklarından daha çok zaman ayırıyorlardı.”¹⁶ Bu düşünceler küreselleşme ideoloğunun bağımsızlığa ve ulusal onura düşkün bir rejime karşı duyduğu küçümsemeyi ve karalama ihtiyacını dile getirmektedir. Bizde de küreselleşme sürecine entegrasyonu demokrasi ve liberallik adına savunan ‘İkinci Cumhuriyet’çilerin Kemalist rejim hakkında benzer fikirler ileri sürmeleri bir rastlantı sayılabilir mi?

Gerçekte Türkiye'nin küreselleşme süreci içindeki yeri nedir? Ülkemiz bu süreçte aktif rol oynayabilecek büyük şirketlere sahip değildir. Türkiye'deki büyük sermayedarlar hâlâ çeşitli tellerden çalan aile şirketleri statüsünde bulunuyorlar. Türkiye'nin resmi politikası küreselleşme akımına AT'ye tam üye olmak suretiyle katılmak yolundadır. Bu umut bugün için de gelecek için de tam bir ham hayaldir. Özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılmasından ve Polonya, Macaristan, Çek ve Slovakya cumhuriyetlerinin adaylığından sonra Türkiye'ye AT kapıları sımsıkı kapanmıştır.¹⁷ Batı'daki birkaç milyonluk işçi topluluğumuza tahammül edemeyen ülkelerin altmış milyonluk bir Türkiye'yi entegre etme olanakları yoktur. Bu yüzden AT'nin tutumunu Türklere ve İslam'a karşı önyargıyla açıklamaya çalışmak da yersizdir. AT'ye egemen güçler bugün bölgesel denge-sizlikler yaratan Portekiz, İrlanda ve özellikle Yunanistan gibi ülkeleri bile hazmedememişlerdir. AT fonlarından 20 milyar dolar civarında sübvansiyon alan Yunanistan ağır

16 A. Toffler, *Les nouveaux pouvoirs*, Fayard, s. 434-435, Paris, 1991. Söz konusu cümleler eserin Türkçe çevirisinde tahrif edilerek verilmiştir. Çeviride “Bu laik rejimler zamanla Batı'nın sömürgeciliğine özdeşleştirilmeye başlandı” deniyor. Burada eklenen “zamanla” sözcüğü anlamı değiştirmektedir. Bkz. *Yeni Güçler, Yeni Şoklar*, Altın Kitaplar, s. 375, İstanbul, 1992.

17 Zaten bu durum bazı Batılı devlet adamları tarafından Türk devlet adamlarına açıkça söylenmektedir. Örneğin *Sabah* gazetesinin (17 Aralık 1994) yazdığına göre, Avusturya Dışişleri Bakanı Alois Mock, Mesut Yılmaz'a “Şimdi sizin tam üyeliğinizi istiyorum diyen topluluk üyesi Dışişleri Bakanı çıkarsa, yalan söylüyor demektir” demiştir.

eleştirilerin hedef tahtası haline gelmiştir. Bu duruma rağmen devlet adamlarımız AT üyeliğini bir kurtuluş yolu şeklinde gündemde tutarak hem kendilerini hem de halkı aldatıyorlarsa, bu onların gerçekçi bir politika üretebilme yeteneksizliğinden kaynaklanmaktadır. Kaldı ki Almanya'nın birleşmesinden sonra ortaya çıkan yeni durum AT'nin motor gücünü oluşturan Alman-Fransız işbirliğini de rekabete dönüştürmüş ve AT ciddi bir kriz içine girmiştir. Maastricht Anlaşması'na, Fransız seçmenlerinin yüzde seksenini temsil eden liderlerin 'evet' kampanyası yapmalarına rağmen, Fransız halkının yüzde kırk dokuzu "hayır" demiştir. Anlaşmadan sonra Fransız frankı üzerinde yapılan spekülasyonlar, Maastricht'in para birliğini öngören maddelerini daha da ütöpik kılan bir durum yaratmıştır. Bütün bunlar göz önünde bulundurulursa, Türkiye yöneticilerinin, artık gerçekçi olmaları ve örneğin ABD'den Türkiye'nin AT üyeliğini desteklemelerini isterken ne kadar gülünç olduklarının farkına varmaları gerekmez miydi?

Türkiye yetmiş yıllık bir cumhuriyetten ve tüm yeterliliklerine rağmen demokratik bir dönemden sonra bu devede keşiş politikasına nasıl düşmüştür? Sanıyorum bununla ilgili bazı ipuçlarını yakın tarihimizde bulmak mümkündür.

Türkiye'nin Güvenliği ve "Stratejik Önemi"

Türkiye son kırk yıllık dönemde 'soğuk harp'i, tarihten de kaynaklanan nedenlerle çok yoğun bir şekilde yaşadı. Aynı dönemde NATO ve OECD gibi Batılı örgütlere girişi, ülkede sanki Tanzimatçılığın tamamlandığı, Türkiye'nin Batılı bir ülke konumuna geldiği duygusunu yarattı. Oysa ülkemiz bu örgütler sinesinde bir fakir akraba durumuna düşerek sorunlarını gerçekçi bir biçimde koyma olanağından uzaklaşıyor ve yabancılaşıyordu. Aynı bağlamda yaşadığı

bölgeye ve komşularına ilgisi azalıyor, onlara haksız bir biçimde biraz tepeden bakıyordu. Biz “Ortadoğu ile Batı arasında uygarlığa çıkan bir köprüyüz” formülüne sarılırken, Batı'nın gözünde anahtar ülkeler İsrail ve Mısır'dı. Bu dönemde ABD'nin İsrail ve Mısır'a yaptığı yardımlarla Türkiye'ye yaptığı yardımı karşılaştırın, aradaki düşündürücü farkı göreceksiniz.

Soğuk savaş yıllarında Türkiye'nin bel bağladığı kavram ülkemizin ‘stratejik önemi’ idi. Bütün uluslararası ilişkileri bu gözlükler ardından izliyorduk. Uluslararası planda her önemli olaydan sonra kendi kendimize soruyorduk: Acaba stratejik önemimiz arttı mı, yoksa azaldı mı? Eğer artıyorsa bu demekti ki pazarlık gücümüz de arttı; artık ABD'den daha fazla dolar isteyebilirdik. ABD Dışişleri Bakanı J. F. Dulles'in 1950'lerde Türkiye'yi ziyaretlerinde, Türkiye'de hiçbir komünist hareket olmadığı halde, A. Menderes'in emniyet mensuplarına patlattırdığı bombaları unuttuk gitti. Tansu Çiller'in, Körfez Savaşı dolayısıyla ABD'ye çıkardığı 20 milyar dolarlık faturaya ve bunun hazırlanış biçimine¹⁸ bakarsak bugünkü yöneticilerimizin de ABD'yi A. Menderes'ten daha iyi tanımadıklarını kolayca kabul edebiliriz.

Bir ülke ulusal güvenlik sorununu, ‘stratejik önemi’ terimleriyle koyamaz. Bu, sorunu başkaları açısından, çıkarları bazen bizle hiç de uyuşmayacak devletler optiğinden koymak demektir. Bu bir müzayede terminolojisidir. Bu yaklaşımın tehlikeleri Kıbrıs sorununda ve Küba krizinde Türkiye'deki füzelerin Ankara'nın fikri bile alınmadan müzakere masasına oturtulmasında açıkça ortaya çıkmıştı. Fakat bu anlaşılmadı veya çıplak gerçeklere sırt çevrildi. Oysa

18 Milliyet gazetesinin bildirdiğine göre, yüksek bürokratlar Körfez Savaşı dolayısıyla uğradığımız zararı 9.5 milyar dolar olarak hesaplamışlar, fakat Tansu Çiller kendilerine “bunu 20 milyar dolar yapın” talimatını vermiştir, *Milliyet*, 22 Kasım 1993.

bugün, Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra bu terimler tüm anlamlarını yitirmişlerdir. Bunun içindir ki eski alışkanlıkla davrananlara yeni durum, dost sanılan basın organlarında “Satılık Müttefik” başlığı altında anlatılmaktadır.¹⁹

Bir ülke güvenlik sorununu, doğru bir biçimde, ‘stratejik ilgi sahası’ ve ‘stratejik çıkarları’ terimleriyle koymalıdır. Aktif bir diplomasinin temel taşı böyle bir yaklaşımdır. Ancak böyle bir yaklaşımdır ki bizi çevremizi bir düşman çemberi olarak görme psikozundan kurtarır ve kimi düşmanların da farklı tutumlar sayesinde dost ya da en azından nötr olabileceklerini ortaya koyabilir. Bu gerçeği anlayan diplomat ve aydınlarımızın sayısının az olmadığı kanısındayım. Fakat ne yazık ki politikacıların oportünizmi ve çapsizliği, bizi birtakım açmazlara sürükleyecek olan bu alışkanlığın daha bir süre devam edeceği izlenimini veriyor. Bununla beraber soğuk savaşın bitişi ve blokların ortadan kalkışı, ister istemez belli bir realizmi ve yeni arayışları devlet adamlarımız için zorunlu kılacaktır.

Berlin Duvarı'nın çöküşüyle başlayan yeni dönem, artık görülüyor ki pek de sanıldığı gibi savaşırsız bir dönem olmayacaktır. Bunun nedenleri üzerinde düşünülürken gerek ABD'nin gerekse Rusya'nın dünyanın en büyük silah satıcıları oldukları da gözden uzak tutulmamalıdır. ABD'nin 1982-1992 arasındaki silah satışları 20 milyar doları aşmıştır. Fakat bu süre içinde yıllık satışlar azalma eğilimindedir. Rusya ise, bürokratik bir sosyalizmden pazar ekonomisine geçme krizi içinde adeta kontrolsüz bir silah satışı furyasına sürüklenmiştir. Yeni düşmanların arandığı ve yaratıldığı bir dünyada Pentagon uzmanları, silah sanayii lobilerinin de baskısıyla, yeni stratejiler üretmektedirler. Bill Clinton'un ulusal güvenlik konularındaki başda-

19 W. Safire'in yazısı, *The New York Times* ve *The International Herald Tribune*, 29 Ekim 1993.

nışmanı Anthony Lake, yakınlarda Johns Hopkins Üniversitesi'ndeki nutkunda şunları söylüyordu: “Güvenliğimizden sorumlu herkes için, Amerika Birleşik Devletleri'nin eylemlerinin tek yönlü ya da çok yönlü niteliğini tayin edecek tek ve öncelikli bir unsur vardır: Amerikan çıkarları. Uluslararası planda çıkarlarımıza uygun düşünce çok taraflı bir şekilde, niyetlerimiz gerektirince de tek başımıza hareket etmeliyiz.”²⁰ Bu bağlamda geliştirilen stratejileri bir Amerikalı profesörün açıklamalarına dayanarak özetlemek isterim.²¹

ABD, Sovyet tehdidi ortadan kalktıktan sonra ülkeyi veya bulundukları bölgeyi tehdit edebilecek devletleri yeniden tasnif etmiştir. Buna göre ABD'yi doğrudan tehdit edebilecek güçte üç ülke bulunmaktadır. Çin, Hindistan ve İsrail. Fakat bu ülkelerin ABD ile topyekün bir çatışmaya girme ihtimali yoktur. Buna karşılık Küba, İran, Irak, Suriye, Pakistan, Kuzey Kore ve Vietnam gibi orta güçteki ülkelerin bir kısmı terörist ilan edilmiştir ve bölgesel çatışmalar çıkarabilirler. Bu gibi ve başka durumları göze alarak Pentagon uzmanları iki tip savaş senaryosu tasarlamışlardır. Bunlar ‘orta yoğunluktaki çatışmalar’la ‘düşük yoğunluktaki çatışmalar’dır. 1992’de C. Powell’in yaptığı bir plana göre ABD aynı anda iki orta yoğunlukta veya ikiden fazla düşük yoğunlukta çatışmayı birden yürütebilecek bir askeri gücü her zaman hazır bulundurmalıdır. Silahsızlanmanın tabanı budur. Clinton yönetimi de askeri birlik sayısını biraz azaltarak, fakat daha ileri teknolojiye silahlar kullanarak ‘iki savaş doktrini’ne katılmıştır. Yılda 275 milyar dolarlık bir bütçe isteyen bu senaryo, günümüzde pek inandırıcı olmamakla beraber, silah sanayiinin çıkarına uy-

20 *Le Monde Diplomatique*, Kasım 1993.

21 Michael Klare, “Les stratégies de Washington se préparent à de nouvelles expéditions guerrières”, *Le Monde Diplomatique*, Kasım 1993. M. Klare, ABD Savunma Bakanlığı raporlarını da kullanıyor.

gundur. Bu çıkarlar akla yakın görünmeyen senaryoları hiç umulmadık bir anda ve biçimde sahneye koyabilir.

Bütün bu gelişmeler Türkiye'de hangi düzeyde incelenmektedir? Bunu bilmiyoruz. Fakat bildiğimiz ve herkesin gözü önünde cereyan eden olay Türkiye'nin, Genelkurmay'a göre zaten 'düşük yoğunlukta' bir çatışma içinde olduğu ve yavaş yavaş bir savaş psikozu yaratılarak 'orta yoğunlukta' bir çatışmanın da tohumlarının atıldığıdır. Bu tehlikeli gidiş serinkanlı bir yaklaşımla ele alınarak, alternatif çözümler geliştirilmezse ve bunlar kamuoyunda özgürce tartışılmazsa, kabuk değiştiren dünyada Türkiye yakaladığı tarihi bir fırsatı cömertçe harcamış olacaktır.

Küreselleşme, Türkiye ve Sorunları

Türkiye küreselleşme sürecine üç büyük sorunla katılmaktadır. Buna karşılık küreselleşme süreci de bu üç sorunu etkilemekte, şiddetlendirmekte ve şekillendirmektedir. Bu sorunlar iktisadi kriz, Kürt sorunu ve köktendinci akımın giderek güçlenmesi ve yer yer şiddete başvurmasıdır. Aslında bu sorunlar birbiriyle yakından ilgilidir ve herbiri diğerini beslemektedir. Örneğin devlet, ülkedeki terör ve güvenlik sorunları için yılda yedi milyar dolar harcar hale gelmiştir ve harcamaların önümüzdeki yıllarda daha da artacağı tahmin edilmektedir. Bu miktar zaten ağır bir borç yükü altındaki ülke için tahrip edicidir. Bütçe açıklarını kapatmak, borç faizlerini ödemek için en karlı KIT kuruluşlarının satılmak istendiği dönemde, ülkede barış ve huzuru getirecek çözümler bir an önce bulunmalıdır.

İktisadi kriz üzerinde burada duracak değiliz, zaten dursak da bazı iktisatçılarımızın çözümlerini aktarmaktan fazla bir şey söyleyecek durumda bulunmuyoruz. Yalnız şunu belirtmek isteriz ki bizde, küçük bir azınlığın dışında her aile ocağına girdiği halde, iktisadi kriz bilinçli bir du-

yarlık halinde kamuoyuna mal edilememektedir. Bu sadece basın ve yayın organlarımızın seviyesizliği ile ilgili bir olgu değildir. Gelişme ve uygarlık düzeyimizle ilgili bir sorundur. Batı ülkelerinde iktisadi gelişim işsizlik, enflasyon, dışsatımlar vb. gibi olaylarla ilgili, tamamen güvenilir aylık bültenlerle izlenir. Siyasi polemikler bu rakamlar çerçevesinde yapılır. İşsizlik ve enflasyonla ilgili aylık göstergeler yorumların da vazgeçilmez malzemesidir. Bizde ise bu konularda böyle bir bilinç, böyle bir duyarlılık yoktur. Halkımız 'hayat pahalılığı'nı, politikacılara karşı genel bir güvensizlik ve kayıtsızlık içinde, adeta bir yazgı gibi yaşar. Siyaset bir "show" gibi görülür ve on binlerce insan yüzlerce kez yinelenmiş klişeleri tekrar duymak için meydanları doldurur.

Aynı nedenler köktendinci akımlarla Kürt milliyetçiliğinin gelişmesinde de rol oynamışlardır. Rasyonel bir düşüncenin üreteceği çözümler yerine, demagoji ve kolektif korku egemen olmaya başlayınca ulusal düzenimiz ciddi bir tehditle karşı karşıya kalmıştır.

Kürt Sorunu ve Köktendincilik

Kürt sorunu ile ilgili düşüncelerimizi bu kitabın bir önceki makalesinde açıklamıştık. Fakat olaylar o kadar hızlı geliyor ki konuya farklı bir bağlamda yeniden dönmek ihtiyacı duyuyoruz.

Son aylarda terörün tırmanışı, hükümetin birbirine tamamen ters tutumlar içinde bocalaması, medyanın halkın duygularını tahrik edici yayınları Güneydoğu Anadolu'da olup bitenleri ülkenin bir numaralı sorunu haline getirmiştir. Bu durumda politikacıların da önemli bir sorumluluk payı vardır. Gerçekten Türkiye seçmenlerinin % 85'ini temsil eden siyasal liderler Kürt kimliğini tanıyan beyanlar vermişler, bölünmeye karşı birlik dışında, Kürtlere çe-

şitli derecelerde kültürel haklar vaat etmişlerdir. Ne var ki bu konuda samimi ve tutarlı olmamışlar, bir kısım doğulu vatandaşlarımıza umutlar verdikten sonra yerli yersiz savaş nutukları atmaktan kendilerini alamamışlardır. İktidara gelirken Kürt kimliğini tanıdıklarını söyleyen Süleyman Demirel, Cumhurbaşkanı olarak bugün bu konuyu şöyle yorumlamaktadır: “Bu ülkede kendisini Kürt sayan birinin, bu milletin öz evladı olduğunu kabul ediyorum. Ama bölünmeyi isteyen başka şey.”²² Her türlü kültürel haktan yoksun bir Kürt, kendisini nasıl Kürt sayabilecektir? Bu, sayın Demirel'in düşünmek ihtiyacını duymadığı bir husustur. Bu konuda Meclis'te temsil edilen partilerle ilgili sayısız tutarsızlık ve riyakârlık örnekleri verebilirim. Fakat burada Türkiye'de giderek güç kazanan, henüz herkesin bilincine varamadığı ve aslında çözümsüzlükten kaynaklanan bir ‘çözüm’ modeline dikkatleri çekmek istiyorum. Bu çözüm İslamcı çözümdür, başka bir deyişle Türk ve Kürt kimliklerini İslam potasında ikincil bir statüye indirmektedir. Bu çözümü en çarpıcı bir şekilde, *Zaman* gazetesinden bir yazar “Bask Modeli Yerine Osmanlı Modeli” başlığı altında şöyle ifade etmiştir: “PKK terörünün önlenmesi için vatandaşlarımızın sağduyusu, devletin çözüm üretmemesi en sonunda İslamiyeti hakem tayin edecek (tir).”²³

‘Osmanlı modeli’ değişik biçimlerde çeşitli siyaset adamları ve yazarlar tarafından dile getirilmiştir. Bunlardan sadece eski İçişleri Bakanı Abdülkadir Aksu'nun görüşlerini aktaralım: “Çanakkale'de bir şahadet ruhu vardır. Şehitlerimiz var. Hakkari' den, Şırnak'tan, Çorum'dan, Ankara'dan, Edirne'den gitmiş, çarpışmış ve şehit olmuş insanlarımız var orada. Onları oraya gönderen güç, vatan uğruna şehit olma şuurunu veren güç nedir? İslamdır. Birliği sağ-

22 *Hürriyet*, 28 Ekim 1993.

23 *Zaman*, 25 Ekim 1993.

layacak, bu insanları bir arada yaşatacak, kardeşlik duygularını aşılacak ve vatan için birlikte şehit olma şuurunu verecek bu duygunun geliştirilmesi ve yaygınlaştırılmasıdır. Bunu hallederseniz terör meselesinin çözümünde önemli bir adım atmış olursunuz.”²⁴ Kısaca terörün hakından, ancak İslam gelebilir.

Dinci çözüm önerisi dünyada pek çok örnekleri görülen, belli toplumsal bir taban isteyen, ulusallığa karşı çıkan bir modeldir. Bunun tipik bir örneğini komşumuz İran'da görüyoruz. İran nüfusunun önemli bir kısmı Azeri asıllı olduğu için Fars milliyetçiliğini hiçbir zaman ön plana çıkarmamış, Şiiliği resmi dünya görüşü yaparak bütünleştirici bir politika gütmeye çalışmıştır. Pehlevi hanedanının modernleşme denemeleri bu çerçevede içinde cereyan etmiş, daha sonra petrol krizinin İran toplumsal yapısında yarattığı sarsıntı entegrist bir rejimi işbaşına getirmiştir. Benzer bir duruma Cezayir'de de tanık oluyoruz. Cezayir'de Arap milliyetçiliğine karşı Berberi milliyetçiliği çıkınca, bu durum ülkede zaten birçok nedenle gelişmekte olan İslami Kurtuluş Cephesi (FIS) hareketini güçlendirmiş ve 1991'de seçimleri kazanmasında rol oynamıştır. Berberiler genellikle entegrist harekete katılmamakla beraber, içlerinden bir bölüm – terör yöntemlerini de kullanarak – FIS'e iktidarı vermeyen orduyla kavgaya girmiştir.²⁵ Bu kavgada Türk İslamcılarının bütün sempatisi FIS'çilerden yanadır. Türkiye'de dikkatle izlenen 'Cezayir modeli' hakkında, *İslam* dergisinde “Cezayir'de Fırtına Öncesi Bekleyiş” başlığıyla yer alan makaleden aldığım şu cümle, sanırım tüm Türk köktendincilerinin umutlarını yansıtmıştır: “Cezayir, Müslümanların zaferiyle sonuçlanacak bir iç savaşa, Müslüman halk-ordu savaşına doğru gidiyor.”²⁶ Aslında Cezayir'de

24 *İslam*, sayı 120, Ağustos 1993.

25 *Le Monde*, 2 Kasım 1993.

26 *İslam*, sayı 119, Temmuz 1993.

durum yazarın görmek istediği basitlik içinde değildir. FIS'liler 1991 seçimlerini 26 milyonluk bir ülkede 3.260 milyon seçmenin oyuyla kazanmışlardır. Bu durum elbette ordu müdahalesinin antidemokratik niteliğini ortadan kaldırmaz; fakat savaşan tarafların göreceli güçleri hakkında bir fikir verebilir. Kaldı ki, İslami Cephe'de birbirleriyle de hesaplaşan gruplar oluşmuştur.

İslamcıların izledikleri ikinci bir tecrübe de uluslararası ilişkilerin gündeme getirdiği Somali dramıdır. Gerçi Somali'de çarpışan farklı etnik gruplar yoktur; fakat bir aşiret yapısı içinde ulusallıkla dincilik kavgaya girmiştir. Aşiret yapısını kıramamış bir toplum ulus sayılabilir mi? Ulusçuluk konusunda araştırmalarıyla tanınan E. Gellner 1983'te yayımlanan bir eserinde buna olumlu yanıt vermişti. Yazara göre bir toplum “belli bir süre iç işleyişinde aşiret, dışarı için de ulus yapısında olabilir. Kürtler ve Somaliler bu durumun açık iki örneğidirler.”²⁷ Gellner, aşiret yapısı üzerinde de insanların bu bağları yadsımadan, ortak bir kültür sayesinde milliyetçiliğe ulaşabilecekleri kanısındadır. Gerçi Somali'deki gelişmeler henüz durulmamıştır. Fakat gelişim berrak olmamakla beraber, bütünselleştirici unsurun dinci entegrizm olduğuna dair işaretler vardır. BM kuvvetlerinin bir “eşkiya” diye aradıkları general Aidid'in etrafında İslamcılar toplanmaya başlamış ve bu durum Türk İslamcı çevrelerde sevinç yaratmıştır.²⁸

Türk İslamcıları milliyetçilikle hem işbirliği hem de rekabet halindedirler. Rekabet bir üstünlük, bir egemenlik tesis etme noktasında odaklanmaktadır. Aslında İslam dini evrensel hedefli olup manevi yaygınlık özlemi itibarıyla milliyetçilikle çatışır. Fakat tarihi bir evrim Türk milliyetçiliğini zorunlu bir veri olarak İslamcılarının büyük bir kesi-

27 Ernest Gellner, *Nations et nationalisme*, Payot, s. 195, Paris, 1989.

28 *İslam*, sayı 120, Ağustos 1973. Yazar, *Der Spiegel*'de yayımlanan bilgilere dayanıyor.

mine kabul ettirmiştir. Buna rağmen radikal dinciler yine de bu durumu kolaylıkla içlerine sindiremiyorlar. Türk milliyetçiliğini hazmedemeyen İslamcılar, Kürt milliyetçiliğini *a fortiori* reddetmektedirler. Bu konuda Nur talebeleri Said Nursi'nin düşüncelerinden hareketle kendilerine göre bir sentez deniyorlar. Bunlara göre “Bediüzzaman, Kürtleri bin yıldan beri dinlerini ve milliyetlerini unutmadıkları için takdir eder. Dikkat edilirse bin sene önemli bir zaman dilimidir ki İslam öncesi Kürt milliyetini kapsamaz.”²⁹ Kürt kimliğini İslamla özdeşleştiren bu görüş, Kürt tarih tezlerine de şiddetle karşı çıkar. Bu konuda aynı yazıdan şu gözlemi de aktaralım: “Cemşid Bender, Asu Germiyani gibi Kürt tarihi araştırmacıları Gutilerin, Kasitlerin, Babil ve Sümerlerin Kürt olduğunu, dünyada ilk medeniyetin Kürtler tarafından kurulduğunu ileri sürmüşlerdir.”³⁰ Yazar bu tarihçilerin 1930'lardaki Türk tarih tezini kopya ederek Kürtlere uyguladıkları inancındadır.

Kürt sorununa daha çok İslamcıların, kısmen de milliyetçilerin etkisiyle kazandırılan bir boyut daha vardır ki bunun öneminin henüz yeterince kavrandığı izleniminde değilim. Bunu şöyle özetleyebilirim: Bilindiği gibi Türkiye'nin komşularından bazıları PKK'ya hoşgörülü davranmakta, hatta yardım etmektedirler. Bunlardan Ermenistan'a İslamcı çevrelerde son aylarda giderek artan bir ağırlık verilmektedir. Ermenistan, Kürtlere sempati duymaktan çok, tarihi nedenlerle ve Türkiye'nin zayıflaması amacıyla PKK'ya yardım edebilir ve bu konuda açık deliller de bulunmuştur. Fakat sorunu Türk-Ermeni sorunuymuş gibi sunmak hem gerçekçi olamaz, hem de uluslararası planda bizi çok zor durumlara sokabilir. Oysa bu konuda sorumlu mevkilerdeki yurttaşlarımız rastgele ağızlarına geleni söylüyorlarmış izlenimini veriyorlar. Örneğin Diyanet İşleri

29 M. Çelik, “Türk ve Kürt Milliyetçiliğinin Ortak Paydası”, *Köprü*, Eylül 1993.

30 ay.

Başkanı M. Nuri Yılmaz rahatlıkla şunları söyleyebilmektedir: “Dün o bölgede soykırım yapan Ermeni çeteleri, bugün kılık ve metod değiştirerek kendi halkımıza karşı sizi kullanmaktadırlar.”³¹ Başkan M. N. Yılmaz'ın kavramamış görüldüğü nokta, Ermeni sorununun Batı'da, Türkiye'de olduğundan çok farklı bir biçimde algılanmasıdır. Bugün bütün Batılı merkezlerde 1915 olayı yirminci yüzyılın soykırımlarından biri olarak görülmektedir. Hatta Avrupa Parlamentosu 18 Haziran 1987 tarihli oturumunda 1915-17 olaylarını, 9 Aralık 1948 tarihli Birleşmiş Milletler Komisyonu'na dayanarak “Jenosid” kabul etmiş ve Konsey'e de bunu Türk hükümetine kabul ettirmesini tavsiye etmiştir. Gerçi karar, bugünkü Türk hükümetinin bu olaylardan hiçbir şekilde sorumlu tutulamayacağını ve Ermenilerin “siyasi, hukuki ve maddi nitelikte” hiçbir talepte bulunamayacaklarını da içermektedir. Fakat bugün Kürt sorununu, gerçek nedenlerini bir yana bırakarak Ermeni sorunu gibi sunmak Batı'da çok farklı refleksleri harekete geçirebilir ve beklenmedik gelişmelere yol açabilir.

Terörle Mücadelenin Toplumsal Temelleri

Terörle mücadele sadece kolluk kuvvetleriyle yürütülen bir hareket olamaz. Birtakım toplumsal güçlere de dayanmak zorundadır. Ne yazık ki Türk hükümetleri bu konuda bölgenin en tutucu sosyal tabakalarına yaslanmak konumuna itilmiştir. Daha açık bir ifadeyle yönetici güçler, terörü yenmek için, Cumhuriyet'in kuruluşundan beri tasfiye etmeye çalıştığı feodal güçleri yeniden canlandırmak zorunluluğunu hissetmiştir. Son aylarda hızlanan bu süreci, kendisi de ağa çocuğu olan bir SHP milletvekili şöyle anlatıyor: “Bölgede feodal düzen canlanıyor, güçleniyor. Annem ölmüştü. Taziyeye abartısız yirmi bin kişi geldi.

31 Zaman, 31 Ekim 1993.

Bölgemizde köyler, kırk elli yıl öncesinde AP'li, CHP'li diye ayrılmıştı. Böyle bir partizanlık vardı. Koruma, kollama buna göre olurdu. Şimdi bu değişmiş, partilerden umut kesilmiş. Aynı ağaya bağlı köylüler, aynı aşiretin mensupları bir araya gelmeye, birbirlerini kollamaya başlamışlar. Yani bölgede elli altmış yıl öncesine dönüldüğünü görüyorum.” Batman milletvekili daha sonra şunları söylüyor: “Kabul edelim, bugüne kadar uygulanan tüm politikalar iflas etmiştir. Devlet yenilmiştir, ama PKK'ya değil kendisine yenilmiştir. Bölge halkı şu ikilemde, özel tim mi, PKK mı? Özel tim halka yabancı. İnsanlar ‘bari dilimi bilene boyun eğeyim’ diyor.”³² Aynı günlerde Güneri Civaoglu, Emniyet Genel Müdürü ile görüşükten sonra şunları yazıyor: “Aldığım izlenim o ki PKK'ya karşı aşiretler silahlandırılmakta... Bu strateji hızlandırılıp yaygınlaştırılacak. Dağıtılan silahların seri numaraları belli olan ve kontrol edilebilir bir güç olarak görülüyor bu girişim. Özel savaş kendi uzmanlarını, profesyonellerini, stratejilerini, ölüm makinelerini, ahlakını, kültürünü, yaşam tarzını, risklerini, uluslararası bağlantılarını, acılarını, kinlerini, ruh hastalıklarını, stresini, siyaset tüccarlarını vs. yaratıyor... Beyrut dramının ilk günlerinde insan manzaraları da böyleydi.”³³ Bugün bu sürecin sonuna gelmiş bulunuyor. Devlet yöneticileri Ankara'ya davet ettikleri on dört aşiret reisiyle görüşüyor ve onlara silah dağıtıyorlar.

Feodal güçler şeyhsiz ve tarikatsız yaşayamazlar. Bu durumdan Nakşibendiler herhalde memnun olmuşlardır. Onlar ki yayın organlarında şikâyetlerini şöyle dile getiriyorlardı: “Bölge insanının dini yapısı çok önemli. % 99'u Müslüman ve % 90'ı ise Şafii mezhebine mensup. Modernizmin daha az girmesinden dolayı geleneksel bir İslami yaşantı var. Ve bölgenin hiçbir yerinde namaz kılma oranı

32 *Cumhuriyet*, 27 Ekim 1993.

33 *Sabah*, 1 Kasım 1993.

% 70'lerin altına düşmez... 1991 seçimlerinde PKK destekli HEP'in meclise girmesinden önce o bölgedeki milletvekillerinin çoğu Nakşibendi kökenliydi... İlk defa 1991 seçimlerinde büyük bir kısım Nakşibendi aristokrasisini tasfiye ederek Meclis'e girmişlerdir.”³⁴ Şimdi 'Osmanlı modeli' puan kazanıyor ve kamuoyundaki sert uyarılara rağmen Hamidiye Alayları'nı anımsatan birlikler kuruluyor. Bugün Almanya'nın PKK'yı yasaklamasının yarattığı zevki, yarın 'Hamidiye Alayları'na Batı'nın tepkisinin ortadan kaldırabileceğini kimse düşünmek istemiyor.

Kürt Sorunu ve Türkçülük

İktidar ve bir kısım sorumsuz medya organları Kürt sorununa İslamcılığın yanı sıra Türkçülüğü de okşayarak yanıt arıyor. Erzurum'da MHP'lilerin, Muş'ta Bedri aşiretinin başını çektiği, yürekleri hoplatan gösteriler yapılıyor. Türkçülüğün şahlanması PKK'nın işlediği vahşi cinayetlerin rolünü elbette kimse yadsıyamaz. Ne var ki devletle, sorumsuz ve ne yaptığıнын bilincinde olmayan bir örgütü aynı kefeye koyamayız. Ülkede bir kırım atmosferinin yaratılmasına seyirci kalamayız.

Bakınız Başbakan Tansu Çiller bir beyanatında neler söylüyor: “Güvenlik birimleri terörle mücadele konusunda son on yılın rekorunu kırdı. Terörle mücadele ederken şehit olan bir güvenlik görevlisi karşılığında yedi terörist öldürülüyordu. Bu rakam geçen hafta bir güvenlik görevlisine karşılık, yirmi iki teröriste çıktı. Son on yılın rekoru kırıldı.”³⁵ Demek ki bu terör mantığına göre bire yüz öldürülürse çok daha sevinmemiz gerekecektir. Açık konuşalım, Tansu Çiller ırkçı değildir, Kürt düşmanı değildir. İktidara gelir gelmez Kürtlere kültürel haklardan bahseden,

34 *İslam*, sayı 119, Temmuz 1993.

35 *Hürriyet*, 3 Ekim 1993.

ertesi gün inkâr etmiş olsa bile Bask modelini öne süren kendisidir. O halde? O halde asıl kaygısı siyasal plandadır, koltuğuna iyice yerleşme kaygısıdır. Ne var ki 'rekor' mantığının ülkeyi gerek içişlerinde gerekse uluslararası bağlantılarında nereye götüreceğinin farkında görünmüyor.

Öyle sanıyorum ki son dönemde Kürtlere karşı alevlenen Türkçülüğün soğukkanlı bir muhasebesini yapmak zorundayız. Bu konuda 1991'de meclise giren HEP'li milletvekillerinden bazılarının uygunsuz davranışı dönüm noktalarından biri olmuştur. Fakat bakınız bu konuda tecrübeli bir bilimadamımız ne diyor: "Kendi kendime düşündüm. Diyarbakır milletvekili Leyla Zana TBMM'de Türk ve Kürt halklarına bu seslenişini 1922'lerin meclisinde yapmış olsa idi, kuşkusuz saatlerce ayakta alkışlanacaktı. Çünkü bu Lozan'da İsmet Paşa için Türk ve Kürt kardeşliğine en görünür bir belge olacaktı." Prof. Cahit Tanyol daha sonra "o günden bugüne değişen" in ne olduğunu sorgulayarak şu gözlemlerde bulunuyor: "İsmet Paşa'nın Lozan'da savunduğu Kürt ve Türk kardeşliği pratikte toplumun altyapısında değişmedi, fakat üstyapıda, farkına varmadan, Türk ve Kürt milliyetçiliği Kürtler aleyhine bir değişme gösterdi. Dahası tek yanlı bir milliyetçilik anlayışı Kürt gerçeğini göz ardı etti ve dış güçlerin sömüreceği bir ortam yaratılmaya çalışıldı. Kuşkusuz pratikte Kürt ve Türk'ü birbirinden ayırmıyorduk. Kürt'ün kendisini Türk kabul etmesini, Türk olarak hissetmesini Kürt'e karşı bir iltifatmış gibi gördük. Kürt'ü kendimizden birisi gibi saymak başka, Kürt'ün Kürt olmasını bir ayıpmış gibi inkâr etmesi duygusunu uyandırmak başka. Her gün siyasi partilerin Güneydoğu bölgelerini gezerken, ikide bir 'bu memlekette ikinci sınıf vatandaş yok' diye güvence vermek gereğini duyması, İkinci Meşrutiyet'te 'bundan böyle gavura gavur denmeyecek' diye sokaklarda adam bağtırmaya benzer."³⁶ Tanyol şunları

da ekliyor: “Oysa bir Kürt ‘ben Kürtüm’ diyorsa ille de ‘sen Türksün’ demenin anlamı yoktur. Bunun temelinde kof ve dayanaksız ‘üstün ırk megalomanisi’ yatıyordur. Bizim kuşak Kürt’ü bu megalomani içine yerleştirdi.”³⁷

Sanıyorum ki, Kürt sorununun düğüm noktası buradadır. Türk ulusçuluğu hakkında çeşitli eserler verilmesine rağmen, Milli Kurtuluş Savaşımızın Kürtlerle kardeşliğe dayanan ulusçuluğunun nasıl horlayıcı bir ırkçılığa dönüştüğünün muhasebesi henüz yapılmamıştır. Aslında Türklükle bütünleşmiş birçok vatandaşımızın bugün Kürtlüklerini vurgulamaları bu aşağılayıcı tutuma bir tepkiyi de dillendirmiyor mu? Hatta Leyla Zana'nın dahi Meclis'te yemin merasimindeki davranışı geçmiş bir eziklikten kaynaklanmıyor mu? Leyla Zana bir meslekdaşıma psikolojisini şöyle anlatmıştır: “On dört yaşındaydım, evlendim, ilk çocuğumu bir, ikinci çocuğumu ertesi yıl doğurdum. Kocam hapse atılmıştı. Bir kelime Türkçe bilmiyordum. Çocuklarımı yanıma aldım, ziyarete gittim. Kürtçe ‘merhaba’ dedim kendisine. Meğer Kürtçe konuşmak yasakmış, bir kelime daha söyletmediler, dışarı çıkardılar. Hapisteki kocamla görüşebilmek için öğrendim Türkçeyi.”³⁸ Bu sözler bizi düşündürmelidir. Leyla Zana'nın Meclis'teki hatası kamuoyunda şiddetle kınanmıştır; fakat on altı yaşındaki Leyla Zana'ya yapılan hata toplum vicdanında en küçük bir yankı uyandırmış mıdır? İşte bir yandan ‘rekör’ kırarken öte yandan “Kürt halkını kucaklayan” politikacılarımızın anlayamadıkları nokta budur. Hatta neredeyse Kürtçülükle suçlanan Özal bile Doğu'yu yerli bir Fizan gibi görmüş olacak ki sinirlenmiş olduğu bir polis müdürü için “Onu Şark'a atın da akli başına gelsin” diyebilmiştir.³⁹ Bu zihniyetin sonucu ne olmuştur? Bu zihniyetin sonucu, bölgede

37 a, s. 75.

38 Kurthan Fişek aktarıyor, *Hürriyet*, 19 Mart 1993.

39 C. Tanyol, *ay*, s. 77.

dört yıldır bulunan askeri görevlinin analizlerine göre, “Kürtler ayrı, PKK ayrı diye bir değerlendirme(yi) komedi (haline getirmiştir).”⁴⁰ Bunun içindir ki Kürt ayrımcılığına karşı, artık milliyetçilik de yetmemekte, feodal güçler ve entegrist ideoloji ileri sürülmektedir. Bu durum Türkler için de Kürtler için de son derece tahrip edici sonuçlar potansiyeli taşıyor.

Her şeye rağmen somut gerçekler olarak saptamaya çalıştığımız bu olgular bizi umutsuzluğa sevk etmemelidir. Tarihte siyasal hataların yaratmış olduğu hasmane duyguların isabetli teşhisler ve bunlara uygun bir politikayla kısa zamanda yok edildiği çok görülmüştür. Fakat bunun için kültürel kimlik peşindeki Kürtlere de önemli bir sorumluluk düşmektedir. Kürt kimliğinin Türklere karşı oluşmasından dikkatle kaçınmalıdırlar. Fakat ne yazık ki birçok Kürt militanı arasında Kemalist hareketi ve modern Türkiye'nin kurtuluş belgesi olan Lozan'ı karalamak ortak bir platform oluşturmuştur. Değişik nedenlerle aynı paralelde düşünen bazı Türk aydınları da vardır. Bunlar Kürtlere ve Kürt kimliğine sempati duymanın, herhalde Türklüğü küçültücü çözümlemelere götürmemesi gerektiğini anlamamış görünüyorlar. Yetmiş yıllık Cumhuriyet'i 'antidemokratik' yollarla kuruldu (yani seçimle ilan edilmedi!) diye eleştirenler bir tarih bilincinden tamamen yoksun olmalıdırlar. Eğer tüm acılara ve dökülen bütün kanlara rağmen, yirmi birinci yüzyıla bir Türk-Kürt kardeşliği içinde girmemiz olanağı varsa, bunun Kurtuluş Savaşı'ndaki ve Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki ruha yeniden dönmekle mümkün olabileceğini unutmayalım. Bu ruh, günümüzde ancak daha fazla özgürlük, daha fazla hoşgörü ve gerçek ve karşılıklı sevgiyle donanmış bir 'demokrasi cephesi'nde oluşabilir.

Ocak 1994

Laiklik ve Siyasal Rejim: İran, Cezayir ve Türkiye

Türkiye bir Cezayir olabilir mi? Veya Pakistan? Hatta İran? Biliyorum ki bu gibi sorular bazılarımızı sinirlendiriyor. Fakat sakın olalım. Birçok laik politikacımız yerli yersiz ülkemizin Müslüman kimliğinin önceliğini vurgulamıyorlar mı? Yeni Osmanlı modeli gündeme getirilmedi mi? Biz-zat Başbakan Tansu Çiller, partisinin “ezan” propangandasıyla bugün bulunduğu yere gelmedi mi?

Bu arada yabancı gözlemcileri de dinlemeden geçmeyelim. İşte Cezayirli bir belediye başkanının yakınlarda söyledikleri: “Cezayir’de son beş yıldaki olayların fotokopisi Türkiye’de yaşanıyor. Aynı oyun tezgâhlaniyor. Cezayir halkı elli altı yıllık iktidar tekeli ni yıkmak isterken şeriatçılara koz verdi. Türk halkı çok dikkatli olmalıdır. Biz geç kaldık. Sizin ise hâlâ önlem alabilme şansınız var.”¹

1 *National Interest*, 1989, yaz sayısı.

Hangi önlemler? Bunları düşünmek elbette bize düşer. Fakat Cezayirli belediye başkanı, şeriatçıların iktidara karşı demokrasiyi “düşmana karşı hile yöntemi” olarak sonuna kadar kullandıklarını, Suudi Arabistan'ın finans desteğinden, Sudan ve Afganistan'ın da terör yöntemlerinden yararlandığını söylüyor.

Herhalde tarihimizin hiçbir döneminde bu kadar ani bir biçimde ulusal model ve referans değiştirdiğimiz görülmemiştir. Daha birkaç ay öncesine kadar Avrupa'yla tam bütünleşmiş, AT üyesi bir Türkiye düşleri kuruyorduk. Şimdi korku, endişe ve panik içinde Cezayir modeline gözlerimizi çevirdik. Ne oldu? Bu arada neler geçti? Aslında gerekli ikazları yapanlarımız da az değildi. Fakat bize özgü – gerçekte ‘hikmet’le de bir ilgisi bulunmayan – bir ‘Hikmet-i Devlet’ akıntısı bizi bu günlere getirdi.

Her şey 27 Mart 1994 yerel idare seçimleriyle başladı. Bu seçimlerin sonucunda şaşırtıcı olan ve büyük bir seçmen kitlesinde şok tesiri yapan husus Refah Partisi'nin oyların % 19'unu alması değildi. Daha da çok, İstanbul ve Ankara gibi büyük şehirler dahil, illerin çoğunda belediyeleri ele geçirmesiydi. Müslüman bir ülkede bunda ürkülecek ne var diye düşünülebilirdi. Hatta bunun, Batı ülkelerindeki Hristiyan Demokrat partiler örneğindeki gibi, Refah Partisi'nin bir Müslüman demokrat parti olarak olarak rejimle bütünleşmesine yol açacağı umulabilirdi. Fakat neden ülkeyi bir korku ve panik psikolojisi kapladı?

Elbette bunun bazı temel nedenleri vardır. Bunlardan birincisi 27 Mart seçimlerinin, herkesin burukluk içinde hissettiği ve tevekkül içinde beklediği bir kriz ortamında yapılmasıdır. Seçim kampanyasının şarkılı türkülü, danslı halaylı bayram havası, aslında kimseyi aldatmıyordu. Bu haliyle belki de Cumhuriyet tarihimizin en garip seçimlerini yaşadık. Kim bilir belki de seçenler ve seçilenler, karanlıkta şarkı söyleyerek korkusunu yenmeye çalışan bir insa-

nın ruh hali içindeydiler. Gerçi, bayram havasına rağmen, kampanyayı yürüten partiler birbirine benzediği oranda, karşılıklı hakaretlerin dozu da yüksek olmuştu. Bu da kriz seçimlerinin başka bir yönüydü. Ola ki herkes rakibini paylarken, bilinçaltında biraz da kendini azarlıyordu. Kısa- ca 27 Mart seçimleri, kriz seçimleri oldu ve sonuçları itibariyle krizi daha da derinleştirdi.

Neden derinleştirdi? Çünkü sandıktan seçmen çoğunluğunun iradesini temsil eden ve bu haliyle kararlı, sorumlulu ve girgin olabilecek yerel iktidarlar çıkmadı ve mevcut siyasal yapılanma ve seçim sistemi bağlamında zaten çıkmazdı. Bu ise Refah Partisi'nin seçim başarısını büyüttü ve bu partinin ideolojisini paylaşmayanları karamsarlığa sevk etti.

Öte yandan Refah Partisi yöneticileri, çeşitli nedenlerle gerçekçi davranmayı beceremediler ve pişmiş aşı su katıldılar. 27 Mart'ı bayram ilan ettiler ve ülkeyi Refahçılarla Refahçı olmayanlar diye ikiye böldüler. Ulusun % 81'inin kendilerine oy vermediğini, verenlerin bir kısmının da ideolojilerini paylaşmadığını ve protesto psikolojisi içinde oy kullandıklarını göz ardı ederek, artık “Adil Düzen”in kaçınılmaz olduğunu vurguladılar. Onlara göre tartışılabilir husus, sadece bu dönüşümün “kanlı mı yoksa tatlı mı” olacağıydı.² Bu tepkide sorumsuz bir tutumla medyanın bir kısmının provokasyonunun da rol oynadığını söylemeliyiz. Fakat iktidara oynayan bir partinin şiddeti de hesaba katan bu tutumu nasıl mazur görülebilir?

‘Devrimci’ bir program olarak ileri sürülen “Adil Düzen” nedir? Necmettin Erbakan'ın bu başlığı taşıyan broşürü, tartışmaya bile değmeyecek bir soyutluk ve saflık içinde kaleme alınmıştır. Refah Partisi liderine göre “Adil Ekono-

2 Gazeteler, N. Erbakan'a ait olan bu sözler, bereket versin ki bazı Refah Partisi milletvekilleri arasında da tepki uyandırmış ve “maksadı aştığı” varsayımı ileri sürülmüştür, *Zaman*, 14 Nisan 1994.

mik Düzen", birer zulüm rejimi olan "kapitalizmin ve komünizmin faydalı yönlerini"³ alan ve "Aydınlık Saadet Dönemi"ni günümüz koşullarına uygulayan bir düzendir. Çağdaş Türkiye'nin hiçbir somut sorununu tartışmayan bu broşüre göre, "Mecelle, Usul-ü Fıkıhla ilgili temel eserleri ihtiva eden ilmi bir eserdir."⁴

Refah Partisi gerçeğini ortaya koyan bir seçim araştırması henüz yapılmamıştır. Bununla beraber şimdiden bu konuda bazı ilginç gözlemler dikkati çekmektedir. Önce bunları görelim:

İslamcı yazar Ali Bulaç'a göre sosyal güçler bu seçimlerde "İslam ve demokrasi" mesajı vermişlerdir.⁵ Biliyoruz ki İslamcı kesimin bir kısmı 'demokrasi' sözcüğünden pek hoşlanmamaktadır. Bununla beraber İslam demokrasisini Medine Vesikası'na dayandırmak isteyen⁶ bu teorisyene kulak vermeliyiz.

Bulaç'ın optiğinde 27 Mart seçimlerinde Refah Partisi'nin "öteki Türkiye"sini oluşturan dört sosyal güç görünmektedir. Bunlar sırasıyla:

- 1) "Yetmiş yıl öncesinin konjonktürel şartlarında ve politik toplumu bir şekilde ele geçiren cumhuriyetçi seçkinler"e tepki duyan dindar kesimler;
- 2) "Antinasyonalist Kürtler";
- 3) Gecekondu ve varoşların yoksul halkı ve
- 4) Anadolu kökenli dindar ve muhafazakâr yeni tüccar ve küçük sanayiciler.

Bu çözümlemenin ilginç yönü, Refah tabanını heterojen ve yer yer çelişik unsurlardan oluşturmasıdır. Toplumsal anketlerle irdelenmesi gereken bu varsayımlar şu soruyu gündeme getirmektedir. Refah Partisi nasıl bir taktikle

3 Necmettin Erbakan, *Adil Ekonomik Düzen*, s. 17, Ankara, 1991.

4 ay, s. 19.

5 Ali Bulaç, "Sosyal Güçlerin Mesajı: İslam ve Demokrasi", *Milliyet*, 3 Nisan 1994.

6 Ali Bulaç, *İslam ve Demokrasi*, Beyan Yayınları, s. 10-11, İstanbul, 1993.

bu farklı kategorileri peşinden sürüklemeyi becerebilmiştir? Bu konuda da Ruşen Çakır'ın, yeni araştırmaları tahrik edecek nitelikteki gözlemlerine başvurabiliriz. Şunları söylüyor Çakır: “Refah Partisi bence İslami görünümlü bir politik örgüt. Türkiye'nin her bölgesinde aynı yöntemle oy istiyor. Büyük şehirlerde kent yoksullarını tatmine yöneliyor. İç Anadolu'da Sünni muhafazakârlığa sesleniyor. Kimi yerlerde Alevilere oynuyor. Güneydoğu'da Kürt milliyetçiliğine yakın temalar seslendiriyor. Bazı yerlerde PKK karşıtlığı yapabiliyor, korucu aday çıkarıyor. Bir yandan Kürt milliyetçiliğine yakın oyları almaya çalışırken bir yandan da özel tim, polis ve subay ve devlet memuru oylarına talip oluyor.”⁷

Farklı ufuklardan gelen bu çözümlemelerin ortak yönü Refah oylarında politik protesto nitelikli önemli bir oy oranının bulunmasıdır. Refah Partisi mevcut yasalara göre kurulmuş siyasal bir parti olduğuna göre aslında bunda şaşırtıcı hiçbir yön bulunmaması gerekir. Fakat sorun partinin nihai hedefleri hakkında bizzat parti ileri gelenlerinin devamlı olarak yarattıkları soru işaretlerinden kaynaklanıyor. 1950 yılında Demokrat Parti iktidara geldiği vakit, liderleri millete “27 yıllık istibdat”a, artık son verdiklerini ilan etmişlerdi. Kemalist dönemi bir ‘istibdat rejimi’ olarak tanımlayan tek parti rejiminin eski başbakan ve milletvekilleri, daha sonra 5816 sayılı Atatürk'ü Koruma Kanunu'nu çıkarmışlardı. “70 yıllık tahakküm” sloganını ağızlarından düşürmeyen Refahçılar, bugün bu kanunun adını bile duymak istemiyorlar. Fakat aslında köklü bir soruyu çok daha genel, hatta evrensel alandaki koşulları çerçevesinde irdelemeliyiz.

İslam dünyasında köktendinci akımlar 1970'lerde uluslararası kapitalizmin krizi çerçevesinde güçlendi. “Petrol krizi” diye isimlendirilmesi daha uygun görülen bu sar-

sıntıda Ortadoğu'nun kilden ayaklı devi olan İran kaynamaya başladı. İran'ın Şii mezhebinden oluşu, Sünni alemi bu sarsıntılardan masun tutacağı düşüncelerine yol açarken, 'İslami Devrim'in özünde politik bir olgu teşkil ettiği dikkate alınmadı. Bu yüzden çeşitli ülkelerdeki köktendinci akımları incelerken, İran'da olup bitenleri, şematik bir biçimde de olsa, gözden geçirmek zorundayız.

Başlangıçta İran Vardı

İran'da 1978 sonlarıyla 1979 başlarında, geniş kitle hareketleriyle, barışçı yollardan gerçekleşen rejim değişikliği tüm dünyada "İslami devrim" olarak isimlendirilmiştir. Bütün dünya Müslümanlarını yakından ilgilendiren ve değişik derecelerde etkileyen bu şaşırtıcı dönüşümün niteliği neydi?

Toplumsal bir devrim bir ülkede iktidarın sınıfsal dayanaklarının değişmesi, başka bir deyişle yükselen yeni sosyal güçlerin iktidarı kontrol altına almalarıyla gerçekleşir. Siyasal devrim ise bunun yönetici zümre katındaki ifadesidir. Belli durumlarda devlet aygıtının görece bağımsızlığı, daha genel olarak da devletin "kendi çıkarları"nın⁸ değerlendirme eğilimi de bu şemaya eklenmelidir. Bu çerçevede İran deneyinin öğrettikleri nelerdir?

Çok eski bir emperyal gelenekten gelen ve Safevi hanedanından Pehlevi hanedanına kadar çeşitli etnik ve spiri-tüel öğeleri bünyesinde birleştiren İran Devleti 1960'lara kadar durgun bir yapıyı sürdürmüştü. Şiiliği iktidarın resmi felsefesi yapan Safevi hanedanından Pehlevi hanedanının reformlarına kadar İran toplumsal yapısı başlıca iki mekanizma ile varlığını korudu. Bunlardan birincisi -Osmanlıların da sık sık başvurdukları- toplulukları zorla gö-

8 Bu konuda Cem Eroğul'un çözümlemeleri için Bkz. *Devlet Nedir?*, Imge Kitabevi Yayınları, s. 84-101, Ankara, 1990.

çürterek yerleştirme (tehcir) politikasıydı. Böylece rejim, etnik gruplar, dini cemaatler, aşiretler vb. arasında değişen dengeleri yeniden kurabiliyordu. İkinci mekanizma ise topraktaki mülkiyet dağılımı ve büyük toprak sahiplerinin sosyal statüsünde ifadesini buluyordu. Tanınmış coğrafyacı Xavier de Planhol'un yazdığı gibi, “monarka bağlı büyük aristokratik toprak mülkiyeti, tüm hanedanlar boyunca siyasal (emperyal) egemenliğin ve memleketin kontrolünün asıl aracı oldu.” Ve büyük toprak sahipleri “saraylılardan, subaylardan ve yüksek memurlardan oluşuyordu.”⁹ Bu durum 1963 başında Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin ilan ettiği “Devrim Şartı (Yasası)”na kadar devam etti. Toprağın işleyene ait olduğunu ifade eden ilk maddesiyle “adeta feodalizmi ortadan kaldırdığı söylenebilecek olan”¹⁰ bu yasa aslında radikal bir biçimde uygulanmadı. Bununla beraber, özellikle şehirde yaşayan büyük ağaların topraklarından önemli bölümler köylülere dağıtıldı. İranlı uzmanlar “Tarım devriminin, kötü uygulanmasına ve eksikliklerine rağmen, genel olarak bir siyasal başarıya ulaştığı yadsınmaz”¹¹ düşüncesindeler. Bu yüzdendir ki 1979 devriminde toprak reformundan yararlanan köylüler Şah'ı desteklediler. Bunu sağlamak için Şah'ın propagandacıları da köyleri dolaşmış ve kendisi de büyük toprak sahibi olan Humeyni'nin toprakları eski sahiplerine iade edeceği iddiasını yaymışlardı. Buna karşılık, daha sonra göreceğimiz gibi, Şah'ın ‘Beyaz Devrim’inin teşvik ettiği entansif tarım işletmeciliğinin şehirlere sürüklediği köylüler rejime karşı bir tutum takındılar.

İran toplumsal yapısındaki en büyük sarsıntı, 1973'te, ülkenin petrol gelirlerini 5 milyar dolardan 20 milyar dola-

9 Xavier de Planhol, *Les nations du prophète*, Fayard, s. 498, Paris, 1993. İran'la ilgili özlü bilgiler için Bkz. s. 495-591.

10 Mohammed Rıza Pahlavi, *Le lion et le soleil*, Stock, s. 86, Paris, 1976.

11 M. Dowlat, B. Hourcade, “Les paysans et la révolution iranienne”, *Peuples Méditerranéens*, sayı 10, 1980.

ra çıkaran fiyat patlamasıyla başladı. İran bu sermayeyi ekonomisiyle bütünleştirebilecek yapısal ve kurumsal öğelerden (gerekli altyapı tesisleri, dinamik bir işadamları kategorisi, kalifiye bir işçi sınıfı, etkin kredi mekanizmaları vb.) yoksundu. Suudi Arabistan, Kuveyt, Katar gibi az nüfuslu ülkeler tamamen ihracata dönük petrokimya sanayileri kurmuşlardı. Irak, Cezayir gibi ülkeler ise geniş bir kamu kesimi yaratarak uluslararası kapitalizmin baskılarından korunan bir sistem geliştirmeye – aslında başarısız bir şekilde – çalışıyorlardı.¹² İran'ın durumu iki açıdan farklılık gösteriyordu. Birincisi rezervleri sınırlıydı, bunların yirmiyirmi beş yıl içinde tükeneyeceği hesaplanmıştı; ikincisi ise nüfusu diğer petrol ülkelerine göre çok fazlaydı ve sırf ihracata yönelik petrokimya sanayileri kuramazdı.¹³ Nitekim Japon işbirliğiyle kurduğu petrokimya şirketi esas olarak iç pazara dönüktü. Bunun dışında Sovyet teknolojisiyle çelik ve alüminyum sanayileri de kuruldu. Fakat giderek biriken döviz rezervleri önemli bir ölçüde de uluslararası sermaye ile bütünleşmeye ve kitlesel silah alımlarına gitti. 1971'de emperyal rejimin 2500'üncü yıldönümünü görülmemiş bir gösteriş ve israf havasında kutlayan Şah, bu tarihten sonra giderek belirginleşen megalomanisiyle prestij yatırımlarına da başladı. Uluslararası borsalarda Pan-Am, Krupp, Siemens, BP, ENI, Leyland gibi ünlü şirketlerin hisse senetlerini alıyor, bir süper güç temsilcisinin üslubunu kullanıyordu. 1976'da sayıları 1.2 milyonu bulan ve yüksek Batı standartları içinde yaşayan asker ve memur zümresinin dışında, emperyal aile başlı başına bir ekonomik sınıf haline

12 1960'larda "kapitalist olmayan kalkınma yolu" denen bu politika adaletsiz, mürşif ve yapay oldu. Amacının aksine, örneğin Irak'taki gibi, ulusal ekonomiyle bütünleşmemiş ağır sanayi, uluslararası kapitalizmin bir halkası haline geldi. Bkz. Samir Amin, *Irak et Syrie: 1960-1980*, Paris, 1982.

13 Nirou Eftekhari, "Iran, l'économie: Continuité d'une crise", *Peuples Méditerranéens*, 1984, 29. sayı. İzleyen bilgileri de İranlı iktisatçının incelemesinden alıyoruz.

gelmişti. Çoğu 'anahtar teslimi' olarak yapılan fabrikalardan oluşan İran sanayiinde Şah ailesinin önemli bir payı vardı. Bir İranlı uzmanın verdiği rakamlara göre Pehlevi hanedanı çimento sanayiinin % 80'ine, otomobil sanayiinin % 35'ine, tekstilin % 40'ına, çeliğin % 55'ine, banka ve sigorta şirketlerinin % 62'sine, otelciliğin % 70'ine sahipti.¹⁴ Askeri harcamalarda tarihi bir şansın yarattığı döviz rezervlerinin önemli bir kısmını -yine megalomanyak bir psikoloji ve iddialar temelinde- emperyalizme armağan ediyordu. 1960'da 70 milyon dolar olan askeri harcamalar 1973'te 3.5 milyara, 1977'de de 9 milyara çıkmıştı. 1973-78 arasını kaplayan, 50.2 milyar dolar kapsamındaki beş yıllık planda 29 milyar dolar askeri harcamalara ayrılmıştı. 1974'ten itibaren İran, tüm ABD silah ihracatının % 35'ini alıyordu. Bütün bunlar, ABD himayesindeki İran'ın Basra Körfezi jandarmalığı rolünün uygulamaya konmasının göstergeleriydi.

Petrol krizinin İran'da yarattığı döviz patlaması emperyal ailenin, asker-memur zümrenin, dış ticarete dönük büyük burjuvazinin ve çeşitli spekülörlerin dışında herhangi bir toplumsal kategoriye fazla yararlı olmamıştır. Genel olarak "bazar" adıyla ifade edilen taşra tüccarları ve zanaatkârlar bu gelişimden hiç pay alamamıştır. Döviz fazlalığının yarattığı ve % 100'ü bulan enflasyona karşı ise, halk patlamalarını önlemek için geniş ölçüde ithalata başvurulmuş, işçilere hisse senetleri dağıtılmıştır. Bunlara, tarım reformunun sonucu olarak şehirlere, özellikle Tahran'a göçen yoksul köylülerin durumunu da eklemeliyiz. İran nüfusunun % 66'sı 1966'da tarımsal kesimde yaşarken, 1978'de bu oran % 50'ye inmişti. 1979'da İranlıların yarıdan fazlası nüfusu 5000'den fazla yerleşme birimlerinde oturuyorlardı.¹⁵ İşte 1978'de, sonunda devrime ve Şah'ın

14 N. Eftekhari, *ay*, s. 57

15 X. de Planhol, *ay*, s. 589.

İran'dan kaçmasına yol açan kitle gösterilerinde şehre yeni göçmüş yoksul köylüler önemli bir taban oluşturmuşlardır.

Şah, Ordu ve Devrim

Aslında İran Şahı son ana kadar ülkesinde halk ayaklanmaları sonucu iktidardan kovulacağını herhalde hiç aklından geçirmemiştir. Ortadoğu'nun en modern ordularından birine sahipti ve 1976'daki söyleşilerinde “ordunun sadakatine milyonda 990,000 güvenebilirim” diyordu. Hapishanelerinde “yaklaşık 3000 kadar” ve “hepsi de Marksist” siyasal mahkûm bulunuyordu. Humeyni için ise şöyle konuşuyordu: “Burada teröristler dışında kimse onu anmıyor; sözde İslami Marksistler bazen adını telaffuz ediyorlar. Fakat hepsi bu kadar!”¹⁶ Aslında söyledikleri pek o kadar da budalaca değildi. Ülkede 1963'ten beri halk nümayişi olmamıştı ve güvenlik kuvvetlerinde su fıskırtma hortumları, sahte mermiler vb. gibi önleyici malzemeler bile yoktu. Şah 1975'te göstermelik iki partili sisteme son vermiş ve kendi kontrolünde katı bir tek parti, Yenilik Partisi'ni (Rastakhiz) kurarak kontrolü sağlamıştı. Ünlü istihbarat örgütü Savak'ı da tek bir büro aracılığıyla doğrudan kendisine bağlamıştı.¹⁷

Ne var ki rejim asla popüler değildi ve adaletsizlikler içinde ezilen halk için için kaynıyordu. Şah'ın otoriter girişimlerinin temelinde bu vardı. Buna ek olarak –belki de daha önemli– bir şey daha vardı: Şah'ın sağlık durumu.

Muhammed Rıza Han 1974'te bir rahatsızlık geçirmiş

16 M. Reza Pahlavi, *ay*, s. 157-158, 171.

17 Bu açıklamalar için Bkz. Yann Richard, “La prise du pouvoir par Khomeyni”, *L'Histoire*, Şubat 1993, 163. sayı. Olayların gelişiminin hikâyesini 1975-1981 yıllarını Tahran'da geçiren bu tanınmış araştırmacıya borçluyum. Ayrıntılar için aynı yazarın *Entre l'Iran et l'occident*, Paris, 1989 ve Gilles Kepel'le birlikte yazdığı *L'Islam Chiite*, Paris, 1991 adlı eserlere bakılabilir.

ve saraya çağrılan iki Fransız doktoru lösemi teşhisi koymuşlardı. İran Şahı ölüme mahkûm olduğunu anlamıştı ve bir geçiş döneminin hazırlıklarına başladı. Kısa bir süre sonra M. Rıza Han ikinci ve belki de birincisi kadar tayin edici bir şanssızlığa daha uğradı: Amerika'da, 1976'da seçimleri Demokratlar kazandı ve Jimmy Carter Beyaz Saray'a yerleşti. Demokratlar İran rejimine karşı o ana kadar Cumhuriyetçilerin gösterdiği hoşgörüyü göstermeye niyetli değillerdi ve İranlı liberaller tarafından sevinçle karşılandılar. Gerçekten de baskılar hemen başladı ve neticeler de kendini göstermekte gecikmedi. Kızılhaç heyetleri İran hapishanelerini ziyarete başlamış, işkenceler ve sansür hafiflemişti. Artık İran Şahı'na Canossa'nın –Washington'un– yolu görünmüştü.

Ziyaret 1977 Kasımında gerçekleşti. İranlı liberaller korkunç bir düş kırıklığına uğramışlardı ve ellerinden geleni artlarına bırakmadılar. Amerika'nın her tarafından, hatta Kanada'dan özel otomobillerle gelen öğrenciler Şahlarını ve Carter'ı yuhaladılar. Bu kargaşa ortamı, gaz bombaları ile gözleri yaşaran Carter ve Farah Diba imajlarıyla tüm dünyaya sergilendi. Fakat kısa bir süre sonra hiç beklenmedik bir olay oldu. J. Carter 31 Aralık 1977'de, yani yılbaşı gecesi aniden Tahran'a giderek şaşırtıcı bir jestte bulundu. Anlaşılan Pentagon'un ve CIA'nin şahinleri ağır basmış, “Realpolitik”in katı gerçekçiliği Carter'ın romantik idealizmine galebe çalmıştı. İşler bununla da kalmadı, J. Carter İran televizyonunda Şah'la kadeh tokuşturarak şu talihsiz sözleri söyledi: “İran dünyanın en huzursuz bölgelerinden birinde, bir istikrar adacığdır... İnsan hakları davası iki ülkenin yöneticilerinin ve halkımızın derinden paylaştığı davalardan biridir.”¹⁸ İranlılar için bardağı taşıran damla olan bu sözler J. Carter'in da siyasi kariyerine son veren cümleler olacaktır. Fakat o anda İran ve ABD

devlet başkanları gelişmelerin sonucunu görecek “vizyon”dan yoksundular. Hatta İran Şahı, Carter'dan aldığı desteğin etkisiyle 1978 başlarında bir gazetede Humeyni'yi aşağılayan bir yazı da yayımlattı. Yanıt çabuk geldi. Ertesi gün ulema, Kum şehrinde, kanla bastırılan bir nümayiş yaptı. Artık sonunda Şah'ın İran'dan kaçmasına yol açacak dev gösteriler zinciri başlamıştı.

Bu gösteriler Şah'ın o kadar güvendiği ordusu tarafından, Kum'da olduğu gibi, önlenemez miydi? Ayrıca belirtelim ki R. Nixon zamanından beri ‘Körfez’in Jandarması’ haline getirilen İran'da aileleriyle beraber 50.000 Amerikalı asker ve teknisyen bulunuyordu. Buna rağmen ordu neden hareketsiz kaldı? Yann Richard'ın açıklamalarına göre burada da tayin edici rolü Amerikalılar oynadılar. ABD'nin Avrupa'daki kuvvetlerinin komutanı general Huyser, Frankfurt'tan Tahran'a uçarak, İranlı yöneticilerle bile teması geçmeden doğrudan İranlı generalleri muhatap aldı ve onları kuvvete başvurmaktan vazgeçirdi. ABD sadık bendelerini harcıyor, kendi diplomasisinin önemli bir piyonunu İslami kılıf içinde de olsa korumaya çalışıyordu. Ve kısa bir süre sonra, yine milyonları toplayan dev bir gösteriyi izleyen günde İran Radyosu 11 Şubat 1979'da “İslami Devrim'in Sesi”ni dünyaya ilan ediyordu. On gün önce Fransa'da mülteci olan Humeyni de Fransız hükümetinin tahsis ettiği bir uçakla Tahran'a dönmüş bulunuyordu. Görüldüğü gibi, emperyalist cephe yeni rejimi kazanma reketi içindeydi. Bu yeni rejimin kadroları kimler ve ideolojisi ne olabilirdi? Bunun için önce Pehlevi hanedanının kültürel plandaki reformlarına bir göz atmak gerekiyor.

Rıza Pehlevi'nin Reformları

1925'te Pehlevi Hanedanı olarak tahta çıkan Rıza Şah ilhamını Kemalist rejimden alan bir seri reforma başlamıştı.

Eğitimi, adaleti ve noterlik hizmetlerini mollaların elinden alan, okulları laikleştiren bu reformlar din adamlarını çok rahatsız etmişti. İkinci Dünya Savaşı ve İngiliz-Sovyet işgalini, daha sonra da başbakan Musaddık'ın bir CIA darbesiyle biten millileştirme hareketini izleyen yıllarda, oğlu Muhammed Rıza Han bu reformlara devam etti. 1936'da babası tarafından yasaklanmış olan çador giyilmesine ek olarak kadınlara yeni haklar tanıdı. 1963'te kadınların seçim hakkını, 1967'de de boşanma hakkını kanunlaştırarak aile statüsünü laikleştirme yönünde radikal adımlar attı. Toplumda şeriatın alanını daraltırken, 1975'te Hicri takvimi kaldırarak yerine eski İran takvimini koymasında olduğu gibi, milliyetçilik temelinde emperyal gelenekleri canlandırma çabasından da geri kalmadı. İktisadi ve toplumsal hayat bu yıllarda büyük sarsıntılara uğramasa da sınıflar arasında zaten mevcut olan farklar hızla büyümese de reformlar belki de zamanla hazmedilebilirdi. Fakat 1970'lerin sonunda İran toplumu on, on beş yıl öncesine göre köklü bir değişim geçirmişti. İhtilal öncesinde İran'daki sosyal sınıf ve kategorilerin konumunu şöyle özetleyebiliriz:

Piramidin en üstünde Hanedan ailesi, uluslararası kapitalizmle bütünleşmiş burjuvazi ve yüksek bürokrasi bulunuyordu. Bunun altında dini ideoloji ve hiyerarşik yapıdaki dini zümreyle “sembiyoz” halinde yaşayan “bazar” mensupları ve geleneksel yapıdaki bütün toprak sahipleri mevcuttu. En altta ise yoksul köylülerle büyük şehirlere göçmüş, fakat şehirleşememiş bir kat proletarya bulunuyordu. Emperyalizmin işbirlikçisi ve jandarması konumundaki egemen sınıflar orta ve alt sınıflardan tamamen kopmuştu ve bir devrim ortamı ortaya çıkmıştı. Ne var ki bir devrim teorisi ve siyasal örgütlenme olmadan devrim de olamaz. Olsa olsa devrimci bir ayaklanma olur ve bu da iç çatışmalar ve dış tahrikler ortamında kısa sürede karşıdev-

rime dönüşür. İran'da tanık olduğumuz senaryo da buna uygun olmuştur. Fakat, başından başlayalım. İhtilal önce-sinde İran'da ideolojik eğilimler ve siyasal güçler nelerdi?

Ayetullahlar, Halkın Mücahitleri ve Tudeh

Hanedan-Ordu-Savak kliği halkın nefretini kazanmış ve izole olmuştu. Buna karşılık yeni bir rejime öncülük yapacak örgütlü bir kadro da yoktu. Din adamları (ayetullahlar, hüccetüliamlar, mollalar) siyasal bir projeden yoksundular. Ortodoks Şiiliğin bayrağı altında yarı feodal toprak düzeniyle ve esnafla bütünleşmiş, karşıdevrim eğilimleri ağır basan bir cephe teşkil ediyorlardı. Bunların yanında, şahlık sistemine karşı nefretle dolu Halkın Mücahitleri vardı. Orta sınıfları ve yoksulları temsil eden Mücahitler'in teorisini en üst düzeyde Ali Şeriatî yapmıştır. Burada bir parantez açmamız gerekiyor.

İranlı bir düşünür olan Ali Şeriatî uzun süre kaldığı Fransa'da devrimci teorilerle temasa geçmiş ve bunları 'Tevhid Dini'ne –yani gerçek İslam'a– entegre ederek özgün bir sentez ortaya çıkarmıştı.¹⁹ Kendisi 1977'de Şah'ın ajanları tarafından öldürülmüş olmakla beraber, fikirleri İran devrimi sırasında önemli bir rol oynamıştır. Bu fikirlerin özünü, Türkçe'ye de çevrilmiş bulunan *Dine Karşı Din*²⁰ adlı eserinde buluyoruz.

Ali Şeriatî'ye göre “Tarih boyunca her zaman din ile din çarpışmıştır, yoksa hiçbir zaman bugün anladığımız anlamıyla din ile dinsizlik savaşı görülmemiştir.”²¹ Eserin

19 Ali Şeriatî Batı'da özellikle Martinikli Fransız düşünürü F. Fanon'dan etkilenmiştir. Tanınmış İslamolog J. Berque'in de kurlarına devam eden Ali Şeriatî'nin bazı makaleleri, bizzat J. Berque tarafından bir araya getirilerek yayımlanmıştır: *Textes choisis: Histoire et destinée*, Paris, 1982. Şeriatî bu eserde “Aydınlanma düşünürü” olarak takdim edilmektedir.

20 Dr. Ali Şeriatî, *Dine Karşı Din*, Çev. Prof. Dr. Hüseyin Hatemi, İşaret Yayınları, İstanbul, 1993.

21 ay, s. 11.

“Leitmotiv”ini teşkil eden bu fikirle Ali Şeriatî şunu kasdetmektedir: Kutsallık arayışı (yazar Durkheim’ı dayanak gösteriyor) insanın antropolojik bir özelliğidir. Bu arayış, tarih boyunca, insanları en ilkel dinlerden hak dinlerine ve bunları tamamlayan Tevhid Dini’ne (İslam’a) ulaştırmıştır. Ne var ki dinler, bazı toplumsal nedenlerle özlerinden uzaklaşır ve sahte bir din haline gelebilirler. Şeriatî, bunu putperestlikten sahte Müslümanlığa kadar uzanan bir yelpaze içinde – “Şirk Dini” olarak tanımlıyor. Ve yazara göre Şirk’in en tehlikeli biçimi de “Tevhid nikabı (örtüsü) altında gizlenenidir.”²² Şeriatî’ye göre ‘Şirk Dini’ni doğuran nedenler “bilgisizlik, ayrımcılık, mülkiyet ilişkileri, sınıflı toplum olgusu ve bir sınıfın üstünlüğü olarak belirtilebilir.”²³ Bu bağlamda “Din, halk yığınlarının afyonudur. Böylece, aşağılanmayı, mutsuzluğu, biçareliği, bilgisizliği bir kötü yazgı olarak benimsemesi, boyun eğmesi sağlanır.”²⁴

Görüldüğü gibi Ali Şeriatî Marksist çözümlemeleri ve formülleri benimsemekte, fakat bunları “Şirk Dini”ne hasretmekte ve – çeşitli örnekler arasında – Şahlık İranı’na da uygulamaktadır. Buna göre İran’da “bazar”la ve yarı feodal toprak düzeniyle bütünleşmiş olan ve ayetullahların, mollaların temsil ettiği din Şirk Dini’dir; ‘kitlelerin afyonu’dur. Bu din yoksul halk kitlelerine karşı “mele ve mütrefin”in (sömürücü sınıf ve zümrelerin) bir aracıdır.

Bu düşüncelerin İslam geleneğinde benzeri pek görülmeyen bir radikallik içerdiğini söylemeye bilmem gerek var mı? Bununla beraber Ali Şeriatî’yi Batı’da sık sık yapıldığı gibi bir ‘Marksist İslamcı’ saymanın mümkün olamayacağı kanısındayım. İranlı düşünür “Kuran üzerinde araştırma ve inceleme yapmak için çalışma planına ve metoda

22 ay, s. 29.

23 ay, s. 28.

24 ay, s. 28.

ihtiyaç vardır. Bu metod diyalektik metodudur”²⁵ diyorsa da tüm çözümlemelerinde Marx'ı (özellikle maddeciliği dolayısıyla) dışlama çabasıdadır. Şeriatî'ye göre sınıf ayrıcalıklarını, sınıf sömürsünü, ırkçılığı ve bunlarla iç içe yaşayan Şirk Dini'ni Tevhid ortadan kaldıracaktır. Nasıl? Bunun için 1970'lerin İran'ının toplumsal ve siyasal bir çözümlemesi gerekmez miydi?

Bu yıllarda İran'daki korkunç sınıf farkları en basit köylülerin bile bilincinde olduğu bir olguydu. “Mostaz'afin” (yoksullar) ve “mostakbarin” (egemenler, küstahlar) ayırımı, devrim terminolojisinin temel kavramlarıydı. Fakat bu yeterli miydi? Devrimin akışı bunun yeterli olmadığını göstermiştir. Bununla beraber, devrim öncesindeki hareketli günlerde Ali Şeriatî, şiddete dayanan tezlerine rağmen bir yıldız gibi parladı. Ölümünden ve sansürün liberalleşmesinden sonra bazı eserleri bir milyondan fazla tiraj yaptılar. Hatta sonraları Ayetullah Humeyni bile Şeriatî'den mülhem bazı fikirleri sloganlaştırdı.²⁶

Ali Şeriatî “bazar”ın giderek marjinalleşen kesimleri ve öğrenciler arasında etkiliydi ve Halkın Mücahitleri hareketinin fikir babası olmuştur. Aslında 1960'tan beri mevcut olan bu hareket devrime öncülük edecek güce hiçbir zaman ulaşamamıştır. Devrime katılmakla beraber, daha sonra yolları iktidardan ayrılmış ve cefakâr bir muhalefete başlamışlardır. Bugün Avrupa başkentlerinde ilk bakışta Humeynici zannedeceğiniz “çador”lu bazı genç kızlar, Halkın Mücahitleri olarak İran rejimi aleyhine imza topluyorlar.

İran'da devrime katılan güçler arasında Marksistler de vardı. Bunlardan komünist ortodoksiyi temsil eden Tudeh Partisi, Musaddık zamanında epeyce güçlü olmuşsa da, daha sonra Pehlevi iktidarının başlıca hedefi haline gelmiş ve

25 Ali Şeriatî, *Kur'an'a Bakış*, Fecr Yayınevi, s. 27, Ankara, 1992.

26 Y. Richard, *ay*, s. 39. Yazarın belirttiği gibi, bu sloganların temelinde sınıf kavgası gerçeği vardı.

kitlelerden tamamen koparılmıştı. Fakat Marksist fikirler, tüm yasaklara rağmen, özellikle üniversite çevrelerinde çeşitli biçimlerde (Maocu, Troçkist, Üçüncü Dünyacı vb.) ajitasyonlarda bulunuyorlardı. Biraz sonra değineceğim gibi, devrimden sonra bunlar kolayca provokasyon tuzaklarına düşürülmüşlerdir.

Toplumsal düzeni değiştirebilecek potansiyeli taşıyan güç ve örgütlerin yokluğunda, muhalefete ilk aşamada Mehdi Bazargan'ın temsil ettiği Musaddıkçı liberal milliyetçiler ya da Şapur Bahtiyar'ın simgelediği laik sosyal demokratlar öncülük etmişlerdir. Fakat 1978 başlarından itibaren din adamları başkaldırma hareketinin liderliğini almışlar ve birleşmeden doğan gücün bilincine varmışlardır.

1978 Ramazanından (Ağustos-Eylül) itibaren her cuma namazından sonra yapılan gösteriler Şah'a iktidarının temelsizliğini göstermiş, ABD'nin de telkini ile kurduğu reformist hükümet (Ş. Bahtiyar, Ocak 1979) tutunamamış ve 11 Şubat 1979'da Humeyni'nin tayin ettiği Mehdi Bazargan ilk “devrimci hükümet”i kurmuştur.

Devrim ve Karşıdevrim

Yirminci yüzyılın en ilginç olaylarından biri olan İran Devrimi tüm dünyanın dikkatlerini üzerine çekmişti. Gecikmiş bir Fransız Devrimi'ne gözleriyle tanık olmak ve onu yaşamak isteyen binden fazla gazeteci ve sosyolog Tahran'da toplanmıştı. Hatta Fransız filozofu Michel Foucault bile, geleneksel şemaların dışında, “ruhani” bir devrimi gazeteci kimliğiyle izlemeye gelmişti. Foucault fikirlerin, hayatın akışı içinde doğuşuna ve bir güç halini alışına tanık olmak istiyordu. Bu bağlamda, bir gazeteci dostuna söylediği gibi “olayların ve fikirlerin buluşma noktasında entelektüellerle gazeteciler işbirliği yapacaklardı.”²⁷

İran Devrimi, tüm devrimler gibi, başlangıçta belli bir iktidar boşluğu yarattı. Bu boşluğu doğal bir gelişimin ürünü olan ‘ihtilal şuraları’, ‘ihtilal komiteleri’ doldurdular. Tahran ve diğer büyük şehirlerde bunlar daha çok laik bir espri içinde kuruldular. Küçük şehirlerde ise komiteleri din adamları örgütlediler.²⁸ Fakat bunların hepsi devrimin “Rehber”i Humeyni'nin başkanlığındaki Devrim Konseyi'ne bağlandılar.

M. Bazargan hükümeti, Batı'ya açık bir politika izliyordu. Demokratik bir anayasa için bir uzmanlar meclisi kurmuştu. Ne var ki, artık Kum şehrine yerleşmiş bulunan gerçek iktidar tarafından dikkatle izleniyordu. Düğümler bir dış politika skandalı ile koptu. Şah'ın hastaneye yatırılmak üzere Washington'a kabulü mollaları çok kızdırmıştı. Bazargan, bir Cezayir seyahatinde, Carter'ın danışmanı Zbigniew Brzezinski'nin elini herkesin önünde sıkınca kıyamet koptu. Daha sonra Devrim Muhafızları' nı (pasdaran) oluşturacak Müslüman öğrenciler, Humeyni'nin yeşil ışığıyla ABD elçiliğini işgal ettiler ve elliden fazla diplomatı rehin aldılar. Bu olay (Kasım 1979) aynı zamanda Bazargan hükümetinin sonu oldu. Bu arada 1979 Anayasası kabul edildi ve 1980 başında, Fransa'da Ayetullah Humeyni'nin en yakınlarından biri olan Beni Sadr “İslami Cumhuriyet”in ilk cumhurbaşkanı seçildi.

1979 Anayasası'na Humeyni'nin “Velayet-i Fakih” ilkesi egemen olmuştu. Bakanlarından bir kısmı kravat taşıyan Bazargan buna karşı çıkmıştı. Hazırlığına katıldığı halde Beni Sadr da sonunda bu anayasayı imzalamamıştı. 1979 Anayasası Humeyni'ye göre biçilmiş bir kaftan gibiydi.

27 Daha sonra Foucault'nun ne kadar düş kırıklığına uğradığını biliyoruz. Bkz. Didier Eribon, *Michel Foucault*, Flammarion, s. 298-309, Paris, 1991. (Foucault'nun aktarılan sözleri *Corriera della Sera*'nın 12 Kasım 1978 tarihli sayısında çıkmıştır.)

28 Farhad Khosrokhavar, “Le comité dans la révolution iranienne”, *Peuples Méditerranéens*, sayı 9, 1979.

İslami Devrim'in Rehberi

Ayetullah Ruhullah Humeyni bu yüzyılın başında doğmuş ve geleneksel İslami eğitimden sonra Kum şehrinde tasavvuf ve İslam hukuku dersleri vermişti. Bir muhalif olarak kamu hayatında ilk başkaldırısı 1962'de Şah'ın, yüksek ulemanın maddi ve manevi çıkarlarına ters düşen reformlarına karşı olmuştur. Humeyni'nin bundan sonraki hayatının on beş yılı (1964-1979) sürgünde geçmiştir. Katı bir şeriat yanlısı olan Humeyni, İslami rejimle ilgili düşüncelerini 1971'de Irak'ta kaleme aldığı küçük bir eserde ifade etmişti.

Humeyni bu eserinin hemen girişinde Batı'nın, gerçek hakikat ve adalet dini olan İslam'ı nasıl yozlaştırdığını anlatır.²⁹ Aslında İslamda “bireylerin hayatını doğuştan mezara kadar düzenleyen kanunlar vardır.”³⁰ Bu fikri, daha açık bir biçimde, Humeyni şöyle ifade etmiştir: “Elli ciltlik bir İslam geleneğinden (tüm şer'i hükümler kastediliyor – T.T.), ancak üç dört tanesi duadan ya da insanın Allah'a karşı görevlerinden, birkaçı da ahlaktan bahseder; geriye kalanların tümü toplum, iktisat, hukuk, siyaset ve devletle ilgilidir.”³¹ Ve “İslam hukuku ilerici, mükemmeli arayan ve evrensel niteliktedir.”³²

Daha sonra İslami hükümet yöntemini inceleyen Humeyni, “bunun ne despotik ne de mutlakiyetçi olacağını; yöneticilerin, Kuran ve sünnette tarif edilmiş (şartların) bütününe uyma anlamında anayasal olacağını”³³ açıklamıştır. İslam'da tek kanun koyucu Allah'tır ve ikinci planda kalan yürütme erkini temsil edenler, görevlerini, ancak bu konuda peygamber ve imamın yetkilerine sahip fakihle-

29 Khomeyni, *Pour un gouvernement islamique*, s. 12, Paris, 1979.

30 ay, s. 23.

31 ay, s. 12.

32 ay, s. 13.

33 ay, s. 43.

rin velayetinde yerine getirirler. Humeyni, Peygamber'in kendisinin de hayattayken bu hükümleri icra ettiğini belirtiyor: “Peygamber bu kanunları bizzat uyguluyordu: Hırsızların ellerini kesiyordu, cezaları uyguluyordu, taşılıyordu (recmediyordu).”³⁴

Humeyni, fikirlerini bu katılık içinde – büyük buhran ve gerginlik dönemleri dışında – pek uygulayamamıştır. Bunun iç ve dış nedenleri vardır. İran Devrimi'nin başından itibaren çelişik toplumsal güçlere dayandığını ve dincilerin, Marx'tan etkilenmiş Halkın Mücahitleri ve Marksist aydın ve öğrencilerle (Fedayin-i Halk, Tudeh vb.) birlikte hareket ettiklerini belirtmiştim. İktidar çizgisi de liberal Şapur Bah-tiyar'dan, Halkın Mücahitleri'ne yakınlık duyan Beni Sadr'a doğru seyreden bir yol izlemiştir. Gerçi ‘yürütme erki’ hep kontrol altında tutulmuştur. Fakat iktidar ittifakında komünistlerin bile 1983'e kadar yerlerini koruduklarını unutmayalım. Bu görelî hoşgörü biraz da ayetullahların gücünden ileri gelmektedir. Nitekim Beni Sadr 1981 Haziranında Halkın Mücahitleri'nin lideri Mesut Racavi ile açıkça ittifaka gidince cumhurbaşkanlığından atıldığı gibi memleketini de terk etmek zorunda kalmıştır. Rejimin, iç dayanakları açısından dönüm noktası bu çatışma olmuştur. Halkın Mücahitleri'nin, yenilgiden önce kanlı kavgaya girmeleri ve Hizbullah merkezinin bombalanarak yüzden fazla din adamının -bu arada radikal şeriatçılığın ve ‘devrimin ihracı’ ilkesinin temsilcisi Ayetullah Beheştî'nin- öldürülmeleri, İran'da Humeynîci çizginin iktidar tekeline gerçekleştirmiştir. İran-İrak savaşı da aynı yönde etkiler yapmıştır.

Devrim ve Savaş

İran'daki devrim ve iç çatışmalar, bu ülkeyle derin ihtilafları olan Irak rejimini umutlandırmıştı. Iraklılar İran'da Ku-

zistan'da yaşayan Araplara uzun süredir yatırım yapmışlardı ve onların desteğine güveniyorlardı. Öte yandan Amerikalılar ve kaçan İranlı subaylar da İran ordusunun felce uğradığını ve halkın devrimden bitkin düştüğü tezini yayıyorlardı. Hatta İran yönetici zümresi bile bu kanıdaydı. Fakat bütün bu görüşler temelsiz çıkmış ve İran ordusu her türlü fedakârlığa göğüs gererek savaşmıştır. Bunda İran ordusunun kuruluşundan ve yakın tarihteki işlevinden kaynaklanan nedenler vardır.

İran ordusu ilk kez 1876-77 yıllarında Rus ve Avusturyalı subaylar tarafından eğitime ve modernleştirilmeye başlamıştı. Fakat giderek Rus subaylarının emrindeki Azeri göçmenler ağır basmış ve Avusturyalıların kurmaya çalıştığı “model ordu” gerçekleşmemişti.³⁵ 1898'de yeni Rus askeri heyetleri gelip durumu pekiştirdiler. Birinci Dünya Savaşı ise İran'da İngiliz-Rus nüfuz kavgasına tanık oldu ve kavgayı 1925'te Pehlevi hanedanını tahta çıkaran İngilizler kazandılar. İkinci Dünya Savaşı'nda da tekrarlanan bu senaryodan sonra, Musaddık'ın şahsında şahlanan İran milliyetçiliğini ezen Amerikalılar bu ülkeyi giderek Basra Körfezi'nin jandarması ve rejimin bekçisi haline getirdiler. Öte yandan Şah Rıza Pehlevi'nin reformları sırasında birçok subay yirmi yirmi beş yıllık hizmetlerden sonra ordudan ayrılmış ve iş hayatında, yüksek bürokrasi-de, hatta yargı kurullarında ve üniversitelerde kilit mevki-leri tutarak rejimi askerileştirmişlerdi.³⁶ Bütün bunlar ordunun büyük bir kesiminde eziklik ve suçluluk duygusu yaratmıştı. Irak Savaşı bunlara ilk kez yurtseverliklerini sergileyecekleri bir fırsat yarattı ve bu fırsatı kaçırmadılar.

Oysa elçilikleri işgal edilen ve diplomatları tam 444

35 Bu konuda Beni Sadr'ın çözümlemesini izliyoruz. Bkz. *Quelle révolution pour l'Iran?*, Paris 1980 ve “La révolution iranienne l'identité et le développement”, *Peuples Méditerranéens*, sayı 16, 1981.

36 Paul Vieille, “Transformations des rapports sociaux et révolution en Iran”, *Peuples Méditerranéens*, sayı 8, 1979.

gün eziyete uğrayan Amerikalılar, karşılaştıkları tatsız sürprize rağmen serinkanlılıklarını kaybetmemişler ve intikam senaryoları geliştirmemişlerdi. Beni Sadr, ABD Elçiliği'nde ele geçirilen bir belgede bu senaryoların nasıl formüle edildiğini bizzat Amerikan Elçisi'nin ağzından naklediyor: "Bir tedrici çöküş ve kargaşaya götürebilecek en az iki senaryoya sahibim. Birincisi bölgesel ve etnik başkaldırıyla merkeze bağlı güçlerin kısıktılmalarıdır. Eğer bu güçler uygun bir biçimde kullanılırsa petrol bölgelerinin bloke edilmeleri ve kapanmaları sağlanabilir. Geleneksel ekonomi çöker ve kitleler hiçbir şeye yaramayan dini liderlere karşı, milliyetçiliği gözden düşürecek bir biçimde ayaklanırlar. İkinci senaryo öğretim kurumlarında, öğrencilerle öğretim kadroları arasında gerginlikler ve ihtilaflar yaratmaktır. Bu da kurumların uzun süre kapanmasına ve sonuçta büyük şiddet hareketlerine yol açacak genel bir hoşnutsuzluk doğurur."³⁷ Bu senaryolar İran'ı Irak'la savaşa götüren toplumsal çelişkiler içinde başarıyla uygulanmışlardır. Sadece İran'da mı? Türkiye'de 12 Eylül 1980 öncesi ve sonrasını yaşayanlar ve inceleyenler Amerikan elçisinin "senaryo"larının çok daha geniş kapsamlı düşünüldüğünü ve uygulandığını herhalde teslim edeceklerdir.

Sık sık ileri sürüldüğü gibi İran-Irak Savaşı İslami Devrim'in sonu mu olmuş ve giderek İran'ı Batı'ya borçlu, liberalizme açılmaya çalışan, sıradan bir üçüncü dünya ülkesi haline mi getirmiştir? Bugün Anglosakson dünyasında, hatta bazı Arap ülkelerinde İran'la ilgili "felaket" senaryoları oluşturulmaktadır. Bu gelişimi anlatmak bu makalenin çerçevesini çok aşıyor. Fakat İran deneyinden, Türkiye için de düşündürücü olabilecek bazı sonuçlar çıkarmadan önce, İran'ın bugünkü durumuyla ilgili bazı verilere göz atmakta yarar olabilir.

37 A. H. Bani Sadr, "L'Ambassade impériale et la révolution", *Peuples Méditerranéens*, sayı 29, 1984.

İran 1988'de ülke ekonomisini tahrip eden savaştan çıktıktan sonra, 1989'da Haşimi Rafsancani'nin cumhurbaşkanlığına seçilmesiyle Batı'ya açılma politikasına yönelmişti. Fakat bu kolay, hatta mümkün müydü? Ayrıca daha önce en katı köktendinci politikaların uygulayıcısı olan Rafsancani'nin liberalizmi nasıl bir liberalizmdi? Buna karşılık Humeyni'den “devrimin rehberliği” işlevini devralan Ali Hameney “devrimci” bir politikayı mı yürütmek istemekteydi? Rafsancani'ye Şubat ayında kimler suikast düzenlemişlerdi? Ve bu, *The Economist*'in yazdığı gibi, Hameyney'in yıldızını mı parlatmıştı?³⁸ Yoksa ortaya bir lider boşluğu çıkmış ve bir askeri darbenin ortamı mı hazırlanmıştı? Bütün bu sorular -yer yer art niyetli bir biçimde- İran'la ilgili olarak gündeme getirilmektedir. Örneğin Mısır Dışişleri Bakanlığı'nın 1992 sonlarında Tahran'daki bir diplomatına hazırlattığı bir rapora bakalım. Bu rapora göre, ülkenin yeniden inşası için 100 milyar dolara ihtiyacı olan rejim, giderek derinleşen iktisadi kriz içinde “infilak edecek” ve “Kürtler, Azeriler, Türkmenler ve Araplar arasındaki ayrılıkçı eğilimler güçlenerek” ülke “beş on yıl içinde” parçalanacaktır.³⁹ Oysa Planhol'a göre on dört yıllık İslami rejimden sonra etnik duyguların canlanmasına rağmen, İran'da İslam ulusötesi (transnational) birleştirici bir rol oynamıştır. De Planhol şunları yazıyor: “En azından aydın gençlik arasında İranlı Türkler bugün kolayca fark edilen etnik bir gurur ve kültürel özgürlük arzusunu pek gizlememektedirler.”⁴⁰ Fakat bu arzu ayrılıkçılık değil, federal bir yapı özlemidir. Yazar şu ilginç gözlemleri de ekliyor: “Paradoksal olarak, İslami Cumhuriyet'in kuruluşu ile kırsal alanlarda köylü kökenli, fakat şehirli, geniş ölçüde modern kültürden nasibini almış, laik ‘entelektüel’ler (öğrenci

38 *The Economist*, 12-18 Şubat 1994.

39 Thierry Lalevé, “L'Iran en voie d'implosion?”, *Arabies*, sayı 74, Şubat 1994. Raporu hazırlayan Mısır Maslahatgüzarı Ahmet Namık'tır.

40 X. de Planhol, ay, s. 514.

ve eski öğrenciler) nüfuzlarını, köy cemaatlerinde marjinalleşmiş din adamları aleyhine yaymışlardır.”⁴¹ Böylece ulusötesi bir işlevle, İslam ulusal ve birleştirici bir rol oynamıştır. X. de Planhol bu noktada hem “Ne kadar zaman için?” diye soruyor, hem de sürecin “geri dönüşsüz” gibi görüldüğünü söylüyor. Çağdaş İran hakkında konuşmak ne kadar zor! Bir de şu var: Tüm yeniden yapılanma ihtiyaçlarına rağmen İran son yıllarda büyük bir hızla silahlanmaktadır. Tahran, devrimci değil, fakat emperyalist amaçlarla, Ortadoğu’da ve Orta Asya cumhuriyetlerinde bir nüfuz sahası kurmak istemektedir. Bazı değerlendirmelere göre bu amaçla 50 milyar dolar öngörülürken, harcamalar 13 milyarı geçmiştir. Rafsancani’nin 1992 Eylül’ünde yaptığı Pekin seyahatinden sonra Çin de bu politikayı desteklemektedir. Mısırlı diplomatın değerlendirmesine göre 1996-97’de tamamlanması gereken bir nükleer program için yüzlerce (eski Doğu) Alman, Rus ve Rumen çalışmaktadır. İran rejimi kendini korumak için yayılmak, yayılmak için de savaş göze almak zorunda mıdır? Kime, kimlere karşı? Bu soruyu sormak herhalde hakkımızdır.

İran: Bilanço ve Perspektif

1970’lerde uluslararası kapitalizmin buhranı bir polis rejimi altında yaşayan ve toplumsal dengesizlikler içinde bulunan İran’ı temellerinden sarstı. Aslında bir zenginlik kaynağı olan petrol gelirleri, sınıflar arasındaki uçurumu daha da derinleştirerek bir devrim ortamı yarattı. İran Devrimi tam bir sınıf kavgası tabanı üzerinde cereyan etti. Bir yanda ‘ezilenler’ (mostaz’afin) öte yanda da ‘ezenler’ (mostakbarin) vardı. Fakat “ezilenler” çeşitli kategorilerden oluşuyorlardı ve Fransız Devrimi’nin “donsuzlar”ının (sans culottes) yanı sıra “bazar”ın marjinalleşme eğilimindeki

41 ay, s. 591.

ulusal kesimi ve büyük toprak sahipleri de bu kampta yer alıyorlardı. Bu bağlamda din, egemen zümreye (hanedan, ordu, yüksek bürokrasi) karşı bir manevi sığınak, bir protesto aracı oluşturuyordu. Devrime öncülük çeşitli aşamalardan geçti ve sonunda katı şeriatçı bir çizgide simgelendi. Devrime dinci sosyalist ve Marksist bir ideolojiyi rehber kılmak isteyen Halkın Mücahitleri ve Tudehçiler -eğer öldürülmedilerse- ülkeden kaçmak zorunda kaldılar. Bu süreçte din de işlev değiştirdi ve ruhban sınıfı, eski egemen sınıfın yerini alırken -hatta Şah'ın köylüye dağıttığı topraklar yer yer ağalara iade edilirken- Halife Ömer de halk vicdanında, İranlı sivil toplumlara göre, yeni bir "adil düzen" in imajını oluşturuyordu.⁴² Irak savaşında ise Kerbela' da şehit edilen İmam Hüseyin'in bayrağı dalgalandırılmıştı.

Bir devrim teorisinden ve toplum projesinden yoksun İran yöneticileri ülkenin yeniden yapılanması sorununda tamamen başarısız kaldılar. Bugün 30 milyar dolar civarında tahmin edilen borçlarına, yeni maceralara yol açacak bir silahlanma programının finansman ihtiyaçları ekleniyor. Cefakâr İran halkı öbür dünyayı herhalde kazandı; fakat bu dünyayı kaybettiği kesin değilse bile, bu konuda ciddi kuşku var.

İran deneyi, somut başarısından çok İslam'a getirdiği militan ruh ve dünyaya meydan okuyan iman gücüyle tüm İslam alemini etkiledi. Emperyalizmle bütünleşmiş Suudi Arabistan'ın karşısında yeni bir ruh ve onurlu bir kimlik arayan Müslümanlara bir "model" oluşturdu. Bu model kapitalizmin rasyonalizmini toplumun her kesimine benimsetmiş ABD'yi pek ürkütmedi. Veya o kadar az ürküttü ki Amerikalılar Irak'ı İran'a saldırttıktan sonra, İran'a da silah satmaktan (İrangate) geri kalmadılar. Fakat, yakın tarih gösteriyor ki Amerikalılar da birçok önemli uluslararası

42 Djafar Attari, "Transformation de la religiosité populaire iranienne", *Peuples Méditerranéens*, s. 34, 1986.

sorunda büyük hatalar yapmışlardır. Bugün İran'da ilk hızını kaybetmiş olsa bile, bu ülkenin harekete geçirdiği köktendincilik, birçok ülkede giderek güç kazanıyor. Ve tüm dünya Cezayir'deki gelişmeleri ilgi ve endişeyle (kimileri de umutla) izliyor. Din politika haline gelince, mezhep farkları önemini yitiriyor ve kutsal değerlerin ülkelere göre özgül nitelikteki konumlarına rağmen, genel planda benzerlikler ortaya çıkıyor. Cezayir İranlaşıyor mu? Türkiye -belki de- Cezayirleşmeden önce!

Cezayir'de Neler Oluyor?

Cezayir'in gelişim çizgisi İran'dan çok farklıdır. İran yüzyıllar süren bir bağımsızlıktan sonra emperyalizmin jandarması konumuna düşerken, Cezayir yine yüzyıllar süren bir sömürge statüsünden, tüm dünyanın -Türkiye hariç!- saygısını kazanan bir kurtuluş savaşıyla bağımsızlığa kavuşmuştu. Fransız sömürgeciliğine son veren tarih de (1962) Cezayir devrimcileri için ayrı bir şans teşkil ediyordu. Bu dönemde emperyalist metropollerle Üçüncü Dünya arasındaki çelişki, yumuşama (Détente) dönemine giren kapitalizm-sosyalizm çelişkilerinin önüne çıkmıştı. Daha sonraki gelişmeler, bu kutuplaşmanın yapay olduğunu göstermiştir. Fakat, özellikle 1970'lerde, Cezayir, Sovyetler'den esinlenen "kapitalist olmayan kalkınma yolu"yla Üçüncü Dünya'nın en çok sözü geçen liderlerinden biri oldu. O dönemin resmi terimiyle "sanayileştiren sanayi teşebbüsleri" kurarak çok geniş ölçüde kamu mülkiyetinde bir sektör yarattı. 1972'den itibaren de İran'dakinden daha köklü bir toprak reformuna ve buna paralel yeni bir idari yapılanmaya girişti.⁴³ Devlet topraklarından, vakıf arazilerinden ve özel büyük çiftliklerden 2 milyon hektara yakın arazi köylü ailelere dağıtıldı.

43 Bu konuda Bkz. de Planhol, ay, s. 404-454.

Petrol gelirleriyle finanse edilen sanayileşme ise başkent başta olmak üzere sahil şehirlerinde önemli bir nüfus birikimine yol açtı. 1954'te nüfusun sadece % 18'i 5.000' den fazla nüfuslu birimlerde yaşarken, 1980'de bu oran % 44'e çıktı ve günümüzde % 50'yi aşmış bulunuyor. Buna karşılık Milli Selamet Cephesi'nin bürokratik sosyalizmi, popülist devrimciliğiyle giderek yozlaştı ve FLN halktan kopuk ve iç hesaplaşmalar içinde bir cunta yönetimine dönüştü.⁴⁴ Böyle bir rejim, sömürgelikten yeni kurtulmuş bir halkı uluslaştırmak (Araplaştırmak) görevinde de yetersiz kaldı. Seçkinleri önemli bir ölçüde Fransızlaşmış bir halkın, ulusal kimliğini kazanması Arapça eğitimden geçiyor, bu ise bir yandan da nüfusun % 20 kadarını teşkil eden Berberiler açısından yeni bir sorun doğuruyordu. Aslında Berberiler, Kabil yaylalarında yerleşik bir hayat sürmekle beraber ülkenin her tarafına dağılmışlardı. Bu yüzden bir "Berberi halkı" olmakla beraber, "Özerk ve yapısal bir kalkınmaya temel oluşturacak bir Berberi bölgesi"⁴⁵ yoktu. Bu yüzden Berberi talepleri de, kendi kimliklerini reddeden merkezi idareye karşı kültürel haklar ve eşitlik özlemi planında somutlaşıyordu. 1980' de patlak veren ve Cezayir rejimini sarsan Kabil ayaklanması Planhol'a göre daha çok bölgesel bir köylü hoşnutsuzluğuuydu.⁴⁶

Berberiler, bizdeki Kürtlerin sorunlarına benzer sorunlarla karşı karşıyaydılar. Aradaki önemli fark, Türkiye Kürtlerinin önemli bir bölümünün, son seçimlerin de gösterdiği gibi, dinci özelemler içinde bulunmalarına karşılık, Berberilerin Cezayir'de bir laiklik adacığı oluşturmalarıdır. Nitekim 1988'de rejim, kendini popüler kılmak amacıyla, çok partili sistemi (aslında, Duverger'nin deyimiyle bir

44 Muhammed Harbi, *Aux origines du FLN – Le populisme révolutionnaire en Algérie*, Paris, 1975.

45 X. de Planhol, ay, s. 454.

46 ay, s. 454.

“egemen parti” sistemi) kurma kararı alınca Berberilerin çoğu, lideri de Berberi olan (Ait Ahmet) Sosyalist Güçler Partisi'nde birleştiler. Bu durum aradaki farkın niteliğini ortaya koyduğu gibi, Türkiye'de Kemalizm adına uygulanan politikanın çelişkilerini de sergiliyor.

Cezayirli yöneticileri çoğulcu bir rejim aramaya, aslında, 1986'dan sonra giderek derinleşen iktisadi kriz sevk etmişti. 1970'lerin başından itibaren 10 milyar doları bulan yıllık petrol gelirleri, kurulan ağır sanayi ve toprak reformunun büyük şehirlere sürüklediği yoksullara doğrudan bir çıkar sağlamıyordu. Bu yüzden tüketim maddeleri destekleme fiyatlarıyla satılıyordu. 1982-1983'te petrol fiyatları düşünce Cezayir hızla borçlanmaya başladı. 1986'da 19 milyar doları bulan borcun yıllık taksitleri, faizleriyle birlikte ihracatlarının yarısını tutuyordu. Şadli rejimi, IMF ile kooperasyonu ve borçların yeniden dönemlenmesini “Üçüncü Dünya” liderliğine özgü bir gurur içinde reddetti ve zorunlu olarak tüketimi destekleme politikasından vazgeçti. Kriz giderek derinleşti ve sonuç 1988 ayaklanmaları oldu. İki yüzden fazla insanın hayatına mal olan bu ayaklanmalar FLN diktasının da bir bakıma sonu sayılabilirdi. Anayasa değişikliği ve seçimlere gidiş bu ortamda başladı. Bu dönüşüm, Fransız sosyoloğu Alain Touraine'e göre “Üçüncü Dünyacılığın da sonu”⁴⁷ idi.

Her şeye rağmen FLN liderleri seçimi kaybedeceklerini pek akıllarından geçirmiyorlardı. Fakat yeni kurulan partiler, aralarındaki ideolojik farklara rağmen, iktidara karşı birleştiler. İslami Selamet Cephesi, Demokrasi ve Kültür için Birleşme ve Sosyalist Güçler Cephesi örgütlerinden oluşan muhalefet bir bakıma İran'da Şah rejimine karşı birleşen cephenin çelişkilerini içeriyordu. Bunlardan İslami Selamet Cephesi'nin giderek güçlenmesinin çeşitli nedenleri vardır.

Aslında FLN rejimi, siyaseti İslamcılardan önce dini bir renge büründürmüştü. Bunun hikayesi, kısaca şöyledir: Cezayir Fransız yönetiminde iken camilerde vaazların siyasi olmasına izin verilmiyordu. Bu kontrolü 1962'den sonra yeni rejim de Diyanet Bakanlığı aracılığıyla sürdürdü. Ne var ki 1972'de Bumediye'nin, aslında kendisi laik esprili olmasına rağmen, Cuma vaazlarının toprak reformunun propagandası için kullanılmasını emretti. Elbette Cezayir'de köktendinci akımın hızla gelişmesini bu karara bağlayamayız. Fakat FLN'nin çaresizlik içinde büyücü çıkarları ürettiğini de not etmeden geçemeyiz.

1988 ayaklanmaları toplumsal patlamalardı ve İran-İrak savaşının bittiği, İran'ın İslam dünyasında etkisinin azaldığı bir tarihe rastlamıştı. Aslında Cezayirli İslamcılar (FIS) giderek artan bir biçimde Suudi Arabistan'ı örnek almaya başlamışlardı. Oysa aynı yıl, başka bir köktendinci rejim çöküyor ve Pakistan'da Benazir Butto iktidara geliyordu. Butto, Ziya'ül Hak'ın şer'i mahkemelerini "kaba bir diktatörlüğün mahkemeleri"⁴⁸ olarak niteler ve İslamın gerçek mesajının "hoşgörü, barış, kardeşlik" olduğunu söylerken, Ali Şeriatî'nin "halkın afyonu" olarak gördüğü Şirk Dini'nden mi yakınıyordu?

Cezayir'de bu anda tersine bir akıntı başlamıştı ve bu gelişim 1990 Haziranında FIS'in yerel seçimleri kazanmasıyla noktalandı. Bu beklenmedik sonuç laikler arasında bir sürü tepkiye (ve hile iddialarına) neden olduysa da bir panik yaratmadı. Fakat 1991 Aralıkta genel seçimlerin ilk turunda yine FIS, oyların % 48'ini alarak sandalyelerin 188'ini kazanıp, ikinci tur için de mutlak çoğunluğu garantileyince işin rengi değişti.⁴⁹ Aslında FIS'in oylarında bir gerileme vardı. İslami Selamet Cephesi 1990'da kazan-

48 *Le Nouvel Observateur*, 1-7 Aralık 1988, B. Butto ile söyleşiden.

49 Bu seçimlerle ilgili olarak verdiğimiz rakamlar Cezayir Anayasa Konseyi'nin ilan ettiği kesin sonuçlardır. Bkz. *Le Monde*, 28 Aralık 1991.

dığı belediyelerde çok başarılı olamamış, yolsuzluk söylentileri yayılmıştı.⁵⁰ Ayrıca ultraliberal bir politikadan yana olan FIS'liler önemli Suudi kaynaklarından yararlanmışlar ve camilerin çevresi karaborsa merkezleri haline gelmişti.⁵¹ Bunlar genel seçimlerde etkisini gösterdi ve FIS'in oy oranı % 54'ten % 48'e düştü. İki seçim arasında FIS mutlak olarak da bir milyondan fazla oy kaybetmişti. (4.331 bine karşı, 3.260 bin) Buna eklenecek bir nokta da genel seçimlere seçmenlerin % 41'inin (beş milyon kadar seçmenin) katılmamış olmasıydı. Bu durumda FIS'in büyük bir zafer olarak ilan ettiği seçimlerde aldığı oylar seçmen sayısının dörtte birinden de azdı. Yine de sonuçlar tüm İslamcı dünyada büyük bir sevinç yarattı ve Suudi Arabistanlılar, Mısır'da Müslüman Kardeşler ve Pakistan'da Cemaat'ül İslami bayram yaptılar. Cezayir'de ise bir önceki seçimlerdeki endişe bu kez paniğe dönüştü. Seçimlerin ikinci turundan önce Anayasa Mahkemesi'ne, parti ve adaylardan 341 (174'ü FLN'den) adet seçim sonuçlarını iptal davası açıldı.⁵² Böyle bir ortamda Yüksek Güvenlik Konseyi Şadli'yi istifaya zorladıktan sonra, ittifakla aldığı bir kararla seçim sonuçlarını iptal etti ve FIS liderlerini tutukladı.⁵³

Cezayir'de seçimlerin iptali ülkeye huzur getirmedi. Tam tersine memleketi artan bir terör ve gizli bir iç savaş ortamına soktu. Karar ülkeyle özel ilişkileri olan Fransız demokratları arasında da burukluk yarattı. İltica dalgasından korkup da sevinenler ise duygularını belli etmediler. Fransa'dan seçimlerin iptaline en sert tepki ırkçılardan ve Arap düşmanlarından geldi. Le Pen'in aşırı sağcı Ulusal Cephesi, FIS'çilerin zaferine çok sevinmiş ve ırkçı *Minute*

50 *Le Monde*, 1 Ocak 1992.

51 Ramdane Redjala, Collège de France'da profesör, "Le Coran et les dollars", *Le Nouvel Observateur*, 2-8 Ocak 1992.

52 *Le Monde*, 5-6 Ocak 1992.

53 *Le Monde*, 14 Ocak 1992.

gazetesi seçimlerden önce “FIS, tek oy bile kaybetmemelidir... FIS sayesinde Cezayirliler giderek daha az Fransızlara ve daha çok Araplara benzeyecekler”⁵⁴ diye yazmıştı.

Aslında iptal kararında FIS'lilerin bazı davranışlarının da kışkırtıcı rolü olmuştu. Bir kısım liderleri demokrasiye sadık kalmayacaklarını, kendi doktrinleri olan “teodemokrasi”yi uygulayacaklarını açıkça söylemişti: “Bir kez iktidara gelince yürürlüğe koyacağımız Şeriat ve teodemokrasi veri haline gelecekler. İnsan İslam'a imanını yenilemez ya da oylamaz.”⁵⁵ Ayrıca birçok FIS temsilcisi Şeriat'ı Suudi Arabistan'da olduğu gibi (hırsızın elini kesme, recm vb.) uygulayacaklarını söylüyorlardı. En ılımlıların muhakeme tarzı ise şuydu: İktidara gelince hiçbir zora başvurmayacaklar, sadece günahları anlatacaklardı. Böylece başı açık kadınlar kendiliğinden “hicap” örtünecek, alkol alanlar kendiliklerinden içkiden vazgeçeceklerdi.⁵⁶

Bugün Cezayir'de durum nedir? Bugün Cezayir, tüm ülkeye yayılmış 650 kadar silahlı çetenin suikastlerine, sabotajlarına, cinayetlerine sahne oluyor.⁵⁷ 26 milyar dolar dış borçla, % 28.6 oranında devalüasyonla, % 100'ü bulan enflasyonla ve ihracat gelirlerinin % 85'ini dış borç ödemelerine tahsis ederek, IMF kontrolünde istikrar arıyor.⁵⁸ Ülkede son iki yılda 4000'den fazla Cezayirli, 30-40 kadar da yabancı öldürüldü. Fakat bu durumun, bir kısım Batı basınının sunduğu gibi, İslamcı teröristlerin tek taraflı cinayetleri olduğunu sanmak hatalıdır. FLN'nin ve askeri cuntanın hiçbir itibarı kalmamış, kendi içinde de birkaç fraksiyona ayrılmış bir cinayet şebekesi haline gelmiştir. O kadar ki Uluslararası Af Örgütü ve diğer insan hakları dernekleri Cezayir cuntasının cinayet ve işkencelerini açıkla-

54 *Le Monde*, 11 Haziran 1992'deki bir yazıdan aktarıyoruz.

55 *Le Nouvel Observateur*, 2-8 Ocak 1992.

56 *Le Nouvel Observateur*, 2-8 Ocak 1992.

57 Ignacio Ramonet, “Hurlante Algérie”, *Le Monde Diplomatique*, Şubat 1994.

58 *The Economist*, 16-22 Nisan 1994.

yan raporlar düzenlemiştir.⁵⁹ Hatta 1992'de öldürülen Devlet Başkanı Muhammed Budiaf'ın bile askeri klanlardan birinin emri üzerine vurulduğuna inanılmaktadır.⁶⁰ Bir taraftan askeri rejim dolaylı yollarla FIS'çilerle temas ederken, karşılıklı cinayetler de sürmekte; İslamcı cephede de Silahlı İslam Hareketi, Silahlı İslam Grubu gibi fraksiyonlar şiddetten başka yol tanımamaktadırlar. Böylece, Cezayirli düşünür Muhammed Harbi'nin deyimiyle “demokratsız bir demokrasinin trajedisi”⁶¹ kıyasıyla bir çatışma ortamında sahnelenmektedir. Büyük bir halk kitlesi ise, bu çatışmanın rehini ve kurbanı durumunda kalmaktadır. I. Ramonet bu bağlamda, bizleri yakından ilgilendiren bir gözlemde bulunuyor: “İktidardaki cunta ve ona bağlı ayrıcalıklı insanlar topluluğuyla İslamcı galaksi arasında sıkışmış kalmış önemli bir halk kesimi laik bir demokrasinin özlemini duyuyor. Cezayirli bir Mustafa Kemal'in hayalini kuruyor ve onu, İslamcı hareketi acımasızca durdursun diye (boşu boşuna) askeri hiyerarşi içinde arıyor.”⁶²

Yine Türkiye'ye Dönelim

İran ve Cezayir konusunda anlattıklarımın sonra bazı okuyucularım “bunların Türkiye ile ne ilgisi var?” diye düşünebilirler. Gerçekten arada önemli farklar vardır. Türkiye Cumhuriyeti'nin laiklik ilkesi, artık halkın büyük bir kesimi için, İslamcılarının dediği gibi bir “tahakküm aracı” olmaktan çıkmış, bir gelenek, bir yaşam tarzı haline gelmiştir. Bununla beraber, İran ve Cezayir örneklerinin gösterdiği gibi, dini toplumsal düzene egemen kılan (veya kılma eğilimi gösteren) gelişimlerin kökeninde sınıf ayrılık-

59 *International Herald Tribune*, 25 Ocak 1994.

60 *International Herald Tribune*, 5 Nisan 1994.

61 M. Harbi, “La tragédie d'une démocratie sans démocrates”, *Le Monde*, 13 Nisan 1994.

62 I. Ramonet, a.y., *Le Monde Diplomatique*, Şubat 1994.

larını derinleştiren bir iktisadi kriz vardır. Böyle durumlarda dinin siyasileşmesine tanık oluyoruz. Bu kriz halen Türkiye'de de yaşanıyor ve sonuçları siyasal hayatımızda kendini göstermeye başladı.

A. de Toqueville'e göre Fransız Devrimi'nde siyaset, din giysileriyle somutlaşmıştı. Muhafazakâr düşünür “Tüm tarih sayfalarını karıştırınız, bu nitelikte tek bir siyasal devrime rastlamayacaksınız. Bunu sadece bazı dini devrimlerde bulabilirsiniz”⁶³ diyordu. Kendisine göre Fransız Devrimi, “İslamiyet gibi, yeryüzünün her tarafına şehitlerini, havarilerini ve askerlerini gönderen”⁶⁴ yeni bir din olmuştu. İran Devrimi'nde bu durumun tam tersi yaşanmıştır. Fakat sonuçları, Aydınlanma ilkelerine dayanan Fransız Devrimi'nde olduğu gibi kalıcı olacağına benzememektedir. İslam dünyasını iyi tanıyan oryantalist B. Lewis'e göre, er geç “bir general ulusal birliği yeniden kurmak için ordusuyla Tahran'a gelebilecek; belki de İslami devrim böyle bitecek”tir.⁶⁵ Bu konuda farklı düşüncelerin de olduğunu biliyoruz. Fakat hâkim kanı “siyasal İslam'ın iflâsı” yönündedir. Ne var ki tarihten (ya da benzer ülkelerin tarihinden) “ibret alma” diye bir fenomeni -özellikle Türkiye gibi yönetilen bir ülkede- hiç beklememek gerekiyor. Kriz içinde siyasallaşan bir İslamcı akım Türkiye'de de iktidara gelebilir ve buna gösterilen tepkiler bağlamında, Türkiye de Cezayirleşebilir. Burada tartışılması gereken, tarihi birikimimiz ve özgüllüğümüz çerçevesinde, İslamcı bir partinin *neleri yapabileceği* ve *neleri yapamayacağı* olmalıdır.

İslam dünyasında ülkeleri hukuki yapıları açısından üç kategoride ele alabiliriz. Bunlardan Türkiye ve Arnavutluk, hukuki sistemleri tamamen laikleşmiş olan ilk katego-

63 A. de Tocqueville, *L'Ancien régime et la révolution*, s. 87, Paris, 1952.

64 ay, s. 89.

65 B. Lewis'le söyleşi, *Le Monde*, 16 Kasım 1993. Olivier Roy'un bu tezi genelleştiren görüşleri için Bkz. *Siyasal İslamın İflâsı*, Metis Yayınları, İstanbul 1994.

riyi oluşturunuyorlar. İran, Suudi Arabistan ve Libya gibi ülkelerde ise özel hukuk tamamen, kamu hukuku da kısmen şeriatla dayanmaktadır. Diğer Müslüman ülkelerde şer'i ve laik hukuk değişen ölçülerde bütünleşmiş bir şekilde uygulanıyor. Bu çerçevede Türkiye'de laik hukuk sistemimizin İslamcılar tarafından hangi açılardan sorgulandığını tartışabiliriz.

Aslında laiklik, felsefi ve hukuki olmak üzere iki açıdan değerlendirilebilir. Fakat ne yazık ki Osmanlılardan gelen ve kökeni Fatih Sultan Mehmet zamanına, Hocazade'nin İbn Rüşd'e karşı yazdığı *Tahayut*'una kadar uzanan bir gelenek, felsefeyi kültür geleneğimizin dışına itmiştir. Meşrutiyet'ten sonra fikir hayatımızda felsefeyi İslami tefekkür çerçevesinde canlandırma gayretleri görülmüşse de bunlar egemen olamamışlardır. Bu eğilim, Muhammed İkbal gibi önemli istisnalara rağmen, İslam dünyasının tümü için geçerlidir. Ayrıca, Türkiye'de İslam aleminden yapılan çevirilerde, dinden felsefenin “temizlenmesi” gerektiğini düşünen yazarlar yeğlenir görünüyor. Örneğin Pakistan'da Cemaat-i İslami'nin Kurucusu Ebül Ala Mevdudi, İslamda “ihya” hareketlerinin tarihi referansları olarak hep felsefeye karşı düşünürleri seçmektedir.⁶⁶ Aslında ayrı bir inceleme-nin konusu olacak bu önemli soruna burada işaret etmekle yetiniyorum.

Türkiye'de İslamcılık önce bir rejim sorunu olarak, daha somut bir ifadeyle Refah Partisi'nin demokrasiye karşı tutumundaki belirsizlikle zihinleri kurcalıyor. Bu konuda yine Mevdudi'den kaynaklanan “teodemokrasi” spekülasyonları ya da Ali Bulaç'ın Medine Vesikası'na dayandırmaya çalıştığı demokrasi arayışlarının uygulanma şansları var mıdır?⁶⁷ Hiç sanmıyoruz. Türkiye'de laikliğe karşı akımlar

66 Mevdudi, *İslam'da İhya Hareketleri*, Pınar Yayınları, s. 75-106, İstanbul, 1986. Esere felsefe düşmanlığı hâkimdir.

67 Refah Partisi ve teodemokrasi için Bkz. Ruşen Çakır, *Ne Şeriat Ne Demokrasi*, Metis Yayınları, s. 123-130, İstanbul, 1994. Cezayirli Malik Binnebi ise

en yoğun bir biçimde özel hukuku, hatta daha da dar kapsamlı olarak aile hukukunu ve kadının statüsünü hedef almaktadır. Türkiye bu konuda İslam dünyasında en ileri konumda olup, kadını hukuken erkekle eşit statüye kavuşturmuştur. Türkiye'nin dışında aile hukuku konusunda en radikal adımları atmış olan Tunus'ta bile kadınlar miras hukukunda erkeklere eşit statüde bulunmuyorlar. Fas'ta ise, kadın, sosyal mevkii ne olursa olsun, kocasının “vesa-yeti” altındadır ve aile işlerinde kocasının imzası olmadan hiçbir şey yapamaz. Görülüyor ki Türkiye'de kadının statüsünü gündeme getiren ve “türban” simgesini çok aşan sorunlar bulunuyor. Refah Partisi bu alanda FIS'in demagogik yöntemini kullanmakta, her şeyi “ikna” suretiyle yapacağını söylemektedir.⁶⁸

Türkiye İslamcılarının çeşitli eğilimlerini sinesinde barındıran Refah Partisi'nin dış politika konusunda da açık ve tutarlı bir tutumu yoktur. Bu konuda, Cezayir gibi, İran'dan çok Suudi Arabistan'a yakınsa da kendisini bir ara şoven milliyetçilerle ittifaka götüren ulusçu tutumu, oportünist söylem ve manevralarına zemin hazırlamaktadır. Nasıl Körfez Savaşı sırasında, Saddam'ı desteklerken Suudi Arabistan Kralı'na da “dayanışma telgrafı” çekmişse⁶⁹ genel olarak Arap alemine tepeden bakan bir tavır içindedir. Örneğin N. Erbakan'ın “Adil Ekonomik Düzen” konusundaki broşüründe belirttiği gibi “Yeniden Büyük Türkiye'yi kur-

“Eğer İslam'da bir demokrasi ananesi mevcutsa bunu, hususiyle bir Anayasa metninde değil ve fakat umumi bir çerçevede, İslami ruhta aramak gereği ortadadır” diyor. Yazara göre bu ruhu “Hülefayı Raşidin devrinde” aramak lazımdır. Bkz. *İslam ve Demokrasi*, Boğaziçi Yayınları, s. 22, İstanbul 1992.

68 Bkz. *Le Nouvel Observateur*, 16-22 Ocak 1992. İran rejimi kadınları aktif hayata sokarak statülerini yükselttiği resmi görüşünü yaymaktadır. Buna karşılık F. Khosrakhovar 1993'te sadece Horasan'da 3600 intihar vakası olduğunu ve bunların 2530'unun kadın olduğunu belirtiyor. 1994 Şubatında da Homa Darabi isimindeki bir kadın, kadın statüsünü protesto amacıyla kendini yakmıştır. Bkz. *Le Monde*, 2 Nisan 1994.

69 Ruşen Çakır, ay, s. 174.

ma” çabaları içinde “Müslüman ülkelerle Ortak Pazar kurularak onların ihtiyaçları Türkiye'den karşılanacak ve böylece Türkiye, çok kısa bir zamanda dünyanın en güçlü ülkelerinden birisi olacaktır.”⁷⁰ Bu söylem İslamcı değil, daha çok milliyetçi, emperyalist -ve de son derece hayalci- bir söylemdir. Bu sorun bizi Refahçı cephenin gerçek emperyalizmle ilişkilerini irdelemeye götürüyor.

İslam dünyasındaki köktendinci akımları yakından izleyen bir Fransız araştırmacı, bir Amerika ziyaretinden sonra şunları söylüyordu: “ABD'de Dışişleri'nde bazı diplomatlar arasında, bazı büyük şirket veya vakıflarda, üniversitelerde mevcut bir fikir akımına göre İslamcı yükseliş kesinlikle kaçınılmaz hale gelmiştir ve Şeriat'ı uygulayarak düzeni sağlayan devletler, güvensizliğin hüküm sürdüğü, turistlerin ve polislerin öldürüldüğü ülkelere göre iş hayatına çok daha elverişli bir durum yaratmaktadırlar.”⁷¹ G. Kepel bu sözleri 1993 Şubatında söylemiştir. Aradan geçen zaman içinde ABD'nin özellikle Cezayir gibi güvensizlik ortamının arttığı bir ülkede İslamcılara yaklaşması dikkat çekicidir. Aynı durum önümüzdeki dönemde Türkiye'de de tekrarlanabilir mi? Refah Partisi'nin Amerikan karşıtı ve genel olarak Batı düşmanı tutumu göz önünde bulundurulursa bunun pek muhtemel olmayacağı düşünülebilir. Fakat aynı Amerikan karşıtı sloganlar Cezayirli FIS'çiler tarafından da bol bol kullanılmaktadır. Oysa 1992 seçimlerinden beri ABD, FIS'i Cezayir petrollerine girmek için bir araç olarak görmektedir.⁷² Batı basınında çıkan bazı haberlere göre B. Clinton yönetimi de FIS'le temas kurma sürecine girmiştir. Aynı şey önümüzdeki yıllarda Türkiye için de söz konusu olabilir. Gerek İran, Cezayir, Mısır gibi ülkelerde, gerekse Türkiye'de İslamcıların kullandığı yoksul ve sömürülenden yana, antiemperyalist söylemin demagojik niteliğini, N. Er-

70 N. Erbakan, *Adil Ekonomik Düzen*, s. 15.

71 Gilles Kepel ile görüşme, *Le Monde*, 16 Şubat 1993.

72 *Le Nouvel Observateur*, 2-8 Ocak 1992.

bakan'ın “adil düzen”inin içi boş bir kalıp olduğunu Amerikalılar çok iyi bilmektedir. Rand Corporation'ın uzmanları ve aynı daldaki Türk bilimadamları senelerdir bu yönde raporlar hazırlamakta, yayınlar yapmaktadırlar. Türkiye'de gerçek ve tutarlı bir antiemperyalizmi yapacak güçler son yirmi yıl içinde sistematik bir şekilde elimine edildikleri için, bu söylem bugün İslamcılarının eline geçmiştir. Fakat bunun sonuçlarını daha şimdiden İran'da görüyoruz. Elbetteki İslamcılarının antiemperyalizminin bütünüyle samimiyetsiz olduğunu söylemiyorum. Burada önemli olan dayanılan toplumsal güçler, siyasal örgütlenme derecesi ve bilinç seviyesidir. Oysa görüyoruz ki İslamcı hareketler tüm ülkelerde yarı feodal toprak düzenine, ağalık ve şeyhlik kurumlarına, küçük tüccar ve esnafa, alt proletarya denen, şehirlere yeni göçmüş işsiz güçsüz yığınlara dayanmaktadır. Türkiye'de de durum böyledir. Bu tutucu güçlere dayanılarak “çağdaş” ve “büyük” bir Türkiye kurulamaz. Bu yüzden Türkiye'nin Cezayirleşmesi süreci bir bakıma zaten başlamıştır. Bunun görelî bir adlandırma olduğunu burada da yineleyelim. Hiçbir ülkenin toplumsal krizi, bir başkasınınınin kopyası olamaz. Fakat benzer nedenlerin benzer sonuçlar doğurduğunu saptamak ve özgül koşulları çözümlemek toplum bilimlerinin konusudur.

Türkiye çevresine çok ilgisiz bir toplumdur. Bu makalede bu yüzden İslamcı hareketin iktidarda olduğu veya iktidara oynadığı bazı ülkelere ait ilginç olacağını sandığım bilgiler verdim. Refahçı hareketin tek bir faydası olabilirse o da yaşadığımız bölgeyi ve tarihi kökenlerimizi daha iyi tanımada tahrik edici bir rol oynaması olacaktır. Fakat tarihi referanslarımızı ve gerçek kimliğimizi, gelişme yönümüzle birlikte ortaya koyacak olanlar, bu konuda tamamen tarafsız ve taklitçi olan Refahçılar arasından herhalde çıkmayacaktır.

Türkiye, Irak ve Ortadoğu: Körfez Savaşı Bitti mi?

1991 yılının ilk iki ayı gerek uluslararası ilişkiler gerekse Türkiye'nin içinde bulunduğu bölge bakımından olağanüstü hareketli geçti. Ülkemizin hassas bir bölgesine komşu olan bir devlet, uluslararası bir savaş alanı oldu.

Dünyadaki yerimizi yeniden sorgulamamıza neden teşkil edecek bu savaştan gerekli dersleri çıkardık mı?

Aslında olayların başlangıcını, 1990 Ağustosunda başında Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesi teşkil etmişti. Petrol rezervleri bakımından dünyanın stratejik bir bölgesini oluşturan bir alandaki bu silahlı gasp olayına kapitalist dünya ilgisiz kalamazdı. Gerçekten olayın yankıları belki beklenebileceğinden üstünde oldu. ABD liderliğinde oluşan bir koalisyon kısa sürede BM organlarını seferber etti; bunlardan – son çare olarak – silahlı müdahaleye de olanak sağlayan kararlar çıkarttı ve bölgedeki 'dost' ülkelerde de dehşet verici bir silah ve asker birikimi yaptı.

Bugün, aradan beş yıl geçtikten sonra, tüm olup bitenleri bildiğimizi söyleyebiliriz. Fakat bu büyük olayı gerektiği gibi çözümleyebildiğimizi, dünyadaki konumumuz açısından Körfez Savaşı'nın anlamını kavradığımızı iddia edebilir miyiz? Son yılların yayın hayatına, politikacıların ve medya temsilcilerinin bu konudaki beyanlarına ve yazdıklarına bakılırsa aslında büyük bir boşlukla karşı karşıya bulunduğumuzu görmek hiç de zor olmayacaktır. Kısaca Körfez Savaşı belleklerimizde pek bir iz bırakmamıştır.

Türkiye, oldum olası dış dünyaya, özellikle yakın çevresine ilgisiz bir toplumdur. Ülkemizde Ortadoğu memleketlerinin dillerini ve sorunlarını bilen uzmanlar yok denecek kadar azdır. Bu konularda da Batılı devletlerin uzmanlarına ve yayınlarına bağımlıyız. Kaldı ki bunlardan bile yeterli derecede yararlandığımızı söyleyemeyiz. Bunun birçok nedeni arasında, özellikle son yıllarda moda haline gelen bir oryantalizm düşmanlığını da sayabiliriz sanıyorum. Gerçekten ülkemizde oryantalist literatür hakkında pek kısıtlı bir bilgi sahibi olan, hatta bazen de hiçbir sarıh fikre sahip bulunmayan birtakım kimseler bile bu konuda rahatlıkla küçültücü sıfatlar kullanabiliyorlar. Bir bütün olarak oryantalizmin objektif bir 'bilim dalı' olduğunu elbette iddia etmiyorum. Bu makalemde de bazı oryantalistlerin, işlerine geldikçe bilimle siyaseti nasıl karıştırdıklarına dair bazı örnekler vereceğim. Konu dışına çıkmamak için kısaca şunu söylemekle yetineyim: Tüm değerlerimizi biçimlendiren milliyetçiliğimizi, tepeden bakıcı emperyal geleneğimizi ve fikir tembelliğimizi mazur gösterecek günah keçileri aramak bizleri bir yere götürmez. Son on beş yıl içinde, önce iki komşumuz sekiz yıl süren kanlı bir savaş yaptı; sonra da bunlardan biri adeta bütün dünyaya meydan okudu ve kolektif bir biçimde cezalandırıldı. Biz ise geleceğimizi yakından ilgilendiren bu olaylara ya dar merkantil çıkarlarımız açısından baktık ya da bunları bizi ilgilendirmeyen, fa-

kat başkalarının çıkarlarının jandarması olarak bulaştırılabileceğimiz tehlikeler olarak gördük. Bugün de, sonuçlarını yaşadığımız halde, sanki bu olaylar cereyan etmemiş gibi davranıyoruz.

Bu yazımda Körfez Savaşı'yla ilgili genel bir değerlendirmeye yapmağa çalışarak bugünle ilgili, fakat geleceğe dönük bazı sorular sormak istiyorum. Bir kısmı sadece Türkiye'de değil dünyada da henüz kesin yanıtlarını bulmamış olan bu sorular, bazı başlıklar altında toplanabilir: Körfez Savaşı neden çıktı? Irak'ın tarihi, ideolojik ve iktisadi dürtüleri nelerdi? Savaş, ABD tarafından senaryosu yazılan ve sahneye konan bir 'komplo' muydu? Çatışma Türkiye'yi hangi açılardan, ne ölçüde ilgilendiriyordu ve Türkiye savaş sırasında çıkarlarına uygun bir politika uyguladı mı? Savaş uluslararası ilişkileri ve Ortadoğu'yu hangi yönde etkiledi?

Bu sorulara en sağlıklı yanıtları tarih verecektir. Fakat tarih de günlük duygu ve düşüncelerimizden, tutumlarımızdan ve değerlendirmelerimizden kaynaklanıyor. Buna karşılık tarihe aktif olarak katılmanın bir yolu da güncel olayları tartışmak, onları doğru bir şekilde yorumlamağa çalışmaktır. Bu genel gözlemlerden sonra, şimdi, sonun başlangıcına, 1991 Ağustosunun ilk günlerine dönelim.

Bir İşgalin Öyküsü

3 Ağustos 1990 sabahı tüm medya organları ve televizyon ekranları bütün dünyaya çok önemli bir olayı duyuruyorlardı: Irak ordusu Kuveyt'i işgal etmiş, bağımsız bir devletin varlığına fiilen son vermişti. Zaten kısa bir süre sonra Irak yöneticileri Kuveyt'i topraklarına ilhak ettiklerini dünyaya ilan ederek işgalin "hukuki" cephesini de tamamladılar. Ashında, % 60'ı yabancı olmak üzere 1,8 milyonluk bir nüfusa, 17.800 kilometrekarelik bir toprak alanına ve

yirmi bin kişilik bir orduya sahip bir şehir devletinin, onun üzerinde tarihi haklar iddia edebilecek durumda bulunan bir devlet tarafından işgali, farklı koşullarda herhalde bu kadar büyük yankılar uyandırmazdı. Fakat hemen herkesin ilk andan itibaren anladığı gibi, bir petrol devi olan bu cüce ülkenin işgali dünyanın enerji dengesini bozacak nitelikteydi. İşgal olupbittisiyle Irak, 97 milyar varillik petrol rezervlerine Kuveyt'in 100 milyar varillik rezervlerini de katıyor ve bölgenin liderliğine adaylığını koyuyordu. Irak'ın askeri gücü göz önünde bulundurulursa, Suudi Arabistan'ın da 258 milyar varillik petrol rezerviyle er geç Irak'ın nüfuzu altına girmesi kaçınılmaz görülüyordu.

Eğer Irak rejiminin niteliği ve başkan Saddam Hüseyin'in kişiliği elverişli olsaydı olaylar belki yine de bu kadar büyümeydi. Fakat sekiz yıllık İran savaşından başarıyla çıkmış olan bu ülke, liderinin öngörülmez davranışlarının da etkisiyle, Batı kapitalizmine güven vermiyordu. Nitekim Fransız *Le Monde* gazetesi olayı “Bağdat Hırsızı”nın “uluslararası bir gangsterlik olayı”¹ olarak nitelerken, herhalde tüm kapitalist dünyanın duygularını yansıtıyordu.

Irak'a göre Kuveyt emperyalizm tarafından tamamen yapay bir şekilde kurulmuştu ve aslında Irak'ı oluşturan üç Osmanlı eyaletinden Basra'nın bir parçasıydı. Zaten Irak, Kuveyt'i hiçbir zaman hukuken tanımamıştı ve daha önce de -1961'de İngiltere Kuveyt'e bağımsızlığını verince- başarısız bir işgal girişiminde bulunmuştu. Bu girişimi önlemek için harekete geçen kuvvetler arasında, İngiliz birliklerinin yanı sıra, Nasır yönetimindeki Mısır'ın ve Arap Birliği'nin askerleri de bulunuyordu. Irak, Saddam yönetiminde de Kuveyt'i ilhak etmek istemiş, hatta 1973'te Irak ordusu ülkenin kuzeyini işgal etmişti. Bu kez de Arap dünyasının baskısı altında çekilmek zorunda kalmıştı. Kuveyt'in görüşünü sergileyen tarihçilerse, bu ülkenin kuruluşundaki

1 *Le Monde*, 3 ve 9 Ağustos 1990 tarihli sayılar.

rastlantıları yadsımamakla beraber, hayli farklı bir yorum getirmişlerdir. Bu kuruluşun öyküsünü kısaca şöyle özetleyebiliriz:

Mithat Paşa Bağdat valiliği sırasında, Vahabi aşiretlerinin ayaklanmasını bastırmak için Suudi Arabistan'a giderken yolda Kuveyt'te konaklamış ve orada Emir el-Sabah ailesi tarafından misafir edilmişti. El-Sabah'ların misafirperverliğinden çok hoşnut kalan ve uygulanan Mithat Paşa, 1871'de Kuveyt'i kaymakamlık, Emir'i de paşa yapmıştı.² Böylece, on sekizinci yüzyılın ortalarından itibaren başına buyruk olan el-Sabah hanedanı, özerklik için hukuki bir temele de kavuşmuştu. 1899'da Kuveyt İngiliz himayesine girdi ve yüzyılın sonlarında İngiliz-Alman nüfuz mücadelesinin alanı haline geldi. Bu mücadelede Almanlar, Osmanlıları birkaç kez Kuveyt'i işgale teşvik ettilerse de bu girişimler başarıya ulaşamadı. Büyük Savaş'ta ise Kuveyt, kendisine vaat edilen bağımsızlık karşılığı, başından itibaren İngiltere'ye sadık kaldı.

Zaferden sonra İngiltere, 1920 Nisan ayında San Remo'da toplanan konferansta, Irak'ı oluşturan üç eyaleti (Bağdat, Basra, Musul) 'manda' sistemi altına almıştı. Fakat Kuveyt Emirliği bu sistemin dışında bırakılmıştı. Ahmet el-Sabah 1921'de iktidara gelince Irak ve Suudi Arabistan'la sınırlarının çizilmesini istedi. Bu sınırlar, İngiltere'nin aracılığı ile 1923'te yapılan bir anlaşmayla çizildi. Ne var ki Varba ve Bubyen adalarını Kuveyt'e bırakan ve bu haliyle Irak'ın Körfez'e açılmasını önleyen bu anlaşma başından itibaren bir kriz potansiyeli taşıyordu. Kuveyt'te 1938'de bulunan zengin petrol kaynakları 1946'dan sonra işletilmeğe başladı ve İngiltere 1961 Haziranında Kuveyt'e -biçimsel olarak- bağımsızlığını verdi.

1990 krizi, İran-Irak savaşının bir sonucu olarak doğ-

2 Habib Ishov, "Pourquoi l'Irak a envahi la Koweït", *Géopolitique*, sayı 32, 1990-91.

muştur. Sekiz sene süren bu savaş her iki toplumu da son derece yıpratmış, temellerinden sarsmıştı. Özellikle savaş bitiminde Irak'ın konumu ekonomik, askeri ve diplomatik bakımlardan tamamen değişmişti. Bu değişiklikleri anlamak için ülkenin bazı özelliklerini göz önünde bulundurmak gerekiyor.

Irak, Arap ülkeleri içinde hem bir petrol zenginidir hem de yapay bir şeyhlik ya da emirlik sayılamayacak derecede ulus-devlet sürecinde mesafe katetmiş, geçmişinde devrimci atılımlar olan bir ülkedir. Bu nitelikler Irak'ta, özellikle 1968 devriminden sonra, Ortadoğu'da Arap alemini birleştiren bir lider ülke olma arzusu ve ihtirası doğurmuştu. Saddam, iktidarın kontrolünü iyice ele aldıktan sonra, bölgede, büyük hayranlık duyduğu Nasır'ın yapmadığını yapma sevdasına kapılmıştı. Fakat bu temel hedefine dönmeden önce, 'İslami Devrim'i Arap dünyasına ihraç etmek isteyen İran'la yıllarca savaşmak zorunda kalmıştı. Aslında Irak'ın İran savaşını esas itibarıyla jeopolitik nedenlere bağlayanlar olmuştur.³ Böyle olsa bile Saddam'ın bu savaşa, Kuzistan'daki Arap halk dolayısıyla, bir 'panarabizm' rengi verdiğini unutmamak gerekiyor.

Irak, İran'la savaşa Sovyetler Birliği ile 1972 yılında imzaladığı Dostluk ve İşbirliği Anlaşması'na dayanarak geliştirdiği ilişkiler çerçevesinde girmişti. Anlaşmanın imzalandığı yıl bir milyar dolar olan petrol gelirleri, savaşın başladığı 1980 yılında yirmi beş milyar dolara çıkmıştı. Bu gelirlerin önemli bir kısmı Sovyetler'den silah alımında kullanıldı. Fakat uzun süren savaş yıllarında ülkenin ticari ve diplomatik ilişkileri giderek Batı'ya doğru kaydı. Gorbaçov'un özel danışmanı ve temsilcisi Y. Primakov'un ifadesi ile "zaman geçiyor ve Saddam giderek değişiyordu: SSCB ile işbirliği yapma isteği hep mevcuttu; fakat artık baskın

3 Örneğin Bkz. Efraim Raish, *The Iran-Iraq War, Impact and Implications*, Londra, 1989.

değildi -hem de hiç-. En azından bu istek, projelerin saptanmasında ve uygulanmasında tayin edici değildi. Saddam, her şeyden çok, Batı'da bir ekonomik destek bulma ve İran'la savaşın patlak vermesinden sonra, kimi Batı Avrupa ve Latin Amerika devletleriyle silahlanma alanında işbirliğini genişletme çabasındaydı.”⁴ Bu evrimde Batı'nın -özellikle diplomatları rehin alınarak 444 gün tutuklu kalan ABD'nin- köktendinci bir rejim karşısında duyduğu ürküntü de rol oynamıştı. Hatta ABD yönetiminin Irak'ı savaşa teşvik edici bir tutumu da olmuştu.

Irak, İran'la savaşından askeri planda güçlenmiş olarak, fakat iktisaden kriz içinde çıktı. Zengin petrol gelirlerinin önemli bir kısmını silahlanmaya harcadığı gibi, aynı amaçla ödeyemeyeceği borçlar altına da girmişti. Bu konuda kesin rakamlar bulunmamakla beraber Irak'ın savaş sonunda seksen doksan milyar dolarlık bir borca sahip olduğu tahmin edilmektedir. Bu borcun otuz milyar dolarlık kısmı Kuveyt ve Suudi Arabistan'dan alınmıştı. Irak, içinde bulunduğu iktisadi kriz koşullarında bunları ödemek istemiyor ve bu konuda kendini haklı da görüyordu. Saddam'a göre Irak, büyük fedakârlıklara katlanarak Ortadoğu İslam alemini İran nüfuzu altına düşmekten kurtarmıştı. Buna karşılık zengin petrol ülkelerinin de yükü paylaşmaları, Irak'a minnet borçlarını ödemeleri gerekiyordu. Irak liderinin tahakküm hırsı açık olmakla beraber, bu mantık tamamen de haksız sayılamazdı. Oysa Suudi Arabistan ve özellikle Kuveyt hiç de bu fikirde değildi. Irak'ın bu güç durumunda ona yardımcı olmak şöyle dursun, krizini daha da derinleştiren bir tutum takındılar. Saddam'ın askeri gücü göz önünde bulundurulursa, Kuveyt'in bu cesareti nereden aldığı yanıt isteyen bir soruydu. Bu yanıtın açık bir şekilde verilememesi komplo teorilerine yol açtı. Acaba Kuveyt'in

4 Yevgeni Primakov, *Bu Savaş Olmayabilirdi*, Afa Yayınları, s. 30, İstanbul, 1991.

arkasında ABD mi vardı? Acaba ABD Kuveyt kanalıyla Saddam'ı tahrik ederek bir işgal senaryosu mu hazırlamıştı?

Komplo mu, Macera mı, “İhkak-ı Hak” mı?

Iran-Irak Savaşı 8 Ağustos 1988'de imzalanan ateşkes anlaşmasıyla bitmişti. 9 Ağustos 1988'de ise Kuveyt, OPEC anlaşmalarını çiğneyerek petrol kotasını aşıyor, üstelik Irak'la arasında ihtilaf konusu olan Rumeyla sınır bölgesindeki petrol üretimini artırıyordu. Irak bu olguyu bir hakaret, bir meydan okuma şeklinde değerlendirdi ve yaşadı.

Iran'la savaşından sonra Irak, ABD ile çok dostça ilişkiler içinde olacağını umuyordu. Bunun aksine pek bir beirti de yoktu. Aslında krizin patladığı 1990 yılı oldukça olumlu başlamıştı. Şubat ayının on ikisinde ABD dış politikasının Ortadoğu konusundaki en yüksek dereceli diplomatı Bağdat'ı ziyaret etmiş ve Saddam'a hayli mültefit davranmıştı. John Kelly, Irak liderine “siz bölgede bir itidal kuvvetisiniz ve ABD Irak'la ilişkilerini geliştirmek istiyor”⁵ demişti. 1978'deki Camp David anlaşmalarından sonra bölgede Amerikan karşıtı cephenin başını çeken Saddam Hüseyin de bu sözlerden duyulanmış, gurur duymuştu. Ne var ki, ABD politikası her zamanki gibi çelişkiler içindeydi ve Irak sorunu bu ülkenin öncelikli bir dosyasını oluşturmuyordu. ABD'de bütün dikkatler çözölen SSCB sistemi ve birleşen Almanya üzerinde toplanmıştı. Bu yüzden John Kelly'nin Saddam'a iltifatlarından birkaç gün sonra Amerika'nın Sesi radyosu Irak rejimine hakaretler yağıyor, daha da kötüsü ABD Dışışleri Bakanlığı Irak'ı “insan haklarının en ağır bir şekilde çiğnendiğı bir ölkö” olarak sunan bir raporu kabul ediyordu. Gerçi Başkan G. Bush bu

5 Pierre Salinger, Eric Laurent, *Guerre du Golfe, le dossier secret*, s. 11, Oliver Orban, Paris. Irak ve Saddam bakımından değölse bile, büyük krize götüren olayların akışö bakımından temel dayanağıımız olan eser budur.

tutumu benimsemiyor, hatta önlemeye çalışıyordu. Fakat bu gelişme, marazi bir gurura sahip olan Irak lideri için çok düşürücü ve yaralayıcı olmuştu.

Aynı tarihlerde tanınmış bir Ortadoğulu bankacının hazırladığı gizli bir rapor, Irak'ın içinde bulunduğu güç durumu bütün çıplaklığı ile gözler önüne seriyordu. J. F. Kennedy'nin yakınlarından P. Salinger'in bilgimize sunduğu bu rapor, hızla yaklaşan dramı şu cümlelerle ifade ediyordu: "Saddam Hüseyin artık mali durumunun tamamen farkındadır. Bizzat Irak'ta, önünde bulunan seçenekler nelerdir? Bunlar çok azdır. Fakat Şatt'ül Arap kıyısına yığılmış, işsiz güçsüz durumdaki ordusundan birkaç kilometre ötede Kuveyt bulunuyor. Irak'ın Körfez'e açılan sulara çıkışa ihtiyacı var."⁶

Bu sırada Irak'ın, komşuları içinde arasının iyi olduğu tek ülke Ürdün'dü. Aslında otuz yedi senelik iktidar tecrübesiyle bölgenin adeta 'bilge'si haline gelmiş olan Kral Hüseyin'in, Saddam'a büyük bir takdir duygusu taşıdığını herhalde düşünemeyiz. Fakat üç milyonluk nüfusunun yarısından fazlası Filistinlilerden oluşan ve İsrail'le Irak arasında sıkışıp kalmış olan bu ülkenin manevra kabiliyeti dardı. Salinger'in naklettiğine göre Ürdün Kralı şunları söylemişti: "1967 Savaşı'ndan öncekine benzer bir gerginliğin yükseldiğini hissediyorum. Kırk yıla yakındır iktidardayım, fakat bölgenin bu kadar tehlikeli bir yol kavşağına geldiğine hiç tanık olmamıştım."⁷ Bu ürkütücü gözlem Ürdün Kralı'nı barış havarisi haline getirmiş ve Saddam'ın da arzusuyla bölge devlet başkanları ile görüşmeler yapmıştı. Kral Hüseyin'in Kuveyt ve Suudi Arabistan yöneticileriyle yaptığı görüşmeler elle tutulur bir sonuç doğurmadı. Özellikle Kuveyt Emiri, toprak bütünlüğü tanınmadıkça, Irak'la hiçbir ihtilaf konusunu çözmek üzere masaya oturmayaca-

6 ay, s. 18.

7 ay, s. 19.

ğını bildiriyordu. Daha sonraki gelişmeler Kuveyt'in bu katı tutumunda, o sırada güvenilir bir dayanağı olmadığını ortaya koyuyor. Ola ki el-Sabah ailesi o ana kadar tarihte hiçbir Arap ülkesinin başka bir Arap ülkesini ilhak etmemiş olması “emsal”inden hareket ediyordu.

Her zaman kuşkucu bir kişiliğe sahip olan Saddam Hüseyin'in bir komplo psikozuna girmesi herhalde bu sıralarda başlamıştır. 2 Nisan 1990'da, general üniformasıyla yaptığı bir konuşmada, İsrail'i kimyasal bombalarla tehdit ederken bu psikoloji içinde olmalıydı. Gerçi Irak lideri bu tehdidi İsrail'in nükleer bombalarına karşı bir denge unsuru olarak ileri sürmüştü. Fakat konuşma dünya çapında yankılar uyandırdı ve ABD, Irak'a karşı yaptırımlar getiren bir plan için harekete geçti.

Yüksek düzeydeki yöneticiler tarafından geliştirilen ve Irak'a kredi ve silah satışı yasakları koyan plan, Başkan Bush tarafından da kolayca onaylandı. Ne var ki, söz konusu yaptırımlar, Amerika'ya özgü çelişkiler yumağında uygulamaya konulamadı ve unutulup gitti. ABD'deki Irak lobisi bununla da kalmadı ve Saddam'ın kimyasal savaş tehditlerinden on gün sonra Bağdat'a bir heyet yolladı. Bu heyete Kansas Senatörü Robert Dole'ün başkanlık etmesi bir rastlantı değildi. Başta R. Dole olmak üzere Bağdat'a gelen senatörlerin hemen hepsi Irak'a hububat satan büyük eyaletlerin temsilcileriydi. Bu nedenle Saddam'a gayet sıcak davrandılar; hatta Robert Dole Amerika'nın Sesi radyosunda Saddam Hüseyin'e “hakaret eden” görevlinin işinden atıldığını da müjdeledi.

Bu görüşler sadece merkantil Amerika'nın temsilcileri tarafından değil, ülkenin güvenlik politikasını oluşturan kurmayı tarafından da paylaşıyorlardı. Böylece yakın geçmişteki bazı talihsiz çıkışların üzerine bir sünger çekiliyor ve ABD Ulusal Güvenlik Konseyi Başkanı B. Scowcroft'un ağzından Irak, eskiden olduğu gibi, bölgede bir denge ve

itidal unsuru ilan ediliyordu. Hatta dönüşlerinde senatörleri dinleyen Başkan Bush onlardan etkilenmiş ve Saddam'a, Ramazan Bayramı dolayısıyla bir dostluk mesajı yollamıştı. Bu mesajında G. Bush "ABD ile Irak arasındaki ilişkilerin Ortadoğu'da barış ve istikrara katkıda bulunacağını" ifade ediyordu. Bu arada, ilerdeki bazı gelişmeleri anlamamıza yardımcı olabilir diye, Irak'taki görüşmelere ABD Büyükelçisi April Glaspie'nin de katıldığını ve bunları onayladığını kaydedelim.

Bütün bu gelişmeler Saddam Hüseyin üzerinde ne gibi bir etki yapmış olabilir? Irak liderinin kişiliğini daha sonra tartışacağız. Fakat burada küçük bir saptama yapabiliriz. Saddam yabancı dil bilmeyen ve dış dünyayı iyi tanımayan bir devlet adamıydı. Bu yüzden Amerika'nın kısa bir sürede ve en yüksek seviyede sergilediği tutarsız davranışlar kendisini şaşırtmış ve etkilemiş olabilir. Aslında Saddam, çevresinde çok nitelikli politikacılar toplamasını bilmişti ve dış dünya hakkında daha çok bunlar tarafından bilgilendiriliyordu. Fakat herhalde 1990 Nisan'ında Saddam, Amerika'yı kolay karar veremeyen bir ülke olarak görüyor ve bu durum da cesaretini artırıyordu. Bu konuda P. Salinger şunları yazmıştır: "Gerek Robert Dole ve John Kelly gibi sorumlularla görüşmeleri, gerekse Washington'un çelişkili tutumları çerçevesinde Saddam'ın kafasına bir açıklık gelmişti: Amerikan yönetimi kararsız, zayıf ve çatışmadan çok uzlaşmaya yönelikti. Gelecek açısından ağır sonuçlar doğuracak bir saptama."⁸ Gerçekten de Saddam Hüseyin giderek katılaştan bir tutum içine girmiştir.

ABD-Irak ilişkilerindeki olumlu gelişmeler, Bush'un mesajından bir ay sonra Bağdat'ta toplanan Arap Birliği görüşmelerinde de kendisini hissettirdi. Bu müzakerelerde tüm Arap liderleri Saddam'dan antiemperyalist ve antisyonist, şiddetli bir nutuk bekliyorlardı. Üstelik birkaç gün

önce, Kudüs'te, İsraili bir askerin yedi Filistinliyi öldürmesi bunun psikolojik zeminini de hazırlamıştı. Ayrıca bu sıralarda SSCB'den büyük bir Yahudi grubunun İsrail'e göçü Filistin sorununun çözümünü güçleştiriyor ve Araplar arasında kızgınlık yaratıyordu. Oysa Arap devlet başkanlarını Bağdat'ta bambaşka bir senaryo bekliyordu.

Saddam, 28 Mayıs 1990'da, önce sadece devlet başkanlarının katıldığı özel bir toplantı düzenledi ve yirmi Arap liderinin hiç beklemedikleri bir konuşma yaptı. Bu konuşmasında Saddam ne emperyalizmden ne de siyonizmden söz ediyor, tek ve başlıca hedef olarak Kuveyt Emiri Cabir el-Sabah'ı gösteriyordu. Emir'in suçu büyüktü: Irak tüm Arap dünyası için savaşırken o fırsattan yararlanarak petrol üretimini artırmış, dahası Irak'a ait olan topraklardan petrol çıkararak satmıştı. Saddam bu konuda rakamlar da veriyordu. Kuveyt'in Rumeyla bölgesinden “çaldığı” petrolün değeri 2,4 milyar doları buluyordu. Bunun dışında, Kuveyt, günlük petrol istihracını, OPEC anlaşmalarına aykırı olarak 1,5 milyon varilden 2,1 milyon varile çıkararak Irak'ı ayrıca zarara sokmuştu. Fakat sorun zararların tazmini konusuna gelince, Saddam Kuveyt'le yetinmiyor, faturayı tüm Arap petrol devletlerine çıkarıyordu.

Fatura, Haziran ortalarında Irak başbakan yardımcısının Suudi Arabistan ve Kuveyt'e yaptığı bir seyahatte açıklandı. Saddam Hammadi, bu ülkelerden, Irak'ın bölgeyi korumak için yaptığı savaşın harcamalarına on milyar dolarlık bir katkı istiyor, ayrıca Kuveyt'in petrol üretimini azaltmasını talep ediyordu. Bu istek her iki devlet tarafından da reddedildi. Özellikle Kuveyt Emiri öneriyi “delilik” olarak niteliyor ve Irak'a, hakaret kabilinden, üç seneye yayılmak üzere 500 milyon dolarlık bir yardım teklif ediyordu.

Bir ay sonra, 16 Temmuz'da Tunus'ta toplanan Arap Birliği toplantısına katılan Irak Dışişleri Bakanı Tarık Aziz

çok daha sertti. Birlik sekreterine sunduğu ve bir kopyası da Kuveyt Dışişleri Bakanı'na verilen memorandumda “siyonizm ve emperyalizmin Arap ulusuna tezgâhladığı komplo” uzun uzun anlatılıyor ve Ahmed el-Sabah açıkça bir Amerikan ajanı olarak nitelendiriliyordu. Irak Devrimi'nin yıldönümünü teşkil eden ertesi gün ise, Saddam Bağdat'ta adeta bir savaş nutku atıyor, emperyalistlerin Irak'a saldıramayacaklarını söyleyerek meydan okuyordu. Aynı gün Irak orduları Kuveyt sınırlarında manevralara başlamıştı.

Irak diktatörünün 17 Temmuz'da attığı savaş nutku ile 2 Ağustos'ta Kuveyt'in işgali arasında geçen ve gitgide ağırlaşan atmosfer içinde, Hüsnü Mübarek ve Yaser Arafat'ın sonuçsuz arabuluculuk girişimleri bir yana bırakılırsa, kayda değer iki önemli olay olmuştur. Bunlardan birincisi 25 Temmuz'da Saddam'ın ABD Büyükelçisi ile yaptığı özel ve önemli görüşme, ikincisi ise 31 Temmuz'da Cidde'de Kuveyt, Irak ve Suudi Arabistan temsilcilerini bir araya getiren konferanstı.

Saddam Hüseyin'in 25 Temmuz 1990'da ABD Büyükelçisi April Glaspie ile yaptığı görüşme büyük spekülasyonlara yol açmıştır. Kuveyt'in işgali ile ilgili komplo senaryolarının kökeninde de geniş ölçüde bu olgu yatmaktadır. Irak diktatörünün ABD Büyükelçisi ile ilk kez baş başa yaptığı bu görüşmede neler konuşulmuş, hangi noktalarda görüş birliğine varılmış veya varıldığı sanılmıştır? Bu konuda bir değerlendirme yapmadan önce Pierre Salinger'in ABD televizyon kanalı ABC'nin açıkladığı bir dokümana dayanarak görüşmeyle ilgili anlattıklarını özetleyelim. Gerçekten ünlü Amerikalı gazeteci, görüşmelerde sanki kendisi de hazır bulunmuş gibi, konuşulanları tüm ayrıntısı ile bilgimize sunmuştur.⁹ Bunların, daha sonra yalanlanmadığını da göz önünde bulundurarak, ana hatları

9 ay, s. 68-91.

itibariyle doğru sayılmaması için bir neden görmüyoruz.

Johns Hopkins Üniversitesi'nde okuduktan sonra dışişleri bakanlığına giren April Glaspie Tunus ve Suriye'de görevlerde bulunmuş, Arapça öğrenmiş bir kadın diplomattı. ABC dokümanına göre Saddam'la görüşmesinde daha çok Iraklı lider konuşmuş, kendisi de dinlemiş ve yer yer onaylamıştı.

Saddam Hüseyin konuşmasına önce yakın geçmişteki ABD-Irak ilişkilerinin değerlendirmesini yapmakla başlamış, İran-Irak savaşının bölgeyi koruyucu niteliğini vurgulamış, bu arada "Irangate" olayı (1986) ve Amerika'nın Sesi radyosunun Irak karşıtı yayını gibi bazı olguları hatırlatarak büyükelçiye sitemde bulunmuştu. Irak liderine göre ülkesi uluslararası nitelikte bir komplonun hedefiydi. Bu komplo ilk aşamada iktisadi baskı ve ambargo gibi araçlarla Irak'ı zayıflatmak ve dize getirmek amacını güdüyordu. Komplonun taraflarını ise Saddam, ABD yönetimindeki Irak düşmanı, tutucu ve Yahudi yanlısı güçlü bir grup, İsraill ve bölgedeki Kuveyt ve Arap Emirlikleri gibi devletler olarak tanımlıyordu. Irak devlet başkanı, ABD Başkanı G. Bush ile Dışişleri Bakanı J. Baker'ı ve Suudi Arabistan'ı özenle komplo teorisinin dışında tutuyordu.

Saddam, ikinci aşamada, tehdit edici bir ton takınıyor, bölgedeki İran tehlikesine tekrar dikkati çekiyor ve nükleer silahlar kullanmayı hesaba katmadan Amerika'nın bu bölgede bir çatışmaya giremeyeceğini ileri sürüyordu. Çünkü Amerika bir savaşta on bin ölüyü göze alamazdı. Bu nokta son derece önemlidir ve Irak diktatörünün bir hafta sonra Kuveyt'i işgal ederken hangi hesaplar içinde olduğunu gözler önüne sermektedir.

Bu arada Saddam Amerika'yı terörist eylemlerle de tehdit ediyor ve "ülkenize çıkartma yapamayız, fakat Araplar bireysel olarak ülkenize ulaşabilirler" diyordu. Kısaca Irak Devlet Başkanı, aradaki kuvvet dengesizliğine rağmen,

ABD ile bir savaştan çekinmediğini açıkça ifade ediyordu.

Nihayet, konuşmasının son kısmında Saddam Hüseyin, daha yumuşak ve diplomatik bir ton benimsiyor ve o ana kadar söylenenleri herhalde büyük bir ürküntü içinde dinlemiş olan Amerikalı büyükelçiye rahatlatıyordu. Saddam'a göre, ülkesi uğradığı haksızlıklara ve baskılara rağmen savaştan yana değildi; Kuveyt ve Arap Emirlikleri ile görüşme halindeydi ve görüşmeler devam ettikçe de anlaşma ihtimali mevcuttu.

April Glaspie, daha sonra bir sürü spekülasyona yol açan kısa yanıtlarında Irak Devlet Başkanı'na neler söylemiştir? P. Salinger'in naklettiğine göre Amerikan büyükelçisi, Saddam Hüseyin'e, ülkesinin Irak'la en iyi ilişkileri gerçekleştirmek için başkanından talimat aldığını ilettikten sonra üç konuda “yeşil ışık yakıcı” şeyler söylemiştir. Önce Başkan Bush'un hiç de Irak'a ekonomik bir savaş açmak niyetinde olmadığını ve Amerikalıların birçoğunun petrol fiyatlarının -Saddam'ın istediği gibi- varil başına yirmi beş doları aşmasını istediklerini ifade ettikten sonra, Irak-Kuveyt sınır ihtilafının kendi sorunları olmadığını da eklemiştir. Fakat, sonradan çok hücumu uğramış olan büyükelçi, Irak başkanının barışçı sözlerinden de cesaret alarak bu ülkenin Kuveyt sınırlarına yığdığı kuvvetlerin amacını sormaktan da kendini alamamıştır. Saddam Hüseyin'in görüşmeler sürdükçe hiçbir mütecaviz eylemde bulunmayacağını söylemesi kendisini rahatlatmış ve iyimser havasını Beyaz Saray'a da yansıtmıştır.

Oysa konuşmanın üstünden daha bir gün geçmeden Irak, Kuveyt sınırlarına sayıları otuz bini bulacak büyük bir kuvveti yığmağa başlıyor ve durumu uydulardan alınan fotoğraflarla saptayan ABD de derhal Kuveyt'i, Suudi Arabistan'ı ve Arap Emirlikleri'ni haberdar ediyordu. İlginçtir ki bu ülkeler ABD'nin ikazını ciddiye almamışlar, Saddam'ın olağan şantajlarından biriyle karşı karşıya olduklarını iddia

etmişlerdir. Hatta çok az bir süre sonra, CIA'nın Washington civarında, Fort Meade'de bir ormanın içinde bulunan dünyanın en büyük istihbarat merkezinden elde ettiği bilgiler pek bir kuşkuya yer bırakmadığı halde durumda bir değişiklik olmamıştır. ABD Ulusal Güvenlik Konseyi'ne bağlı merkezden edinilen bilgiler, Iraklı kuvvetlere her türlü donatımı sağlamak üzere bir sürü kamyonun da geldiğini gösteriyordu ki bir şantaj operasyonunda bunlara yer yoktu.

Saddam Hüseyin, Kuveyt ve Suudi Arabistan'la son görüşmeleri bu ateş çemberinin baskısını da kullanarak yapmıştır. Bu bağlamda, önce Yaser Arafat'ı Kuveyt'e yollayarak, pek bir sonuç alamadan, on milyar doları tekrar istemiş, daha sonra da 30 Temmuz 1990'da bizzat Cidde'ye üç kişilik bir heyet yollayarak son bir denemede bulunmuştur. Bu görüşmelerde, ABD ve Suudi Arabistan'ın da ikazlarıyla durumun ciddiyetini nihayet kavrayan Kuveyt temsilcisi Başbakan Saad el-Sabah, Irak heyetinin borcu da kabul edeceklerini söylemeleri üzerine, dokuz milyar dolar borç verebileceklerini ifade etmiş, bunu Iraklıların sırf kendilerini küçültmek için yapılmış bir jest kabul ederek reddetmeleri üzerine de Suudi Arabistan Kralı Fahd, kalan bir milyar doları kendi ülkelerinin hiçbir koşula bağlı olmaksızın hediye edeceklerini vaat etmiştir. Ne var ki sorun biraz Irak'ı küçülterek de olsa, çözülmüşse benzerken Kuveytli Prens, gündemde olmadığı halde, sınır ihtilafını ortaya atmış ve bu arada onu da çözme çabasına girişmiştir. Öyle görünüyor ki bardağı taşıran ve görüşmeleri çıkmaza sokan nokta bu olmuştur. Irak, 2 Ağustos sabahı Kuveyt'i bu koşullar altında işgal etmiştir.

Yukarıda olayların gelişimi ile ilgili olarak yaptığımız özetten Kuveyt'in işgalinin bir komplo ürünü olduğu sonucuna varabilir miyiz? Bunu söylemek herhalde güçtür. Daha sonraki gelişmeleri de göz önünde bulundurarak bu tezi

olayların mantığı bağlamında ilerde tartışacağız. Fakat şimdiden, bölgeyle en yakından ilgili üç ülkenin görüşlerini yansıtan tanıklıkları aktarmakta yarar görüyorum. Bunlar sırasıyla ABD, Rusya ve Fransa'nın olaya nasıl baktıklarını ifade ediyor.

Kuveyt'in işgaline götüren olayların özetinde çok yararlandığımız P. Salinger'e göre Irak'ın saldırısının, ülkenin tuzığa düşürülmesiyle bir ilgisi yoktur. ABD Başkanı G. Bush bu konuda yanılmış, daha doğrusu yanıltılmıştır. Bu da kendisinin dış ilişkileri yürütmedeki stilinin bir sonucudur. Şöyle ki Başkan Bush diplomatik ilişkilerde kişisel bağlantılara istihbarat raporlarından daha fazla önem vermekte, uydulardan çekilmiş fotoğraflarla desteklenen gizli bilgilere inanacağına, bölgede samimi, senli benli olduğu dostlarının -Kral Hüseyin'in ve Hüsnü Mübarek'in- söylediklerine inanmıştır.¹⁰ Türkiye ve Cumhurbaşkanı Özal'la ilişkilerinin de böyle bir yorumu doğrulayıcı nitelikte olduğunu burada biz ekleyebiliriz.

O dönemde Gorbaçov'un danışmanı olan -halen de Rusya'da KGB'nin yerini alan istihbarat örgütünün başında bulunan- Yevgeni Primakov konuyla ilgili görüşlerini daha açık bir şekilde dillendirmiştir. Bu konuda Primakov şunları yazıyor: “ABD'de birçok insan Saddam Hüseyin'in Amerika'dan ‘yanıltıcı bir sinyal’ aldığı kanısında. Kimileri daha da ileri gidip Saddam'ın Kuveyt serüvenine ‘işinin bitirilmesi’ için sürüklenmiş olduğunu söylüyor. Buna kanıt olarak, Irak'la İran'ın petrol fiyatları üzerinde anlaşmaları halinde (ki durum bu yönde geliyordu) bunun Batı dünyasına pahalıya mal olacağı görüşü ileri sürülüyor. Her neyse, Büyükelçi Glaspie'nin Saddam Hüseyin'le yaptığı son görüşmenin konusuna kamuoyu önünde değinmesi Dışişleri Bakanlığı'nca yasaklanmıştır.”¹¹ Bu görüşmede April Glaspie, Saddam'a “Kuveyt'le olan sınır uyuşmazlığı-

¹⁰ ay, s. 153.

¹¹ Y. Primakov, ay, s. 140-141.

nız türünden Araplar arası anlaşmazlıklar konusunda fikir yürütmeyiz” dediği için ağır eleştirilere uğramıştı. Fakat daha sonra Amerikan Kongresi Temsilciler Meclisi Ortadoğu ve Avrupa Alt Komisyonu Başkanı Lee Hamilton “kendisi bir büyükelçidir, aldığı talimatlar doğrultusunda hareket eder” diyerek duruma açıklık getirmişti. İşte bu verilerden hareket eden Y. Primakov şu genel hükme varıyor. “Bir bütün olarak ele alındığında Kuveyt çatışmasında yalnızca ‘petrolle ilgili motivasyonları’ görmek yanlış olur; Irak’ı Kuveyt’e bizzat ABD’nin ‘çekmiş olduğunu’ iddia etmek daha da yanlış. Ne var ki, petrol etkeninin ABD’nin çatışmayla ilgili kararlarında önemli bir rol oynamış olduğu da apaçık ortadadır.”¹² Gerçekten de Kuveyt’in işgalinden sonra Başkan Bush’un telaşlı, hatta paniğe kapılmış görünümü Primakov’un teşhisini doğrular niteliktedir.

‘ABD komplosu’ konusunda Fransa, istihbarat örgütünün başkanı Claude Silberzahn’nın ağzından, daha nüanslı bir görüş ifade etmiştir. Silberzahn “Amerikalıların Kuveyt-lileri, Irak’la müzakerelerinde katı bir tutuma ittiklerini ve böylece belki de Saddam’ı hataya sürüklemeye çalıştıklarını biliyorduk” diyor.¹³ Irak ile özel ilişkiler içinde olan Fransa’nın kuşkucu tavrı şaşırtıcı değildir ve, daha sonra göstereceğimiz gibi, Fransa savaş esnasında ve sonrasında çok rahatsız bir tutum sergilemiştir. Nitekim C. Silberzahn, söz konusu söyleşisinde şunları da eklemiştir: “Savaştan sonra Fransız İstihbarat Örgütü (DGSE), Saddam’ı düşürmek için Amerikalıların tasavvur ettikleri eylemlere katılmayı red-

12 ay, s. 141.

13 “C. Silberzahn ile Mülakat”, *Le Nouvel Observateur*, 30 Mart 1995. Aynı konuda “Tuzak mı yanlış anlama mı ?” diye soran bir Fransız araştırmacısı şu yanıtı veriyor: “Belki tuzak, fakat eşyanın tabiatından doğan ve kötülükten çok dar görüşlülükten ileri gelen bir tuzak.” Yazar, son söz olarak, Glaspie’nin şu gözlemini de ekliyor: “(Saddam’ın) ne kadar budala, cahil ve mantıksız olduğunu anlayamadık.” Bkz. Claude le Borgne, *Un discret massacre*, s. 73, Paris, 1992.

detti, çünkü Bağdat'ta inandırıcı bir alternatif yoktu.” Bu konuya tekrar döneceğiz. Şimdi biz, Irak'ın Kuveyt'i işgalıyla ortaya çıkan uluslararası krizi daha iyi anlamamıza yardımcı olur umuduyla, bu ülke ve amansız lideri hakkında bir portre çizmeye çalışalım.

Bir Ülke: Irak

Osmanlı Devleti'nin üç eyaletinden oluşan Irak'ın tarihi, bizim yakın tarihimizin de bir parçasını oluşturuyor. Bu bağlamda çağdaş Irak'ı yaratan en önemli olaylar zincirinin, bizde de olduğu gibi, İkinci Meşrutiyet'le başladığını söyleyebiliriz.

1908'den sonra İttihatçılar, İstanbul'daki modele uygun bir şekilde, Irak'ta da bir iktidar oluşturmuşlardı. Irak'ı teşkil eden üç eyalette kurulan İttihat ve Terakki Fırkası'na, doğuş halindeki Arap milliyetçiliğinin yarattığı çekingenlikle, Arap olmayan unsurlar egemen olmuşlardı. Bir Arap tarihçiye göre partinin 1910'da 750 üyesi vardı ve yönetim kurulu iki Sünni Arap, üç Hristiyan ve bir Ermeniden oluşuyordu.¹⁴ Parti üyeleri ise şehirli unsurlardan, Sünni Arap memurlardan, subaylardan ve gayrimüslim azınlıklardan çıkıyordu. İki Türk ve bir Kürtten oluşan bir 'gizli komite' de her şeyi kontrol ediyordu.

Irak'ta panarabizmi köklü bir Sünni aileden gelen Seyid Talip başlattı. Haris ve oportünist bir kişi olan Seyid Talip, 1908' de Basra'da İttihatçı hareketin başını çekmek istemiş, bunu başaramayınca İttihatçılara cephe almıştı. Daha sonra Hürriyet ve İtilafçıların Irak şubesini (Hizb'ül Hür el-Mutedil) kurmuş ve Mekke Şerifi Hüseyin'le de mektuplaşmaya başlamıştı. Buna rağmen 1914'te tekrar İttihatçılarla anlaşarak Basra Valiliği'ne getirilmiş ve Osman-

14 Ghassan R. Attiyah, *Iraq: 1908-1921, A Sociopolitical Study*, s. 54, Beyrut, 1973.

lılar savaşa girerken de bir bildiriyle imparatorluğa sadık kalacağını ilan etmişti.

Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizler, gizli anlaşmalara göre nüfuz bölgelerini teşkil eden Irak'ı işgal ettiler ve 1920'de de Milletler Cemiyeti çerçevesinde kurulan 'manda' statüsü altında kontrollerine aldılar. 1921'de ise Haşimi ailesini iş başına getirdiler ve Emir Faysal kral oldu. Ne var ki bu yıllarda cereyan eden Türk Milli Kurtuluş Savaşı, milliyetçi Arapları da etkilemiş ve onlar arasında da bir bağımsızlık hareketi yaratmıştı. Bu hareket, Türkiye'de olduğu gibi, geniş bir cephe yaratmış ve şehirli eşraftan Şii cemaate, Suriye'deki Iraklı subaylardan aşiret mensuplarına kadar yayılan bir taraftar kitlesi toplamıştı.

İngilizler Irak bağımsızlık hareketinin Kemalist akıma ilgisini hissetmekte gecikmediler. Bu sırada Lord Earl Curzon, "hareketin, sadece Mezopotamya'da değil başka her yerde de Britanya politikasına karşı tehlikesi, radikallerle Kemalistlerin ilişkisidir"¹⁵ diye yazıyor ve Kemalistlere karşı El-Ahd partisini araç olarak öneriyordu. 1913'te İstanbul'da kurulmuş bulunan bu parti, çoğunluğu Iraklı olan milliyetçi Arap subaylardan teşekkül etmişti. İngilizler İttihat ve Terakki Türkçülüğünün Arap karşıtı eğiliminin daha önce yaratmış olduğu antipatiden de yararlanarak bu çabalarında başarılı oldular.

Irak'ın sınırları Lozan görüşmeleri sırasında büyük tartışmalara yol açtı. Bu görüşmelerde Türk temsilcileri, Türklerle Kürtlerin çoğunlukta olmalarına dayanarak Musul ve Kerkük'ü istiyorlardı. Bilindiği gibi sorun Lozan'da çözülememiş ve Milletler Cemiyeti'nin hakemliğine sevk edilmiştir. Milletler Cemiyeti de 1925'te bu illeri Irak'a vermiştir. Şeyh Sait isyanının ve iç muhalefetin Kemalist rejimi zor durumda bıraktığı bir dönemde Türkiye enerjik bir tepkide bulunamamıştır. Bugün hâlâ tartışma konusu olan

15 ay, s. 309.

bu hareketsizliğin başka nedenleri de vardı.

O tarihlerde uluslararası kamuoyunda, Musul sorunu Türkiye'nin aleyhine çözüldüğü takdirde büyük bir kriz doğacağı kanısı hâkimdi. Hatta Üçüncü Enternasyonal'in organları bu yüzden bir savaş çıkabileceğini dahi yazıyorlardı. Oysa İngilizler bu kanıda değildi. İstanbul'daki elçileri R. C. Lindsay “(Türk özlemlerinin) kalbi ve ruhu modernleşmedir” diyor ve Türklerin köklü reformları tehlikeye atacak hiçbir girişimde bulunmayacaklarını belirtiyordu. Aynı diplomat “Türk dış politikasında hiçbir saldırganlık belirtisi olmadığını”¹⁶ Londra'ya bildiriyordu. Olaylar bu görüşü doğrulamış ve Türkiye Cumhuriyeti, yirmi beş yıllık bir süre ile Irak petrol gelirlerinin % 10'u karşılığında toprak talebinden vazgeçerek 5 Haziran 1926'da Kuzey Irak sınırlarını çizen anlaşmayı imzalamıştır. Bu konuda belgesel bir araştırma yapan bir tarihçi, söz konusu anlaşmanın Kemalist rejimde bir dönüm noktası olduğunu belirtiyor ve şu gözlemde bulunuyor: “Bu andan itibaren Türkiye, bir tampon devlet (buffer state) olarak, yeniden doğuş halindeki Rusya' ya karşı İngiliz yanlısı politikasına tekrar dönüyordu.”¹⁷ Musul sorunu Türkiye'de, Körfez Savaşı sırasında beklenmedik bir şekilde yeniden gündeme

16 William Stivers, *Supremacy and Oil: Iraq, Turkey and Anglo-American World Order, 1918-1930*, s. 166, Londra, 1982.

17 ay, s. 172. Türkiye'nin Musul sorununu Lozan'da çözebilecekken bunu başaramadığı iddia edilmiştir. Kurtuluş Savaşı komutanlarından ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurucularından Ali Fuat Cebesoy'un anılarında yazdığına göre “Milli Mücadele senelerinde cenup hudutlarımızda olduğu gibi, Lozan'da da Musul meselesi üzerinde Fransızlarla aramızda bir anlaşma imkânı aranabilirdi. Bu mesele üzerinde Ruslar tarafından da takviye olunduktan sonra konferansın devamı esnasında, Musul hakkında İngilizlerle sonradan yapıldığından daha iyi bir hal çaresi bulunurdu, kanaatini muhafaza ediyorum.” Bkz. *Siyasi Hatıralar*, c. II, s. 191, İstanbul, 1960. Bu fikir Milli Kurtuluş Savaşımızın emperyalist cephedeki çelişiklere dayanan diplomasisine uygunsa da emperyalizm konusunda çok daha az duyarlı olan Terakkiperver Fırka'nın o günkü görüşlerini ne kadar yansıttığı tartışma götürür.

gelecektir.

Irak, 1930'da yapılan bir anlaşmayla, biçimsel planda da da olsa, bağımsızlığına kavuştu ve ülkenin 1932'de Türkiye'nin de katıldığı bir anlaşmayla kuzey sınırları çizildi. Bu yıllardan itibaren ülkede, Saddam yönetimini de anlamamıza yardımcı olacak biçimde, çelişkili bir gelişime tanık oluyoruz. Bir yandan Ahali Hareketi ve o çerçevede Ulusal Demokratik Parti'nin doğuşu, sosyalist ve Marksist hareketlerin başlangıcı ve özellikle panarabizmin filizlenmesiyle Baas sosyalizminin temelleri atılıyor; öte yandan da Batı yanlısı iktidarlar Avrupa'yla -ve onun nüfuz alanında bulunan Türkiye'yle- ilişkileri pekiştiriyorlardı. Bu bağlamda, 1936'da, İkinci Meşrutiyet'in Hareket Ordusu Komutanı, Irak kökenli Mahmut Şevket Paşa'nın kardeşi Hikmet Süleyman Paşa başbakan oluyor ve bir yıl sonra da -Türkiye, Irak, İran ve Afganistan arasında- Sadabad Paktı imzalanıyordu.¹⁸

İkinci Dünya Savaşı'nda Irak, aynı Türkiye'de olduğu gibi, fakat çok daha şiddetli bir biçimde İngiliz-Alman nüfuz mücadelesine sahne olmuştu. Savaş başladıktan hemen sonra, ülkede İngiliz yanlısı Nuri Sait Paşa hükümeti kurmakla görevlendirilmişti. Askerler arasında güçlü olan Alman taraftarları ise, Raşid Ali Geylani'nin liderliğinde 1940 Martında iktidarı ele geçirmişler ve bu da İngiltere'yi müdahaleye zorlamıştı.¹⁹ 1941 Mayısında statüko iade edildi ve Nuri Sait Paşa yeniden iş başına geldi. Nuri Sait Paşa 1958 ihtilaline kadar işbaşında kalacak ve 1955'te kurulan Bağdat Paktı çerçevesinde bölgede Anglosakson emperya-

18 Bkz. Bernard Vernier, *L'Irak d'aujourd'hui*, s. 76-77, Paris, 1963.

19 İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'de, iktidarı da etkileyen Nazi yanlısı asker ve politikacıların girişimleri ve Musul ve Halep gibi Arap topraklarıyla ilgili talepleri bütün boyutlarıyla incelenmemiştir. Nazilerin Ortadoğu-Arap politikasıyla ilgili ve Türkiye'ye ait önemli belgesel açıklamaları da içeren bir inceleme için Bkz. Lukasz Hirsowicz, *The Third Reich and the Arab East*, Londra, 1966.

lizminin en sadık ajanlarından biri olacaktır.

Irak'ta krallık rejimi General Kasım tarafından 1958'de yıkılmış ve cumhuriyet ilan edilmiştir. Burada eklemek zorundayız ki Bağdat Paktı üyesi ve Anglosakson yanlısı Türkiye bu ihtilali hiç hazmedememiş, hatta yeni rejimi devirmek için Washington ve Londra nezdinde girişimde bulunmuştur. Bu girişim soğuk bir şekilde reddedilmiştir.²⁰ Oysa General Kasım Türk sempatzanı bir Irak subayıydı. Kendisi 1941'de Harp Okulu'nu bitirdikten sonra, askeri eğitimini Türkiye'de yapmış bir albayla çalışmış ve onun etkisinde kalmıştı. İhtilalden sonra da, bir ulusal bayram vesilesiyle, Türk Büyükelçiliği'ni ziyaret etmiş ve “Kemalist rejimin bir hayranı”²¹ olduğunu söyleyerek iki ülke arasındaki ilişkilerin devamını istemişti. Bağdat Paktı'nın imzalanmasından sonra ise bir askeri misyonla Türkiye'yi ziyaret etmiş ve ülkenin “sadece askeri etkinliğinden değil, Kemalist rejimin başarılarından da çok etkilenmişti.”²² General Kasım ihtilalden sonra da Türkiye'yle Bağdat Paktı çerçevesindeki işbirliğinin devamını istemiştir. Fakat gerek Türkiye'nin anlayışsız tutumu, gerekse ülkesindeki panarabistlerin ve radikal solcuların etkisiyle 1959'da paktı terk etmek zorunda bırakılmıştır. Zaten bir süre sonra, 1963'te de çoğu Baasçılardan oluşan bir grup subayın darbesiyle iktidardan uzaklaştırılacaktır.

Irak'ın politikasında köklü değişiklikler, asıl 1968'de Baasçıların tam anlamıyla iktidara yerleşmelerinden sonra

20 O günleri yaşayanlar, basına da yansımış olan bu girişimden haberdar olmuşlardır. 1950'lerde Türkiye'nin Batı emperyalizmine ne kadar bağlı olduğu çeşitli araştırmalarda ortaya konmuştur. Bunlara son ve önemli bir tanıklığı eklemek istiyorum. 1960 ihtilalinin güçlü adamlarından A. Türkeş, Başbakanlık Müsteşarı olunca, İçişleri Bakanlığı'nda CIA'ye ait bir büro keşfeder. Türk uzmanlarını “little group” (küçük grup) olarak yetiştiren bu bürodan, aynı zamanda bakanlığın tüm evrakı geçmektedir. Bkz. *Sabah*, 20 Haziran 1994.

21 Majid Khadduri, *Republican Iraq*, s. 78, Oxford University Press, 1969.

22 *ay*, s. 77

olmuştur. 1958 ihtilalinden sonra Baasçılar büyük bir darbe yemiş ve şiddete yönelmişlerdi. 1963 darbesi ise aylarca süren parti içi hesaplaşmalarla örgütü sarstı. 1963-1968 arasında ülkeyi, sırasıyla, Abdüsselam ve Abdürrahman Arif kardeşlerin başkanlığında Batı'ya dönük hükümetler yönetti. 17 Temmuz 1968 ihtilali ile Devrim Komuta Konseyi iktidarı alıp general Hasan el-Bekir başbakan olunca, rejim giderek Sovyetler Birliği'ne ve Üçüncü Dünya ülkelere açılan bir politika izlemeğe başlamıştır.

Yeni ihtilal rejiminin önünde üç büyük sorun bulunuyordu. Bunlardan birincisi -ve en önemlisi- Irak'ın uluslaşma sürecini tamamlaması ve bunu sağlamak için de aşiret yapısının kırılması, etnik dağınıklığa son verilmesiydi. Ülke Kürt sorunuyla bu bağlamda karşılaşmıştır. İkinci sorun, tüm benzer ülkelerde olduğu gibi, iktisadi geriliğe savaş açmak, bütün kaynakları bu yönde seferber etmekte. Nihayet üçüncü sorun da ülkenin temel hedeflerine hangi blokta yer alarak, hangi diplomasiyle varılacağıydı. Görüldüğü gibi, bütün bu sorunlar Irak'ın 'çağdaşlaşma' sorununun birbirini tamamlayan halkalarıydı ve ihtilal rejimi bunlara Baas sosyalizmi çerçevesinde yanıt aramıştır. Türkiye'de de adı sık sık geçen Baas sosyalizmi nedir?

Baas Sosyalizmi, Kürtler ve Şiiler

Baas sosyalizminin kökeni İkinci Dünya Savaşı öncesine, buhran yıllarına kadar uzanır. Yerleşik bilgilere göre 1929'da, Paris'teki Sorbonne Üniversitesi'nde karşılaşan Mişel Eflak ve Salahaddin el-Bitar hareketin fikri temellerini geliştirmeye başlamışlardı. Kuruluş halindeki birçok ülkede olduğu gibi, Baas sosyalizmi de milliyetçi ve dinci fikirlerin karışımından doğmuştur.²³ İlk tasarımı kapitaliz-

23 Hanna Batatu, Irak tarihi ile ilgili klasik kitabında Baas'ı yaratan güçleri üç başlık altında topluyor: 1) Hatay'ın Türkiye'ye geçmesinden sonra Suriye'ye kaçan ve Sorbonne'da okumuş büyük toprak sahibi bir hukukçu olan Zeki

min kriz yıllarına rastladığı için içeriğine Marksist etkiler de girmiştir. Bu etkiler daha sonra Sovyet etkileri ile biçimlenecektir. Fakat Baas sosyalizminin esas itibariyle bir modern Arap milliyetçiliği geliştirmek iddiasında olduğu unutulmamalıdır.

Baas Partisi (Hizb'ül Ba'as'ül-Arabi), 29 Mayıs 1947'de M. Eflak ve S. el-Bitar tarafından Şam'da kurulmuştu. Burada partinin genel sekreterliğine gelen Mişel Eflak'ın Hıristiyan kökenine dikkati çekelim. Arap-İslam sentezi iddiası taşıyan bir ideoloji nasıl olup da bir Hıristiyan kökenli aydın tarafından geliştirilmiştir?²⁴

Arap aydınları arasında İslamiyet, bizde olduğundan çok daha yoğun biçimde bir milliyetçilik ve kimlik harcı olmuştur. Bu niteliğiyle, bir 'sosyolojik İslam' olarak, Hıristiyan kökenli aydınları da etkilemiştir. Bu çerçevede Mişel Eflak, Hıristiyan Arapları, Müslümanlığı milliyetçilik olarak benimsemeye davet ediyordu. Herder'in etkisiyle bir 'kolektif ruh' halinde tasavvur ettiği ulus olgusunun en temelli unsurlarından biri olarak, gelenek şeklinde algıladığı İslamiyet'i düşünüyordu. 1965'teki bir söylevinde, 'ulus'un oluşumunda dinin rolünü ilk kez kendilerinin anladıklarını ileri sürüyordu.²⁵

Milliyetçi, dinci ve sosyalist bir eklektizmi temsil eden Baas (Yeniden Doğuş) Partisi, Irak'ın modernleşme davasında etnik ve ideolojik nitelikte iki sorunla karşılaşmıştır. Bunlar Kürt sorunu ile halkın büyük bir kısmının Şii olmasından doğan sorunlardır. Irak yöneticileri bu sorunlara bir yandan şiddet kullanarak, öte yandan da iktisadi re-

el-Arsuzi'nin sözcülüğünü yaptığı güçler; 2) Mişel Aflak ve çevresi; 3) Kuzey Irak'taki, Akram el-Hurani liderliğindeki toprak ağası Araplar. Bkz. *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq*, s. 722-748, Princeton, 1978.

24 Bu konuda ayrımı için Bkz. Mişel Aflak, *Parti Ba'th Arabe et Socialiste, choix de textes*, Madrid, 1977.

25 ay, s. 69.

formlarla yanıt vermeye çalışmışlardır.

Irak'ta Kürt sorunu ülkemizdekinden çok daha farklı bir konumda ortaya çıkmıştır. Bu durum Irak'ta aşiret yapısının hâlâ tamamen tasfiye edilememiş olmasından, yani modern bir ulusun yaratılamamasından doğmuştur. Unutmayalım ki bugün bile Irak, Saddam yönetiminde, aslında bir aşiret -Takriti aşireti- tarafından idare edilmektedir. Bu durum Irak'ı adeta kuruluşundan beri devam eden bir iç savaş olgusuna sürüklemiştir.

Irak Kürt hareketinin niteliği ve dönemeç noktaları nelerdir? Ülkemizi de yakından ilgilendiren bu sorun hakkında da bazı saptamalar yapmadan geçemeyeceğiz.²⁶

Irak Kürtlerinin kavgası ülkenin bağımsızlığına kavuştuğu yıllara kadar uzanır. Gerçekten Barzani aşiretinin liderliğinde Kürtler daha 1930'larda ayaklanmışlardı. İkinci Dünya Savaşı sırasında İngiliz yanlısı Irak hükümetine karşı hatırı sayılır başarılar kazanmışlar, fakat müttefiklerin zaferinden sonra ezilmişlerdi. Bunun üzerine Molla Mustafa Barzani, İran'da 1946'da kurulan Mehabad Kürt Cumhuriyeti'ne, Şah'ın bu cumhuriyetin varlığına son vermesinden sonra da Sovyetler Birliği'ne sığınmıştı. Barzani ülkesine, ancak 1958'de, General Kasım'ın darbesinden sonra dönebilmiştir. Bu ihtilalde Baasçılara karşı komünistlerle ittifak-yapan general Kasım, 27 Temmuz 1958 Geçici Anayasası ile Kürtlere "Irak bütünlüğü" çerçevesinde "ulusal haklar" (üçüncü madde) tanımıştı. Ne var ki Barzani, kısa bir süre sonra bunun tamamen taktik bir manevra olduğu kanısına kapılınca yeniden ayaklanmış ve tekrar başlayan savaş, kısa ateşkes dönemleri dışında, 1970'e kadar sürmüştür.

26 Irak Kürt hareketi hakkında Bkz. Christian More, *Les Kurdes aujourd'hui, mouvement national et partis politiques*, L'Harmattan, Paris, 1984; S. Pelletiere, *The Kurds, an Unstable Element in the Gulf*, Westview Press, Boulder 1984. Ayrıca, *Encyclopaedia Universalis*'te Eric Rouleau ve Christian More'un makalelerine bakılabilir.

Baas, 1968'de iktidara döndükten sonra, ilk işlerinden biri olarak, Kürtlerle yeniden bir ateşkes anlaşması yapmış ve bu anlaşma, Sovyetler'in de ihtiyatlı telkinleriyle gerçekleştirilen 11 Mart 1970 anlaşmasına kadar sürmüştür. Irak rejimi ile Kürtlerin ilişkilerinde bir dönüm noktası sayılan bu anlaşma, esas itibariyle, 'Kürt ulusu'nu tanıyor ve dört yıllık bir süre içinde onlara yerel özerklik vaat ediyordu. Anlaşmadan hemen sonra beş Iraklı Kürt, hükümete üye olarak katılmışlardır. 17 Temmuz 1970'te ilan edilen Geçici Anayasa da Kürtlerle ilgili temel hakları kapsamı içine alıyordu. Bu çerçevede, Anayasa'nın beşinci maddesi "Irak halkının, Arap ve Kürt ulusal birimleri olmak üzere iki birimden oluştuğunu"²⁷ ifade ediyor, yedinci maddesi de Kürtçe'yi, Kürt bölgesinde Arapça'ya ek olarak "resmi dil" kabul ediyordu. Bunların dışında da, birtakım resmi belgelerle Iraklı Kürtlere tüm okullarda Kürtçe'nin öğretilceği, bir Kürt Üniversitesi ile bir Kürt Akademisi'nin kurulacağı, Nevruz'un "Irak'ta ulusal bir gün olarak kabul edileceği"²⁸ vb. vaat ediliyordu.

1970 Anayasası ve bu çerçevede verilen haklar Iraklı Kürtleri bölmüştür. Barzani liderliğindeki hareket, yöneticilerin samimi olmadığını, bu vaatlerin asimilasyon politikasında bir manevra teşkil ettiğini ileri sürerek işbirliğinden kaçınmıştır. Gerçekten de hiçbir demokratik yönü olmayan ve tüm iktidarı Devrim Komuta Konseyi ile onun başkanının ellerine teslim eden bir rejimin bu hakları nasıl sağlayacağı tartışma götürür bir konuydu.²⁹ Fakat Kürtlerin Haşim Akrahi liderliğindeki başka bir kolu gelişmeleri olumlu bir adım saymış ve rejimle işbirliğine girmiştir.

27 Anayasa metni ve diğer temel belgeler (15 Kasım 1971 tarihli Ulusal Hareket Şartı v.b.) için Bkz. Majid Khadduri, *Socialist Iraq*, Washington, 1978.

28 ay, s. 235.

29 1958'den itibaren Irak'taki anayasal gelişmenin çağdaş zihniyetten ne kadar uzak olduğu ve Irak'ta henüz bir "vatandaşlık" statüsünün dahi oluşmadığı tezini işleyen bir inceleme için Bkz. Falih Mahdi, "Constitutional Illusion in

Haklı çıkan hangi grup olmuştur?

Aslında, otoriter niteliğine rağmen, Irak rejimi devrimci bir potansiyel taşıyordu. Bu konuda Iraklılar, diğer bir çok Arap ülkesi gibi, ilhamlarını Mısır'dan, Nasır'ın 1952'de başlattığı devrimden almışlardır. Bu etkiye kendi tarihi birikimlerinin ürünü olan Baas tecrübesi de zemin hazırlamıştı. Fakat yönetici zümre, halk sınıflarından kopuktu ve gerçekçi bir dönüşüm programına sahip değildi. Bu olgular devrimci Irak yönetiminin gerek tarım gerekse sanayi planındaki atılımlarını olumsuz yönde etkilemiştir.

Irak'ta tarım reformu 1958 ihtilali ile başlamıştı. 1970' te daha da radikal adımlar atıldı ve büyük toprak mülkiyetinin sınırları daraltıldı. Ayrıca kolektif çiftlikler ve kooperatifler kuruldu.³⁰ Fakat halk böyle iddialı projelere hazır bulunmadığı için üretimde bir sıçrama olmadı; aksine yer yer düşüşlere neden olacak biçimde, 1972-1976 arasında, ekilen arazi sahası azaldı. Irak'ın Türkiye'de baraj yapımından şikayet ederek bir 'su sorunu' yaratması da bu tarihlere rastlar. Mısırlı iktisatçı Samir Amin, bu şikâyetlerin bir "bahane" olduğunu, Fırat ve Dicle sularının daha çok "bataklıklarda kurduğunu" yazmıştır.³¹ Aynı yazar, 1970'lerde Irak'taki "kapitalist olmayan kalkınma yolu" çerçevesindeki sanayileşme hareketinin de kısır ve uluslararası sermayeye bağlı (transnational) niteliğine dikkati çekmiştir.³² Bu olgular Irak'ın kalkınma çabalarının neden halkı bütünlleştirici bir rol oynayamadığını, tersine toplumsal çelişkileri derinleştirdiğini bir ölçüde açıklıyor.

Irak kalkınma hamlelerinin dengesiz niteliği, kendisine karşı etnik ve dini nitelikli muhalefetin biçimlenmesinde rol oynamıştır. Bunlardan Barzani'nin liderliğindeki

the Third World: The Case of Iraq", *Cuadernos Informativos de Derecho Historico Publico*, s. 14, 1992.

30 Xavier de Planhol, *Les nations du prophète*, s. 250-251, Fayard, Paris, 1993.

31 Samir Amin, *Iraq et Syrie: 1960-1980*, s. 56, Ed. de Minuit, Paris, 1982.

32 ay, s. 144-145.

Kürt muhalefeti 1970 Anayasası'nı bir taktik ürünü olarak değerlendirince, Baas Partisi, dört yıllık süre bitince -11 Mart 1974'te- Kürtlere özerklik veren kanunu tek taraflı olarak kabul ve ilan etmişti. Bu kanun da Kürt muhalefeti-nin (Kürdistan Demokrat Partisi) şimşeklerini çekmiş ve Mustafa Barzani, söz konusu özerkliğin Kürt bölgesinin, ancak % 60'ını kapsadığını ileri sürmüştür. Böylece, izlemiş olduğu sistematik muhalefet, Barzani'yi İran, onun aracılığı ile de ABD desteği aramaya -ve bulmaya- sevk etmiştir. Burada tayin edici unsurun ABD diplomasisi olduğunu vurgulamalıyız.

ABD Vietnam Savaşı'ndan yenilgiyle çıktıktan sonra Ortadoğu'da doğrudan doğruya angaje olamazdı ve bölgede bir 'jandarma ülke'ye ihtiyaç duyuyordu. Normal olarak bu görev NATO üyesi olan Türkiye'ye uygun sayılabilirdi. Fakat Kıbrıs çıkartması, ülkede Türkiye'ye karşı -sonunda silah ambargosuna yol açacak- bir muhalefet yaratmış ve İran'ı aday haline getirmişti. Irak'la sınır anlaşmazlığı içinde bulunan İran, zaten bu role gönüllüydü. ABD'nin ise başka hesapları da vardı ve bölgede asıl müttefiği olan İsrail'in güvenliği bakımından Irak'ı zayıflatacak her türlü güce sıcak bakıyordu. Irak, 1967 Arap-İsrail savaşından sonra İsrail'e en sert tutum takınan ülkelerden biriydi. Ayrıca, 1972'de Sovyetler Birliği ile Dostluk ve İşbirliği Anlaşması imzalayarak ABD'nin kuşkularını büsbütün artırmıştı.

Görülüyor ki Barzani'yi Irak'a karşı destekleyen güçlerin gerçek amaçları bir 'Kürt dostluğu'ndan çok uzaktı. Daha sonra, Temsilciler Meclisi'nin bir araştırması dolayısıyla ortaya çıkan bir CIA belgesi (Pike Raporu), İran Şahı'nın Kürtleri sadece Irak'a karşı bir koz olarak düşündüğünü, yoksa onların zaferini asla istemediğini ortaya koymuştur. Nitekim İran, 1975'te Irak'la bir anlaşma imzalayarak sınır ihtilafını çözünce Barzani güçlerini kendi kaderine terk etmiş ve Irak yüzlerce sınır köyünü tahrip etmiştir. Bunun

üzerine Iraklı Kürtler tekrar bölünmüşler ve Kurmanci lehçesini kullananlar Barzani'nin oğulları liderliğinde toparlanmağa çalışırken, Sorani Kürtçesi konuşanlar da Celaledin Talabani'nin Kürdistan Yurtseverler Birliği'nde yerlerini almışlardır. Aynı senaryo, Barzani güçleri açısından Humeyni rejimi altında da yinelenmiştir. Buna karşılık Talabani'nin partifsi, 1983'te Bağdat'a yaklaşılarak yerel özerklikleri artıran bir anlaşma imzalamış, fakat bir yıl sonra Türkiye'yle Irak arasında bir sınır güvenliği anlaşması yapılmıca bunun hükmü kalmamış ve Talabani yeniden savaş yolunu seçmiştir.

Irak'ın İran'la olan ihtilafında sadece Kürtler rol almamışlardır. Iraklı Şiilerin de İranlılar tarafından kullanılmak istendiğine tanık oluyoruz. Irak'ın, kendi Müslümanlarının bir parçası olan Şiilerle sorunu ne olabilirdi?

İslam dünyasında, Irak'ın, Müslüman nüfusun kompozisyonu bakımından özel bir durumu vardır. Bu ülkede Sünnilik resmi mezhebi oluşturmakla beraber, Şiiler daima nüfusun çoğunluğunu teşkil etmişlerdir. Siyasal iktidarın dışında olmak, onları örgütlenme ve gelir kaynakları açısından da farklılaştırıyordu. Daha çok iktidara karşı ve sosyal adaletten yana bir muhalefet odağı oluşturmuşlardır.

Petrol zenginliğine dayanan bir 'modernleşme', Irak'ta, hem gelir kaynakları hem de din adamı sayısı açısından Şiiliğin aleyhine olmuştur. Buna karşılık, mütevazı halk kesimlerinde yaygın oldukları için, nüfus oranları azalmamış, aksine artmıştır.³³ Irak'ın devrimci rejimleri, halkın özlemlerine yanıt veremediği ölçüde, Şii ulemayı ve onun aracılığıyla halkı karşısında bulmuştur. Demokratik gelenek ve espriden yoksun olduğu ölçüde de bu ulemayı ezmiştir.

Şii ulema ilk darbeyi 1968 ihtilalinden sonra yemişti.

33 Bu konudaki açıklamalarımızın kaynağı için Bkz. Joyce N. Wiley, *The Islamic Movement of Iraqi Shi'as*, Londra, 1992. Iraklı Şiiler 1947'de nüfusun % 51'ini oluştururken bu oran 1980'lerin başında % 60'a yaklaşmıştı (s. 8-9).

1963'e kadar Baas'da panarap eğilim, Şii-Sünni ihtilafını ikinci plana atarken, 1968'den sonra adeta yeni bir Baas, Sünni ve Takriti bir Baas ortaya çıkmıştı. 1979'da Saddam başkanlığa geldikten sonra Baas'ın üst kademelerini temizlerken, bir sürü Şii din adamını da öldürtmüştü. Bütün bunlar Şiileri de harekete geçmeye ve bir toplumsal protesto ifade edecek örgütlenmeye yöneltti. Bu örgütlenme, İran'daki gelişmelerden de etkilenen Ayetullah Al-Sadr'ın başını çektiği "Dava" hareketinde somutlaştı. Al-Sadr, 31 Temmuz 1979'da yayınladığı bildiride, İran'daki İslami Devrim üzerine harekete geçildiğini açıklıyor ve halkı Baas iktidarına karşı ayaklanmaya çağırıyordu. Bu çağrının yarattığı karışıklıklar 8 Nisan 1980'de Al-Sadr'ın idam edilmesine kadar sürdü. Hareket bununla da durmadı, Irak'ın 1980 Eylülünde İran'a saldırmasından sonra da devam etti. Çıkan savaşta Suudi Arabistan, Kuveyt ve Arap Emirlikleri Irak'ı tutarken, Iraklı Şiiler Muhammed Bekir al-Hakim'in liderliğinde "Hizb'ül Dava"yı yeniden canlandırmışlardı. Tahran'a kaçan al-Hakim, orada, 17 Kasım 1982'de Irak İslami Devrimi Yüksek Meclisi'ni kurmuştur. Buna karşı Saddam'ın tepkisi ilginçtir. Iraklı diktatör bir yandan al-Hakim'in ülkedeki yakınlarını asarken öte yandan da Bağdat'ta bir İslam Konferansı topluyor ve başına da bir Şii din adamını getiriyordu.

Dava Partisi, İran etkisi altında kaldığı ve Humeyni'den mülhem bir "Velayet-i Fakih" teorisini savunduğu halde Irak'ta etkili olamadı. Iraklı Şiiler Sünnilere karşı düşmanca duygular beslemiyorlardı. Onlar için Müslüman-kafir ayrımı, Şii-Sünni ayrımından çok daha önemliydi. Sünnilere itirazları, onların kâfir devletlerle işbirliği yapmalarından doğuyordu. Sünni iktidarın Sovyetler Birliği ile ilişkileri, ülkede sosyalizmin; Batı ülkeleriyle ilişkileri de demokrasinin itibarını sarsmıştı. Batı'da yaşayan Iraklıların dışında ülkede demokrasiyi isteyen yoktu. Wiley'in

yazdığı gibi “nasıl Emeviler devrinde yönetimin yeterince sofu olmamasıyla iktisadi sıkıntılar Hazreti Ali yandaşlığında somutlaşıyorsa, şimdi de ahlaki kızgınlık ve iktisadi hoşnutsuzluk İslami hükümet yandaşlığında ifadesini buluyordu.”³⁴

Bütün bunlara rağmen Irak rejimi Şii halkının ihanetine uğramamış ve İran savaşını başarıyla bitirmiştir. Bu başarıda rejimin ve rejimi kişiliğinde somutlaştıran Saddam Hüseyin'in rolü ne olmuştur? Burada, Körfez Savaşı sırasında tüm dünyanın projektörlerini üzerinde toplayan Saddam'ın kişiliği üzerine bir parantez açalım.

Bir Lider: Saddam Hüseyin

Son on beş yıl içinde Irak rejimini Saddam Hüseyin'in kişiliğinden ayırmak mümkün görünmüyor. Bu yüzden Irak rejimi ile ilgili çözümlemeler Bağdat diktatörünün kişisel özelliklerine büyük bir yer ayırmışlardır. Ne var ki bu konuda da bir dönemleme yapmak ve Saddam'ın Körfez Savaşı'ndan önceki ve sonraki imajlarının çok farklı olduğuna dikkati çekmek gerekiyor. Elbette ki Irak Devlet Başkanı'nın bu ikinci imajı, ilhamını geniş ölçüde savaş sırasındaki yoğun kampanyadan almıştır.

Saddam Hüseyin 1979'da iktidara tek başına hakim olduktan sonra imajına büyük bir ihtimam göstermiş ve bu konuda ünlü Arap gazetecileri de kullanarak biyografik eserler yayımlatmıştı.³⁵ Bu eserler objektif olmamakla beraber Irak Başkanı'nın şahsiyetine ait ve onun icraatına ışık tutacak nitelikte bir sürü bilgiyi de içeriyor. Bunlardan ve diğer bazı -bir kısmı çok haşin- eserlerden yararlanarak

34 ay, s. 151.

35 Bunlardan, 1980 yılında birkaç dilde yayımlanan şu iki esere dikkati çekmek istiyorum: Fouad Mattar, *Saddam Hussein ou le devenir Irakien*, Le Sycomore, Paris, 1980. Amir Iskander, *Saddam Hussein*, Hachette, Paris 1980.

Saddam'ın bir portresini çizebiliriz.

Saddam Hüseyin Bağdat'ın 175 kilometre kuzeyinde, bugün de ülkeyi yöneten aşirete³⁶ ismini veren Takrit şehrinde doğdu. Babası kendisi henüz doğmadan öldüğü için annesi ve annesinin ailesi tarafından büyütüldü. Yoksulluk içinde geçen çocukluğunda en büyük tutkusu ata binmek ve efsane kahramanlarını düşlemektir. Mısırlı gazeteci Amir Iskender'e anlattığına göre, ilkokuldayken bir kez atı ölünce eli tutmaz olmuş ve bu kısmi felç on gün kadar sürmüştü. Daha on yaşından itibaren tabanca taşıdığını da Saddam iftiharla anlatmıştır.

İktidar yıllarında Saddam Hüseyin için Hazreti Ali'ye kadar uzanan bir şecere icat edilmiştir. Bu bağlamda kişisel olarak özdeşleştiği en büyük kahramanı Salahaddin Eyyubi idi.³⁷ Hayatını anlattığı gazetecilere, ecdadından devraldığı düşmanlık ve intikam duygularını da nakletmiştir.

Saddam Hüseyin çocukluk yıllarında en çok annesinin etkisi altında kalmıştı. Ondan öğrendiğine göre ataları, özellikle anne tarafından büyükleri, Türklerle çok savaşmışlar, çok şehit vermişlerdi. Bu bakımdan en büyük düşmanları, İngilizlerle Türklerdi ve ecdadının kavgasına “ailesinin ve klanının intikamını almak”³⁸ kavgası da eklenmişti. Kısaca Irak diktatörünün çocukluğu aşiret aristokrasisi değerleriyle ve intikam duygularıyla bezendi. Fakat küçük Saddam okumaya ve öğrenmeye de çok hevesli ve kabiliyetliydi.

Orta öğrenimi için 1955'te Bağdat'a giden Saddam,

36 Bu satırları yazdığımız sırada, Takriti aşiretinin Irak'ta hangi mevkileri işgal ettiğini gösteren bir yazı için Bkz. “La Galaxie Saddam Hussein”, *Le Monde*, 1 Eylül 1995.

37 Bkz. Fereydoun Hoveyda, “Le Complexe de Saladin”, *Revue des Deux Mondes*, Ocak 1991. Hoveyda, bunu Arap dünyasındaki irrasyonellik ile açıklamıştır. Kendisine göre “şeref ve intikam Arap dünyasında temel değerlerdir.”

38 Bkz. A. Iskender, ay, s. 29-30; F. Mattar, ay, s. 28.

orada kısa sürede Baas'ın etkisi altına girmiş ve eylemlerine katılmağa başlamıştır. Bunlar arasında, en önemlisi olarak, 1959'da general Kasım'a karşı bir suikasta katıldığı belirtilir. Daha sonra kaçıp 1961'de Kahire'ye sığınmış ve orada liseye kaydolmuştur. 1962'de tekrar Bağdat'a dönen Saddam, 1963 darbesinde de rol almış, fakat aynı yılın Kasım ayında Baas iktidardan düştükten sonra yakalanarak hapse atılmıştır. Bu arada, Bağdat'a döndükten sonra evlenen ve üniversiteye yazılan ihtilalci, hapisteyken bile hukuk öğrenimini sürdürmüştü, fakat diplomasını Baas'ın tekrar iktidara gelmesinden sonra almıştır. Siyasi çalışmalarını kuzeni Hasan al-Bekir ile birlikte yürüten Saddam Hüseyin, 1968 darbesinden sonra, ülkesinin ikinci adamı olmayı başarmıştır.

Saddam siyasal formasyonunu, esas itibariyle M. Eflak'ın geliştirdiği Baas doktrini ile, Marx ve Lenin de dahil, çeşitli okumalarına borçludur. Arap milliyetçiliği etkisiyle komünizme şiddetle karşı olmakla beraber, her zaman Marx ve Lenin'den çok şey öğrendiğini söylemiş, fakat Marksist kuramın Arap gerçeklerine uygun olmadığını vurgulamıştır. Iraklı lider siyasal plandaki asıl modelini, Kahire yıllarında, Başkan Nasır'ın şahsında bulmuştur. Mısırlı devlet adamının sık sık sözünü ettiği 'deneme yanılma' (trial and error) yöntemini kendisi de hareket kılavuzu edinmiştir. Nasır'ın dışında, Saddam, çok takdir ettiği devlet adamları arasında Gandi, Che Guevera, Mao, Nehru, Tito ve De Gaulle gibi isimler de saymıştır. Fakat klasik kahramanının Salahaddin Eyyubi, modern kahramanının da Nasır olduğunda kuşku yoktur.

Saddam'ın kendisi ve yandaşları tarafından nakledilen hayat hikâyesi, çizilen portresi kısaca budur. Bunlara Iraklı liderin laiklikten yana ve kadının statüsünü yücelten beyanları ve oportünizmi de eklenirse, sanıyorum ki, ülkemizde de son yirmi otuz yıl içinde sık sık rastladığımız bir

politikacı manzarası ortaya çıkar. Ne var ki İran-İrak Savaşı'na rağmen 1990'a kadar epeyce gölgede kalan bu portre, Körfez Savaşı'ndan sonra önemli bir tadilata uğrayacak ve tüm kötülükleri şahsında barındıran bir canavar portresi ortaya çıkacaktır.

Gerçekten Körfez Savaşı'ndan önce Irak rejimi ve Saddam hakkında yazılanlar okunursa, Irak lideri hakkında olağanüstü suçlamalara rastlanmaz. Bağdatlı ihtilalci Üçüncü Dünya'da adım başı rastlanan sıradan diktatörlerden biridir. Uluslararası ilişkileri şekillendiren Amerikalı devlet adamları (Kissinger, Reagan, Carter, Brzezinski) anılarında Saddam Hüseyin'in kişisel özellikleri ya da bizzat işlediği (?) cinayetler üzerinde durmazlar. “Korku Cumhuriyeti”ni³⁹ en acımasız bir şekilde betimleyen Iraklı bir yazar bile zulmün kaynağı olarak Saddam'ın şahsını değil, Irak toplum yapısını ve Baas Partisi'ni almıştır.⁴⁰ Bunun dışında, Irak ve siyasal rejimi hakkında mümkün olduğu kadar objektif kalmaya çalışan bazı yazarlar, Saddam Hüseyin hakkında hayli övücü şeyler de söylemişlerdir. Örneğin *Sosyalist Irak* adlı çok başvurulmuş bir kitap yazmış olan M. Khadduri, Saddam'ı “ihtiyatlı, esnek ve kriz anlarında kolay karar verebilen bir lider” olarak nitelemiş ve “dürüstlüğü ve manevi cesaretini”⁴¹ vurgulamıştır. Suriyeli bir Katolik olan Nicolas Sarkis ise bizzat görüşme fırsatını bulduğu, Bağdat'ın “güçlü adam”ı hakkında şunları yazmıştır: “Kendisi, her şeyden önce büyük bir çalışma kapa-

39 Ülkesinden kaçmak zorunda kalmış bir Iraklı yazarın takma bir isimle yazdığı eser: Samir al-Khalil, *Republic of Fear, The Politics of Modern Iraq*, Berkeley, 1989. Fransızca çevirisi: *Irak la machine infernale*, Lattes, Paris, 1991.

40 Al-Khalil'e göre, “Saddam olayı, Nasır'ın aksine kişisel büyük eylemlerden değil, Parti'yle ilişkisinden doğuyordu... Profesyonel militanın yetkin örneği olan Saddam'ın Parti dışında ne mesleki ne de özel bir hayatı vardı.” Saddam'daki “gizli şiddet daima siyasi alanda emin ve içgüdüsel bir muhakeme ile kontrol ve kanalizasyon edildi.” *La machine infernale*, s. 164, 166.

41 M. Khadduri, *Socialist Iraq*, s. 76.

sitesine ve ender bir zekâyâ sahip dürüst bir devrimcidir. Her türlü dosyayı incelemek için bürosunda on sekiz saat geçirebilir ve devlet sorunlarını en küçük ayrıntılarıyla izleyebilir.”⁴² Daha sonra göstereceğimiz gibi, bazı Fransız devlet adamları da kendisini Ortadoğu'nun De Gaulle'ü olarak görmüşlerdir. Oysa Kuveyt'in işgali ve Körfez Savaşı'na götüren sürecin başlaması ile Saddam hakkında son derece aşağılayıcı bir kampanya başlamıştır. Artık İran köktendinciliğine karşı -ihtiyatla da olsa- desteklenen müttefik gitmiş ve yerine küçük bir Hitler taslağı gelmiştir. Hatta bu sırada yazılan biyografilerinde Saddam, Hitler'le kıyaslamalarda dahi avantajlı çıkmamaktadır.⁴³

Saddam'ın gerçekten de acımasız bir diktatör olduğu kuşkusuzdur. Fakat burada vurgulamak istediğimiz nokta, icabında en zalim despotlarla işbirliği yapmış ve bizzat Saddam'ı da bir süre desteklemiş olan Batı emperyalizminin ekonomik -sonunda askeri- kavgasını nasıl ideolojik kavga ile birlikte yürüttüğü hususudur. Bu kavga tüm boyutları içinde kavranmadıkça Türkiye'nin Ortadoğu politikası, hatta tüm dış politikası gerçekçi bir şekilde değerlendirilemez. Ayrıca burada şu sorulara yanıt aramak gerekir: Körfez Savaşı kaçınılmaz mıydı? Irak'ı kimler, hangi amaçla ve kime karşı 'dünyanın dördüncü askeri gücü' haline getirdiler? Körfez Savaşı bitti mi?

Körfez Savaşı: Kim Kime Karşı?

Irak, Kuveyt'i 2 Ağustos 1990'da işgal etti. Savaş ise 17 Ocak 1991'de, sabahın çok erken saatlerinde Irak'ın askeri

42 Bkz. Nicolas Sarkis, *Le pétrole à l'heure arabe*, Stock, Paris, 1975.

43 Bkz. Efraim Karsh ve Inari Rautsi, *Saddam Hussein*, Londra, 1991. Oysa, Londra'da King's College Savaş Araştırmaları Bölümü'nde bir araştırmacı olan E. Karsh savaş çıkmadan, Saddam'ın bir çılgın olmadığını ve gerektiğinde -1975'te İranlılarla yaptığı gibi- uzlaşma yolları arayacağını yazmıştı. *International Herald Tribune*, 15 Ağustos 1990.

üslerinin bombardımanı ile başladı. Altı haftalık -adeta tamamen tek taraflı- bir bombardımandan sonra, dört gün süren bir kara harekâtı sonucu Irak'ın kayıtsız şartsız teslim olmasıyla sona erdi. Bu tarihler bizi bazı hususlarda düşünmeye sevk ediyor. Önce şu noktayı anımsayalım: Demek ki savaş nedeni olan eylemle savaşın başlaması arasında net beş buçuk ay geçmiştir.

Körfez Savaşı garip bir savaştı. Bütün dünyayı yakından ilgilendirdiği halde, önceden ne planlanmış, hatta ne de düşünülmüştü ve cepheler de net olarak belli değildi. Biraz önce sözünü ettiğimiz beş buçuk aylık sürede, çeşitli ülkelerdeki ve dünya kamuoyundaki gelişmeleri, kaba hatlarıyla da olsa incelersek sanırım durumu bir ölçüde anlayabiliriz. Hemen belirtelim ki bu gelişmeler askeri araştırma merkezlerinin raporlarına, silahlanma uzmanlarının -bazen ideolojik nitelikteki- açıklamalarına, Saddam'ın beklenmedik davranışlarına, büyük çıkar gruplarının kampanyalarına, uluslararası çıkar çatışmalarına vb. paralel olarak çelişkili gelişmeler olmuştur.

Körfez Savaşı kime karşı yapıldı? Bütün dünya Irak'la mı savaşıyordu? Yoksa *Le Monde* gazetesinin yazdığı gibi "Irak Devlet Başkanı'nın soğukkanlılık ve kinizmle başlattığı bir Kuzey-Güney krizi"⁴⁴ mi söz konusuydu? Ya da bir süper gücün sahnedeki çekildiği bir dünyaya ABD'nin yeniden şekil verme operasyonu mu gündeme gelmişti?

İşgali hemen izleyen günlerde Washington'da gözlenen panik havası komplo teorileriyle çelişir nitelikteydi. Gerçekten ABD gibi, Batı dünyasında petrol bakımından en elverişli koşullarda bulunan bir ülkenin bu kadar telaşa kapılmasının ve ilk günden itibaren Irak'ı savaşla tehdit etmesinin nedeni neydi? Bu sorunun yanıtı bize epeyce basit görünüyor. SSCB'nin çöküşünden sonra ABD dünya gündemliği rolünü kolayca ve tereddütsüz benimsemişti.

44 *Le Monde*, 9 Ağustos 1990.

Fukuyama'nın şaka gibi görünen 'tarihin sonu' teorisi etrafında bu kadar gürültü yapılmasının nedeni bizce budur. Öte yandan ABD, kendi petrol rezervleriyle yetinemiyordu ve daha sonra değineceğim gibi, bunda Cumhuriyetçilerin Demokratlar tarafından çok eleştirilen enerji politikalarının da rolü olmuştu. Batı'nın İran'a karşı desteklediği Irak, ABD'nin güvenilir bir müttefiği değildi ve bu ülke Kuveyt'ten sonra Suudi Arabistan'ı da işgal ederek dünya petrollerinin % 65'ini kontrolüne alma potansiyeli taşıyordu. İşte tüm dünyayı paniğe sokan temel veri budur.

Gerçekten Kuveyt'in işgalini izleyen günlerde Batı başkentlerini en çok ürküten sorun Suudi Arabistan'ın da işgaliydi. Margaret Thatcher, anılarında bu endişeyi şöyle dile getirmiştir: "Sorun, Saddam Hüseyin'in Suudi Arabistan'a nüfuz edip petrol kaynaklarına el koyup koymayacağıydı... Eğer bu ülkeyle olan sınırları aşsaydı Körfez'i birkaç günde işgal edebilirdi. Bu durumda dünya petrollerinin % 65'ine sahip olacak ve bizi kendine bağımlı kılacaktı."⁴⁵ İşte Körfez Savaşı'nı açıklayacak en büyük anahtar burada yatmaktadır. ABD, ancak 8 Eylül 1990'da, savaş uçakları ve füzelerle dolu J. F. Kennedy uçak gemisinin Körfez'e gelişiyle rahat edecektir. Bu haberi veren *The Sunday Times* gazetesi (9 Eylül 1990) şu gözlemi de eklemektedir: "Krizin ilk on gününde, ABD güçlerinin Irak saldırısını karşılamaya gücü yetmezdi." Bu önemli saptamanın sonuçlarını daha sonra çözümlemeye çalışacağız.

Körfez krizi daha ilk günden itibaren tutumları itibarıyla ülkeleri iki kategoriye ayırdı: 'Şahin'ler ve diğerleri. Bu ikinci kategori içinde, çıkarları Irak'tan yana olduğu için

45 Margaret Thatcher, *10 Downing Street, Mémoires*, Albin Michel, s. 684, Paris, 1993. Suudi Arabistan Savunma Bakanı Khaled Ben Sultan'ın yakınlarında yayımlanan Körfez Savaşıyla ilgili eserinde de benzer gözlemlere yer verilmektedir. Yazara göre savaş hâlâ "esrar"ını korumaktadır. Bu sıklardan biri de "Iraklıların neden Suudi sınırlarını zorlayıp Riyad'a yüklenmedikleri ve Kuveyt'te sıkışıp kaldıklarıdır." *Guerrier du Désert*, Hachette, Paris, 1995.

'güvercin'lik yapan ülkeler olduğu gibi gelişmelere lakayt ülkeler de vardı. 'Şahin' ülkeleri, esas itibariyle ABD, Suudi Arabistan, İngiltere ve İsrail oluşturunuyordu. Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Türkiye'yi de 'şahin' ülkeler safına doğru zorlamıştır. Bu kampın tezini en iyi özetleyen eski ABD Dışişleri Bakanı H. Kissinger'e göre Irak'ın askeri gücü bir "cerrahi operasyon"la yok edilmeliydi.⁴⁶

Körfez Savaşı uluslararası planda sadece ülkeleri ikiye bölmekle kalmadı, ülkeler içinde kamuoylarını, hatta bazen siyasi partileri de böldü. Fakat "Pax Americana"nın ve yeni dünya koşullarının baskısı altında bunun pratikte bir etkisi olmadı.

Sovyetler Birliği ve Fransa Irak'la uzun süre işbirliği yapmış ve ondan çok alacağı olan ülkelerdi. Ayrıca Saddam rejimi kendileri için büyük bir tehlike de oluşturmuyordu. Beş buçuk aylık kriz boyunca her iki ülke de savaşı önlemek için ellerinden geleni yaptılar ve Irak yönetimine çıkış yollarını gösterdiler. Fakat bunlar sonuç vermeyince açık bir şekilde ABD'nin yanında yer aldılar. Bu gelişme sancısız, krizsiz olmadı. Fransa'da savaşa muhalefetin başını çeken Savunma Bakanı J. P. Chévenement sonunda istifa etmek zorunda kaldı. Gorbaçov'un bütün gayretleri de sonuç vermeyince bu konudaki girişimleri yürüten danışmanı Primakov'a *Bu Savaş Olmayabilirdi* diye bir kitap yazmak düştü. Gerçekten bu savaş olmayabilir miydi? Kuru bir rasyonalite açısından -sahnedeki güçler bağlamında- bu soruya olumlu yanıt vermek kolaydır. Fakat böyle bir tutum Irak'ta egemen kolektif zihniyetin ve "aşiret aristokrasisi" değerlerinin ağırlığını küçümsemek olmuyor mu?

Körfez Savaşı ülkelerin kamuoylarını da böldü. Irak'ın petrol zengini ve emperyal hedefler güden bir devlet olmasına rağmen yine de Üçüncü Dünya'da yer alması, -Ame-

46 *International Herald Tribune*, 20 ve 25-26 Ağustos 1990. Kissinger "A surgical and progressive destruction of Iraq's assets"den söz etmektedir.

rikan karşıtlığıyla karışık bir antiemperyalizm zemininde-
 ilerici güçlerin büyük ölçüde bu ülkeye anlayışlı davran-
 malarına yol açtı. Böylece dünyadaki komünist partiler ve
 sosyalist partilerin sol kanatları savaşa karşı çıktılar.⁴⁷ Ba-
 ğımsız aydınlar ve İslam dünyası uzmanları da, kişisel yo-
 rumlarına göre, farklı tutumlar içine girdiler. Kimileri Sad-
 dam'ın Nasır'la kıyaslanamayacağını söyler ve onun "sal-
 dırgan bir diktatör"⁴⁸ olduğunu savunurken ya da "Füh-
 rer'in gerçek bir devamı"⁴⁹ sayılması gerektiğini ileri sürer-
 ken, kimileri de onu -veya hiç olmazsa ülkesini- savun-
 muşlardır. Bu arada Fransa'da, politikasını -çoğu Araplar-
 dan oluşan- yabancı işçi düşmanlığına dayandıran aşırı sağ
 Ulusal Cephe'nin Irak'ı desteklemesi gibi gariplikler de ol-
 du.

Arap dünyasını çok iyi bilen oryantalistler arasındaki
 görüş ayrılıkları da ilginçtir. Bunlardan ilk çıkışı yapan
 Arap dostu Jacques Berque, tereddütsüz Irak'ı destekliyor,
 bu ülkeyi "Üçüncü Dünya'da hâlâ bir dinamizm işareti ve-
 ren tek ülke"⁵⁰ olarak niteliyordu. Daha ihtiyatlı sözlerle
 André Miquel de aynı safta yer alıyordu. Kendisine göre
 Irak ve Kuveyt'in sınırları sömürgeciler tarafından keyfi
 olarak çizilmişti ve esasta Irak haklıydı.⁵¹ İlerici pozisyon-
 ları ve İsrail politikasına yönelttiği sert eleştirilerle tanınan
 Maxime Rodinson ise tamamen farklı bir düşüncededeydi.
 "Bir Führer'in Mitolojisi"⁵² başlıklı makalesinde ünlü or-

47 Örneğin İngiltere'de İşçi Partisi'nin lideri Neil Kinnock, hükümetin gizli
 bilgilerin aktarıldığı brifingine katılırken, sol kanat lideri Tony Benn savaşa
 şiddetle karşı çıkıyordu. *The Sunday Times*, 13 Ocak 1991.

48 Fransız sosyoloğu Alain Touraine bu yönde yazılar yazmıştır. Kendisine gö-
 re durum Cezayir Savaşı'ndaki durumun tam tersiydi ve ulusal duyguları
 yozlaştırıyordu. *Le Monde*, 1 Şubat 1991.

49 Bu tez Almanya'da büyük bir etkiye sahip yazar ve müzisyenlere (Wolf Bi-
 erman ve Hans Magnus Enzensberger) aittir. *Le Monde*, 6 Şubat 1991.

50 *La Libération*, 17 Ağustos, 1990.

51 *Le Monde*, 26 Ekim 1990.

52 *Le Nouvel Observateur*, 23 Ağustos 1990.

yantalist, Irak'ta Arap dünyası için yeni bir Prusya ya da yeni bir Piemonte görenleri uyarıyordu. Saddam'ın özlediği, Arap Birliği veya F. Fanon'un yıllar önce sözünü ettiği “yeryüzünün lanetlileri”ni kurtaracak bir devrim değildi; azami iktidar ve yeni bir “Babil İmparatorluğu”nun inşasıydı.

Özel olarak incelenirse bu konuda daha bir sürü çelişkili örnek bulunabilir sanıyorum. Sadece bizim verdiğimiz örnekler bile o sırada kafaların ne kadar karışık ve savunulan çıkarların ne kadar çelişik olduğunu gösteriyor sanıyorum. Konuyu Irak karşıtı koalisyonun başını çeken ABD'deki tutarsızlıklara da işaret ederek kapatalım.

Gerçekten ABD'de de hem iktidar katında hem de kamuoyunu şekillendiren medyada çelişik tutumlar olmuştur. Gerek Irak'ın askeri gücünün gerekse muhtemel bir savaşta ABD'nin vereceği kayıpların gerçekçi bir şekilde değerlendirilememesi ABD kamuoyunda savaşa karşı bir tepki yaratmıştı. Vietnam Savaşı'nın tatsız anıları da bu tepkiyi besliyordu. Demokrat Parti ve medyanın önemli bir kısmı barışçı eğilimleri desteklemişlerdir.

Demokrat Parti öteden beri Cumhuriyetçilerin enerji politikasını eleştiriyordu. Onlara göre kriz bu eleştirilerin tamamen yerinde olduğunu göstermişti. Eski Başkan Carter, Reagan'ın enerji politikasının ne kadar israfa dayandığını, 1980'lerin başında 4000 aktif petrol kuyusu varken gidrek bu rakamın 1000'e indiğini ve 80 günlük stratejik petrol rezervinin de tükendiğini kamuoyuna anlatmağa çalışmıştı.⁵³ Kriz sırasında ABD, 1985'e oranla günde 1,6 milyon varil daha az petrol üretiyor, 1,2 milyon varil daha çok tüketiyor ve ihtiyacının da yarısını ithal ediyordu.⁵⁴

İktidardan düştükten sonra yayımladığı anılarında J. Carter, Reagan'ın nükleer silahlanma konusundaki tutu-

53 *International Herald Tribune*, 14 Ağustos 1990.

54 *International Herald Tribune*, 15 Ağustos 1990.

munu da ağır bir şekilde eleştirmiştir. Sovyetlerle SALT anlaşmasını reddederek sınırsız bir nükleer yayılmaya karşı olmadığını ortaya koyan, “örneğin Irak gibi bir ülke atom bombası sahibi olmaya kalkarsa, bunun hiçbir şekilde ABD'yi ilgilendirmeyeceğini ifade eden”⁵⁵ bir zihniyete karşı çıkmıştır. Kriz sırasında Irak'ın nükleer silah yapmaya çok yaklaştığı ve bunun da krizi derinleştirdiği anımsanırsa bu eleştirilerin de haklı olduğu teslim edilir.

ABD medyasının önemli bir bölümü savaşçı bir politika karşı çıkmıştır. Bu bağlamda CNN ve CBS gibi büyük televizyon kanallarının Bağdat'tan yaptıkları yayınlar Başkan Bush'un hiç de hoşuna gitmiyordu. Buna karşılık, CNN'nin tutumu Saddam Hüseyin tarafından takdir edilecek ve savaş başladıktan sonra bir tek bu kanala ülkede kalarak gelişmeleri dünyaya duyurma izni verilecektir.⁵⁶ Aynı şekilde *New York Times* ve *Washington Post* gibi ünlü gazeteler de zaman zaman iktidarla ters düşmüş ve tartışma konusu olmuşlardır. Bazen de bizzat Cumhuriyetçiler arasında, basını, İsrail lobisinin etkisi altında ABD'yi savaşa sürükleme çabasıyla suçlamalar olmuştur.⁵⁷

Dünya kamuoyunun, özellikle Amerika'nın Irak'a tepkisini anlamak için son bir noktaya daha değinmek istiyorum. O da işgal sırasında Irak ya da Kuveyt'te bulunan ve giderek Saddam'ın 'rehine'leri haline gelen yabancıların durumudur.

Kuveyt'in işgali ile paniğe kapılan Başkan Bush ilk acil önlem olarak -M. Thatcher'in iddiasına göre kendisinin telkiniyle⁵⁸- Irak'a tam bir ticari ambargo uygulamak için BM'yi harekete geçirmiş ve bölgeye asker yığmağa başlamıştı. BM Güvenlik Konseyi işgalin hemen ardından Irak'ı kınayan ve Kuveyt'ten çekilmeye davet eden 660 sayılı ka-

55 Jimmy Carter, *Mémoires d'un Président*, s. 203, Plon, Paris, 1982.

56 *The Sunday Times*, 26 Ağustos 1990.

57 *Le Monde*, 29 Eylül 1990.

58 M. Thatcher, *ay*, s. 685.

rarı, 6 Ağustos'ta da Irak'a ticari ambargo koyan 661 sayılı kararı aldı.⁵⁹ Saddam'ın buna cevabı ülkesinde bulunan ve sayıları on bini geçen Batılılara çıkış yasağı koymak oldu. Sadece Amerikalıların Kuveyt'te 2500, Irak'ta da 600 vatanşaları vardı. Bunun dışında iki ülkede bol miktarda İngiliz, Alman, Fransız vb. bulunuyordu. Irak diktatörü, 19 Ağustos'ta, Batılılar askeri birliklerini bölgeden çekmediğı ve ambargoyu kaldırmadığı takdirde bunları askeri hedeflere yerleştireceğini dünyaya ilan etti. Bu dehşet verici şantajın Batı'daki etkileri ne oldu?

ABD vatandaşlarının büyük çoğunluğu işgalden sonra Başkan Bush'un kararlı tutumundan memnundu. Kamuyu yoklamalarına göre ABD halkının % 70'i Başkan'ı destekliyordu. Rehinelerin stratejik noktalara yerleştirilmesi- nin yarattığı şok hiç kuşkusuz Irak'a nefreti artırdı; fakat savaşçı eğilimleri de yumuşattı. Nitekim bu gelişmelerden on gün kadar sonra yapılan bir sondaja göre Amerikalıların %73'ü Bush'un BM çerçevesindeki politikasını desteklemekle beraber, % 58'i rehinelere zarar vermemek için savaşa karşı çıkıyordu.⁶⁰ Üç ay sonra rehinelerin serbest bırakılmaları, bu arada çok şiddetli bir kampanyanın objesi olan Saddam'a bir yarar sağlamayacak, Çöl Fırtınası operasyonu gönül huzuru ile yürürlüğe konacaktır.

Krizin ve savaşın hareketli anlarına ve tayin edici dönemlerine yeniden döneceğiz. Şimdi kısaca Türkiye'de krizin nasıl yaşandığını ve siyasal hayatı oluşturan çeşitli eğilimlerin ne gibi davranışlar içine girdiğini anlamaya çalışalım.

59 Bkz. "The Kuwait Crisis: Basic Documents", Cambridge International Documents Series, c. I, Cambridge, 1991.

60 The Sunday Times, 2 Eylül 1990.

Türkiye'den Bakınca

Kuveyt'in işgali, bütün dünyada olduğu gibi Türkiye'de de şaşkınlık ve biraz da endişeyle karşılandı. Kamuoyunu oluşturan organlar olayı büyük manşetlerle verdiler ve çeşitli yorumcular bilgi ve eğilimlerine göre gelişmeleri çözümlmeye başladılar. Siyasal partilerin sözcüleri de, işgalin hemen ertesinde, örgütlerinin görüşünü kamuoyuna duyurmaya ve mal etmeye çalıştılar. Yine bütün dünyada olduğu gibi Türkiye'de de kriz ve savaş sırasında, kamu ve sivil toplum kuruluşlarında belirsiz, tereddütlü ve tutarsız davranışlar birbirini izledi. Elbette bütün bunlar doğaldı. Doğal olmayan, bize göre, Türkiye'ye egemen olan tez ve psikoloji ile ülkemizin özel durumu arasındaki uyumsuzluktu. Açıklamağa çalışalım.

Irak, Türkiye'ye komşu bir ülkedir ve ülkemizle çok eski tarihi ve kültürel bağları vardır. Ayrıca uluslararası politikada hatırı sayılır bir ağırlığı olan Arap dünyasının önemli bir parçası olarak bizi daha da fazla ilgilendirmektedir. Yakın tarihimizde bazı anlaşmazlıklar ve gerginlikler yaşanmışsa da komşuluk ilişkileri hiçbir zaman bozulmamıştır. Doğu Anadolu'daki baraj inşaatlarının yarattığı "su ihtilafı" da köprülerin atılmasına yol açmamıştır. Irak, Türkiye'ye güvenerek, petrollerinin önemli bir kısmının ülkemizden geçerek pazarlanmasını kabullenmiş, Türkiye de Irak'ın en önde gelen müşterilerinden biri olmuştur.⁶¹ Bū-

61 Krizden önce Türkiye yıllık 1.640.000.000 dolarlık ithalatıyla Irak'ın, ABD'den sonra (2.408 milyar dolar) ikinci müşterisiydi. İşgalden iki gün sonra Devlet Bakanı Mehmet Keçeciler'in açıklamalarına göre Türkiye'nin petrol durumu şöyleydi: Ülkemiz yılda 21 milyon ton petrol tüketiyordu. Bunun 3 milyonu ülkede üretiliyor, gerisi ithal ediliyordu. Irak'tan bir yıl önce 10 milyon ton petrol ithal edilmişti ve o sırada üç aylık petrol stokumuz kalmıştı. Keçeciler, bu verilere dayanarak (üç gün sonraki gelişmelere tamamen ters yönde) *Milliyet* yazarı Yalçın Doğan'a petrol hatlarını kesmenin söz konusu olamayacağını söylüyordu. *Milliyet*, 5 Ağustos 1990.

tün bu duruma rağmen Körfez krizinde bu iki ülkenin karşı karşıya gelmelerinin nedenleri nelerdir? Gelişmeleri sadece Irak'ın siyasi rejimiyle ve Saddam'ın kişiliğiyle açıklamak yanlış ve haksız olmaz mı? Ya da olup bitenleri sadece emperyalizmin baskısına bağlayabilir miyiz?

Irak, hatalarının cezasını fazlasıyla çektiğine ve hâlâ da çekmekte olduğuna göre kendi kendimize şunu sormalıyız sanıyorum: Acaba bizim de hatamız var mıydı? Güneydoğu komşumuzla ilişkilerimizde gereken rasyonellikle hareket edebildik mi? Hatamız (eğer varsa – ki bizce vardı) daha çok Irak'la ilişkilerimiz çerçevesinde miydi, yoksa tüm diplomasimizi ilgilendiren bir yaklaşım ve felsefe hatası mıydı?

Öyle sanıyorum ki Türk diplomasisinin temel sorunu, kökeni çok daha eskilere giden, fakat İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ülkeye iyice egemen olan 'Batılılaşma' anlayışının yanlışlığı, yapaylığı ve yabancılaştırıcı etkileriyle yakından ilgilidir. Bu anlayış çerçevesinde Türkiye, tarihini, coğrafi konumunu ve değerlerini unutarak ve o yönde en ufak bir özeleştirici çabasından kaçınarak kendini tam bir Batılı ülke sanmaya başlamış ve ilişkilerine de bu yaklaşımı egemen kılmaya çalışmıştır. Bunun sonucu şu olmuştur: Bir yandan Üçüncü Dünya ülkelerine, hatta komşu devletlere, Batı'nın ilmine sahip olmadan Batı'nın horlayıcı göz-lükleriyle bakılmış, öte yandan da kolektif bilinçaltımızdaki emperyal özlemler varlığını korumuştur. Bu şekilde ortaya çıkan uyumsuz ve eklektik zihin yapısı uluslararası ilişkilerimizdeki söylemlerde çeşitli vesilelerle, sık sık kendini belli etmiştir. Körfez krizi bu vesilelerin en çarpıcılarından biridir.

Körfez krizi patlak verdiği zaman Irak'la ilgili bilgilerimiz çok sınırlıydı. Piyasada bu konuda uzman eserleri olmadığı gibi Batılı araştırmacıların incelemeleri de çevrilmişti. Hatta Saddam'ın kendi yazdırdığı ve Türkiye'ye karşı

duygularını açıkça ortaya koyduğu biyografik eserlerden bile kimsenin haberi yoktu. Kamuoyundaki Irak imajı, kabaca, bizimle su ihtilafı olan eski bir eyaletimiz ya da diktatörlükle yönetilen bir ‘Ortadoğu ülkesi’ idi. Kuveyt’in işgaline ilk tepkiler de bu imaja uygun oldu. Daha sonra bir ortak paydada toplayabileceğimiz bu tepkileri önce üç farklı eğilim olarak ele alabiliriz.

İktidar ve ona yakın medya organları işgali şiddetle ve Irak’ı küçümseyici bir tavır içinde kınadılar. Söz konusu olan “Saddam belası”nın “Körfez’de tehlikeli oyunu”nuydu.⁶² Devlet Bakanı M. Keçeciler daha Birleşmiş Milletler devreye girmeden petrol hattını kesmekten söz ediyor ve “Amerika Körfez’i kapatabilmelidir. O zaman Irak’ı bir ayda teslim alabiliriz” buyuruyordu. Cumhurbaşkanı Özal ise Suudi Arabistan, Mısır, İran ve Suriye ile gerçekleştirilecek -hayali- bir “beşli zirve” öneriyordu.⁶³ İktidarın bu katı tutumu, bazı dalgalanmalarla, savaşın sonuna kadar sürecek ve kara hareketinin başlamasına doğru, resmi yalanlamalara rağmen, bir Musul çıkartması dahi gündeme gelecektir.

İktidarın tutumuna, muhalefet iki şekilde karşı çıkmıştır. Orta sağ (DYP) ve orta soldan (SHP) gelen ılımlı muhalefet işgali kınamakla beraber iktidarın kraldan fazla kralcı tutumunu eleştirmiş ve ülkenin “maceraya sürüklenmesini” önlemeye çalışmıştır. Bu tutum da inişli çıkışlı bir seyir izleyecek, hatta krizin zirvesinde SHP başkanı hiç de gerçekçi olmayan bir arabuluculuk misyonuyla Bağdat’a gidecektir.

Muhalefetin ulusçu sol ve sağ uç kanatları ise sorunu tamamen emperyalizmin ya da Hıristiyan dünyanın bir komplosu olarak görecekle ve iktidarı, en azından, tarafsız kalmaya davet edeceklerdir. Daha sonra göstereceğimiz gi-

62 İşgalin ertesi günü *Hürriyet*, “Dibimizdeki Saddam Belası”, *Güneş* gazetesi ise “Körfez’de Tehlikeli Oyun” başlıklarını atmıştı, 3 Ağustos 1990.

63 *Güneş*, 4 Ağustos 1990.

bi, bu konuda en aktif davranan Ecevit olacaktır. Refah Partisi de “kardeş kavgası”nı önlemek için DSP'den geri kalmamaya çalışacak ve Erbakan da kendine göre bir barış planı hazırlayarak Bağdat'ın yolunu tutacaktır.

Bu tutumların ortak noktası, kanımca bilgisizlikten kaynaklanan, gerçekçilikten uzak nitelikleriydi. Basın da egemen çizgisiyle bu eğilimi hem desteklemiş hem de beslemiştir. Kuveyt'in işgalinden sonra, muhalefet lideri Süleyman Demirel'in ilk yorumu şu olmuştur: “Olayın büyüyeceğini sanmıyorum... İki ülke arasında bir anlaşmazlıktır, bunun uluslararası boyutlara ulaşacağını sanmıyorum.”⁶⁴ Gerçeklere ters düşen bu yorum kısa sürede terk edildikten sonra, daha çok basın aracılığıyla kamuoyuna şu görüş hakim olmuştur: “Irak'a ders vermek bize düşmez!”⁶⁵ Veya “Bizi Ortadoğu petrollerinin bekçiliğine itenlere ‘ne halleri varsa görsünler’ demeli.”⁶⁶ Daha birçok örnekle temellendirebileceğimiz bu yaklaşım, Körfez krizini Türkiye' den çok Batı'yı ilgilendiren bir çatışma olarak değerlendirmektedir. Aynı yaklaşımın başka bir boyutu da ülkemizi doğrudan ilgilendirmeyen bu krizin, aksine, bize veya iktidar partisine yarar sağlayacağıdır.⁶⁷ Bu yaklaşım, Türkeş ve Erbakan'ın da paylaştığı ‘Büyük Türkiye’ postülası ya da özleminden kaynaklanmaktadır.

Türkiye'nin Körfez kriziyle ilgili gerçekçilikten uzak tutumu krizin fiili taraflarını oluşturan ABD ve Irak tarafından dolaylı -bazen de dolaysız- bir biçimde eleştirilmiştir. Saddam'ın sağ kolu, Başbakan Yardımcısı Taha Yasin Ramazan işgalden hemen sonra Türkiye'yi ziyaret ederek ülkemizin tarafsız kalması için tehdit edici bir tavır takın-

64 Milliyet, 5 Ağustos 1990.

65 Milliyet, M. Ali Birand'ın yazısının başlığı, 5 Ağustos 1990.

66 Hürriyet, O. Ekşi'nin yazısının başlığı, 5 Ağustos 1990.

67 Örneğin, E. Özkök, “Bu Kriz Özal'a Yazar”, Hürriyet, 5 Ağustos 1990. Veya C. Çandar, “Türkiye'nin Eline Önemli Kozlar Geçti”, Güneş, 4 Ağustos 1990.

mişti. Fakat Irak diktatörünün, krizin zirvesinde ABD Başkanı Bush'a gönderdiği mektupta kullandığı ifade, sanıyorum daha anlamlıdır. Mektubunda Saddam, ABD ile “bölgedeki zayıf ve tecrit olmuş ajanlarına”⁶⁸ gereken dersin verileceğini söylüyordu. Bu ifadede Türkiye'nin de “bölgedeki ajanlar” arasında sayıldığında hiç kuşku yoktur. Buna rağmen Saddam, Türkiye'den gelen yüksek seviyedeki ziyaretçilerine (B. Ecevit, E. İnönü, N. Erbakan) gayet kibar davranmış, onlara görüşlerini anlatmış ve Ankara'daki ‘şahin’lere karşı cephe oluşturmaya çalışmıştır.

Türkiye'deki nöralist eğilim ABD yöneticilerini de rahatsız etmiştir. Onlar bu rahatsızlıklarını, herhalde durumu daha da zorlaştırmamak için, dolaylı bir biçimde dile getirmişlerdir. Bu bağlamda *New York Times*'ta çıkan bir başyazı, sanıyoruz ki ABD yönetici zümresine ve kamuya egemen görüşü yansıtmaktadır. Söz konusu makalede şunları okuyoruz: “Saddam'ı engellemede ABD'nin gerçek ve özlü çıkarları vardır. Fakat bu çıkarlar sınırsız olmadığı gibi Körfez petrolüne bağımlı olan ve Irak diktatöründen korkan bölge devletlerininkinden daha fazla değildir.”⁶⁹ Aynı yazıda T. Özal'ın tutumunun özel olarak övülmesi yazının muhataplarından birinin de Türkiye olduğunu açıkça ortaya koyuyor.

Göstermeye çalıştık ki Türkiye'de, Körfez krizi dolayısıyla ortaya farklı tezler çıkmakla beraber, bu konuda hiçbir parti ya da eğilim gerçekçi olamamıştır. Bunun çok genel planda düşündüğüm nedenine daha önce değinmiştim. Krizle ilgili özgül neden konusunda ise, Irak'a karşı küçümseyici tavrın bu ülkenin askeri gücü hakkında yanlış değerlendirmelere yol açtığını söyleyebilirim.

Türkiye'de silahlanma ve strateji alanlarına özgü araştırma kurumları ve enstitüler yoktur. Batı'da bu alanda ya-

68 *Le Monde*, 18 Ağustos 1990.

69 *New York Times* ve *International Herald Tribune*, Başyazı, 10 Ağustos 1990.

pılan güvenilir çalışmaların da yakından izlendiğini söyleyemeyiz. Bu yüzden komşularımızın askeri durumuyla ilgili değerlendirmeler daha çok kısmi bilgilere ve önyargılara dayanmaktadır. Körfez krizi gibi bizi çok yakından ilgilendiren bir olayda bile durum farklı olmamıştır. Bu konu-yu basına intikal etmiş bir iki örnekle açıklamak istiyorum.

Kuveyt'in ilhakından kısa bir süre sonra ünlü bir emekli albay Irak'ın güçlü silahlara sahip olduğunu vurgulamakla beraber bunun yetersiz olduğunu söylüyor ve şu gözlemde bulunuyordu: "İnsanları idare edecek olanlar, üniformalarını kendileri çizen milis paşaları değil harp okullarını, harp akademilerini bitiren, askerliği meslek seçen generallerdir."⁷⁰ Albay Erkanlı nedense İran gibi önemli bir ülkeye karşı Irak ordusunun sekiz yıllık savaştan galip çıkmış olmasını pek önemsemiyordu. Bu görüş, genel önyargılara da uygun olduğu için yaygın bir kanı haline gelmişti. Hatta Özal, ABD'yi ziyaretinde Amerikalıları şöyle teskin edecektir: "Irak'ın askeri gücünü abartmayın. Irak bir süper güç değil, bir Üçüncü Dünya ülkesidir."⁷¹ Türkiye'nin Irak'ın askeri gücüyle ilgili vurdumduymazlığı yabancıları da şaşırtmış olmalıdır. Bunlardan Türk Dışişleri Bakanı ile görüşen SSCB Dışişleri Bakanı E. Şevardnadze, kendisine "Irak ordusunu ve elindeki silahları hafife almayın. Gelişmiş sistemlerin çoğunu biz sattık"⁷² uyarısında bulunuyordu.

Irak ordusunun gücüyle ilgili daha gerçekçi değeren-

70 H. Pulur naklediyor. *Milliyet*, 18 Ağustos 1990.

71 *Hürriyet*, 27 Eylül 1990. Dönemin ABD Dışişleri Bakanı J. Baker'ın yakınlarında çıkan anılarında belirttiğine göre, işgalden on gün sonra Ankara'ya geldiğinde Özal kendisine "Saddam'ın bir çılgın olduğunu, ordusunun da boş bir ordu olduğunu, savaşamayacağını" söylemişti. Baker'ın, aslını henüz göremediğimiz *The Politics of Diplomacy* isimli eserinden bu alıntıyı *Sabah* ve *Hürriyet* gazetelerine borçluyuz: 1 Ekim 1995.

72 *Milliyet*, 1 Ekim 1990.

dirmeler -hatta bu kez yer yer de abartmalar- savaş yaklaşırken başlayacaktır. Bunlara geçmeden, sınır komşumuz ve bize pek sempati duymayan bir ülkenin nasıl silah deposu haline geldiğine bir göz atalım. Gerçekten Irak'ın nispeten kısa bir süre içinde, büyük bir hızla silahlanmasına ve dünyada hatırı sayılır bir askeri güç haline gelmesine yol açan nedenler nelerdi? Bu gelişmeyi sadece Arap dünyasına özgü, bölgesel nedenlerle mi açıklayabiliriz, yoksa Körfez Savaşı uluslararası konjonktürün, 'küreselleşme' sürecinin mi bir ürünüydü?

Ortadoğu'nun "Bismarck"ı ve "Ölüm Lobisi"

Arap dünyası bağımsızlığına kavuştuğundan beri bölünmüş coğrafyasına son verecek bir "Bismarck" arayışı içindedir. Emperyalist metropoller ise petrol kaynaklarını kontrol edebilmek için bu yöndeki özlem ve girişimleri kaygıyla izlerler. 1979'da Irak'ta Saddam Hüseyin'in iktidara tek başına hâkim oluşu bu açıdan bölgede yeni bir dönem başlatıyordu. Aslında 1968 ihtilalinden sonra rejimin ikinci adamı haline gelen Saddam, birazdan değineceğimiz gibi, ihtirasını kamçılayacak belli bir tecrübe de kazanmıştı.

1979'da Ortadoğu'da başka ve çok önemli bir olay daha yaşanmıştı. O da İran'da, Batı'yı Irak'tan çok daha fazla endişelendiren 'İslami Devrim'in gerçekleşmesiydi. Şii Müslümanlığın, diğer bir komşumuzda, Humeyni'nin şahsında siyasi bir misyona bürünerek bir 'ihraç' rejimi haline gelmesi, Batılı metropollerini ayrıca düşündüren bir olaydı. Bu durumda geleneksel politikalarına, 'böl ve yönet' kuralına dönerek Irak'ı harekete geçirdiler. İran'la çıkar çelişkileri içinde bulunan Irak, zaten böyle bir misyona hazırды. Sekiz yıl süren ve her iki taraftan da yüz binlerce insanın ölümüne yol açan savaş, Batı'nın yardımıyla, Irak'ın avan-

tajıyla sonuçlandı.

İran-İrak savaşı ikinci petrol krizinin bu ülkelere milyarlarca dolar akıttığı bir döneme rastlamıştı. Uluslararası kapitalizmin sağlığı açısından bu dolarların “recyclé” olması, yani metropollere dönmesi gerekiyordu. Batı'nın silah sanayileri bunun en etkili araçlarından biriydi. Batı daha çok Irak'ı silahlandırmışsa da ABD'de patlak veren “İrangate” skandalı bu konuda ne kadar ilkesiz davranıldığını göstermiştir. Fakat yine de bu savaştan, Irak, tepeden tırnağa kadar silahlanmış bir ülke olarak çıktı. Bu Irak'ın ikinci silahlanma dönemidir.

Körfez Savaşı'ndan sonra Irak'ın silahlanma serüveni özel araştırmaların konusu olmuştur. Bunlara göre Irak bu alandaki ilk ve büyük sıçramayı 1974 krizi sonucu döviz gelirleri dört katına çıktığı zaman başlatmıştı. Gerçi daha önce de SSCB ile işbirliği çerçevesinde bir açılım yapmıştı. 1972'de Kosigin Bağdat'a gelmiş, aynı yıl Saddam da bir Paris ziyareti yapmıştı. Fakat Irak rejimi 1974'e kadar yeterli kaynaklardan ve diplomatik destekten yoksundu. 1973'te İsrail'e karşı Kippur Savaşı çıkarken Mısır ve Suriye tarafından kendisine haber bile verilmemişti. Bununla beraber savaşı dikkatle izledi ve ondan bazı dersler çıkardı. Fransız “Mirage”lerinin Sovyet “Mig”lerinden, ABD M-60 tanklarının da yine Sovyet T-54 tanklarından üstünlüğünü görmüştü. O sırada Fransa'da başbakan olan J. Chirac'ın De Gaulle'cü Arap politikası da Saddam'ın Batı teknolojisi yanlısı ve milliyetçi politikasıyla daha çok uyuşuyordu.

Irak rejiminin silah alımları bu iki ülkeye inhisar etmemiştir. Özellikle Federal Almanya bu pazardan çok önemli bir hisse almayı başarmıştır. Saddam Batılı firmaların aralarında sürdürdükleri rekabetten ustalıkla yararlanmasını biliyordu. Bunun dışında silahlanma faaliyetlerini, teknik kadrolarını da zenginleştirme çabasıyla birleştirme başarısını göstermişti. Saddam, daha rejimin ikinci ada-

miyken, bu alandaki en önemli gelişmelere imzasını atmıştır.

Saddam sadece ülkeye silah yığmakla bir yere varılamayacağını çok iyi biliyordu. Bunu eğitim ve teknoloji alanındaki etkinlikleri ile göstermiştir. Irak'ın öğretim sisteminde teknik eğitime öncelik vererek, bu amaçla Mısır, Suriye, Cezayir, Fas ve Filistin'den dört bin kadar araştırmacıyı ülkesine çekerek ve bir üniversite reformu gerçekleştirmek suretiyle “tozlu Bağdat Üniversitesi'ni yüksek düzeyde, saygıdeğer bir kurum haline getirerek”⁷³ geleceğe yatırım yapıyordu. Bu reformlar için bir Pentagon analizcisi “Bunlar Saddam'ın uzun vadeli planının en önemli safhası oldu. Çünkü silah ve fabrika yapmadan, onları kullanacak vasıflı personeli yetiştirmek gerekir”⁷⁴ diye yazmıştı.

Saddam'ın askeri mukavelelere paralel olarak diplomatik destekleri de genişlemişti. Bunların ilk sırasına 1975'te başbakan olan Fransız devlet adamı J. Chirac'ı koymak yanlış olmaz sanıyorum. Gerçekten Fransız siyaset adamı, De Gaulle'ün Arap yanlısı politikasının izinde, Ortadoğu'nun bu zengin ülkesine büyük bir önem veriyordu. Fransa, 1975'te Irak'la anlaşarak ülkeyi -atom reaktörü yapımı da dahil- geniş bir silah pazarı haline getirme yoluna girmiş ve bu ekonomik bağlar sıkı diplomatik ilişkilerle de pekiştirilmiştir. Fransa'daki “Irak lobisi” bu ilişkilerden doğdu.

“Irak lobisi”nin kökeni daha da gerilere, Pompidou dönemine kadar uzanmaktadır. Fakat 1975 anlaşması ve Saddam'ın Paris ziyareti bu konuda dönüm noktası olmuştur. Bu ziyaretinde Bağdat diktatörünü Orly Havaalanı'nda

73 Bkz. Kenneth R. Timmerman, *Le lobby de la mort, Comment l'Occident a armé l'Irak*, Calman-Lévy, s. 37, Paris, 1991. Yazar bu bilgiyi *The Independent* gazetesinden naklen veriyor. Yazara göre Saddam, ülkesine Arap araştırmacıları Beyrut'taki Filistin örgütü APD (Arab Prospects and Development) aracılığı ile topladı, s. 41.

74 Timmerman naklediyor, s. 42.

karşıl原因 Başbakan Chirac, “Ortadoğu'nun De Gaulle'ü” olarak gördüğü Saddam'a “Benim şahsi dostumsunuz. Takdir, teveccüh ve şefkat duygularımdan emin olabilirsiniz”⁷⁵ demişti. Bu sözleri merkantil çıkarların gerektirdiği samimiyetsiz bir tutumla açıklamanın yanlış olacağı düşünce-sindeyim. Bu sözler Fransa'nın Irak eksenli bir Ortadoğu politikası benimsediğini göstermektedir.

Fransa-Irak dostluğu çerçevesinde yüzlerce Iraklı subay, silah ve kimya sanayii ile ilgili disiplinlerde yetişmek üzere Fransız üniversitelerine kaydedilmişlerdi.⁷⁶ “Irak lobisi” Fransız askeri-sanayi kompleksini -bu bağlamda Thomson, Matra, Dassault, Aérospatiale'dan oluşan dört dev şirketi- de kapsayan bir boyut kazanmıştı. Fransa, bu ilişkiler çerçevesinde, İran-Irak savaşı esnasında Irak'a milyarlarca dolarlık silah satmıştır.

Fransa'nın Irak politikası De Gaulle'cü bir kanadı olan sosyalist iktidar tarafından da benimsenmiş ve 1990 Ocak ayında Savunma Bakanı J. P. Chévenement Irak'a bir seyahat yapmıştır. Chévenement da Saddam hakkında Chirac kadar mültefit olmuş ve Bağdat'ı ziyaretinde şunları söylemişti. “İran'la savaş sırasında karşılaşmış olduğu güçlüklerle rağmen, Başkan Saddam'ın, ülkesini barışa götürmek suretiyle somutlaştırdığı açık ve ilginç bir görüşü var... (Kendileri) Fransız siyaset adamlarının takdir ve saygısını kazanmıştır.”⁷⁷ Bu yolculuk da artık Irak'ın peşin ödeyemediği, milyarlarca dolarlık kontratlarla noktalanmış, fakat Irak'a mali kolaylıklar tanıyan bu anlaşmalar Kuveyt'in işgalinden sonra uygulamaya konmamıştır.

Irak rejimi, Saddam'ın şiddetli antikomünist duyula-

75 Claude Angeli, Stéphanie Mesnier, *Notre allié Saddam*, s. 53, Olivier Orban, Paris, 1992. Yazarlar bunu *Le Figaro* (11 Eylül 1976) gazetesinden naklen veriyorlar.

76 Ayrıntı için Bkz., ay, s. 268.

77 ay, s. 350. Fransız-Irak ilişkilerinin boyutları için Bkz. “Vingt ans d'irakophilie française”, *Le Monde*, 23 Ağustos 1990.

rına rağmen, Sovyetler Birliği ile de dostane diplomatik ilişkiler içindeydi. Binlerce Sovyet teknisyeni ve askeri uzmanı Irak'ta bulunuyor ve oluşumuna katkıda bulundukları askeri donanımın işleyişinin eğitimini sağlıyorlardı. Kriz sırasında bunlardan bir kısmı ülkeyi terk etmemişlerdi (veya zorla alıkonmuşlardı); hatta savaş sırasında bile yüzlerce Sovyet uzmanının Irak'ta kalarak Saddam'ın subaylarına danışmanlık yaptıklarına dair Batı basınında haberler çıkmıştı. Gorbacov'un yakını Primakov bunları yadsımış ve Sovyetler Birliği'nin BM kararlarına tamamen uyduğunu savunmuştur. Fakat kendisi de, Irak'ın bombardımanı başladıktan sonra, kamuoyunun koalisyon aleyhine döndüğünü ve bazı generallerin açıkça Irak'tan yana tavır aldıklarını inkâr etmemiştir.⁷⁸

Bir yandan silahlanırken öte yandan da geniş bir diplomatik ilişki ağı kuran Irak⁷⁹ ABD'de bile küçümsenmeyecek bir lobi yaratmayı başarmıştı. Daha önce de belirttiğimiz gibi, krizin patlak vermesinden çok kısa bir zaman önce, güçlü Kansas Senatörü R. Dole'ün başkanlığında bir heyet Irak'ı ziyaret etmiş ve Saddam'a desteklerini sunmuştu. R. Dole, özel olarak, Irak'a hububat ihraç eden çevreleri temsil ediyordu.

Irak'ın petrodolarları, Arap dünyasının özlemleri, Saddam'ın ihtirası ve silah tüccarları bir araya gelince tepeden tırnağa kadar silahlanmış bir ülke ortaya çıktı. Amerikan kaynaklarına göre Irak, 1979 ile 1988 arasında 62.4 milyar dolarlık silah satın almıştı.⁸⁰ Bu toplam, Brezilya'dan Ja-

78 E. Primakov ile söyleşi, "Saddam m'avait dit", *Le Nouvel Observateur*, 25 Nisan 1991.

79 Bu ilişkiler savaş sırasında bile bir ölçüde Irak'ın işine yaradı. İngiltere, Fransa ve ABD savaş esnasında Saddam'ın soykırımla suçlanmasını istedi. Fakat kendi "dolaylı katılımları" ortaya çıkar endişesiyle bundan vazgeçildi. Bkz. Russbach, *ONU Contre ONU, Le Droit International Confisqué, La Découverte*, Paris, 1994.

80 M. Klare, "Vers une explosion du marché des armes", *Le Monde Diplomatique*, Nisan 1991. (Amerikan Silah Kontrolü ve Silahsızlanma Ajansı'nın veri-

ponya'ya kadar uzanan bir sürü ülkeye ait 445 şirket arasında paylaşılmıştı.⁸¹ Artık, bir noktadan itibaren, rejimin iradesi silahların kullanımına değil, silahların varlığı rejimin kaderine egemen olmaya başlamıştı. Kriz tam bu noktada patlak verdi. Bu süreci Batılı araştırmacı K. R. Timmerman şöyle özetliyor: “1990'da Kuveyt'in işgaline götüren olaylar mükemmel bir mantık içinde cereyan etti. Uygulamaya koyduğu kalkınma programları ve sahip olduğu şaşırtıcı derecede çeşitli silahlar Saddam'ı, Irak'ın Ortadoğu'ya egemen olacağı geleceğin habercisi olan bir dönüm noktasına getirmişti. Fakat aynı zamanda geçmiş de giderek daha fazla kendini hissettiriyordu. Biriken borç yığınları alacaklıları endişeye sürüklerken, kendi halkına karşı kimyasal bombalar kullanması ABD Kongresi'ni Irak'a yaptırımlar uygulamaya sevk ediyordu. Bu durumu izleyen sekiz ay, Saddam ile Batı'dan kimin kazanacağını anlaşılabileceği bir yarışa dönüşecekti.”⁸²

Krizin Aşamaları

Kuweyt'in işgaliyle savaşın başlaması arasında yaşanan beş buçuk ay, psikolojik harbe de geniş ölçüde başvurulmuş, birkaç aşamada ele alabileceğimiz inişli çıkışlı bir gerginlik dönemi olmuştur.

Körfez krizi, tek süper güce indirgenmiş bir dünyada, esas itibarıyla ABD -bu ülke başkanlık sistemine dayandığı için- Başkan Bush liderliğinde yönetildi. Fakat Irak'a karşı

leri kullanılıyor.) Londra'daki Uluslararası Stratejik Araştırmalar Enstitüsü'nün (IISS), Irak ordusundaki silahlarla ilgili dökümü için Bkz. *Le Monde*, 6 Ekim 1990. Enstitü başkanı F. Heisbourg, “Ortadoğu'nun en güçlü ordusu olan” Irak ordusunun, koalisyona karşı, “hücum değil, ancak savunmaya yönelik operasyonlar” yapabileceğini söylüyordu.

81 Sessiz ve derinden giden ülke Almanya olmuştu. Timmerman'ın incelemesine göre Irak'a atom sanayiinde de kimya sanayiinde de en özlü katkı Almanya'dan gelmişti. 445 şirketin de üçte biri Alman şirketleriydi. ay, s. 375.

82 Timmerman, ay, s. 349.

oluşturulan cepheye hukuki ve demokratik bir görünüm kazandırmak için bütün yaptırımları BM kararlarına dayandırmaya özel bir özen gösterildi. Böylece birçok uluslararası kriz karşısında tamamen atıl kalan BM, bu krizde mükemmel bir etkinlikle çalıştı.

Daha işgal günü BM Güvenlik Konseyi toplanarak bu keyfi eylemi kınamış ve Irak'ın kuvvetlerini derhal çekmesini isteyen bir karar almıştı. Birkaç gün sonra da aynı organ başka bir oturumunda Irak'a ticari ambargo koyuyordu. Bu karar güç bir karardı. Çünkü ülkenin petrolünün pazarlandığı Türkiye ve Suudi Arabistan gibi ülkeler başta olmak üzere tüm bölgeyi ve daha birçok ülkeyi, ticaret ve güvenlik yönlerinden, yakından ilgilendiriyordu.⁸³

Başkan Bush Irak karşıtı koalisyonu “telefon diplomasisi” ile oluşturmuş ve yönetmiştir. Bizde Turgut Özal'a mal edilen bu yöntem aslında ABD Başkanı'nın kullandığı bir yöntemdi. G. Bush'un bölge devlet ya da hükümet başkanları ile kurduğu yakın ilişkiler ve onlara kendilerini “piyon değil partner gibi hissedecekleri şekilde mütevazı davranması”⁸⁴ övgü konusu olmuştur. Aynı yöntem, kendi ülkesinin güvenlik kurullarının raporlarına gereken önemi vermediği için eleştirilere de uğramıştır. Aslında Irak karşıtı koalisyonu oluşturmak pek kolay olmamıştır.

ABD için en zor, fakat en önemli husus, Arap dünyasını bölmeden yanına alabilmektir. Bu konuda en büyük yardım, Irak'ın büyük hataları nedeniyle Mısır'dan gelmiştir. Kuveyt ve Irak'ta bir buçuk milyonun üstünde Mısırlı işçi ve teknisyen bulunuyordu. Bunlar Mısır'a yılda iki milyar dolardan fazla döviz yolluyorlardı. Oysa kriz yüzünden bunların çoğu, üstelik Kuveyt bankalarındaki milyarlarca

83 Yumurtalık-Kerkük boru hattından Irak petrollerinin yarısı (günde 1,6 milyon varil) geçiyor ve Türkiye'ye yılda 300 milyon dolar kazandırıyor. Ayrıca Türkiye petrol ihtiyacının büyük bir kısmını Irak'tan sağlıyordu. P. Salinger, a y, s. 171.

84 *International Herald Tribune*, 29 Ağustos 1990.

dolarlarını da kaybetmiş olarak, sersefil, Mısır'daki işsizler ordusuna katılmışlardı. Ayrıca Mısır'ın yine iki milyar dolar civarındaki turizm gelirlerinin önemli bir kısmı zengin Araplardan, özellikle Kuveytlilerden geliyordu ve bunlar da büyük bir darbe yemişti.⁸⁵ Bu yüzden Hüsnü Mübarek'in Saddam'a olan nefretini anlamak kolaydır. 10 Ağustos'ta toplanan Arap zirvesi Suudi Arabistan'a kuvvet göndermeğe karar veriyor ve Mısır Devlet Başkanı “maalesef hiçbir barışçı çıkış yolu kalmadı”⁸⁶ diyordu.

Körfez krizi 8 Eylül 1990'da J. F. Kennedy uçak gemisinin Suudi Arabistan'a gelişine kadar gerginliğin tırmanması şeklinde somutlaştı. Etki ve tepki davranışları içinde geçen bu ilk dönemin önemli aşamalarını şöyle özetleyebiliriz:

İşgalden sonra ABD hemen harekete geçmiş, bir yandan BM'yi, öte yandan da ‘telefon diplomasisi’ ile bölge devletlerini seferber etmeye başlamıştı. Buna Irak'ın yanıtı çabuk ve sert oldu. Saddam Hüseyin önce Kuveyt'te kukla bir hükümet kurdu, sonra da ülkeyi, 8 Ağustos 1990'da ilhak etti. Fakat gerçek niyetlerini Ağustos ortalarında aldığı iki kararla belli etti. Bunlardan birincisinde Bağdat diktatör ülkesindeki sayıları on bini aşan -o ana kadar ‘güvenlik nedenleri’ ile alıkondukları söylenen- yabancıyı ‘rehine’ ilan ediyor; ikincisinde de İran'la bütün savaş kazançlarından vazgeçen bir anlaşma imzalıyordu. Bu girişimlerin anlamı açıktı ve dünya kamuoyu tarafından derhal anlaşıldı. Gerçekten Fransa Cumhurbaşkanı F. Mitterand “savaş mantığı”ndan, H. Kissinger de “Rubicon'un aşılmasından” söz ederken⁸⁷ bunları göz önünde bulunduruyorlardı.

85 *Le Monde*, 19 Eylül 1990.

86 *International Herald Tribune*, 11 Ağustos 1990. Henüz BM'den ambargo kararı çıkmadan ABD Başkanı G. Bush telefonla Özal'ı aramış ve ambargo gereğini anlatmıştı. *Cumhuriyet*, 4 Ağustos 1990.

87 Bkz. *Le Monde*, 23 Ağustos 1990. *International Herald Tribune*, 20 Ağustos 1990.

Irak'ın tutumu bütün dünyada bir şok etkisi yapmıştı ve ABD'nin tahrikiyle BM tekrar harekete geçti. Sonuç Güvenlik Konseyi'nin 25 Ağustos sabahı aldığı ve ambargonun delinmemesi için kuvvet kullanımına izin veren 665 sayılı karar oldu. Dünya basınında Saddam'ın şahsı etrafındaki aşağılama propagandası da bu tarihten itibaren yoğunlaşmıştır. Bir zamanlar Ortadoğu'nun Bismarck'ı ya da De Gaulle'ü olarak nitelenen Saddam, artık “deli”, “çılgın”, “Hitler taslağı” vb. gibi sıfatlara layık görülüyor, işlediği cinayetler anlatılıyor, psikiyatri komisyonları hakkında raporlar yayımlıyorlardı. Aynı bağlamda, Batı basınında çıkan birtakım askeri raporların da Irak'ta, Saddam'ın sarayı da dahil, hangi hedeflerin bombalanacağını açıkladıklarını belirtelim.

ABD liderliğindeki cephenin bir propaganda alanı da bizzat koalisyonun rahatsız üyeleri idi. Bunlara ‘havuç ve sopa’ politikası uygulanmış ve Türkiye de bundan payını almıştır. CIA Başkanı Amiral Turner'ın bir yandan Türk ordusunu öven ve onun Irak ordusunu kolayca yenebileceğini ifade eden sözleri, öte yandan da Türkiye'nin ambargoya uymaması halinde ablukaya alınacağını ihtar etmesi bu bağlamda değerlendirilmelidir.⁸⁸ Oysa aynı tarihlerde, Reagan yönetiminde Savunma Bakanlığı'nda yüksek düzeyde görev almış bir yetkili, nüfuzlu bir gazetede “Irak ordusunun Türk ordusundan daha etkili, daha fazla ve çok daha modern silahlara sahip olduğunu”⁸⁹ yazıyordu. Yaygın kanı da buydu ve durum Türk askeri yetkilileri tarafından biliniyordu.

ABD propagandası Irak'ı geriletmemiştir. Tersine Bağdat'ın tutumunu giderek sertleştirdiğine tanık oluyoruz. Gerçekten Saddam, BM'in 665 sayılı kararına tüm dünyaya meydan okuyan bir tutumla karşılık verdi. Kuveyt'in ilha-

88 Milliyet, 28 Ağustos 1990.

89 International Herald Tribune, 25-26 Ağustos 1990.

kını tamamlayarak Kathima adı altında, Irak'ın on dokuzuncu eyaleti olarak haritadan tamamen sildi. Batılı rehaneleri, daha önceki tehdidine uygun bir şekilde, stratejik askeri tesislere yerleştirdi. Suudi Arabistan ve İsrail'e de saldırarak savaşı yayacağını ve bu yönde "ahlaki kaygılara hiç yer vermeyeceğini"⁹⁰ (yani kimyasal silahlara ve teröre de başvuracağını) ilan etti.

Ortadoğu gerginliği Eylül başlarında J. F. Kennedy uçak gemisinin Suudi Arabistan'a gelişi ile görece bir yumuşama dönemine girdi. Sparrow ve Phoenix füzeleri ve seksenden fazla etkin uçaklarla (çoğu F-14 Tomcat) yüklü bu gemi, "Pentagon'un inancına göre Irak hava güçlerini birkaç gün içinde tahrip edebilecek güçteydi."⁹¹ Bu durum ABD'yi bir hayli rahatlatmıştı. Çünkü, daha önce de belirttiğim gibi, ABD'yi asıl ürküten husus Irak'ın Kuveyt'i işgali, hatta yutması değildi. Böyle büyümüş bir Irak'la kolaylıkla uzlaşabilirdi. ABD'yi son derece tedirgin eden şey, kontrol edemeyeceği bir rejimin giderek Körfez'e, dolayısıyla petrol piyasasına egemen olmasıydı. Bu ihtimal bertaraf edilince rahatlamış bir Beyaz Saray diplomasiye öncelik verebilirdi. Irak ve Kuveyt'teki üç bin kadar Amerikalı rehine de bunu zorunlu kılıyordu. 8 Eylül'de, Helsinki'de Bush-Gorbaçov zirvesi bu ortamda yapıldı.

Sovyetler Birliği'nin bütün kriz boyunca barıştan yana bir tavrı olmuştur. Fakat köklü bir sistem değişikliği içinde olan ülke Batı'ya muhtaçtı ve onunla işbirliğini zorunlu görüyordu. Bu yüzden bir yandan işgal ve ilhakı şiddetle kınarken, öte yandan da savaşın gereksizliğini vurguluyor ve sonucun ambargoyla alınabileceğini ileri sürüyordu. Sovyetler Birliği kriz süresince tüm Ortadoğu sorunlarının birlikte ele alınacağı bir barış konferansından yana olmuştur. Bu bağlamda Bush-Gorbaçov zirvesi de tansiyonu dü-

90 *International Herald Tribune*, 31 Ağustos 1990.

91 *The Sunday Times*, 9 Eylül 1990.

şürmüş, dünyada barış umutlarını artırmıştır. Gerçekten görüşmelerden sonra dünya basınında barış rüzgârları esiyor, Gorabaçov “savaş olası değil” diye beyanatlar veriyordu.⁹²

Fransız Cumhurbaşkanı F. Mitterand da Sovyet tezlerine paralel bir görüşe sahipti ve Irak'ın Kuveyt'ten çekilmesi halinde barış görüşmelerine başlanabileceğini, 24 Eylül 1990 tarihinde Birleşmiş Milletler kürsüsünde ifade etmişti. Ekim ayı başlarında Başkan Bush'un da üslup değiştirmesi ve Ortadoğu sorunlarının bir bütün olduğundan söz etmeye başlaması Mitterand'ın etkisi miydi? Fransız basınında böyle iddialar olmuştur. Aslında 1990 sonbaharında dünyada daha çok barışçı rüzgârlar esiyordu. Saddam da bu sırada bazı barışçı jestler yapmak ihtiyacını duymuş, örneğin Fransız rehinelerini serbest bırakmıştır. Fakat tarafların tezlerinde bir değişiklik olmadığı için bu yumuşama sürekli olamazdı ve olmadı.

Irak devlet adamlarının Ekim ayı başlarında yaptıkları bazı konuşmalar yeni bir gerginleşmenin başlangıcı sayılabilir. Gerçekten Başbakan Yardımcısı Taha Yasin Ramazan, 4 Ekim'de Amman'da “Irak yabancı bir devlet karşısında boyun eğmektense savaşı yeğler” diyor, Dışişleri Bakanı Tarık Aziz de bir gün sonra BM'de yaptığı konuşmada -Ortadoğu sorunlarının bir bütün teşkil ettiğini vurgulamakla beraber- Kuveyt'ten çekilme olasılığından hiç söz etmiyordu.⁹³ Bu katı tutum karşı cephede de etkilerini göstermekte

92 *International Herald Tribune* olayı şöyle veriyordu. “birliği vurgulayan Bush ve Gorbaçov, Saddam'ı ölümcül sonla ikaz ettiler.” (10 Eylül 1990). *Izvestia* gazetesine göre, Kıbrıs sorunu da söz konusu konferansta çözülecekti, *Mil-liyet*, 20 Eylül 1990. *Le Monde* ise şunları yazıyordu: “Helsinki'deki zirveden sonra Amerika'nın Irak'a karşı bir askeri operasyon perspektifi uzaklaşıyor.” (11 Eylül 1990). Gorbaçov'un sözleri için Bkz. *International Herald Tribune*, 5 Ekim 1990.

93 *Le Monde* gazetesi bu gelişmeyi “Irak Hiçbir Müzakereye Kapı Aralamıyor” başlığı ile veriyordu. 7-8 Ekim 1990.

gecikmemiş ve Bush yeniden Saddam'la Hitler arasında paralellikler kurmaya ve yeni Nürnberg mahkemelerinden söz etmeye başlamıştır. Gelişmelerde ABD Dışışleri Bakanlığı'nın bir danışmanına atfedilen ve savaş halinde ABD'nin yirmi bin kadar zayıat vereceğini öngören bir raporun etkisi olmuş mudur?⁹⁴ Burada, Ortadoğu'da "ikinci cephe" açma tartışmalarının bu sırada gündeme geldiğini anımsatalım. Türkiye'yi yakından ilgilendiren bu gelişmeyi ayrıca ele alacağız.

Irak'ın ödünsüz tutumunun yarattığı sertliğe dönüş politikasında, sembolik planda dönüm noktası olarak, ABD'de 9 Kasım 1990'da açıklanan strateji değişikliğini düşünebiliriz. Buna göre ABD, Körfez krizinde savunma politikasından hücum politikasına geçiyor ve bu perspektifte Ortadoğu'daki kuvvetlerinin sayısının dört yüz bini geçmesini kararlaştırıyordu.⁹⁵ Gerginliğin tırmanması, psikolojik savaş da ihmal edilmeden, BM'nin 29 Kasım 1990 tarihli kararına kadar devam edecektir. Güvenlik Konseyi'nin on beş üyesinden Küba ve Yemen'in aleyhte oy verdiği ve Çin'in çekimser kaldığı oturumda, karar on iki üyenin oyuyla geçmişti ve Irak, bu kez somut bir tarih verilerek, savaş tehdidi ile Kuveyt'i terke davet ediliyordu.⁹⁶

BM'nin 678 sayılı kararı, kriz patladıktan sonra uluslararası örgütün bu konuda aldığı en sert karardı. Başkan Bush bu kararın tam bir 'savaş kararı' görünümü kazanması için son bir olanak sağlamış ve sürenin dolmasından önce J. Baker'ın Bağdat'a, Irak Dışışleri Bakanı Tarık Aziz'in de Washington'a giderek barışçı bir çözüm aramalarını planlamıştı. Aslında böyle bir kararın kamuoyunda yarata-

94 L'Express dergisinden naklen *International Herald Tribune* (13 Ekim 1990) gazetesi tarafından verilen bu haber bir propaganda malzemesi olarak da değerlendirilebilir.

95 *International Herald Tribune*, 10 Kasım 1990.

96 *The Kuwait Crisis: Basic Documents*, s. 98, Cambridge 1991.

cağı tepkileri düşünerek bu girişime zorlanmıştı da diyebiliriz.

Gerçekten 678 sayılı karar dünya kamuoyunda büyük yankılar uyandırdı ve ABD'nin de bu konudaki iç çelişkilerini sergiledi. ABD'de savaş aleyhtarı bir rüzgâr estiren ve bu arada iki eski genelkurmay başkanının açıkça savaşa karşı tavır almasına yol açan bu gelişmenin çeşitli nedenleri vardı. Bunların başında, o sıralarda kamuoyuna yansıtılan uzman raporlarında, Amerika'nın bir savaş halinde vereceği kayıplarla ilgili verileri düşünebiliriz. ABD'nin Körfez Kuvvetleri Komutanı N. Schwarzkopf savaşın “kolay bir savaş olmayacağını”, “altı ay kadar sürebileceğini” söylüyor, Kongre'ye brifing veren askeri uzmanlar, Irak'a hücumun dokuz bin civarında ölüye neden olacağını belirtiyorlardı.⁹⁷ Ayrıca Irak'ın silah gücünün yok edilmesi Ortadoğu sorununu çözmüyordu. Ortaya çıkacak boşluğu en az Irak kadar tehlikeli olan İran veya Suriye doldurabilirdi.⁹⁸

Buna karşılık tabloda Washington'daki ‘şahin’leri daha kararlı kılacak unsurlar da yok değildi. Bunların başında, atom uzmanlarına göre, Irak'ın nükleer silahlara sanıldığından çok daha önce kavuşma olasılığı geliyordu. Batı basınına yansıyan raporlara göre Irak'ın atom bombası çalışmaları yıllarla değil, aylarla ölçülecek bir sonuçlanma aşamasına gelmişti.⁹⁹ O halde acele etmek, bir an önce bu

97 *Le Monde*, 19 Aralık 1990.

98 *Washington Post*'ta bir Ortadoğu uzmanı “silahsızlandırılmış bir Irak'ın yeniden silahlandırılması gerekcek” diye yazmıştı (16 Kasım 1990). Görüldüğü gibi Batı için dengeyi korumak da kârlı bir işti. Londra Stratejik Etütler Enstitüsü başkanı F. Heisbourg da, savaş yaklaşırken, bölgede Türkiye, İran ya da Suriye gibi bir ülkenin güçlenmemesi gerektiğini vurguluyordu. *International Herald Tribune*, 14 Ocak 1991.

99 Beyaz Saray sözcüsü bu kanıdaydı. Nükleer Silahlar Kontrol Projesi Başkanı Garry Milhollin ise Irak'ın, ambargoya rağmen, beş yıl içinde kendi başına atom bombası yapacak güçte olduğunu yazıyordu. *International Herald Tribune*, 28 ve 29 Kasım 1990. Bu görüşler savaş aleyhtarı generaller tarafından “abartma” olarak değerlendirilmiştir.

potansiyeli yok etmek gerekiyordu.

Askeri müdahale yanlılarını daha kararlı kılan başka bir unsur da, paradoksal bir şekilde, Saddam'ın tüm rehineleri serbest bırakması olmuştu. Irak diktatörünün Batı'daki barış yanlılarını güçlendirmek ve yanına çekmek için yaptığı bu jest sonunda aleyhine olmuştu.

678 sayılı BM kararından savaşın başlamasına kadar geçen süre içinde taraflar görüşlerini değiştirmediler. 8 Ocak 1991'deki J. Baker - T. Aziz görüşmesi de, altıbuçuk saat sürmesine rağmen, her iki tarafın tezlerini tekrarlama-sından ibaret kaldı. Bu dönemde üzerinde durulmaya değer tek girişim yine Fransa'dan geldi. 18 Aralık tarihinde Fransa Cumhurbaşkanı F. Mitterand barış konferansı önerisini yineliyor ve sırf Irak'ın askeri gücünü yok etmek için savaşlamayacağını söylüyordu. Bu öneri, Saddam'a, görünüşü kurtararak çıkış yolu gösteren son bir fırsattı. Irak diktatörünün 14 Ocak 1991'de bunu da reddetmesinden sonra, 16 Ocak sabahı, tarihin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kaydettiği en büyük hava bombardımanı başlıyordu.

Kuveyt kentinin kurtarılması operasyonu iki aşamada oldu. Bir buçuk ay kadar süren ilk aşamada aşağı yukarı tek taraflı bir bombardımanla Irak'ın askeri donanımı imha edilmeye çalışıldı. Bu yoğun bombardıman altında Irak'ın tek cevabı taktik planda oldu ve İsrail'e yolladığı Scud füzeleriyle koalisyonu çözmeğe ve savaşı tüm Ortadoğu'ya yaymaya çalışmak şeklinde somutlaştı. İsrail'in soğukkanlı tutumu ve ABD'nin Patriot'ları bu hesabı boşa çıkardılar. Savaşın en gergin anları hava operasyonundan kara operasyonuna geçerken yaşandı.

ABD'yi endişelendiren husus elbette ki savaşı kaybetmek değildi. Beyaz Saray'ın tereddütlü -kamuoyunu da dalgalandıran- tutumu kara savaşı durumundaki olası zayıfla ilgiliydi. Hava hücumundan bir hafta önce basına yay-sıyan raporlardaki kötümser tahminlere göre ölü sayısı on

bini, yaralı sayısı da otuz beş bini aşabilirdi.¹⁰⁰ Bu Amerika'nın kolay göze alabileceği bir kayıp değildi. Bu nedenledir ki savaşın bu aşamasında ikinci bir cephe açılması ve Türkiye'nin de aktif rol oynaması düşünüldü. Türkiye'ye son derece gergin günler yaşatan bu tasarım resmileşmedi; hatta resmi planda kesin bir dille yalanlandı. Fakat, biraz sonra göstereceğimiz gibi, bütün işaretler bu olanağın da ciddi olarak gözden geçirildiğini kanıtlar nitelikteydi.

Kara operasyonu başlamadan önce Irak da, çaresizlik ve umutsuzluk içinde, ilk kez barışçı bir çıkış yolu aradı. Bir aylık tek yönlü bombardımandan sonra “şartlı olarak” Kuveyt'ten çekilebileceğini dünya kamuoyuna açıkladı. Ne var ki ileri sürülen şartlar Bağdat'ın hâlâ gerçekçilikten çok uzak olduğunu ortaya koyuyordu. Irak İhtilal Komitesi'nin ileri sürdüğü ve G. Bush tarafından “zalim bir şaka” olarak nitelenen on şart arasında Irak'ın yeniden imarı bile vardı.¹⁰¹

Son bir aşamada, Sovyetler'in tekrar devreye girmesiyle, yeni bir barış girişiminde daha bulunuldu. Çok daha gerçekçi olan bu Sovyet-Irak ortak planında, Bağdat artık kayıtsız şartsız teslim olmayı kabul ediyor, Filistin'le bir ilişki kurmaktan da vazgeçiyordu. Fakat bu kez de yirmi bir günlük bir çekilme mühleti ABD'ye kabul edilebilir nitelikte görünmemişti. Başkan Bush'un bir haftalık çekilme süresi de Irak tarafından reddedilince kara operasyonu artık kaçınılmaz hale geldi. Gerçekten de dört gün (yüz saat) süren bir yıldırım harekâtından sonra, 27 Şubat 1991'de, yani savaşın kırk ikinci gününde bütün medya organları “Kuveyt kentinin kurtarıldığını” dünyaya ilan ediyorlardı.

Böylece dünyanın en garip savaşlarından biri bitmiş

100 *International Herald Tribune*, 8 Ocak 1991 (The Center for Defense Information'ın tahmini). The Brooking Institution daha ılımlı tahminlerde bulunuyordu.

101 *Le Monde*, 15 Şubat 1991.

oldu. Bu savaşın genel bir bilançosunu sonuç bölümünde çıkartmaya çalışacağım. Şimdi Türkiye'yi çok daha yakından ilgilendiren bir sorunu tartışalım. Gerçekten ülkemiz savaşı hangi kaygılar ve hangi özlemler içinde yaşadı? Türkiye üzerinde ne gibi kara bulutlar esti? Olayları çeşitli sosyal ve siyasal güçlerin tutumları bağlamında anlamaya ve değerlendirmeye çalışırsak nasıl bir tabloyla karşılaşırız?

Türkiye'nin Korkusu, Özal'ın “Vizyon”u, Ecevit'in “Misyon”u

Kuveyt'in işgalinden sonra Türkiye'de siyasal partilerin ve bağımsız aydınların farklı davranışlar içine girdiklerini, fakat sesini yeterince duyuramayan istisnalar dışında, gerçekçi bir tutum sergileyemediklerini, daha önce -bir kişisel kanı olarak- ileri sürmüştüm. T. Özal'ın kişiliğinde iktidarın 'şahin' tutumuna karşı tüm ülkede daha çok nötralist bir hava esmiş, 'bizi doğrudan ilgilendirmeyen bu kavgaya sürüklenmeyelim' kaygısı hâkim olmuştu. Krizin savaşa dönüşme aşamasında, Özal'ın 'fetihçiliğe' özenir görüldüğü bir bağlamda, bu kaygı çok daha yoğunlaşmıştır.

Cumhurbaşkanı Turgut Özal krizi başından beri Türkiye' nin kaçırmaması gereken “tarihi bir fırsat” olarak değerlendirmiştir. Bunda herhalde kişisel görüşünün rolü olduğu gibi, ABD Başkanı'nın ve Amerika'nın Türkiye uzmanlarının da etkileri olmuştur. Siyasal hayatımıza 'bir koyup üç almak' formülüyle mal olan bu tutum ülkede büyük bir huzursuzluk ve muhalefet yaratmıştır. Hatta T. Özal'ın partisi içinde bile bu rahatsızlıklarını belirtenlerin sayısı giderek artmıştır.

Aslında Özal bir hususta -iktidarda olmasının da yardımıyla- diğer bütün politikacılardan ve 'dış politika uzmanları'ndan daha gerçekçi olmayı başarmıştır. O da şu-

dur: Özal, Körfez krizinin bizi çok yakından, hatta Batı ülkelerinden de fazla ilgilendirdiğini başından itibaren anlamıştı. ‘Su sorunu’ dolayısıyla Irak’ın tehditleriyle karşılaşmış bir devlet adamı olarak, üstün silahlarla donanmış komşumuzun bizim için nasıl bir tehlike oluşturduğunu da biliyordu. Bu yüzden, muhalefet korosunun baskılarına rağmen, BM çerçevesinde örgütlenen koalisyona katılmanın ve ambargoyu uygulamanın sadece zorunlu değil, çıkarlarımıza da uygun olduğu kanısındaydı.

Özal, anılarında bu gelişmeleri anlatırken “oturup hesabını yaptık... Biz Irak boru hattını kapatmazsak, bize kapatırırlar diye mütalaa ettim durumu” der ve sonra ABD Dışişleri Bakanı J. Baker’ın Türkiye ziyaretinde kendisine “President Özal... Eğer boru hattını kapatmasaydınız, biz de sizin limanlarınıza abluka uygulayacaktık”¹⁰² dediğini de ekler. Bu konuda tamamen haklıdır. Haklı olmaktan çıktığı husus, bu meşru savunma hattını bir ‘büyüme politikası’na çevirmek için manevralara giriştiği anda başlamıştır. Burada kastettiğimiz Musul’la ilgili el altından yürütüldüğü anlaşılan girişimlerdir.

Irak’a karşı dev bir koalisyon oluştuktan hemen sonra, “Ortadoğu haritasının yeniden çizilmesi” veya “bölgesel bir Yalta” halinde Türkiye’nin Musul’a ilgi duyabileceği söylentileri başlamıştı.¹⁰³ Aynı tarihlerde Özal TBMM’den Körfez’e asker gönderme yetkisi alıyor ve bir Türk gazetesi de “Irak yanlısı bir Mısır gazetesine” dayanarak, Bush’la Özal’ın “Saddam’la savaşmaya karşı Musul” formülü üzerinde anlaştıklarını yazıyordu.¹⁰⁴ Neye dayandıkları karanlıkta kalan bu iddialar giderek yaygınlaşmıştır.

102 Mehmet Barlas, *Turgut Özal’ın Anıları*, Sabah Yayınları, s. 116, 119, İstanbul, 1994. Daha önce CIA Başkanı Amiral Turner’in de bu yöndeki bir beyanatına işaret etmiştik.

103 *Le Monde*, 7 Eylül 1990. Haberin, gazetenin Ankara muhabiri kaynaklı olduğu dikkat çekicidir.

104 *Milliyet*, 6 Eylül 1990.

Eylül ayının son haftasında, Özal'ın Amerika'ya yaptığı ziyaret sırasında, aynı yöndeki söylentiler Amerikan basınında da yer almaya başladı. Örneğin, Özal'ın seyahat esnasında ziyaret ettiği *Washington Post* gibi ciddi bir gazete Türkiye'nin, 'kuzey koridoru'na karşı Musul'u isteme ihtimalinden söz ediyordu.¹⁰⁵ Hatta bir süre sonra Türk basınında Fas Kralı'na atfen Irak'ı paylaşma planları bile yer alıyordu. *Hürriyet* gazetesinde (18 Ekim 1990) çıkan -kısa sürede Dışişleri Bakanlığı tarafından yalanlanan- bir habere göre bu paylaşmada Türkiye'ye Musul ve Kerkük düşmüştü.

Gerçeklik derecesi karanlıkta kalan bu sansasyonel haberler kamuoyundan sonra yüksek bürokrasiyi, hatta iktidar partisini de sarsmış, ABD gezisi sırasında devre dışı bırakılan Dışişleri Bakanı istifa etmeyi uygun görmüştü.¹⁰⁶ Fakat, her şeye rağmen, Turgut Özal 'gizli diplomasi'sine devam ediyor ve Suudi Arabistan'a tantanalı bir seyahat düzenliyordu. Türkiye'ye döndükten sonra ise ABD Dışişleri Bakanı J. Baker'i karşılıyor ve 'Türk cephesi' tekrar gündeme geliyordu. Bu sırada görüşmeleri özetleyen Amerikan basınında, Özal'ın askeri müdahale konusunda çok gönülsüz olduğu, bir Irak cephesinin saçma (nonsense) olduğunu düşündüğü ve Türkiye'nin Lübnanlaşmasından korktuğu yönünde haberler yer alıyordu. Bunda o ana kadar Batı'dan beklenen yardımın hiç alınmamış olması da rol oynamıştı.¹⁰⁷ Fakat öyle görünüyor ki yayılmacı dü-

105 *International Herald Tribune*, 25 Eylül 1990. *Hürriyet* gazetesinden E. Özkök'ün yazdığına göre, *Washington Post* yazarlarıyla görüşmelerinde T. Özal, sıkıştırılınca, "Türkiye'nin Musul'a yönelik bazı hislerini reddetmiyordu" (27 Ekim 1990).

106 Bir kısım basına göre asıl çatışma Dışişleri Bakanlığı ile Özal arasındaydı.

107 *International Herald Tribune*, 8 Kasım 1990. *Le Monde* gazetesine göre ise (7 Kasım 1990) ABD Türk ordusunu kullanmak istiyordu ve bunun için Musul ve Kerkük'ü de verebilirdi. Fakat o ana kadar pek bir şey alamamış olan Türkiye, epeyce gönülsüz davranıyordu. Suudiler vaat ettikleri ucuz petrolü henüz vermemişti. AB de ortak yardımı 1991 bütçesine aktarmıştı.

şünceler Özal'ın zihnini, herhalde Amerikalıların da çanak tutmasıyla, tamamen terk etmemişti.

Özal'daki 'fetihçi' özlemler Aralık ayı başlarında kendisini Türk Silahlı Kuvvetleri'nin en yüksek kademesiyle de ters düşürmüş ve gerginliğin zirvesinde Genelkurmay Başkanı Orgeneral Necip Torumtay istifa etmiştir.

Kendisini çok yakından ilgilendiren bir savaş bölgesinde ve savaş atmosferinde bulunduğu bir sırada Türkiye'de Genelkurmay Başkanı'nın istifası elbette ki şık bir olay değildi. Fakat bu istifa kamuoyundan büyük bir destek görmüştür. Bu desteğin nedenleri nelerdi? Bu desteğin nedenlerini, bir ölçüde, Orgeneral Necip Torumtay'ın Özal'ın ölümünden sonra yayınlanan anılarında buluyoruz.

Orgeneral Torumtay gerçekten Özal'ın politikasına birtakım özlü eleştiriler getirmiştir. Bu eleştirilerin başında kriz ve savaş atmosferinde izlenen politikanın belirsizliği ve kişiselliği gelmektedir. Körfezle ilgili milli siyasetimiz,” diye yazıyor Torumtay, “sık sık tekrarlanan Birleşmiş Milletler kararlarına uyduğumuz hususu hariç, zaman zaman değişen yorum ve görüşlerden öteye gitmemiş ve Genelkurmay Başkanlığı, Körfez krizinden itibaren dört ay süreyle hükümetin Körfez politikasını belirleyecek olan resmi siyasi direktifini bir türlü alamamıştır.”¹⁰⁸ Böylece “en seri ve akıcı durumlarda dahi bir değerlendirme ve koordinasyona dayanması gereken kararlar, Cumhurbaşkanı tarafından şahsi ve merkezi bir biçimde ele alınmaya başlanmış ve kriz yönetimi ve karar mekanizması diye bir şey kalmamıştı.” Sonunda Özal, “kendi ihtisas ve tecrübeleri

Sadece Kuveyt 300 milyon dolar vermiş, Japonya'dan da 150 milyon dolarlık borç alınmıştı. Oysa Türkiye yedi milyar dolarlık kayıptan söz ediyordu. Türkiye'nin kazancı askeri silah yardımıydı. *Le Monde* gazetesine göre ABD ve Almanya, Türkiye'ye 8-9 milyar dolar değerinde silah yardımı yapmıştı.

108 Necip Torumtay, *Orgeneral Torumtay'ın Anıları*, Milliyet Yayınları, s. 108, İstanbul, 1994.

dışında bulunan askeri konularda dahi, ne harp prensiplerine ve ne de stratejiye uyan ve kuzey Irak'a fiili olarak askeri harekâtımızı öngören bazı telkin ve talepler üzerinde ısrarla durmaya başlamıştır.”¹⁰⁹ Bu kişisel ve keyfi politikanın yürütücüsü “her vesile ile Musul ve Kerkük'ün Misakı Milli sınırları içerisinde olduğunu hatırlatmışlardır.”¹¹⁰ Böylece Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Amerika'nın güçlerine dayanarak, Atatürk'ün yapamadığını yapmayı, Musul ve Kerkük'ü almayı düşlemiştir. Bölgenin etnik özelliklerini düşünerek de ‘konfederasyon’ ve ‘federasyon’ gibi formüller üzerinde bir tartışma başlatmayı denemiştir. Fakat ABD ve tüm Batı buradaki petrol rezervlerinin Türkiye'nin eline geçmesine razı olur muydu?

Her şeye rağmen Turgut Özal'ı Körfez krizi sırasında, yukarıda olduğu gibi, katıksız bir ‘şahin’ olarak sunmanın gerçekleri tam yansıtmadığı kanısındayım. İlerde tamamen aksi yönde, fakat aynı derecede abartılı davranışlara girdiğini de göreceğiz. Şimdi, bu arada, Cumhurbaşkanı'nın tutumunu da etkileyen yoğun muhalefetin tezlerini ve işlevini ele alalım.

Muhalefet içinde Özal'ın politikasına en sert ve sürekli eleştirisi B. Ecevit'in DSP'sinden gelmişti. Ecevit'in eleştirisi, sorunu Torumtay'ın ilkesel itirazlarından çok daha geniş boyutlar içinde, ‘Üçüncü Dünyacı’ bir yaklaşımla ele alıyor ve asıl oklarını bizi maceraya sürüklemek isteyen Batı'ya yöneltiyordu. Daha ilk konuşmalarından itibaren, DSP lideri, sanki kriz bizi hiç ilgilendirmiyormuş gibi, Batı'ya hesap sorucu nitelikte sorular yöneltmiştir: Kıbrıs sorunu, Ermeni sorunu, Patrikhane sorunu vb.¹¹¹ Ecevit “soruna salt askeri ve ekonomik önlemlerle çözüm arama çabaları görünüyor” diyordu; “siyasal yoldan çözüm aramak yönünde ise hiçbir çaba görünmüyor. Sanırım bu aşamada,

109 ay, s. 108-109.

110 ay, s. 115.

111 Hürriyet, 9 Ağustos 1990.

Türkiye, gerek Ortadoğu ülkelerinin, gerek Batılıların dikkatini bu ihtimale çekebilir ve siyasal çözüm arayışlarını getirmeye çalışabilir.”¹¹² Bu analiz, en hafif deyiimiyle, sahnedeki güç ve çıkar dengelerinin gerçekçi bir değerlendirilmesine dayanmamaktadır. “İlişkilerimizin en iyi olduğu komşu ülke Irak'tır” diyen Ecevit, “biz, eğer savaşa sürüklenirsek, neyin ve kimin savaşını vereceğiz, anlayamıyorum?”¹¹³ diye soruyordu.

DSP lideri Türkiye'deki açıklamalarıyla yetinmemiş, kısa bir süre sonra ‘gazeteci sıfatıyla’ Bağdat'a da gitmiştir. Aynı zamanda muhalefet lideri olan eski bir başbakanın bu kimliklerinden ne ölçüde sıyrılabileceği sorununu bir yana bırakarak, Ecevit'in tavrının nasıl bir gelişme gösterdiğini gözlemeğe çalışalım.

Ecevit'in gezisi, kendisini gönderen gazete açısından ‘dünya çapında’ bir habercilik olayı gibi sunulmuştur. Oysa Saddam Ecevit'e, o sırada tüm dünya televizyonlarına söylediklerinden öte bir şey söylememiştir ve zaten söylemesi için bir neden ve olanak da yoktu. Bu yüzden Saddam-Ecevit görüşmesi Türkiye'den başka hiçbir yerde bir ilgi uyandırmamıştır.¹¹⁴ Türkiye'de bile görüşme, ileri sürülen fikirlerden ziyade Türk resmi politikasına bir direnişin simgesi olduğu ölçüde ilgi ve sempati yaratmıştır. Nitekim DYP yönetimi Ecevit'in girişimini alkışlamış, hareket SHP çevrelerinde de sempati toplamıştır.

112 Milliyet, 11 Ağustos 1990.

113 Nokta, 2 Eylül 1990. Refah Partisi Başkanı Necmettin Erbakan da bir Körfez seyahati yapmış ve Saddam'la da görüşmüştür. Suudi Arabistan'a da dost olan Erbakan, şiddetle Amerikan karşıtı bir tutum almış ve bölgeye Türkiye'nin “ağırbaşlı, temkinli ve şefkatli” hakemliğine dayanan bir öneride bulunmuştur. Erbakan'ın görüşleri Türkiye'de bile bir ilgi uyandırmamış ve bundan Refahçılar da şikâyet etmiştir. Milli Görüş, 4 ve 5 Ekim 1990.

114 Mümtaz Soysal'ın “Bülent Ecevit'i sevin sevmeyin, kabul edersiniz ki Bağdat görüşmesi Türkiye'de ve dünyada yeni bir rüzgâr estirmiştir” şeklindeki görüşüne katılmak zor görünüyor. Milliyet, 23 Eylül 1990.

Ecevit krizi bir ABD komplosu çerçevesinde yorumluyor, Saddam'ın Kuveyt'e karşı taleplerini tamamen haklı buluyor, fakat ilhakı onaylamıyordu.¹¹⁵ DSP lideri “bölgenin en güçlü ülkesi”¹¹⁶ olarak değerlendirdiği Türkiye muhalefeti adına Saddam Hüseyin'e referandum yapmasını önerirken gerçekten ciddiye alınabileceğini umuyor muydu? Böyle bir spekülasyonu yersiz buluyoruz.

Ecevit, Bağdat'a seyahati ve döndükten sonraki yazı ve beyanatlarıyla Türk ve dünya kamuoyunda Irak'a ve Saddam'a sempati duyan bir politikacı izlenimi uyandırmıştır. Oysa bütün yazdıkları okunursa böyle bir tutumdan da uzak olduğu kolaylıkla görülür. Ecevit dar bir ulusçu tutumla Türkiye'ye kimsenin düşünmediği bir ‘hakemlik’ önermiş, ya da ‘bizi doğrudan ilgilendirmeyen’ bir çatışmanın tamamen dışında kalınmasını savunmuştur. Hatta DSP lideri böyle bir çizgide bile tutarlı olmamıştır. Irak ve Saddam'ı ağır bir şekilde suçlayan gözlemleri bu tutarsızlığın işaretidir. Şu satırlar Bülent Ecevit'e aittir: “İran'la sekiz yıl bir hiç uğruna savaşı ve yüz binlerce can kaybını göze almış bir insanın, kendisi veya ülkesi yok edilirken dünyayı da felakete sürüklemekten kaçınmayacağını düşünmek için kâhin olmak gerekmez.”¹¹⁷ En ufak bir diplomatik incelikten yoksun olan bu satırlar karşısında akla şu soru geliyor: Ecevit Bağdat'a neden gitmiştir? Türkiye'de iktidara oynayan bir insan ne İsa'ya ne de Musa'ya yaranacak tutumla neyi sergilemiştir?

Öyle görünüyor ki krizin gelişimine paralel olarak, Ecevit'in de Irak'ın gücü ve Saddam'ın kişiliği hakkındaki fikirleri değişmiştir. Savaş başladıktan sonra, Bağdat diktatörü hakkında daha da ağır sözler söylemiştir. Türkiye'nin müdahalesi söz konusu olduğu bir sırada Ecevit şu beya-

115 Ecevit izlenimlerini ve düşüncelerini *Milliyet* gazetesinde “Vur Fakat Dinle” başlığı altında yayınlamıştır. 23 Eylül 1990 ve devamı.

116 *Milliyet*, 30 Eylül 1990.

117 *Milliyet*, 1 Ekim 1990.

natı vermiştir: “Irak kendi vatandaşlarına bile kimyasal silah kullanmaktan çekinmezken, Türkiye'nin bu durumda savaşa girmesi intihar olur.”¹¹⁸ Işın garibi, tüm analizini ABD komplosu teorisine dayandıran ve “çoktan kapandığı sanılan eski usul emperyalizm çağı, Ortadoğu'da hem de tüm Ortadoğu ülkelerinin onayıyla yeniden açılmış oluyor” diyen Ecevit, bir Irak saldırısına karşı da NATO'yu garanti görmektedir.¹¹⁹ Ecevit NATO'yu emperyalizm olgusunun dışında mı görmektedir? Ya da çaresizlik içinde emperyalizmin şemsiyesine sığınmayı mı yeğlemekte ve önermektedir?

Bütün bunlara rağmen Ecevit'in, muhalefetin büyük bir kesimi tarafından da paylaşılan direnişi, Özal'ın maceracı özlemleri karşısında frenleyici rol oynayarak olumlu bir işlev görmüştür. Fakat altını çizerek ekleyelim ki Ecevitçi tutum krizin başından itibaren iktidara egemen olsaydı Türkiye tamamen izole edilir ve krizden çok daha büyük maddi-manevi kayıpla çıkardı. Kısaca diyebiliriz ki Türkiye'de Özal'ın atak tutumu ülkedeki nötralist eğilimleri, gerçekçilikten uzak nötralist eğilimler de maceracı davranışları frenlemiş ve sonunda Türkiye'de demokrasi kazanmıştır. Fakat siyasi elitimizin ve basınımızın yetersizliği de iyice ortaya çıkmış ve zaman zaman çok küçük düşürücü durumlar yaşanmıştır.

T. Özal'ın iç baskılarla yumuşaması ve zaman zaman müdahaleye karşı beyanatlar vermesi muhalefeti hiç de yatıştırmamıştır. Gerçekten Türkiye'de kriz gerginliği, hava operasyonundan kara harekatına geçilirken zirvesine ulaşmıştı. Dünya basınında yeniden ikinci cephe olasılığı gündeme geliyor, yurt içinde de muhalefet Özal'ı İttihatçılara benzetiyor ve İstiklal Mahkemeleri'nden, Hıyaneti Vatanîye Kanunu'ndan, “sine-i millete dönmek”ten söz ediyordu.

118 *Hürriyet*, 31 Ocak 1991.

119 *Milliyet*, 8 Aralık 1990.

Türkiye bugünlerde, beş aylık kriz ve savaş döneminde Irak'ın askeri gücü hakkında hayli ürkütücü bilgiler edindiği için çok korkulu bir dönem geçirmiştir.

İlginçtir ki Türkiye'nin korkusunu en çarpıcı ve ülkeyi küçük düşürecek bir biçimde ifade eden de, tüm kriz boyunca en 'şahin' davranış içinde bulunan Turgut Özal olmuştur.

Aslında Sovyet İmparatorluğu'na karşı hazırlanmış ve en modern silahlarla donanmış bir ordu tarafından kuşatılmış Irak'a karşı yine de kendini emniyette görmeyen Türkiye NATO'dan yardım istemiş, buna gerek görülmezince de Özal Almanya'yı "cengaver ruhunu kaybetmekle"¹²⁰ suçlamıştır. Türkiye Cumhurbaşkanı bununla da kalmamış, basına sızan haberlere göre, savaşın en kritik anında "Maazallah, Irak Kuveyt yerine Türkiye'ye girseydi, darma-dağın olurduk" diye konuşmuş ve askeri reform tasarılarından söz etmeye başlamıştır.¹²¹ Bu gözlem Batı basınında alaylı,¹²² Türk basınında ise buruk yorumlara yol açmıştır. Türkiye'deki burukluğu, Özal iktidarı NATO'yu imdada çağırdığı vakit, İlhan Selçuk "Utanç Başvurusu" başlıklı yazısındaki şu satırlarla ifade etmiştir: "Bir milyon kişilik Türk ordusu bu yurdu Irak saldırısından koruyabilecek güçte değil mi? Türk ordusu Irak'ın tehdidine karşı Avrupa devletlerini imdada çağırmak durumunda ise bu gerçeği halkımızın bilmesinde yarar var."¹²³

120 Özal'ın bu sözleri Batı basınında alaylı gözlemlere yol açmıştır. Örneğin J. Hoagland "(Almanya'nın cengaver ruhunu kaybetmesi için) Batı kırk yıl çalıştı" diye yazmıştır. *International Herald Tribune*, 31 Ocak 1991.

121 Bu sözün basındaki versiyonunu Hasan Pulur'un bir yazısından aktarıyoruz. *Milliyet*, 2 Mart 1991.

122 Fransa'da France-Inter radyosunun haber özetlerinde, spikerin bu haberi verdikten sonra attığı kahkahayı hâlâ anımsıyorum. Ayrıca Bkz. *Le Figaro*, 18 Şubat 1991.

123 *Cumhuriyet*, 23 Aralık 1990. Türkiye bu korkuları yaşarken çok sayıda Türk de paralı asker olmak için Suudi Arabistan'a başvuruyordu. *Hürriyet*, 7 Ekim 1990.

İşin ilginç tarafı, Türkiye'deki korkunun doruğuna ulaştığı, maden işçilerinin grevinin bile ardında Saddam'ın görüldüğü¹²⁴ bir sırada dünya ve Türk basınında 'ikinci cephe' tartışmaları ve Kürtlerin geleceği ile ilgili spekülasyonlar devam etmiştir. Bütün bunlar kara operasyonunda ABD'nin mümkün olduğu kadar az kayıp vermek için yollar arayışının sonuna kadar devam ettiğinin ve el altından Türkiye üzerindeki baskıların sürdüğünün işaretidir. Bu arada, Kürtlerle federasyon tezlerinden Türkiye'ye gerçekçi ve inandırıcı olmayan vaatlerin de yinelandığını varsayabiliriz.

Aslında Türkiye'nin yayılmacı özelemler taşıdığı izlenimi vermesi gerek komşuları gerekse bazı Batı devletleri tarafından hoş karşılanmıyordu. ABD "establisment"i ile yakın ilişkileri olan W. Safire, Türklerin Kürtlerle birlikte Irak'ı vurmaları halinde "barış masasında paylaşım katılacaklarını"¹²⁵ açıkça yazarken, Fransız devlet adamı Claude Cheysson da Avrupa Topluluğu Siyasi Komisyonu'nda, Musul ve Kerkük'te gözü olan Türkiye'nin AT'ye alınmayacağını söylüyordu.¹²⁶ Savaş sonuca doğru yaklaşırken Fransız basınında İngiltere ve ABD'nin de Türk yayılmacılığından kaygı duyduklarına dair haberler çıkıyordu.¹²⁷ Bu arada tüm Batı basını Türk Silahlı Kuvvetleri'nin bölgede en demode silahlarla teçhiz edilmiş ordu olduğunda hemfikir. Zaten Türk basınında da, ABD destekli 'ara rejimleri' ve 'balyoz hareketleri'ni candan savunmuş olan birtakım emekli generaller ABD askeri yardımı hakkında ateş püsküren yazılar yazmışlardı.¹²⁸ Böylece çeşitli faktörler bir

124 Çalışma Bakanı İmren Aykut, 8 Ocak 1991'deki genel grevin ardında Saddam'ın olduğu kanısındaydı (gazeteler).

125 *International Herald Tribune*, 29 Ocak 1991.

126 *Milliyet*, Şubat 1991.

127 *Le Figaro*, 18 Şubat 1991.

128 Emekli Amiral Sezai Orkunt *Milliyet* gazetesinde yayımlanan (23-27 Ağustos 1990) bir yazı dizisinde, Amerika tarafından "Türk Silahlı Kuvvetleri'ne devredilen silah ve malzemenin tamamen eskimiş ve askeri tabiriyle 'harp

araya geldi, Türkiye savaşa girmede ve 'ganimet' alması da söz konusu olmadı. Zaten yıldırım hızıyla süren Çöl Fırtınası hareketi ABD'ye pek bir kayba mal olmadıysa da Saddam rejimini de düşürmedi. Bu yüzden de ıstırabını yönetici zümrenin değil, halkın çektiği gayriinsani ambargonun da sürmesine yol açtı.

Bugün bir yanlışlıklar komedisinin bir sürü trajik olayla örtüştüğü bu garip savaşın bilançosunu hangi unsurlar çerçevesinde toparlayabiliriz?

Bir Bilanço Denemesi

Körfez Savaşı'nın bitişinin ertesi günü, Londra Uluslararası Stratejik Çalışmalar Enstitüsü Başkanı F. Heisbourg şu tabloyu çiziyordu: "Ulusal geliri Fransa'nınkinin yirmide biri olan bir ülkeye karşı koymak için yedi uçak gemisi, 700.000 asker, 5000 tank ve 2000'den fazla uçak yığmak ve yirmi sekiz millettten oluşan bir koalisyon oluşturmak, hiç kuşkusuz paradoksal ve hoşgörülmecek bir durumdur."¹²⁹ Bu garip durumun nedenleri nelerdi?

ABD emperyalizmini ve Irak diktatörlüğünü Körfez Savaşı'na götüren nedenleri iki açıdan şu şekilde özetleyebiliriz:¹³⁰

Irak, İran savaşından çok güçlenerek çıkmıştı. Sahip olduğu silah yığınağı, ABD'nin bölgedeki en sağlam müttefiki İsrail'i tehdit edecek boyutlara ulaşmıştı. Aynı şekilde

kıfayetini kaybetmiş' olduğunu her vesileyle söylediklerini", yardımın ülkemizi bir 'şamar oğlanı' haline getirdiğini, üstelik Rum lobisinin, Kongre zabıtlarına "Türkiye altmış yıldır savaş görmemiş bir ülke olmasına rağmen devamlı iflas durumundadır... Avrupa'nın hasta adamı, şimdi Ortadoğu'nun dilencisidir" şeklinde aşağılayıcı gözlemler eklediğini yazmıştır. Türk basınında yıllarca yer alan bu bilgileri, ilk dile getirilenler ezildikten sonra, Orkunt Paşa yeni gerçeklermiş gibi yineliyordu.

129 *L'Express*, 28 Şubat 1991.

130 Bu konuda Lübnanlı toplumbilimci George Corm'un *Le Proche Orient ec-laté*, Gallimard, 1991 adlı eseri öğretici çözümlemeler getiriyor.

ABD'ye yakın petrol monarşileri de tehdit altındaydılar. Bu durum Irak askeri gücünün, Kissinger'ın deyimiyle “cerrahi bir operasyon” sonucu yok edilmesini gerektiriyordu. Çeşitli komplo teorilerinin kökeninde bu olgu yatmaktadır. Bununla beraber çeşitli göstergeler, ABD'nin tam hazır olmadığı bir anda bir sürprizle karşılaştığını, fakat bu sürprizi sonuna kadar kullanarak lehine çevirdiğini ortaya koyuyor.

Irak açısından durum tamamen farklıydı. 1985'ten itibaren petrol fiyatlarının çökmesi Irak'ın mali dengesini sarsmış ve hızla boçlanan bir ülke haline getirmişti. Bu durum sadece Irak'a özgü de değildi. Cezayir'de 1988 Ekim ayında patlak veren ayaklanmalar ve köktendinciliğin yükselmesi de aynı sürecin bir görüntüsüydü. Ne var ki bu durumdan kârlı çıkmış Arap Emirlikleri, ABD'nin de desteğiyle, Irak'a yardımcı olmadı. Tam tersine, daha önceki açıklamalarımızda da gösterdiğimiz gibi, onu küçük düşüren durumlar yarattılar. İşgalin maddi ve psikolojik temeli ni bu ortam yarattı.

Fakat, Primakov'un dediği gibi, bu savaş yine de olmayabilirdi.¹³¹ Sovyetler'in ve Fransa'nın Kuveyt'ten çekilme ve uluslararası konferans önerilerine Saddam sarılsaydı hem zevahiri kurtarabilir, hem de gücünü koruyabilirdi. Bağdat diktatörü bunu neden yapmadı? Bunun çeşitli nedenlerini sayabiliriz. Herhalde ilk neden Saddam'ın, askeri araştırma merkezlerinin ve yakınlarının değerlendirmelerine bakarak, ABD'nin on bin civarında bir kaybı göze alamayacağına inanmasıydı. Bunda haklıydı, fakat Amerika'nın bu kaybı vermemenin yollarını bulacağını hesap edemedi.

131 Ünlü Amerikalı gazeteci Bob Woodward, savaştan sonra yayımladığı bir eserde -*The Commanders* Simon and Schuster, 1991- Genelkurmay Başkanı Colin Powell'in işi ambargoyla bitirmekten yana olduğunu, fakat G. Bush'un kesinlikle savaş istediğini ileri sürmüştür.

Saddam'ın sağduyuyu kaybetmesinin ikinci nedeni psikolojik plandaydı. Körfez krizi boyunca Irak lideri kendini bir süper güç konumunda görüyor ve Bağdat çok yüksek düzeyde bir diplomatik trafiğin merkezi oluyordu. W. Brandt, E. Heath, K. Waldheim gibi önemli isimler Saddam'ı ziyaret ediyor ve onunla saygıyla görüşüyorlardı. Elbette ki hepsinin amacı beşeri plandaydı ve mümkün olduğu kadar rehine kurtarmayı hedefliyorlardı. Hatta boksör Muhammed Ali bile Bağdat'ın yolunu tutmuş ve birkaç rehine ile dönmüştü. Bütün bunlar Saddam'da zaten mevcut olan megalomani eğilimini artırdı ve inatçı tutumunun devamında rol oynadı. Bu durumu, savaşın bitişinden epeyce sonra, Irak Dışişleri Bakanı Tarık Aziz, *Washington Post* gazetesine verdiği bir beyanatta daha nüanslı bir şekilde açıklamıştır. Tarık Aziz bu beyanatında müttefik güçlerin “korkunç gücünün bilincinde olduklarını” ve bunu kendisinin bizzat Saddam Hüseyin'e de söylediğini ifade ettikten sonra şunu eklemiştir: “Savaş konusunda bizlerde bir kadercilik duygusu oluşmuştu. Savaştan kaçınmak için hiçbir şey yapamayacak hale gelmiştik.”¹³²

Irak yönetimini bu kaderciliğe iten başka bir neden de, herhalde, Saddam'ın ve yakınlarının ‘ABD uygarlığını’ yanlış değerlendirmeleri oldu. Bunlar bir ölçüde Amerika'da barışçı güçlerin egemen olacağına ve savaşın olmayacağına inanıyorlardı. Savaştan sonra ABD Başkanı Irak liderinin sağlığıyla alay etmiştir. G. Bush'a göre “Saddam'ın en büyük hatası CNN kanalını fazla seyretmesi ve Beyaz Saray çevresindeki barış gösterilerine oransız bir önem atfetmesiydi.”¹³³ Burada G. Bush'un ne kadar haklı olduğunu anlamak için bazı olguları anımsatmak gerekiyor.

Kriz boyunca Batı medyası Saddam Hüseyin hakkında

132 *Le Monde*, 9 Mayıs 1991.

133 *Le Monde*, 29-30 Mayıs 1991. Bush ayrıca Saddam'ın seçkin Cumhuriyet Muhafızları birliklerine güvenini neden gösteriyor.

“çılgın”, “deli”, “tiran” gibi sıfatlarla propaganda yapmıştı. Saddam'ın yapabileceği çılgınlık, savunmasız olduğu bir anda Suudi Arabistan'ı işgal etmek veya petrol rezervlerini bombalamak ya da bir ara yaptığı gibi, rehineleri stratejik mevkilere yerleştirmekti. Irak lideri bunlardan birincisine tevessül etmediği gibi rehine statüsüne soktuğu Batılıların hepsini de karşılıksız serbest bıraktı. Savaşın başlamasından sonra, yoğun bombardıman altında Saddam CNN muhabirine, rehineleri serbest bıraktığı için çok esef ettiğini bildirmiştir.¹³⁴ İran ‘İslam Devrimi’ sırasında alınan rehinelerin gelişmeleri ne kadar etkilediği burada anımsanmalıdır. Oysa rehinelerin serbest bırakılması ABD'nin savaş kararlılığını artırmıştır. Kısaca Saddam, belki de ‘çılgın’ olduğu için değil, olmadığı için acımasızca ezilmiştir.

ABD kamuoyunun tutumu nasıl olmuştur? ABD kamuoyu G. Bush'un ‘şahin’ tutumunu sonuna kadar desteklemiştir. Daha da ötesi, kara savaşına geçilmeden önce Gallup Enstitüsü'nün yaptığı bir sondaja göre, Amerikalıların % 45'i, eğer ABD askerlerinin ölümünü azaltacaksa, Irak'a önceden atom bombası atılmasını savunmuşlardır.¹³⁵ İşte Irak'ı ‘barbarlık’la suçlayan bir ülkedeki çok güçlü bir eğilim budur.

ABD liderliğindeki güçler savaşı neden sonuna kadar götürmemiş ve Saddam rejimini düşürmemişlerdir? Körfez kuvvetleri komutanı general Shwarzkopf bunu Bush'un önlediğini söylemiş, fakat sonradan Bush'tan “aşırı konuştuğu için” özür dilemiştir.¹³⁶ Bush, BM kararlarının buna elvermediğini söylüyordu. Fakat ABD kuvvetlerinin hemen alınabilecek olan 850 tankı da Iraklılara bırakması gözlerden kaçmamıştır. Bunu yapmamakla ABD, bir Kuveytli diplomata göre, çok akıllıca davranıyordu. Çünkü “Irak'ı

134 *International Herald Tribune*, 29 Ocak 1991.

135 *Le Monde*, 7 Şubat 1991.

136 *International Herald Tribune*, 26, 29 Mart 1991.

mahvetmek İran'ı Körfez'de frenlenemeyecek bir güç haline getirecekti.”¹³⁷

Körfez Savaşı'nın mali yükü nasıl paylaşılmıştır? Bu konudaki rakamlar, ABD'nin operasyonları bu alanda da nasıl kârla kapattığını göstermektedir. Bunu anlamak için son on beş yılda petrol fiyatlarının nasıl geliştiğini gözden geçirmek herhalde yararlı olacaktır.

1978 ile 1980 arasında petrol fiyatları on üç dolardan otuz üç dolara çıkmıştı. Fakat sonra tekrar düşme eğilimi göstererek 1990'da varili yirmi dolara kadar inmişti. Krizden bir yıl önce Irak'ın petrol geliri on beş milyar dolarken, on bir milyar dolarlık ithalat yapıyor, beş milyar dolarlık silah alıyor, üç milyar dolar da borç ödüyordu.¹³⁸ İşte Irak'ı maceraya sürükleyen şey, her şeyden önce bu dengesiz tabloydu.

Kriz patlak verince petrol fiyatları yeniden hızla yükselmeye başlamıştı. İlk birkaç günde petrolün varili yirmi dolardan yirmi beş dolara fırlamış, 23 Ağustos'ta da son beş yılın en yüksek değerine ulaşarak otuz doları geçmişti. 25 Eylül'de ise son on yılın rekoru da kırılarak kırk dolar duvarı aşılmıştı. Ne var ki ambargo altındaki Irak bu durumda eski konumunu bile koruyamıyor, tatlı kârlar Suudi Arabistan ve diğer petrol zengini ülkelere gidiyordu. Şubat 1991 başında AFP'nin yaptığı bir ankete göre, ABD savaş öncesinde 10 milyar dolar harcamış, bunu Suudi Arabistan (2,75 milyar dolar), Kuveyt (2,5 milyar dolar), Japonya (2 milyar dolar) ve diğer ülkeler (1,5 milyar dolar) ödemiş-

137 *Le Monde*, 29-30 Mayıs 1994 (G. Bush'un Fransız Televizyonu'na açıklamalarından). *International Herald Tribune* gazetesinde (12 Eylül 1990) Elie Kedourie de aynı yönde şu satırları yazmıştı: “Eğer bölgenin güç politikasında ciddi bir unsur olan Irak ‘elimine’ edilirse hiçbir şekilde barış ve sükûnet gelmez. Irak'ın siyasi ve askeri planda nötralize edilmesi ile yerel rakipleri bölgeyi çok istikrarsız hale getirecek amaçlarını daha özgürce izlerler.” Kedourie, daha çok Suriye'yi düşünüyordu.

138 *The Economist*, 11-17 Ağustos, 1990.

lerdi. Savaş sonrası için de Kuveyt ve Suudi Arabistan -her biri- 13,5 milyar dolar, Japonya 9 milyar dolar, Almanya 5,5 milyar dolar taahhütte bulunmuşlardı. Suudi Arabistan 1990 yılında petrol fiyatları artışından 24 milyar dolar ek kâr etmiş, bunun 20 milyarını yardım ve savaş masrafı olarak dağıtmıştı.¹³⁹ Sonuç olarak savaşı 4 milyar dolar kârla kapatmıştı. Görüldüğü gibi tablo çok aydınlatıcıydı. Elbette ki bu tabloda Irak halkına düşen ölüm, açlık ve sefaletti.

Körfez krizinden en çok zarar gören ülke, bizde sık sık iddia edildiği gibi Türkiye değildi. Mısır, daha önce de belirttiğim gibi, çok daha fazla zarar görmüştür. Fakat Batılı güçler Körfez'e askeri birlik de gönderen Mısır'ın ıstırabına kayıtsız kalmamışlar, milyarlarca dolarlık yardım yapmışlar, yedi buçuk milyar dolarlık borcunu da silmişlerdir.

Türkiye'ye gelince, ülkemiz, iktidarın 'şahin' tutumu ile muhalefetin 'nötralizm' eğilimi gibi ikisi de gerçekçilikten uzak tutum arasında bocalamış durmuştur. Özal, iktidar olmanın da avantajıyla, Saddam rejiminin Türkiye için bir tehdit oluşturduğunu biliyordu. Basına, Saddam'ın, 1989 Nisanında 'su sorunu'nun savaşa neden olabileceğini, artık NATO'nun önemini yitirdiğini söyleyerek Türkiye'yi tehdit ettiğini açıklamıştı.¹⁴⁰ Kuveyt'in işgalinden hemen sonra da Taha Rasin Ramazan BM'nin muhtemel ambargo kararına karşı "kayba uğrayan karşı taraf olacaktır" diyerek meydan okumuştur.¹⁴¹ Oysa ambargoya uymamanın Türkiye için riskleri çok daha fazlaydı. *Der Spiegel* gibi ciddi bir derginin Ocak 1991 başında belirttiğine göre, Saddam, Cezayir Devlet Başkanı Şadli'ye "ABD'den sonra sıranın İsrail ve Türkiye'ye geleceğini" söylemişti. Bütün bunlar Türkiye'nin yerini belirliyordu. Fakat T. Özal, içyüzünü bilmediğimiz ve ciddiyetine de inanmadığımız birtakım pazarlıklar sonucu müdahaleci ve ilhakçı bir role soyundu. Buna kar-

139 *Le Monde*, 3-4 Şubat 1991.

140 *Hürriyet*, 31 Ocak 1990 (Ertuğrul Özkök naklediyor).

141 *Güneş*, 6 Ağustos 1990.

şılık savaş ihtimali yaklaşıncı da korku çıgıkları atarak ve NATO'yu imdada çağırarak Türkiye'yi küçük düşürdü. Gariptir ki Özal'ın bu zikzaklı tutumu partisinde ve bir kısım basında hayranlık uyandırmış ve 'vizyon' sahibi olmakla nitelendirilmiştir. Hatta kendisini en çok eleştirenler arasında bile bu yönde yazı yazanlar olmuştur.¹⁴²

Muhalefet ve basının önemli bir kısmı ise, krizin bizi ilgilendirmedigi düşüncesiyle ve Türkiye'nin de bu alandaki manevra marjının darlığını hesaba katmadan tarafsız bir politika savunmuştur. Kendi başına gerçekçilikten uzak olan bu tutum, Özal'ın fetihçi hülyalarını önlediği ölçüde yararlı olmuştur. Sonuç olarak Türkiye, iktidar yapısı ne olursa olsun, uygulamak zorunda bırakıldığı politikayı uygulamıştır. Pek onur verici olmayan bu durum Türkiye'nin yıllar boyunca uyguladığı diplomasinin ülkeyi içine soktuğu konumdur.

Bugün savaşın bitiminden itibaren beş yılı aşan bir süre geçmiş bulunuyor. Bu süre içinde Irak'a uygulanan ambargo dışında, rejimi devirmek için gizli-açık çeşitli operasyonlarda da bulunulmuştur. Başarıya ulaşamamasının nedeni Irak'ın acımasız despotik rejimi mi, yoksa Irak halkının uğradığı bunca haksızlıklardan sonra, onurlu ve özverili bir şekilde içine kapanması mıdır? Öyle sanıyorum ki bunda her iki olgunun da rolü olmuştur.¹⁴³

Türkiye'ye gelince, ülkemiz bu olaya gereken ciddiyetle eğilmemiş, diplomatik planda gerçekçi arayışlara girmemiş ve savaşın bitmesi ile dosyanın kapandığı havasına ka-

142 Örneğin Mümtaz Soysal'ın şu değerlendirmesini birlikte okuyalım: "Bir noktayı kabul etmek gerek: Özal Türk siyasal yaşamının yakın geçmişi içinde belirli bir 'misyon' ve 'vizyon' duygusuyla davranabilen, bu duygunun çerçevesinde sürekli çözüm ve formül üreten nadir politikacılardan biridir. Belki de tek." Soysal, Özal'ı sadece çözümleri oluşturmada, "ham biçimleriyle" ortaya attığı için eleştiriyor. *Milliyet*, 3 Şubat 1991.

143 Bölgeyle ilgili öğretici bir analiz için Bkz. G. Corm, "L'Illusoire intégration au Proche Orient", *Le Monde Diplomatique*, 1996 Mart.

pılmıştır. Oysa Ortadoğu'daki liderlik kavgaları ve bu bağlamda Batı emperyalizminin Machiavelli yöntemleriyle yürüttüğü denge politikaları sürüp gitmektedir. Bu demektir ki ilerde tekrar bir kriz patlarsa Türkiye, yeniden bir sürü yapaylıklar, çelişkiler ve korkular içinde, emperyalizmin kendine biçtiği senaryoyu oynamaktan öteye gidemeyecektir.

Türkiye'nin bir Ortadoğu politikası yoktur.

İktisadi Kalkınma, Siyasal Rejimler ve Demokrasi Krizi

“Demokrasi büyüsunü kayıp mı ediyor?”¹ Sovyet bloğunun çöküşü ve soğuk savaşın bitişiyile gündeme gelen bu soru güncelliğini her gün biraz daha artırıyor.

Siyasal rejim olarak demokrasiler, pratik ve kuramsal yönleriyle aslında kuruluşlarından beri yoğun bir sorgulama konusu olmuşlardır. Ne var ki evrensel bir model arayışı çerçevesindeki bu sorgulama ve tartışma, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'nın sınırlarını aşamadı. Giderek bütünleşen dünyanın diğer kısımları, sömürge sistemlerinin “uygarlaştırıcı misyonu” programıyla yetinmek durumunda bırakıldılar. Batı'nın azgelişmiş dünyaya kendi rejimini empoze etme çabası, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra sömürge imparatorluklarının tasfiyesiyle başladı. Bu çabada insancıl ve demokratik motifler aramak boşunadır. Söz konusu gayretler, Sovyet bloğunun oluşmasıyla başlayan so-

1 Michael Kinsley, “Is Democracy Losing Romance?”, *Time*, 17 Ocak 1994.

ğuk harbin çeşitli görünümlerinden biriydi. Sovyet sisteminin çöküşüyle demokrasinin evrensellik statüsünün yeniden tartışma gündemine gelmesi bir rastlantı değildir.

Osmanlı tarihi bu değişim sürecinde kendine özgü bir yer işgal ediyordu. Yakın tarihimiz aslında Batılı demokrasinin gerçekçi bir değerlendirmesini yapmamız için bize verimli bir perspektif sağlayabilirdi. Fakat ne yazık ki resmi tarih anlayışının “modernleşme” olarak isimlendirdiği bu süreç Batı Avrupa'daki dönüşümün bir sonucu olarak değil, bağımsız bir süreç gibi ele alınmıştır. Başka bir deyişle, bizim tarihimizin de gerçek tabanını oluşturan Avrupa tarihi, kendi çelişkileri içinde ve doğrudan sorgulama konusu olmamış, onun ‘Tanzimatçı’ sonuçlarının çözümlenmesi çabalarıyla yetinilmiştir. Sanıyorum ki bir türlü ‘Batılı’ olamayışımızın nedenlerinden biri de budur.

Aydınlanma düşüncesi demokratik rejimleri yüceltmeyordu. Dönemin monarşik rejimleri buna elverişli bir ortam sağlamıyorlardı. On sekizinci yüzyılın ünlü ansiklopedileri demokrasileri övmüşlerse bunu, ancak dolaylı yollardan yapabilmişlerdir.² Aslında bu durumu anlamak kolaydır. Batı'da temsili demokrasinin tarihi, kapitalizmin ve sınıf kavgasının tarihine sıkı sıkıya bağlı bulunuyor. Kapitalizm ise, geçmişi o kadar gerilere uzanmayan bir üretim biçimidir. Avrupa'da sermaye birikiminin hızlanması, ancak Fransız İhtilali'nden ve Napolyon harplerinden sonraki dönemde elverişli koşulları bulmuştur. Sınıf kavgaları bu dönemde yoğunlaşmış, eski düzenin feodal kalıntıları bu

2 Örneğin Diderot ve D'Alembert'in *Ansiklopedi*'lerinde “demokrasi” büyük devletler için uygun olmayan, “istikrarsız” bir rejim olarak sunulmuştur. Ancak bundan sonra demokrasinin “insanları, büyük eylemleri ve üstün erdemleri” oluşturan nitelikleri vurgulanmıştır. Bkz. *Encyclopédie ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers* (Paris 1754). *Encyclopedia Britannica*'nın ilk baskısında da “üstün iktidarın halkın elinde olduğu rejim” diye tanımlanan ve örnekleri Eski Yunan'la Roma'ya hasredilen demokrasiden nötr bir şekilde söz edilmiştir. (1771, c. II). Voltaire'in *Felsefe Sözlüğü*'nde de (*Dictionnaire Philosophique*, ilk baskı 1764) “demokrasi” diye bir madde yoktur.

dönemde tasfiye edilmiş, İngiltere'de işçi sınıfı bu dönemde “chartist” hareketi başlatmıştır. Fakat genel olarak on dokuzuncu yüzyılda da “demokrasi” sözcüğünün bir kılavuz kavram statüsüne kavuştuğuna tanık olmuyoruz. Çünkü kapitalist gelişmeye damgasını vuran egemen sınıflar demokrat değillerdi ve egemen ideoloji de iktisaden güçlü sınıfların ideolojisiydi.

Batılı ‘Düveli Muazzama’ on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı ‘ıslahat’ girişimlerini kendi çıkarları çerçevesinde desteklemiş, fakat devlet yöneticilerine Batılı anlamda bir anayasa ve bir meşruti monarşi önermemiştir. Tam aksine, ilhamlarını ‘Kutsal İttifak’tan alan Avrupalı liderler, genellikle Meatternich gibi, Türklere Batı’yı taklit etmemelerini önermişler, “siz Türksünüz, Türk kalınız” demişlerdi. Bugün çelişkili gibi görünen bu tutumun temelinde yatan mantık nedir? Bu mantık günümüzde kültürel antropolojinin riyakârca, sağ uç akımların ise samimiyetle, fakat küstahça ortaya koydukları mantığın aynıdır. ‘Kültürel görelilik’ aldatmacası altında bazı kültürlerin -ve bunlara bağlı çıkar sistemlerinin- korunması ve desteklenmesi mantığıdır.

Yirminci yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin çöküşü ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla örtüşen dönem farklı bir görüntü sergiliyor. Bu dönemde kapitalist ülkelerin sömürge arayışları dünyayı paylaşma savaşlarına yol açmış ve bu kavganın ideolojisini resmileştiren otoriter rejimler adeta meşruiyet kazanmışlardı. Türkiye'deki tek parti sistemi bu bağlamda *kuralı doğrulayan istisnalardan* biri olmuştur. 1946'da çok partili düzene geçildikten sonra, Fransız siyaset bilimcisi M. Duverger, Türk tek parti sistemini “demokrasiye hazırlık” olarak görüyordu. Bu konuda şunları yazmıştı: “Cumhuriyet Halk Partisi'nin düşünce yapısı bazen büyük dönem Fransız Radikal Sosyalist Parti'nin düşünce yapısına benzetildi. Bu saçma değildir. Parti'nin ‘Cumhuriyet’ adı bile, onu yirminci yüzyılın oto-

riter rejimlerinden çok Fransız Devrimi'ne ve on dokuzuncu yüzyıl terminolojisine yaklaşıyor. Bu benzeyiş, Konvansiyon modelinde olduğu gibi, bütün iktidarı Büyük Millet Meclisi'ne veren Türk Anayasası'nda da kendini gösteriyor.”³ M. Duverger'in bu değerlendirmesi günümüzde yaygın bir eleştiri konusudur. Bu eleştiriler daha çok Türk demokrasisinin 1960'tan itibaren periyodik olarak maruz kaldığı askeri darbelerin yarattığı düş kırıklığı ortamında geliştirildiler. Bu yüzden sürecin olumlu yönleri de bulunduğu unutulmuş izlenimini veriyorlar. Aslında 1960'lı yıllarda az gelişmiş ülkelerde 'demokrasi' sorunu yaygın bir biçimde tartışılmaya başlamıştı. Bu tartışmalardan, Amerikalı toplumbilimci E. Shills'in ortaya attığı 'vesayetçi demokrasi' (tutelary democracy) kavramı epeyce yönlendirici bir rol oynamıştır. Az gelişmiş dünyayla ilgili kolonyal önyargılarla örtüşen bu kavram günümüzdeki tartışmalar açısından da aydınlatıcıdır.

“Modernleşme” Kuramları ve Demokrasi

E. Shills'e göre “vesayetçi demokrasi, yeni devletlerin seçkinlerine uygun düşen bir çeşit siyasal demokrasidir.”⁴ Çeşitli nedenlerin, özellikle sosyoekonomik geriliğin yarattığı bu tip demokrasilerin genel bir teorisi yapılmamıştır. Belki de buna ne olanak ne de gerek vardı. Örneğin Amerikalı profesöre göre “‘vesayetçi demokrasi’, kendilerini çeşitli nedenlerle demokrat sayan, demokratik kurumlara bağlı olan ve haklı ya da haksız, yeni devletlere düşen görevler bağlamında halklarının demokratik kurumları fiilen işletme yeteneğine pek güveni olmayan insanların ‘doğal teorisi’dir.”⁵ Bununla beraber E. Shills, Üçüncü Dünya ülkelerinin demokratik özlemlerine Kemalizmin yanıt verebile-

3 M. Duverger, *Les partis politiques*, s. 375, Paris, 1981, ilk baskı 1951.

4 E. Shills, *Political Development in the New States*, s. 61, Grovenhage, 1962.

5 ay, ss. 61-62.

ceğini düşünmüş ve bu konuda şu notu düşmüştür: “Bildikim kadarıyla bu işlevi görebilecek olan Kemalist ‘teori’yi açıkça talep edenler pek çıkmamıştır.”⁶ İlave edelim ki Türkiye’de bile tek parti sisteminden çok partili hayata geçiş, teorik bir tartışma ve hazırlık olmaksızın, bazı hukuki düzenlemelerle ampirik bir biçimde gerçekleşmiştir.

1960 ve 70’li yıllarda özellikle Anglosakson ülkelerinde geliştirilen seçkin ‘modernleşme’ teorileri Türkiye’ye önemli bir yer veriyordu. Bunlardan Samuel Paul Huntington’un geliştirdiği tezler, günümüzde özel bir ilgi konusu olmuştur. Huntington söz konusu yıllarda yaptığı yayınlarda Türkiye ile Meksika’yı modernleşme sürecinde önemli örnekler olarak ele almıştır. Bu ve benzer ülkelerde temel sorun, yönetici oligarşi içinde asker-sivil ilişkileri olarak ortaya çıkıyordu. Günümüzde moda olan ‘sivil toplum’ kavramına Amerikalı siyaset bilimcinin çözümlemelerinde rastlamıyoruz. Huntington Türkiye ve Meksika ile ilgili olarak şu tabloyu çiziyor: “Türkiye’deki Cumhuriyet Halk Partisi ile Meksika’daki Kurumsal Devrimci Parti’nin her ikisi de siyasetçi generaller tarafından kuruldu. Birincinin kuruluşunda M. Kemal, ikincinin kuruluşunda ise Calles ve Cardenas hâkim kişilikler oldular. Her iki durumda da parti lider kadrosunun dayanağını askeri kadrolar oluşturdular. Bununla beraber yine her iki durumda, partiler, kendilerini yaratan grupların dışında kurumsal bir bağımsızlık kazandılar. Bu partilerde (Meksika’da Türkiye’dekinden daha belirgin olmak üzere) askeri liderler sivilleştiler ve sivil liderler giderek askerlerin yerini aldılar. İki parti de, iyi örgütlenmiş gruplar olarak, askerlere karşı fiili bir siyasal karşı ağırlık oluşturdular.”⁷ Bu “sivilleşme” süreci Türkiye’de 27 Mayıs 1960 darbesiyle tersine mi

6 ay, s. 68 (3 no’lu dipnot).

7 S. P. Huntington, *Political Order in Changing Societies*, s. 257, Yale University Press, 1969.

dönmeye başlamıştır? Eğer kendi tarihimizden bir referans ararsak 27 Mayıs'ı izleyen gelişmeyi, bir ölçüde İttihatçıların 1908'de iktidarı aldıktan sonra kurdukları güdümlü idareye benzetebilir miyiz? Huntington İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Üçüncü Dünya'daki modernleşme arayışlarını, Shills'in "vesayetçi demokrasi"sini de kapsayacak biçimde "pretoryanizm" olarak isimlendirmiştir. Yazar bu kavramla "sadece askerlerin değil, diğer toplumsal güçlerin de 'siyasal' katılımını" sağlamaya çalışan güdümlü bir yönetime işaret etmektedir. Dar anlamda ise, aynı kavram "askerlerin siyasete müdahaleleri ve din adamlarının kamu hayatına katılmalarını onaylama, 'clericalism'"⁸ biçiminde kullanılmaktadır. Bu sonuncu tanımlama günümüzde Huntington'un çok tartışmalara yol açan yeni yorumlarına temel teşkil edecektir.

Özetleyerek diyebiliriz ki İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra az gelişmiş ülkelerde girilen demokrasi tecrübelerinin temel sorunsalını asker-sivil ilişkileri ve bu kategoriler arasındaki gerginlikler oluşturmuştur. Mısır'da Nasır ve Birmanya'da Ne Win'in siyasetçilere güvenmeyen, siyasal partileri dışlayan tutumlarına karşılık Pakistan'da Eyüp Han'ın kendine özgü bir örgütlenme modeli (basic democracies) geliştirmesi⁹ Türkiye ve Meksika modellerini daha iyi anlamamızı kolaylaştıracak deneyler olarak görülebilir. Güney Kore'de 1961 darbesiyle iktidara gelen General Park'ın rejimi ise Türk ve Meksika modellerini örnek almış ve geliştirmiştir.

Senelerce acımasız bir diktatörlük ve halk sınıfları üzerinde sistematik bir baskı yönetimi imajı sergileyen Güney Kore rejimi, günümüzde Üçüncü Dünya için başarılı

8 ay, s. 195.

9 Pakistan modeli için Bkz. Karl Von Vorys, *Political Development in Pakistan*, Princeton University Press, 1965. Eyüp Han'ın Savunma Bakanı olarak 1954'te kaleme aldığı ve 1958 askeri rejimiyle uygulamaya koyduğu "basic democracies" tasarısı için, ss. 299-333.

bir kalkınma modeli olarak sunulmaktadır. Bu başarısının sırrını çeyrek yüzyıl önce S. P. Huntington biraz şaşırtıcı bir biçimde açıklıyordu. Son yıllarda kazandığı güncelliği göz önünde bulundurarak bu konu üzerinde biraz durmak istiyorum.

Güney Kore'de 1961 darbesiyle iktidara gelen General Park, ABD'nin baskısıyla seçimlere ve sivil yönetime zorlanmıştı. Park 1963 başlarında, demokratikleşme sürecindeki girişimi yeğeni general Kim Chung Pil'e vermiş ve Kore İstihbarat Örgütü Başkanı olan yakını, görevinden istifa ederek General Park'a destek olacak Cumhuriyetçi Demokrat Parti'yi örgütlemeye başlamıştı.¹⁰ General Pil, CIA ile iç içe olan bir istihbarat örgütünün başkanı olarak Kuzey Kore'deki Komünist Parti örgütlenmesi hakkında geniş bilgi sahibiydi ve "Güney Kore Cumhuriyetçi Demokrat Partisi'ni kurarken, kısmen Leninist örgütlenme ilkelerini izledi."¹¹ Böylece gerek hükümetten gerekse "Kore CIA'sinden" aldığı fonlar ve yönetici elitin her kesiminden seçtiği yetenekli kadrolarla çok güçlü bir örgüt kurdu. Bu aşamada seçim isteyen ABD ile darbe heveslisi generaller arasında bir süre bocalayan General Park, 1963 seçimlerini kazanarak (oyların % 32'si ile 175 milletvekilliğinin 110'unu elde ederek) ve daha sonra muhalefeti de bastırarak güçlü bir iktidar kurdu.

Türkiye'de olup bitenler, daha amatör planda, Güney Kore'de olup bitenlere benzemiyor mu? Kenan Evren'in aslında askeri yönetimi sürdürmek için başvurduğu "sivil parti" girişiminin, ABD'nin desteğini kazanan Turgut Özal'ın girişimi karşısındaki başarısızlığı, sadece Türk generalleriyle Koreli general arasındaki yetenek farkından mı kaynaklanıyor? Toplumsal çözümlemelerimizde Avrupalı referanslardan başkasını pek kullanmadığımız için, bu konuda

¹⁰ S. P. Huntington, *ay*, s. 259.

¹¹ *ay*, s. 259. Burada 'Leninist' yerine 'Stalinist' kavramı herhalde daha uygun düşecektir.

fazla kafa yormamışa benziyoruz.¹² Kore örneğine tekrar döneceğiz.

B. Lewis: Osmanlı Toplumunu ve Demokrasi

Türk demokrasisi 1960'lı yıllarda, benzer birçok ülkede olduğu gibi, yoğun bir tartışma konusu olmuş ve zaman zaman kıyasıya eleştirilmiştir. Bunlar üzerinde durmadan, Türk siyasal rejiminin tarihi kökenleri ile ilgili bir parantez açmak istiyorum. Çünkü İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bağımsızlığına kavuşan birçok ülkeden farklı olarak Türkiye'nin uzun bir siyasal tarihi ve bu çerçevede oluşmuş siyasal gelenekleri vardır.

Osmanlı siyasal sistemi toplumsal dayanakları ve öğeleri bağlamında ciddi bir çözümleme konusu olmamıştır. Bu planda yapılan şey, genellikle Osmanlı sosyopolitik evrimini, Batı' da olup bitenlerin eksik ve soluk bir kopyası saymaktan ibaret kalmıştır. Senedi İttifak (1808), Tanzimat Hattı Hümayunu (1839), Kanunu Esasi (1876) olguları, bu gelişimin köşe taşları sayılmıştır. Oysa, başka bir vesileyle göstermeye çalıştığım gibi,¹³ Osmanlı toplumunun değişiminde asıl dönüm noktasını yeniçeri kırımının (1826) teşkil ettiği kanısındayım. Zaten on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıl seyyah ve düşünürleri arasında yeniçeri ocağını, toplumsal işlevi itibarıyla egemen tarih yazımındakinden çok farklı değerlendirenler olmuştur. On sekizinci yüzyıl için L. F. Marsigli ve ondan bu konuda yararlanan Voltaire'i, on dokuzuncu yüzyıl için de A. Slade ve O. Urquhart'ı bu konuda tanık gösterebiliriz.

12 Bu gibi karşılaştırmalar daha çok Anglosakson siyaset bilimcileri tarafından yapılmıştır. Örnek için Bkz. Ellen Kay Trimberger, *Revolution From Above, Military Bureaucrats and Development in Japan, Turkey, Egypt and Peru*, New Brunswick, 1978.

13 Bkz. T. Timur, *Osmanlı Çalışmaları, İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1996.

Günümüzde de tanınmış oryantalist B. Lewis'in, çağdaş Türk demokrasisinin tarihi kökenlerini sorgularken, alışılmışın dışında, sosyolojik bir yaklaşımı yeğlediğini görüyoruz. Prof. Lewis'e göre Osmanlı Batılılaşmasında "Batılı uygulamaları ithal etme ya da taklit etme arzusundan fazla bir şey vardı."¹⁴ Çağdaş araştırmacıların çoğu kez anlamadığı ve "yabancı fikirlere kılıf arama çabaları" olarak gördüğü bu süreç gerçekte neydi? B. Lewis bu konuda, günümüzde moda olan bir kavrama, 'sivil toplum' kavramına başvuruyor.

Sivil toplumu, Hegel'in izinde, devletle fertler arasındaki kurumlar olarak gören Amerikalı oryantalist, Osmanlı devletinde bunların vakıfla finanse edilen dini kuruluşlar, ayan ve yeniçerilerden oluştuğu kanısındadır. II. Mahmut'tan itibaren bunların kısmen yok edilmeleri, kısmen de pasifleştirilmeleri nasıl bir sonuç vermiştir? Yazara göre bu gelişim, bir yandan temsili uzuvlara yol açarak demokratik bir nitelik kazanırken, öte yandan da fertle devlet arasındaki tampon bölgeleri ortadan kaldırmak suretiyle devletin merkezîyetçiliğini artırmış ve antidemokratik bir durum yaratmıştır. Sanayileşme çağının teknolojik olanakları da bu sürece eklenince, örneğin II. Abdülhamit, Kanuni Sultan Süleyman'dan çok daha güçlü hale gelebilmiştir. Bu bağlamda Prof. Lewis, Yeni Osmanlıların özlemlerini yeniden değerlendiriyor ve bunların özgürlük arayışlarının salt taklitçilik duygusundan kaynaklanmadığını, daha çok bu merkezileşmenin yok ettiği bazı eski hakları yeniden kazanma çabası olduğunu vurguluyor. Zaten İslam'da da Allah, siyasal iktidarın doğrudan değil nihai kaynağıdır ve "iktidarın dolaysız kullanımı, ilke olarak, 'biat' adı altında toplumsal akit ve seçim süreciyle gerçekleşir."¹⁵ İşte Türk tecrübesini, Üçüncü Dünya ülkelerinin çoğundan ayıran ve

14 Bernard Lewis, "Why Turkey is the Only Muslim Democracy?", *Middle East Quarterly*, s. 49, Mart 1994.

15 ay, s. 49.

onu “nihai zafer”e götüren “fazla şey” Lewis'e göre budur. B. Lewis bu gözlemini şöyle açıklıyor: “Türkiye’de demokratik kurumlar ne savaşı kaybeden devletlerde olduğu gibi galipler tarafından empoze edilmiş ne de İngiliz ve Fransızlara bağlı ülkelerde olduğu gibi, giden emperyalistler tarafından miras bırakılmıştır. Bizzat Türklerin özgür seçimiyle kurulmuşlardır.”¹⁶ Bu demokrasi gerçekten “nihai zafer”e ulaşmış mıdır? Yazarın kendisi de bu terimi biraz aşırı (a strong term) bularak kuşkusunu dile getiriyor. Prof. Lewis bu konuda S. P. Huntington'un kriterini kullanıyor. Şöyle ki, Amerikalı siyaset bilimcisine göre bir iktidar seçimle ve şiddete başvurulmadan el değiştirirse ve “bu olgu en az iki kere yinelenirse, demokrasiye oturmuş gözüyle bakılabilir.”¹⁷ Türkiye’de bu süreç birkaç kez yaşandığına göre demokratikleşme süreci, artık “tersine çevrilemez” hale gelmiştir.

Aslında Prof. B. Lewis'in çizdiği bu iyimser tablo çok tartışma götürür. Yazar Türkiye’deki askeri darbelerin beşeri tahribatı üzerinde durmak gereğini duymamıştır. Tam tersine, Anglosakson kuramcılarının ‘vesayetçi demokrasi’, ‘güdümlü demokrasi’ gibi kavramları paralelinde bunları da mazur görebilecek nitelikte şu satırları yazmıştır: “Türkiye’de birbirini izleyen iktidarlara, akıllı bir şekilde, tüm demokrasiyi birdenbire kabul etmek girişiminde bulunmadılar. Bunun yerine, daha sonraki gelişmelerin temelini atacak olan ve aynı zamanda sivil toplumun doğuşunu teşvik eden kısıtlı demokrasinin aşamalarından geçtiler.”¹⁸ Bu “aşamalı,” daha doğrusu zikzaklı geçiş, Türkiye’de bir neslin sönmesine yol açmıştır.

Türk demokrasisinin iyi anlaşılması için, B. Lewis'in önerdiği gibi, Osmanlı sosyolojisinden hareket etmek elbette şarttır. Fakat Osmanlı sosyolojisi de toplumu, giderek

¹⁶ ay, s. 45.

¹⁷ ay, s. 44; Huntington, *The Third Wave*, s. 266, 1991.

¹⁸ ay, s. 46.

bütünleşen bir dünyada maruz kaldığı bağlantılar ve yarattığı yabancılaşmalarla birlikte ele almalıdır. Aksi takdirde 'ikinci sınıf' bir demokrasi modeli ortaya çıkar ki bunun bilimsel bir çözümlemenin ürünü olduğunu söylemek zordur. Türkiye'nin 1946'da çok partili hayata geçişi, tarihi nedenlerden çok İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin izlediği dış politika ve soğuk savaş koşullarıyla açıklanabilir.¹⁹ Tarihi kökenli nedenler, ancak çok partili hayata geçildikten sonra, siyasal rejimin bu çerçevede işleyişini belirlemede rol oynamışlardır. Bunun sonucu da, ne yazık ki hiç de demokratik sayılamayacak bir uygulama olmuştur.

Türk Demokrasisi ve Eleştirisi

27 Mayıs 1960'ta bir askeri darbeye Türk demokrasisi ilk kez ciddi bir kriz içine düşünce, siyasal rejimimiz de yeniden tartışma konusu haline gelmişti. Aslında bu tartışmanın Türkiye sınırlarını aşan, tüm Üçüncü Dünya ülkeleri için geçerli olan bir yönü vardır. Azgelişmiş ülkeler çok partili hayat çerçevesinde kalkınmalarını ve refahlarını sağlayabilirler mi? Temel sorunsal buydu. 1945'ten sonra Üçüncü Dünya'daki demokratikleşme hareketleri, iktisadi hayattaki eşitsizliği artırmış ve Latin Amerikalı iktisatçıların 'yapısalcı' bir yöntemle çözümledikleri toplumsal ikilemlere yol açmıştı.²⁰ Bu bağlamda demokrasi, ilerici aydınların önemli bir kesimine "yabancılarla bağlı veya yabancı bir oligarşinin çıkarlarının siyasal sancağı"²¹ olarak görünüyordu. Türkiye'de de "komprador" sözcüğü bu dönemde ağızlara sakız olacaktır. Yine bu dönemde Türk demokrasisi 'biçimsel demokrasi', 'Filipin demokrasisi', 'ci-

19 Bu konuda bizim Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş, İletişim Yayınları, 1991 adlı incelememize bakılabilir.

20 Bu alanda C. Furtado, F. H. Cardoso ve R. Stavenhagen'in çalışmaları sayılabilir.

21 A. Touraine, *Qu'est-ce que la démocratie?*, s. 223, Fayard, Paris, 1994.

ci demokrasi' gibi terimlerle betimlenecektir.

12 Mart 1971 darbesine kadar Türk demokrasisi Kemalist bir perspektifle eleştirilmiştir. Tek partili dönemdeki Kadro hareketinin farklı bir konjunktürde yeniden canlandırılması niteliğinde olan Yön hareketi ile Üçüncü Enternasyonal'in tezlerini güncelleştirmek isteyen ve özellikle gençlik hareketlerine damgasını vuran 'Milli Demokratik Devrim' hareketinin ikisi de Kemalist devrimi ilerici perspektifle geliştirme amacıyla anlaşmışlardı. Birincinin ulusal hedeflerle sınırlı kalmasına karşılık ikincinin enternasyonalizmi, çıkış noktasında işbirliği yapmalarına engel olmamıştır. Türk demokrasisine radikal bir eleştiri getirmeyen, 1961 Anayasası'nın "eksiksiz ve tastamam uygulanması" sloganıyla yola çıkan Tükiye İşçi Partisi de kendisini Kemalist devrimin mirasçısı sayıyor ve onu devrimci mantık içinde aşmayı hedefliyordu. 12 Mart darbesi, kendi içlerinde de kıyasıya tartışma içinde olan bu güçleri ortak düşman sayacak ve meşum bir "balyoz hareketi" ile tasfiye edecektir. Bu tarihten itibaren karşı devrimci cephe hep iktidarda ve saldırı halinde olduğu için bu dönemin serinkanlı bir muhasebesi henüz yapılamamıştır. Fakat en azından şu söylenebilir: İlerici bir toplumsal taban ve örgüt yaratmadan "biçimsel demokrasi"nin radikal bir eleştirisini yapanlar, aslında istemeden antidemokratik cepheye yardımcı olmuşlardır. Burada yeri gelmişken hatırlatalım: Demokrasi eleştirisi aynı dönemde Anglosakson siyaset bilimcilerinin tutucu eleştirisiyle de örtüşüyordu. Bunlara göre, doğru demokrasiler intisap (clientelisme) ilişkilerine dayanıyordu: "1960'larda Hindistan, Filipinler, Türkiye ve Kolombiya'da patronmüşteri ilişkileri devamlı olarak siyasetin önemli bir cephesini oluşturdular."²² Bu ilişkiler, söz konusu ülkelerin büyük bir kısmını teşkil eden tarımsal

22 S. P. Huntington, J. M. Nelson, *No Easy Choice, Political Participation in Developing Countries*, s. 56, Harvard University Press, 1976.

kesimde kendilerini çok daha güçlü olarak hissettiriyorlardı. Yön hareketi de böyle bir teşhisten hareket etmiştir.²³ Farklılık iktisat politikasında (devletçilik, planlama vb.) ortaya çıkıyordu.

Az gelişmiş ülkelerdeki siyasal rejimler ve demokrasi deneyleri Batı dünyasında, daha ziyade emperyalizm olgusunun dışında eleştirilmiştir. Buna karşılık, bu ülkelerde ve Türkiye'de, yerel planda somut tahliller ihmal edilerek her şeyi emperyalizmle ve 'komprador burjuvazi' ile açıklama eğilimi çoğu kez egemen olmuştur. Bu iki yaklaşımdan güçlü ve etkili olan, emperyalizmle de zımni bir uyum içinde ifade edilen Batılı 'modernleşme' teorileri olmuştur. Bunlar çözümlemelerini uluslararası kapitalizmin gelişmesine paralel bir şekilde gerçekleştirdikleri için 1980'li yıllarda vurguyu 'küreselleşme' süreci üzerine koymuşlar, 1990'dan itibaren de Sovyet sisteminin enkazı üzerine kurulan 'yeni dünya düzeni'ni veri almışlardır.

Fukuyama'dan Huntington'a: Uygarlıklar Çatışması

Küreselleşme süreci çağdaş emperyalizmin 1980'lerden itibaren yaygınlaşan ve Sovyet sisteminin çöküşünden sonra tek ve kaçınılmaz bir olgu gibi dünyaya sunulan yeni adıdır. Nasıl ulusal devletlerde egemen sınıfların ideolojisi geniş ölçüde ezilen sınıflara da nüfuz ediyorsa, küreselleşme ideolojisi de ileri kapitalist ülkelerin ideologları ve medyaları tarafından tüm dünyaya empoze edilmiştir. Aslında küreselleşme eğilimi kapitalizmin misyonu çerçevesindedir ve P. Valéry daha bu yüzyılın başlarında "biten dünyanın zamanı başladı" derken bu olguyu kastediyordu. Uluslararası kapitalizmin bugünkü aşamasında, küreselleşme olgusu, üretim sürecinden çok değişim, sermaye hareketleri ve

23 Yön'ün bu eğiliminde, Latin Amerika'yla ilgili çalışmalarıyla tanınan Fransız siyaset bilimcisi Jacques Lambert etkili olmuştur.

bu alandaki tüm düzenlemelerin kaldırılması süreçlerinde kendini göstermektedir. Bu durum da uluslararası planda kontrolsüz²⁴ spekülatif dalgalanmalara yol açmakta, bazen orta büyüklükteki kapitalist ülkelerin paraları bile salt politik nedenli saldırılara hedef teşkil etmektedir.²⁵

Küreselleşme süreci gerek Batılı demokrasileri gerekse demokrasi kavgası veren kalkınma halindeki ülkeleri yeni bir kriz içine sokmuş, 'demokratik rejim' farklı platformlarda tartışılmaya başlanmıştır. Bu tartışma birkaç yıl önce Amerikalı düşünür Fukuyama'nın 'tarihin sonu'nu ilan eden, manifesto nitelikli eseriyle büyük bir medyatik olay haline dönüşmüştü. Günümüzde küreselleşme bağlamında Batılı demokrasiler yeniden değerlendirilmekte ve yeni kuramsal çerçeveler önerilmektedir.²⁶ Sovyet bloğunun çökmüş oluşu ve bağımsızlığına kavuşan birçok ülkenin pazar ekonomisine dönme ve küreselleşme süreciyle bütünleşme çabaları, siyasal rejim tartışmalarını yeni bir dünya düzeni arayışlarıyla örtüşür hale getirmektedir. Öyle görünüyor ki yeni dünya düzeni -ya da düzensizliği²⁷- çerçevesinde oluşan kriz giderek derinleşmeye adaydır. S. P. Huntington'un 1993 yılında yayımladığı felaket habercisi makalenin, Fukuyama'ninkine benzer yankılar uyandırması ve dünya çapında tartışılması bu konuda bir işaret sayılabilir mi? Sanıyorum ki bu konuda, özellikle biz Türkler uzun uzun düşünmeliyiz.

24 Uluslararası sermaye hareketlerini bir ölçüde kontrol edebilecek mekanizmaların kurulması tartışma gündemindedir.

25 1995 Ocak ayı ortalarında İtalyan lireti ve İspanyol pesetasına (ve Meksika pezosuna) karşı girilen spekülatif hareket bunun örneğidir. *Le Monde* gazetesi bunları salt politik nedenli büyük spekülatif dalgalanmaların ilk örneği olarak verdi. ("La revanche de la Politique sur l'économie", 18 Ocak 1995).

26 Bunlardan A. Toffler'in önerilerinden daha önce söz etmiştim. Fransız düşünürü Alain Minc de son eserinde (*L'Ivresse démocratique*, 1995) bu konuda telkin edici öneriler getirmiştir.

27 Bu konuda genel bir tablo için Bkz. G. Corm, *Le nouveau désordre*.

Otuz kırk yıldır, gelişmekte olan ülkeler, modernleşme sorunları ve uluslararası ilişkiler konularında düşünen ve yayın yapan S. P. Huntington, günümüzdeki krizin “Uygarlıkların Çarpışması”²⁸ şeklinde somutlaşacağı inancındadır. 1993 Ağustos ayında *Foreign Affairs* dergisinde yayımlanan makalesi bu başlığı taşıyor. Amerikalı profesör gerçekçi değil midir? Yoksa temelsiz ve gereksiz bir şekilde Cassandra’lığa mı soyunuyor? Şimdi bunu biraz yakından görmeye çalışalım.

S. P. Huntington daha makalesinin başında kozlarını ortaya koyuyor: “Hipotezim günümüz dünyasında çatışmaların esas itibariyle iktisadi ve ideolojik nedenlerden doğmayacağıdır. İnsanlığı bölücü nitelikteki sorunlar ve çatışmaların başlıca kaynakları kültürel nitelikte olacak.”²⁹ Bu yaklaşımla, yazar, Fransız Devrimi'nden Sovyet Devrimi'ne kadar olan dönemde gözlediğimiz ulus-devlet kavgalarının yerini 1917'den sonra “ideolojik savaşların” aldığını ve Sovyet sisteminin çökmesiyle bu dönemin de bittiğini ifade ediyor. O halde? O halde yeni girdiğimiz döneme farklı tipte bir çatışmalar serisi, “uygarlık çatışmaları” damgasını vuracaktır. Uluslararası ilişkilerde ulus-devletler ön planda rol oynamaya devam edecekler, fakat dünyadaki temel ihtilaflar farklı uygarlıklara mensup olan devletleri ve devlet gruplarını karşı karşıya getireceklerdir.

Amerikalı profesör, günümüzde sekiz uygarlık sayıyor: Batı uygarlığı, Konfüçyus ve Hindu uygarlıkları, İslam uygarlığı, Japon uygarlığı, Slav-Ortodoks uygarlığı, Latin Amerika uygarlığı ve “belki de Afrika uygarlığı.” Bu şema, içerdiği keyfilik payı dolayısıyla haklı olarak şiddetle eleştirilmiştir. Latin Amerika'yı ayrı bir uygarlık sayması, Uzakdoğu'da Budizm olgusunu dikkate almayarak Japon,

28 S. P. Huntington, “The Clash of Civilizations?”, *Foreign Affairs*, c. 72, sayı 3, Yaz 1993.

29 ay, s. 22.

Hindu ve Konfüçyus uygarlıkları diye üç ayrı uygarlık sıralaması bu eleştiriler arasındadır. Fakat bizi daha yakından ilgilendiren husus, Huntington'un İslam uygarlığına ve bu çerçevede Türkiye'ye uygun gördüğü senaryodur. Bu noktayı açıklamak için, önce yazarın yöntemiyle ilgili birkaç söz söylemek gerekiyor.

S. P. Huntington, uluslararası ilişkilerle ilgili çözümlemesinde belli ve türdeş nitelikteki bir grup etkene herhangi bir öncelik vermiyor. Yazara göre küresel plandaki çatışma birimlerini oluşturan 'uygarlıklar' din, dil, örf ve âdetler, iktisadi yapı, siyasal kurumlar vb. gibi çeşitli öğelerden meydana geliyorlar. Uygarlıklar arasındaki çatışma senaryolarını ise Amerikalı profesör, Mao'dan kaynaklanan ve 1968'den sonra Fransız düşünürlerinin (özellikle Althusser ve çevresinin) dünyaya yaydıkları yaklaşıma benzer bir yöntemle geliştiriyor. Buna göre yeni girdiğimiz dönemde bir 'esas çelişki' olacak, bunun etrafında da ikincil çelişkiler ortaya çıkacaktır. Yazar bu kavramları kullanmamakla beraber ortaya koyduğu tablo budur. Böylece yeni dönemde, soğuk savaş yıllarının Batı bloğu-komünist blok çatışmasının yerini Batı uygarlığı-İslam uygarlığı kavgası alacaktır. Bu konuda, makalesinin başlığını (Clash of Civilizations) daha önce kullanan B. Lewis'i de tanık gösteren yazar, temel çelişkinin giderek Batı uygarlığı ile tüm dünya arasında şekilleneceği kehanetinde bulunuyor.

Huntington'a göre uygarlıklar türdeş bütünlükler değildir ve bunlar içinde de çatlaklar ve bölünmeler vardır. İran-İrak savaşında olduğu gibi Müslüman ülkeler kendi aralarında savaşabiliyorlar ya da Körfez Savaşı'nda görüldüğü gibi, aynı uygarlıktan ülkeler farklı cephelerde karşı karşıya gelebiliyorlar. Bu durum ikincil çelişkilerin göstergesidir, fakat genel eğilim giderek temel çelişkinin egemen olacağı yönündedir. Bununla beraber nihai hesaplaşmaya gidilmeden, her uygarlık içinde örnekleri görülen "bölün-

müş ülkeler”in (the torn countries) krizleri yaşanacaktır.

Türkiye: “Bölünmüş Ülke”

Profesör Huntington farklı uygarlıklarla ilişkiler bağlamında kimlik krizine düşmüş ve bu yüzden “bölünmeye aday” ülkelere Rusya, Yugoslavya, Meksika gibi örnekler veriyor. Fakat, kendine göre, “Türkiye bölünmüş ülkelerin en açık ve en tipik örneğidir.” Neden? Çünkü bir yandan Türkiye cumhuriyetlerin başını çekerek bir “Türk uygarlığı” sahası yaratma potansiyeli kazanmışken öte yandan da “Batı'nın da teşvikiyle kendine yeni bir kimlik yaratmak için muazzam gayretler sarf ediyor.” Türk tecrübesini kırk yıldır izleyen Prof. Huntington'un 1993'te ulaştığı sonuç budur.

Amerikalı yazar Batı'ya karşı kutuplaşmadan ve askeri planda İslami-Konfüçyusçu uygarlıklar arasında yakınlaşmadan söz etmekle beraber makalesinin “uygarlıklar arası çatışmayı arzu ettiği anlamına gelmediğini” ve uygarlıklardan söz etmenin daha alt kimliklerin (örneğin ulus-devlet kimliklerinin) ortadan kalkacağı şeklinde anlaşılmaması gerektiğini de ekliyor. Yazar bu söylediklerinde ne ölçüde tutarlıdır? Uluslararası bloklaşmayla ilgili bazı teşhis ve önerileri bu konudaki kuşkularımızın kaynağını oluşturuyor.³⁰

S. P. Huntington kalkınmakta olan ülkelerle Batı kapitalizmi arasındaki ilişkileri tüm acı gerçeklikleri içinde betimlemekten kaçınmıyor. Kendisine göre, soğuk savaşın bitmesinden sonra “dünya cemaati” formülü, tüm ülkelere hâkim olan “ABD ve diğer Batılı güçlerin çıkarlarını yansıtan eylemlere bir meşruiyet sağlamak için”, “hür dünya”

30 Bu tutarsızlığı Daniel Bell, “Kuşkulu Bir Kavga” başlıklı eleştirel bir makalesinde şöyle sergiliyor: “Huntington, daha iki yıl önce yayımladığı *Üçüncü Dalga* adlı eserinde demokrasinin ‘dünyayı kaplayan bir dalga haline geldiğini’ ve bu durumun ‘çağımızın temel karakteristiği olduğunu’ yazıyordu.” Bkz. D. Bell, “En un combat douteux”, *Commentaire*, 66. sayı, s. 254, 1994.

formülü yerine kullanılmaktadır. Yazarımızın eleştirilerinden Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası da haklarına düşeni alıyorlar ve bu konuda Huntington, sözü edilen kuruluşların elemanlarını “başka halkların paralarını çalmaktan hoşlanan, onlara iktisadi özgürlüğü boğucu ve antidemokratik siyasal ve iktisadi davranış kuralları empoze eden yeni Bolşevikler” diye tanımlayan Rus iktisatçı G. Arbatov'u tanık gösteriyor. Huntington bununla da kalmıyor ve yıllardır siyasal rejimlerini ve demokratikleşme çabalarını incelediği Üçüncü Dünya ülkeleriyle ilgili şu genel değerlendirmeyi yapıyor: “Modern demokratik yönetim Batı'da doğdu. Batılı olmayan toplumlarda ya sömürgeciliğin kalıntısı olarak uygulandı ya da Batı tarafından zorla empoze edildi.” Bu görüşler elbette gerçekçidir. Ne var ki yazar daha önceki değerlendirmelerinde -örneğin Meksika, Türkiye ve Güney Kore'yle ilgili görüşlerinde- böyle katı bir tutumdan kaçınmıştı. Daha da vahimi, profesör Huntington, çizdiği bu karanlık tablodan Batı için dersler de çıkarıyor.

Batının Üçüncü Dünya üzerindeki egemen ve sömürücü tavrını sergiledikten sonra Amerikalı siyaset bilimcisinin daha adil bir dünya düzeni için öneriler beklenmez miydi? Oysa S. P. Huntington tam bir “Realpolitik” esprisi içinde Batı uygarlığının üstünlüğünü perçinleyecek önlemler üzerinde duruyor. Bu önlemler, yazarın teşhisinden kaynaklanan zorunlu sonuçlar halinde ve iki aşamalı olarak sunuluyor.

Amerikalı profesöre göre Batı uygarlığı kısa vadede, yani “görünür gelecekte” önce kendi içindeki, “Özellikle Avrupa ile Kuzey Amerika arasındaki bütünlüğü ve işbirliğini” pekiştirmelidir. Buna ek olarak Latin Amerika'da ve Doğu'da kendi kültürüne yakın toplumları kendi bünyesine almalı, Japonya ve Rusya'yla işbirliğini desteklemeli, farklı uygarlıklara mensup ülkeler arasındaki yerel savaşların uygarlıklararası büyük bir savaşa dönüşmesini önleme-

li, Müslüman ülkelerle Konfüçyusçu ülkelerin askeri güçlerinin artmasını önlemeli, Batı'nın askeri kapasitesini fazla azaltmamalı ve Güneydoğu Asya ile Uzak Doğu'da askeri üstünlüğünü korumalı, Müslüman ülkelerle Konfüçyusçu ülkeler arasındaki farkları ve ihtilafları istismar etmeli, Batılı değer ve çıkarları yansıtan ve meşru kılan uluslararası örgütleri güçlendirmeli ve Batılı olmayan toplumların bu örgütlere girmesini desteklemelidir.

Huntington'dan sadık bir şekilde tercüme ettiğimiz bu öneriler, yazara göre “açıkça Batı'nın çıkarıdır.” Bunda elbette hiçbir kuşku yoktur ve ekleyelim ki Amerikalı yazar böyle bir programla “Pax Romana”nın çağdaş koşullara en uygun versiyonunu, “Pax Americana”yı geliştirmiştir.

Bununla beraber S. P. Huntington, “Yeni Dünya Düzeni”, “Küreselleşme” gibi başlıklar altında emperyalizmin azami programını yansıtan bu önerilerini, *uzun vade* için düşündüğü farklı önerilerle dengelemek istemiştir. “Uzun vadede,” diyor yazarımız, “başka önlemler temenniye şayandır.” Nedir bu önlemler? Eğer Batı'nın zenginliğini, refahını, makine ve silahlarını elde ederlerse bunlara karşı hoşgörülü olmak, bu uygarlıkların dini ve felsefi temellerini daha iyi anlamaya çalışmak ve bizi evrensel bir uygarlığın beklemediğini bilerek farklı uygarlıklarla barış içinde bir arada yaşamaya alışmaktır. Kısaca kırılamayan elleri öpmektir.

Huntington'un makalesinin, Fukuyama'nın beş yıl önce yayımlanan “Tarihin Sonu” başlıklı makalesinin yarattığı yankılara benzer bir ilgi odağı olduğuna işaret etmiştim. Yazarın kendisi de bu benzerliğe değindikten sonra aradaki farkı şöyle vurguluyor: “Beş yıl önce yakın arkadaşım Francis Fukuyama çok ilgi çeken bir makale yazdı. Herkes liberal demokrasinin zaferini ifade eden düşüncesini ‘bu elbette ki doğru olamaz’ diye okudu. Öyle sanıyorum ki benim makaleme karşı tepkilerin hâkim tarafı endişedir.

Herkes 'bu doğru olabilir' diye korkuyor."³¹ Batılıların Huntington'un analizi ve önerilerinden korkmaları için bir neden yoktur. Buna karşılık "tarihi olarak Türkiye en derin bir şekilde yırtılmış (bölünmüş) bir ülkedir" biçimindeki teşhis, bizler için korkutucu değilse bile düşündürücü olmalıdır. Fakat önce Amerikalı profesörün Türkiye ile ilgili çözümlemesini biraz daha ayrıntılı bir şekilde sunmak gerekiyor.

Profesör Huntington Türkiye'nin "bölünmüş"lüğünü etnik anlamda kullanmıyor. Bununla beraber Türkiye ile ilgili düşünceleri bu konuda da telkin niteliğindeki bazı ipuçları içeriyor. Önce yazarın daha önceki yayınlarında Kemalist devrim ve etnik sorunla ilgili olarak yaptığı bir gözlemi hatırlatalım. 1968'de şunları yazıyordu Profesör Huntington: "Mustafa Kemal etnik Türklerle sınırlı güçlü bir devlet yarattı ve Osmanlı İmparatorluğu'nda anahtar rolleri oynayan Rumları, Ermenileri ve diğer bazı grupları dışladı."³² Düşünür, daha sonra da Kuzey Vietnam'dan 1954-1955 yıllarında çoğu Katolik olan 900.000 mültecinin göçürülmesini, ilhamını Rum-Türk mübadelesinden alan ve Kuzey Vietnam devletini güçlendiren bir olgu olarak yorumluyordu. Bugün Profesör Huntington, Batı uygarlığı ile İslam arasında bocalayan Türklere Orta Asya'yı (Turan'ı?), Türk uygarlığının potansiyel alanını gösteriyor. Endonezya ile birlikte İslam uygarlığının *en önemli* ülkesi olarak gördüğü Türkiye'nin aynı uygarlığın askeri planda *en güçlü* ülkesi olarak tanımladığı İran'la ilişkileri nasıl gelecek? Bu Profesör Huntington'un yanıt aramadığı sorunlardan biridir. Ne var ki bizlere sunduğu analiz çerçevesinde, bu ilişkileri Batı'nın yararlanması gereken çıkar çatışmalarından biri olarak algılayabiliriz.

31 *Newsweek*, 21 Kasım 1994 (S. P. Huntington'la görüşme).

32 S. P. Huntington, *Political Order in Changing Societies*, s. 310, Yale University Press, 1968.

Silahlara Çağrı mı?

Profesör Huntington'un fikirlerini bir İtalyan bilimadamı şöyle değerlendirdi: Yeni bir haçlı seferi için silahlara çağrısı.³³ Yazar “Uygarlıklar Çatışması” başlıklı makaleyi, İkinci Dünya Savaşı'nın ertesinde, G. Kennan'ın yine *Foreign Affairs* dergisinde M. X. imzasıyla çıkan ve soğuk savaş başlatan Sovyet karşıtı makalesine benzetiyor. Sovyetler çöktü. Batı'ya yeni bir düşman lazım ve G. Sacco'ya göre, S. P. Huntington'un yazısı “bir slogan, bir savaş çılgılığı” niteliğini taşıyor. “Bu yazı,” diyor yazar, “doğası itibarıyla analitik akla değil, insanın bir grup mensubu olarak reflekslerine hitap ediyor” ve ABD'deki “siyasi iklimin öncü işaretlerini” oluşturuyor. İtalyan düşünürü, Prof. Huntington'un düşüncelerini gerçekçi bulmamakla beraber bunların “self-fulfilling prophecy”, yani sırf tekrar edile edile normal hale gelecek ve gerçekleşebilecek kehanetler olabileceğini söylüyor. Böyle bir yaklaşım bizleri Huntington'un makalesini görmezlikten gelmeye, tartışmamaya sevk edebilir. Daha doğru olan sanıyorum ki söz konusu çözümlemenin yapaylığını ve çelişkilerini ortaya koymaktır. Ne yazık ki bu konuda bizden gelmesi gereken eleştiriler Batılılardan, hatta yer yer muhafazakâr Batılılardan kaynaklanıyor.

Bu eleştirilerden biri de S. P. Huntington'u “bir soğuk savaş sonu Spengler'i” olarak niteleyen P. Hassner'den geldi.³⁴ Hassner, Amerikalı bilimadamının çözümlemesini “şaşırtıcı olduğu ölçüde sinirlendirici” bir basitlikle suçluyor. Bu arada Huntington'un sık sık karşılaştığı eleştirilere verdiği karşılığı da yanıtıyor. Amerikalı siyaset bilimcisi, “uygarlıkların çatışması” fikrine karşı çıkanların buna bir alternatif getirmediğinden yakınıyordu. Buna P. Hassner'in verdiği, biraz da temenni niteliğindeki, ilginç yanıt

33 Guiseppe Sacco, “Appel aux armes”, *Commentaire*, sayı 66, 1994.

34 “Un spengler pour l'après guerre froide?”, *Commentaire*, sayı 66, 1994.

şudur: “Ya çağımızın ayırt edici niteliği, gücü ya da zaafı, paradigmaların çözülmesi, bütüncül açıklamaların olanaksızlığı ise?” Uluslararası ilişkiler bağlamında ortaya çıkan böyle bir olasılık, Hassner'e göre, Huntington'un formülüne alması aramayı da anlamsız kılıyor.

Ağır eleştirilere rağmen S. P. Huntington'un fikirleri geniş bir tartışma alanı ve küçümsenemeyecek bir taraftar kitlesi bulmuştur. Bu fikirler ABD'nin resmi politikasını ne ölçüde yansıtıyor? Bu konuda önce şunu söylemeliyiz: Amerikalı devlet adamları elbette ki S. P. Huntington gibi açık ve kışkırtıcı bir üslup kullanamazlar. Nitekim “Amerikan Demokrasisinin Savunması” hakkında konuşan W. Antony Lake, resmi görüşü şöyle özetliyordu: “Eski savaşın yeni bir aşamasının başlangıcındayız. Bu bir *uygarlıklar çatışması* değildir. Daha çok ılımlı, açık ve katılımcı ulus ve insanlarla bağnaz, kırıcı ve kapalı olanları karşı karşıya getiren bir savaştır.”³⁵ Bununla beraber ABD liderliğinde Batı dünyasının bugün arzuladığı diplomasi, S. P. Huntington'un önerdiğinden pek de farklı görünmüyor. W. Antony Lake de aynı konuşmada “fiili diplomasi sadece Amerikalı diplomatların becerisine dayanmaz, aynı zamanda kuvvete dayanır” diyordu.

Günümüzde demokrasi, özellikle elverişli toplumsal temellerden ve geleneklerden yoksun ülkelerde bir soğuk savaş aracı olmaktan çıkınca farklı siyasal yapılanma arayışları da kendini göstermekte gecikmemiştir. Böyle özlere Batı demokrasilerinde de ortaya çıktığına daha önce işaret etmiştim. Özellikle “temiz eller” operasyonuna para-

35 *International Herald Tribune*, 24-25 Eylül 1995. Buna karşılık Fransız Savunma Bakanı F. Léotard, bir konuşmasında şunları söylüyordu: “Bu yüzyıl sonunda ortaya çıkan uygarlıklar savaşında eski Avrupa, güzel çeşitliliğini sağlayan kültürlerle layık oldukları saygıyla davranarak birliğini sağlayamazsa, ne kadar süre sözünü geçirebilir?” *Le Figaro*, 3 Ocak 1995. Huntington'un formülünü kullanan Fransız Savunma Bakanı, helikopter satışı için Türkiye'yi ziyaret etmiştir.

lel olarak tüm kurumsal yapısını sorgulayan İtalya, “Forza Italia”nın çöküşü ile yeni bir kriz yaşıyor. Ülkenin siyasal kuramcılarından Norberto Bobbio bu bağlamda karanlık bir tablo çizmektedir: “Ülke güç bir dönemden geçiyor ve benim gibi hayatını oyunun kurallarını incelemeye adanmış olanlar sadece endişeli olabilirler... ‘Forza Italia’ının arkasında (veya önünde?) faşizm var.”³⁶ Ulusal İttifak sözcülerinin demokratik sloganlara sarılmaları endişeleri yatıştıracak mı? Bu hareketin lideri, artık faşizmin tarihe gömüldüğünü ilan etmekle beraber Mussolini'nin “siyasal olarak yirminci yüzyılı en çok etkileyen devlet adamı”³⁷ olduğunu söylemekten de kendini alamıyor. İtalya'da İkinci Cumhuriyet taraftarları henüz demokrasi sınavında inandırıcı olmamışlardır. Aynı şekilde Fransa'da Ulusal Cephe ve Altıncı Cumhuriyet yandaşları Fransızların büyük çoğunluğu tarafından siyasal bir tehlike olarak görülmeye devam ediyor.

Kalkınmakta olan ülkeler, “küreselleşme” sürecinin yarattığı sorunlar çerçevesinde siyasal planda epeyce farklı sorunlarla karşı karşıya bulunuyorlar. Bu konuda bazı yeni gelişmelere ve dikkat çekici eğilimlere işaret edelim.

“Güçlü Demokrasi”nin Yolları

Geçen yıl Mayıs ayında Pekin'de “Asyalılık” konusunda uluslararası bir toplantı yapıldı.³⁸ *International Herald Tribune* gazetesinin örgütlediği bu toplantıya bazı tanınmış devlet adamları da katıldılar. Kalkınmakta olan ülkelerdeki siyasal rejim sorunlarının tartışıldığı bu konferansta ilginç tezler ortaya atıldı. Malezya Başbakanı Mahathir Bin Muhammed'in görüşleri, toplantıya egemen kılınmak istenen

36 *Le Nouvel Observateur*, 24-30 Kasım 1994.

37 *Le Point*, 21 Ocak 1995 (Gian Franco Fini ile söyleşi).

38 “De l'utilité des régimes forts”, *Le Monde*, 14 Mayıs 1994.

görüşlerin bir özetiydi. Konferansın bitiminden hemen sonra yayımladığı bir makaleyle de Malezya Başbakanı mesajını çok daha geniş bir kitleye yayma fırsatını buldu.³⁹

Mahathir Bin Muhammed'e göre Batılı ülkeler kendi demokrasi modellerini, farklı bir toplum ve kültür yapısındaki ülkelere zorla empoze etmek istiyorlardı. Oysa Hong Kong dışındaki tüm Doğu Asya ülkeleri "laissez faire" kapitalizmine dayanan bu modeli reddediyorlardı. Neden? Çünkü bu ülkelerin sermaye hareketlerinde "tek rekabet avantajı olan" düşük ücretleri koruyabilmek için "güçlü ve istikrarlı hükümetlere" ihtiyaçları vardı. Batılıların bir "uluslararası asgari ücret" önererek kırmak istedikleri bu avantajı, ancak güçlü iktidarlar koruyabilirdi. Diğer tüm avantajların (sermaye, teknoloji, büyük pazarlar vb.) Batı'nın lehine olduğu düşünülürse, Asyalı ülkelerin yapabilecekleri başka bir şey yoktu.

Malezya Başbakanı'nın söylemine egemen olan mantık, kalkınmakta olan ülkelerin küreselleşme süreciyle bütünleşme potansiyellerinin felsefesini de ortaya koyuyor. Uzun yıllar ampirik bir biçimde uygulanan bu görüşler, Sovyetler Birliği'nin ani çöküşü ve derin bir iktisadi kriz içine girmesiyle, kuramsallaştırma arayışlarına yol açmıştır.

Kalkınmakta olan ülkelerdeki yeni demokrasi arayışları her zaman Malezya örneğindeki gibi kışkırtıcı bir siniklik içinde ifade edilmemişlerdir. Bu konuda daha önce de değindiğimiz Güney Kore'deki gelişmeler ve arayışlar yine aydınlatıcı olabilir. Şimdi de gözlerimizi oraya çevirelim:

Güney Kore'de iki kez suikast hedefi olduktan ve demokrasi kavgası içinde idama mahkûm edildikten sonra kurtulup özgürlük simgesi haline gelen bir aydın (Kim Dae Jung) ülkesinin siyasal rejimi için özgül kültürel kökenler arıyor ve bunları Çin'de iki bin yıl önce yaşamış, "Konfüç-

39 Mahathir bin Mohamad, "East Asia Will Find Its Own Roads to Democracy", *International Herald Tribune*, 18 Mayıs 1994.

yusçuluk üzerine büyük bir etki yapmış” bir düşünür olan Mencius'da buluyordu.⁴⁰ Mencius'un öğretisine göre “Tanrı'nın oğlu olan İmparator iyi bir idare kurmakla yükümlüydü. Eğer bunu başaramazsa halk kendisini devirme hakkına sahipti.” Koreli yazar bu ilkelerle John Locke'un toplumsal mukavele kuramı arasında paralellik kuruyor ve bizlere dolaylı olarak ülkemizde üretilen Medine Vesikası çözümlemesini anımsatıyor. Dae Jung daha özgül planda kendi ülkesi için on dokuzuncu yüzyılda Konfüçyusçuluk, Taoculuk ve Şamanizm karışımı bir dini hareket yaratmış ve eşitlik ilkesine dayanarak emperyalizmle savaşmış din adamı Tonghak'ı tarihi referans kabul ediyor. Kısaca demokrasiyi, ulusal kültür ve din temeline oturtma çabasıdır. Bu çözümlemenin ne kadar özgün olduğu bizi pek ilgilendirmiyor. Buna karşılık Kore resmi görüşlerinin sunucularının da, genel hatlarıyla, tarihi ve dini bir temelden hareket ettiklerini gözlemek ilginçtir. “Kore Deneyi” ile ilgili kolektif bir eserde bu konuda şu satırları okuyoruz: “Kore siyasal kültürü Konfüçyusçuluk, Budizm ve Taoculuk'un tarihi kalıntılarıyla Korelilerin çoğunu, özellikle kitleleri itaatkâr kılan ve onları üst sınıfların manevi otoritesini meşru gören bir siyasal psikolojiye sokan büyük bir etnik türdeşliğin etkisiyle oluştu ve halen de bu etki altındadır... Çağdaş Kore bürokrasisi dışarıdan alınmış kamu yönetimi uygulamalarıyla Kore kültür modellerinin karmaşık bir bileşimidir.”⁴¹ Bu görüşlerin sahipleri 1980'lerin neoliberal dalgasıyla Kore'de gözlenen “bürokratik seçkincilik ve felç edici merkezîyetçiliğin demokrasi-nin gelişmesi yönünde teşvik edici bir perspektif oluşturmadığını” da eklemekten kendilerini alamıyorlar. Büyük

40 “Un Entretien avec Kim Dae-Jung”, *Le Monde*, 17 Mayıs 1994.

41 B. W. Kim, D. S. Bell, “Bureaucratic Elitism and Democratic Development in Korea”, *The Korean Experience, Administrative Dynamics and Development*, ss. 12-19, Seul, 1985.

yöresel dengesizlikler yaratarak gelişen “Kore mucizesi” yine Koreli bazı toplumbilimcilere göre halkta, Seul Olimpiyatları'nda simgeleşen ve “anlık başarı” psikolojisine dayanan “mütecaviz ve küstah bir zihniyet”⁴² yaratmıştır. Yükselen Kore milliyetçiliğinin önümüzdeki dönemde nasıl kanaliz olacağını hep beraber izleyeceğiz.

Tarih, ulusal kültür, din ve manevi değerler... Bu unsurlar Doğu'da özgül bir ‘demokrasi’ arayışının temellerini oluşturuyor. ABD'nin eski Singapur elçisi, bu arayışı “Doğu Asya'nın gücünü ve başarısını temellendiren on değer”⁴³ etrafında programlaştırdı. Neler bulmuyoruz ki Tommy Koh'un çözümlemesinde! Batı bireyciliğinin yadsınması, aile kurumunun yüceltilmesi, sade bir yaşantı, çok çalışma, Batı ‘refah devleti’ anlayışının eleştirisi, doğa bilimlerinin üstünlüğüne dayanan bir eğitim sistemi, sağlıklı ahlaki çevre ve muzır (*Playboy* dergisi örneği veriliyor) yayınların önlenmesi, kontrol altında bir medya ve sınırlı özgürlükler. İşte yetkili bir kaleme göre “Singapur mucizesi”nin açıklanması bu değerlerde yatmaktadır.

Güçlü ‘Doğu demokrasisi’ Türkiye'yi ziyaret etti mi? Ya da edecek mi? Bu soruyu tartışmadan önce dünya coğrafyası üzerinde biraz daha dolaşalım.

Aslında ‘Doğu demokrasisi’ Japon asıllı Alberto Fujimori'nin kişiliğinde Peru başkanlık koltuğuna oturduğuna göre, küreselleşme sürecinin kalkınmakta olan ülkelere uygun gördüğü siyasal rejimin yayılma hızını hiç de küçümsemememiz gerekmiyor mu? Perulu köylüler tarafından “Japon mucizesi”nin simgesi olarak görülen ve “El Chino” lakabıyla anılan Fujimori'nin yeni ülkesinde gerçekleştirdiği reformları da anımsamamız gerekiyor. Perulu devlet başkanı Meclis'i feshederek ve otoritarizme açık yeni bir ana-

42 *Korean Politics and Public Administration*, 396-397, Chong Fu Üniversitesi, 1990.

43 Tommy Koh, “The Ten Values that Undergird East Asian Strength and Success”, *International Herald Tribune*, 11-12 Aralık 1993.

yasayı oylatarak, kendi deyişle, “Doğulu bir sebat ve disiplin ortamında”⁴⁴ kendine özgü bir demokratik rejimi ve kalkınmayı hedefliyor.

Türkiye’de gelenek haline getirdiğimiz alışkanlıklardan biri referanslarımızı çok yüksek düzeyde aramamızdır. Bu bakımdan Malezya, Peru ve -bizden çok daha sanayileşmiş bir düzeyde olmalarına rağmen- Güney Kore ve Tayvan gibi ülkeler üzerinde pek durmuyoruz. Kıyaslama modellerimizi Batı ülkeleri arasında (ya da Japonya gibi bir Doğu ülkesinde) arıyoruz. Farklı nedenlerle kendi demokrasileri de kriz içinde bulunan Batılı ülkeleri ve çok özgül koşulların ürünü olan Japonya’yı bir tarafa bırakırsak, Latin Amerika’yla gerçekten önemli benzerliklerimiz olduğunu söyleyebiliriz. Askeri darbe ve cunta rejimleriyle özgürlük arayışları arasında bocalayan Latin Amerika dünyasında son durum nedir?

Brezilya ve Meksika'nın Düşündürdükleri

Latin Amerika'nın iki ülkesi, Brezilya ve Meksika, küresel-

44 “Alberto Fujimori: A Rewrite Man for Peruvian History”, *Time*, 3 Ocak 1994. Michael Kinsley de *Time* dergisinde, Peru örneğinden esinlenerek, yazımızın başında sözünü ettiğimiz “Demokrasi Büyüsünü Kayıp mı Ediyor?” başlıklı makalesini yazmıştı. *Hürriyet* gazetesi yazarlarından Ertuğrul Özkök, eski Genelkurmay Başkanı Doğan Güreş’in bu makaledeki şu satırların altını çizdiğini belirtmiştir: “Peru’nun etnik olarak Asyalı başkanı Alberto Fujimori, ara sıra bu tür Asya kültürünü Güney Amerika’ya ithal ettiğini söylemekten hoşlanır. 1992’lerin başlarında mahkemeleri ve Meclis’i kapatmış, sivil özgürlükleri ortadan kaldırarak kararnamelerle ülkeyi yönetmeye başlamıştır. Sonuç? Ülkeyi zor durumda bırakan Aydınlık Yol gerillaları hemen hemen mağlup edilmiş, ekonomi zenginleşmiş ve Fujimori de çok popüler olmuştur. Bir Peru dergisine anlattığına göre, ‘geleneksel demokrasiler eninde sonunda çöplükte son bulacaktır.’” E. Özkök aynı perspektifte “demokrasi uzun yıllar totaliterliğin panzehiri, karşı gücü olarak her türlü eleştirinin ve yeniden yorumlama girişiminin üzerinde kaldı” diye ekliyor ve “Doğan Güreş’in bu ilgisini yanlış yorumlamamak gerekir” diyerek, general hesabına bizleri ikaz etmekten de kendini alamıyor. *Hürriyet*, 12 Haziran 1994.

leşme ve liberalleşme dalgasının yarattığı kriz ve bunun giderilme çabaları alanında sadece Türkiye için değil, tüm gelişmekte olan ülkeler açısından ilginç bir deneyim yaşıyorlar. Bizim kolektif imgelemimizde daha çok askeri darbeleriyle klişeleşmiş olan ve ülkemizdeki her darbeden sonra “acaba Latin Amerika ülkesi haline mi geliyoruz?” endişelerine yol açan bu memleketler, aslında, arkamızdaki değil önümüzdeki deneyimlerin habercisidirler. Sanıyorum ki son zamanlarda -biraz sonra vereceğimiz örneklerin de göstereceği gibi- bu husus anlaşılmaya başlamıştır.

150 milyonu aşan nüfusuyla Latin Amerika'nın devi olan Brezilya, toplumsal çelişkileriyle de bölgenin en çarpıcı ülkesidir. Halkın en zengin % 20'lik dilimiyle en fakir % 20'si arasındaki gelir oranının 1/32 olduğu (Şili'de 1/17, Fransa'da 1/6.5) bu ülkede 1964 askeri darbesiyle başlayan generaller serenadı, ancak 1985'te, yeni liberal dalganın tam ortasında son bulmuştu. O tarihten itibaren geçen on yıl içinde Brezilya, başkanlık sisteminin de zorladığı ittifaklarla, sağ ve sol güçlerin kutuplaşması bakımından ilginç bir tablo çizmiştir.

Brezilya'nın sosyoekonomik sorunları Türkiye'nin de halen çözmeye çalıştığı sorunların aynıdır: Yüklü bir dış borç (1981-1993 arası 103.7 milyar dolar) bunun hem nedeni hem sonucu olan dış ticaret ve bütçe açıkları, başdöndürücü bir enflasyon, eriyen ulusal para, bölgesel dengesizlikler ve dramatik bir şehirleşme... Bu tablo ülkede en radikal güçler için ideal bir sıçrama tahtası değil midir? Gerçekten bu toplumsal taban Brezilya'da siyasal güçlerin, diğer bütün ülkelere farklı bir biçimde kutuplaşmalarında rol oynamıştır. Burada orijinal olan soldaki birleşmedir.

Brezilya'da son yıllarda iktidar alternatifi haline gelen İşçi Partisi 1979'da kurulmuştu. Fakat asıl gelişmesini sivil rejime geçildikten sonra, 1988'deki belediye seçimlerinde ilk belirtilerini veren süreç içinde kaydetti. 1945'te Getulio

Vargas'ın kurduğu, popülist ve demagojik eğilimli Brezilya İşçi Partisi'nden farklı olarak yeni parti, tüm sosyalistleri toparlama amacındaydı. Bunlar arasında eski komünistler olduğu gibi, Maocular, Troçkistler, Castrocular vb. de bulunuyordu. Hatta hareket içerisinde Hristiyan solcular da geniş bir temsil alanı bulmuşlardı. Bu örgütü “yeni tip bir parti” olarak gören Marksistler, hareketin Hristiyanlarla ilişkisi hakkında şunu kaydediyorlar: “İşçi Partisi'nin özelliklerinden biri ‘Hristiyan halk’ın en radikal kesimleriyle sıkı bağlantısıdır. Unutulmamalıdır ki Brezilya, ‘kurtuluş teolojisi’nin en çok nüfuz etmiş olduğu ülkedir.”⁴⁵ Parti, 1988 belediye seçimlerinde, başta Sao Paulo olmak üzere en büyük işçi yığınlarının bulunduğu şehirlerde seçimleri kazandıktan sonra, 1989'daki başkanlık seçimlerinde de ikinci tura kalmış ve oyların % 47'sini toplamıştır. Bu seçime (Brezilya) İşçi Partisi, klasik devletçiliği aşan ve üretim araçlarının sosyal mülkiyetini savunan bir programla ve eski bir maden işçisi olan Lula da Silva'nın önderliğinde girmişti. Ne var ki devrimci parti, 1994 sonunda aynı başarıyı gösterememiş ve F. H. Cardoso'nun liderliğindeki koalisyonun seçimleri ilk turda kazanmasını önleyememişti. Bunun nedenleri nelerdi?

Bunun başlıca nedeni, muhafazakâr koalisyonun 1994 Temmuzunda uygulamaya koyduğu “Real Plan” idi. Brezilya'da “real” adıyla yeni bir para getiren ve sıkı bir kemer sıkma politikasıyla -daha önce ödemeler dengesinin denkleştirilmiş olması sayesinde- enflasyon oranının % 45'ten %5'e düşürülmesiydi. Bu planın mimarı, o zaman Maliye Bakanı olan ve 1994 seçimlerinde başkan seçilen F. H. Cardoso'dur. Bununla beraber, sosyal demokrat yaftası taşıyan bu yeni liberalin zaferinin sınırlarını çok iyi belirlemek gerekir.

45 Bkz. Michael Löwy, “Un nouveau type de parti”, *Actuel Marx*, sayı 16, s. 92, 1994.

Lula'nın partisi ve yükselişi nasıl bazı Marksistler tarafından yeni bir model olarak alkışlanmışsa, Cardoso'nun hareketi ve zaferi de Brezilya dışında yankılar uyandırmıştır. Fransız toplumbilimcisi Alain Touraine, tüm Latin Amerika için “Cardoso modeli”nden söz ederken ne dereceye kadar inandırıcıdır? Burada bizde de çağrışımlar yapabilecek nitelikte bazı noktalara değinmek gerekiyor.

Alain Touraine Brezilya modelini değerlendirirken önce küreselleşme süreci ile ilgili şu gözlemlerde bulunuyor: “Ekonomilerin dünya pazarına ‘liberal’ uyumu artık her yerde gerçekleşti ve bunun zorunluluğunu yadsıyanlar siyasal planda olduğu gibi entelektüel planda da oyun dışı kaldılar. Fakat liberal ‘şok’ hiçbir şeyi halletmiyor, bu bir yeni bağımlılığa, spekülâtörlerin ve yeraltı dünyasının egemenliğine götürebileceği gibi, iktisadi ve toplumsal bir kalkınmayı da sağlayabilir.”⁴⁶ Brezilya'da bu sonuncu durumun gerçekleşebilmesi için Fransız sosyoloğu “girişim ruhunu, büyümenin ürünlerinin daha yaygın dağıtımını, bunun için de halk çıkarları lehine siyasal ve sendikal bir baskı uygulanmasını, vatandaşlık bilincinin geliştirilmesini” öneriyor. Genel plandaki bu öneriler dışında Alain Touraine, Brezilya ile ilgili ve sosyal demokrat eğilimli şu teşhiste bulunuyor: “Devlet olmadan önce bir millet olan Brezilya, özellikle Collor yönetimi sırasında, devlet aygıtını budalaca tahrip etti.” ‘Yeni liberalizm’ adına yapılan bu tahribatın büyük bir soyguna dönüştüğünü ve sonunda yolsuzluğu yok etme programıyla 1989'da iktidara gelen Collor'un yolsuzluk suçlamasıyla iktidarını kaybederek mahkemeye verildiğini biliyoruz. Yeni başkan Cardoso akıntıyı tersine çevirebilecek midir?

Marksizmden yeni liberalizme transfer olan Cardoso'nun “Real Plan”ın başarısı ve enflasyonun hızla aşağı çe-

46 Alain Touraine, “Le ‘Modèle Cardoso’ pour l’Amérique Latine”, *Le Monde*, 27 Ocak 1995.

kilmesi Lula'nın seçmenlerini de etkilemişti. Hatta Lula'nın kendisi bile, başlangıçta eleştirdiği planı sonunda savunmak zorunda kalmıştı. Bununla beraber söz konusu plan sadece bir başlangıçtır. Brezilya gerçeğinin bazı zorlayıcı verilerini gözden uzak tutmamak gerekir.

Brezilya'da Ekim 1994 başkanlık seçimlerini Cardoso'nun partisi olan Brezilya Sosyal Demokrat Partisi tek başına kazanmıştı. Zafere Liberal Cephe'yle ittifak halinde ulaşmıştı. Bu parti içinde sosyal demokrasiye tamamen karşıt askeri dikta kalıntıları yer aldığı gibi yarı feodal toprak ağaları da temsil ediliyordu.⁴⁷ Cardoso'nun partisi de, adının “sosyal demokrat” olmasına rağmen, bünyesinde 2100 sendika ve 16 milyon işçiyi birleştiren Merkezi İşçi Birliği'nde hiçbir güce sahip değildi. Bu koalisyon, bizdeki DYP-SHP koalisyonu gibi, büyük bir muhalefetle karşılaşmadan kemer sıkma politikasını uygulayabilmiştir. Bizden farkı Cardoso gibi uluslararası şöhrete sahip⁴⁸ bir iktisatçı-devlet adamı ile daha tecrübeli ve yetenekli bir kadronun Brezilya'da mevcudiyetidir. Fakat Brezilya'nın bugün varmış olduğu noktada ve öteden beri mevcut olan toplumsal çelişkileri içinde bu da yeterli değildir. Bizde nasıl bir Güneydoğu sorunu varsa, Brezilya'da da bir Kuzeydoğu (nord-est) sorunu vardır. Yarı feodal yapısıyla ve Jorge Amado'nun romanlarından tanıdığımız sevimli lumpenleriyle bu bölge dünyayla değil, kendi ülkesiyle bile bütünleşmesini tamamlayamamıştır. Sekiz milyon çocuğun hırsız, dilenci, hatta “fahişe” olarak sokaklarda dolaştığı ve “tehlikeli” çocukları vuran ölüm mangalarının oluştuğu, askerlerin bile az çok koruduğu eğitim sisteminin çöktüğü Brezilya'ya, “Real Plan” enflasyonu düşürdü diye sorunlarını

47 Luiz-Felipe Alencastro, “Victoire du Plan Real”, *Le Monde Diplomatique*, Ekim, 1994.

48 F. H. Cardoso'nun Latin Amerika İktisadi Etüdler Merkezi (CEPAL) çerçevesinde geliştirdiği fikirler için Bkz. *Les idées à leurs place*, Paris, 1984.

çözmüş gözüyle bakamayız.⁴⁹ Bir çelişki yumağı olan “Cardoso modeli” henüz kendini kanıtlamış olmaktan uzaktır. ‘Sosyal demokrat’ Cardoso’nun, kongrenin oyladığı asgari ücretleri biraz yükselten kanunu veto ettiği⁵⁰ unutulmamalıdır. Fransız sosyologunun övgüleri, küreselleşme sürecinin yarattığı kümeleşmeler ve nüfuz alanları bağlamında değerlendirilebilir izlenimindeyim. Gerçekten Alain Touraine, ABD-Meksika-Kanada ortak pazarına karşı oluşmakta olan ve Brezilya, Arjantin, Uruguay ve Paraguay’ı bir araya getiren ortak pazarı (Mercosur) övmekte ve şunları yazmaktadır: “Avrupa Birliği’yle (Şili ve Bolivya’nın katılımıyla) genişlemiş bir ‘Mercosur’un yakınlaşması yirmi birinci yüzyılın başında dünyanın jeopolitik perspektiflerini değiştirebilir ve değiştirmelidir.”⁵¹ Türkiye açısından Brezilya’nın önemi ise ilerici cephe ile tutucular koalisyonu arasındaki ittifakın iç çelişkilerinden nasıl arınacağı ve nasıl tutarlı bir kurumsal yapıya ulaşacağı konusundaki deneyimi olacaktır. Brezilya’dan gelen son haber Cardoso’nun 1988 Anayasası’nda “devlet tekeli” sayılan petrol, madenler, telekomünikasyon ve kabotaj hakkı gibi alanları yabancı sermayeye açmak için anayasa değişikliği tasarısını Meclis’e sunduğu yönündedir.⁵²

Gözlerimizi Brezilya’dan Meksika’ya çevirirsek bizleri daha da yakından ilgilendiren bir modelle karşılaşıyoruz. Gerçekten İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra, aralarında S. P. Huntington ve M. Duverger’in de bulunduğu birçok siyaset bilimcisi Meksika deneyi ile Kemalist Türkiye arasında paralellikler kuruyorlar mıydı?

Modern Türkiye’yi yaratan hareket nasıl 1908 devri-

49 Bu konuda Bkz. Gilles de Staal, “Echec de réformes”, *Le Monde Diplomatique*, Ekim, 1994.

50 *Le Monde*, 14 Şubat 1995. Kongre asgari ücreti 70 realden (yaklaşık 3.6 milyon TL) 100 reale çıkarmayı kanunlaştırmıştı.

51 A. Touraine, *Le Monde*, 27 Ocak 1995.

52 *Le Monde*, 8 Şubat 1995.

miyle doğduysa, çağdaş Meksika da 1910'da başlayan bir devrimci hareketle kuruldu. Türkiye'de CHP yönetimindeki tek parti otoritarizmine Meksika'da Kurumsal Devrimci Parti'nin paternalist idaresi tekabül ediyordu. Her iki ülke de 1930'ların krizli yıllarını, pozitivist bir elitin koruyucu iktisadi politikası ve devletçi girişimleriyle aştılar. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye radikal solu sıkı bir kontrol altına alarak biçimsel planda demokrasiye geçerken, Meksika Kurumsal Devrimci Parti'nin, Perulu romancı Llosa'nın "tam bir diktatörlük" olarak nitelediği yönetimini günümüze kadar sürdürdü.

Meksika ile Türkiye arasındaki benzerlikler yapısal alanda da kendini göstermektedir. Meksika rejimi Zapata liderliğindeki yoksul köylü hareketleriyle 1910'dan itibaren çatışmış ve 1930'larda toprak ağalarının gücünü kırmak için toprak reformuna gitmişti. Meksika'nın, Maya uygarlığının torunları olan yerlileri eritme politikası günümüze kadar sürmüştür. 1910'da ülkede İspanyolca bilmeyen yerlilerin oranı % 13 iken, 1950'de bu oran % 3.64'e inmişti. Bununla beraber Meksika'nın güney ucundaki Chiapas eyaletindeki ayaklanmanın gösterdiği gibi, sorun henüz çözülmemiştir: Tıpkı Türkiye'nin güneydoğusunda zaman zaman patlak veren Kürt sorununun hâlâ çözülmemiş olması gibi.

Meksika'nın himayeci ve devletçi iktisat politikası İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra da devam etmiştir. Bu konudaki radikal değişikliğin 1980'lerin başında başladığını ve ABD'deki Reagan'lı yıllarda, Meksika'da yoğun bir özelleştirme furmasına girildiğini görüyoruz. 1982'den bu yana devletin sahip olduğu firmaların sayısı 1555'den 217'ye inmiş, yabancı sermaye yatırımı da 1980'de 10 milyar dolardan 1994'te 70 milyar doların üstüne çıkmıştır.⁵³ Mek-

53 Stanley A. Weiss, "Toward Mexican Democracy", *International Herald Tribune*, 9-10 Temmuz 1994.

sika'daki bu yapısal değişiklikler Miquel de la Madrid zamanında başlamış, fakat esas itibariyle, *The Economist* dergisinin “hiç kuşkusuz yirminci yüzyılın en büyük adamlarından biri” dediği Carlos Salinas de Gortari zamanında gerçekleşmiştir. Küreselleşme mantığıyla izlenen bu politika, ilk aşamada bütçe açıklarının kapanmasını, enflasyonun % 160'tan (1986), % 9'a (1993) düşmesini ve Meksika'nın NAFTA'ya (“North American Free Trade Agreement”-Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması) girmesini sağlamıştır. Bununla beraber tablo görüldüğü kadar parlak mıdır? Ülkenin güneyinde patlak veren ayaklanma ve iktisadi krize bakılırsa bu soruya olumlu yanıt vermek olanaksız görünüyor.

Meksika'nın neoliberal iktisat siyaseti toplumsal yapıdaki hâlâ yarı feodal niteliğini koruyan büyük tarımsal işletmeleri de (Latifundia) kapitalistleştirme sorununu gündeme getirmişti. Salinas yönetimi, 1992 yılında bir anayasa değişikliğiyle, Zapata hareketinin kazancı sayılan köy komünal mülkiyetini ortadan kaldırmış ve köylülerin küçük toprak sahibi haline gelmelerini sağlamıştı. Fakat Meksika tarım sektörünün NAFTA'ya uyması için komünal toprakların (Ejida) kaldırılması, sonunda birçok köylünün kendilerine verilen küçük toprak parçalarını elden çıkarmalarına ve sefil olmalarına yol açmıştı.⁵⁴ Bu ise Chiapas eyaletinde Zapatistaların ayaklanmasında önemli bir rol oynamıştır.

1982'de başlayan köklü dönüşüm Meksika'da siyasal reformu ve demokrasi sorununu da gündeme getirmiştir. Bu alanda Kurumsal Devrimci Parti, paternalist vesayetine ve ayrıcalıklarına sıkı sıkıya bağlı kalmak istemiştir. Hayek ve Friedman'ın reçetelerine tamamen sadık kalan Salinas “Ruslar siyasal reformlarla başlayarak başarısızlığa uğradılar. Ben Çin yönetimini seçtim: Önce ekonomi, fakat top-

54 J. I. Levinson, “Beyond the Peso, Mexico's Whole Development Strategy is in Crisis”, *International Herald Tribune*, 17 Şubat 1995.

lumsal amacı unutmadan!"⁵⁵ diyordu. Ne var ki ekonomik düzendeki büyük değişim son yıllarda Meksika'nın geleneksel siyasal yapısını da zorlamaya başlamıştır. Bununla beraber Meksika'daki köklü reformlar, ülke tek parti yönetimi çerçevesini kıramadığı için, siyasal rejimi bir kısır döngü içine sokmuştur.

Meksika'da 'devrimci parti' kurumsallaştığı için gerçek devrimciler parti dışında kalıyor ve etkisizliğe mahkûm oluyordu. Bu durum ülkede iktidar almaşığını ortadan kaldırıyor, toplumbilimcilerin "yapısal oportünizm" dediği bir gelişime yol açıyordu. Dünyada devrimci hareketin yükseliş halinde olduğu 1960'ların ortasında, Meksikalı bir toplumbilimci bu süreci çok iyi çözümlemiştir. Bizde de büyük çağırışmalar yapacak nitelikteki bu çözümlemeden uzunca bir alıntı yapmam, umarım okuyucularımı sıkmayacaktır.

P. G. Gonzales'e göre Meksika'da "tüm gelgit içindeki gelişimde sol, özellikle 'Marksist' sol, oportünizmle sektarizm arasında gidip geldi. İktidarın periyodik olarak benimsediği antiemperyalist kavga ve ulusal cephe içindeki ortak eyleme ek olarak, sol, kapitalizmin gelişmesinde de sık sık işbirliği yaptı. Böylece bir 'yapısal oportünizm' ortaya çıktı. Solcuların bir kısmı veya tümü, somut siyasal durumlara göre, en beklenmedik zamanlarda hükümetin ulusal kavgasına katıldılar. Alternatif ise sekterlikti."⁵⁶ Meksikalı düşünüre göre bu duruma solcuların "doktriner ayrılık" kaygısı ile yarı sömürge konumundaki bir ekonominin çözülmesinden doğan devrimci atılımlar arasında bocalamaları yol açtı. Fakat durum şaşırtıcı gelişmeleri de beraberinde taşıdı. Bu gelişmeleri Gonzales şöyle özetliyor:

55 Jean Daniel'den naklen; *Le Nouvel Observateur*, 31 Mart 1994.

56 Pablo Gonzales Casanova, "Mexico: The Dynamics of an Agrarian and 'Semicapitalist' Revolution", James Petras, Maurice Zeitlin (yay.), *Latin America: Reform or Revolution*, ss. 467-485, New York, 1968.

“Solcuların bazı endişeleri yerindeydi. Dünkü Marksistlerden birçoğu bugünün büyük işadamları oldular. Eğer Avrupa kapitalizminin etiği protestanlık idiyse, aynı rolü Meksika'da Marksizm oynadı. Burjuvazi için, burjuvazinin malı bir Marksizm vardı. Meksika'da *Das Kapital*'in kanunlarını uygulayarak servet yapmış bankerlere ve Marksist bir geçmişi olan ve durumlarını kapitalizmin çelişkilerini ileri sürerek savunan tutucu politikacılar rastlamak olağanüstü bir şey değildir.”⁵⁷ Bu satırları okuyanlar Meksika'nın bizden kaç yıl ‘ilerde’ olduğunu kavramakta herhalde güçlük çekmeyeceklerdir. Bunu hâlâ kavramayanlar ise, bugün derin bir kriz içinde bulunan Meksika'ya Amerika'nın açtığı on milyarlarca dolarlık krediye bakarak “Biz Avrupa'nın Meksikasıyız. Amerika Meksika'ya ne yaptıysa, Avrupa da bize onu yapsın”⁵⁸ diyeceklerdir.

Meksika'da bugün yaşanan krizin Türkiye ile büyük benzerlikleri bulunuyor. Buna karşılık her iki ülkenin jeostratejik konumundan doğan önemli de bir fark dikkati çekiyor. Meksika'nın ABD'nin komşusu oluşu, onu sermaye akımları bakımından daha hareketli bir hale getirmiştir. Meksika daima Türkiye'den daha kolaylıkla dış krediler bulmuş, yabancı (genellikle Amerikan kökenli) sermayeye de daha cazip görünmüştür. Bunun her zaman olumlu sonuçlar vermediği açıktır. 1980'lerin başında borçlarını ödeyemez hale gelen Meksika, 1981-1993 arasında dış dünyadan aldığı 131.8 milyar dolar krediyle Latin Amerika'nın en borçlu ülkesi haline gelmiş ve bu durum yeni ve daha derin krizleri hazırlamakta etken olmuştur. ABD'nin ‘yakın yabancı’sı Meksika'ya karşı vesayetçi tutumu daha çok tek parti sisteminin ve devrimciliğin ‘kurumsallaşması’ ile so-

57 ay, s. 483.

58 *Hürriyet* gazetesi yazarı Ertuğrul Özkök'ün yazdığına göre bu tutum, Başbakan'ın “bakan yetkilerine sahip” danışmanı Prof. Emre Gönensay'a aittir, *Hürriyet*, 15 Şubat 1995.

mutlaşmıştır. ABD ve Meksika yönetici zümresi özellikle Marksist muhalefete karşı dikkatli olmuş, onu ‘balyoz hareketleri’ ile ezmek yerine sistemle bütünleştirmeye çalışmıştır. Bu ise daha değişik ve başka türlü vahim bir sorun ortaya çıkarmıştır.

Meksika'nın liberalleşme süreci giderek NAFTA ile bütünleşmesine yol açmışsa da ne kalkınma sorununu ne de siyasal rejim sorununu çözümüştür. Nitekim 1994 sonunda Chiapas'ta Zapatistaların ayaklanması, enflasyonu durdurmuş, bütçe açıklarını kapatmış ve takdirle izlenen bir küreselleşme girişimini bir anda altüst etmiştir. Bu olgu çağımızda kalkınmakta olan ülkelerin, daha da özgül olarak “yeni doğan ekonomi”lerin (emergent economies) temel sorununu Meksika'da yeniden ön plana getirdi. İktisadi kalkınma ile siyasal rejimin (daha doğrusu demokrasinin) problematik ilişkisi nasıl çözümlenmelidir? Başkan Salinas'ın “önce ekonomi” sloganıyla benimsediği seçenek, Meksika'da çökmüyor mu? Bu soruya yanıt aramak için önce Meksika iktisadi gelişimindeki temel bir özelliğe dikkat çekmek gerekiyor.

Meksika'nın ‘kalkınma’sı geniş ölçüde yabancı sermayeye ve özellikle yüksek faizlerden yararlanmak üzere gelmiş kısa vadeli ‘sıcak para’ya bağımlıdır. Bu para bir kriz halinde derhal ülkeyi terk edeceği gibi, peşinden bir kısım ulusal sermayeyi de sürükler.⁵⁹ Nitekim Zapatistaların ayaklanmasından sonra kriz başlamıştır. Uluslararası kapitalizmin ‘kuralsızlaştırılmış’ finans örgüsündeki gelişmeler de bu yönde etkin olmuşlardır. ABD ekonomisinde 1994 yılı başındaki hızlı büyüme eğilimi enflasyon endişesi do-

59 Bkz. “Mexico Under the Volcano”, *The Economist*, 7 Ocak 1995. Belirtildiğine göre, yabancı sermaye pesoya bağlı tahvillerin (cetes) % 70'ine, dolara bağlı tahvillerin de (tesobonos) % 80'ine sahiptir. Meksika 1995'in ilk altı ayında “tesobonos”ların 16.5 milyar dolarlık kısmını ödemek zorundadır. Ayrıca Bkz. *Le Monde*, 21 Şubat 1995 (“sıcak para” için “çözümlerin en kötüsü” denmektedir).

ğurup faiz hadleri yükselince – ve bu tüm 1994 yılı esnasında devam edince – Amerikan dolarları riskli ülkelere çekilip risksiz Amerikan bankalarına yatırılmıştır. Meksika da bundan – krizini derinleştirici yönde – nasibini almıştır.

Politik alanda Meksika krizi, daha önce de değindiğimiz gibi, 1992'de “ejida”yı kaldıran anayasa reformuyla başlamıştı. Bu olgu bir yandan Kurumsal Devrimci Parti içinde buhran yaratırken, tek parti sistemi dışında da yeni bir kutuplaşmaya yol açmıştır. İktidar partisi, hizipleşme süreci içinde kendi adaylarına suikast hazırlayan bir istikrarsızlığa düşmüş, sistem dışında ise radikal sağ ve sol kanatlar oluşmaya başlamıştır.

Milli Hareket Partisi'nin temsil ettiği ve seçimlerde bazı eyalet yönetimlerini ele geçiren radikal sağ, aslında demokratik unsurları da içinde barındırmak isteyen iktidar partisine nispetle daha ödünsüz, daha ‘şahin’ce bir tutumu savunmaktadır. Buna karşılık Zapatistaların ayaklanması “Askomutan Markos” lakabını taşıyan yeni bir lider öncülüğünde Brezilya'da Lula hareketine benzer bir ‘radikal sol’ partiyi ortaya çıkarmıştır. Demokratik Devrim Partisi adını taşıyan ve “özgürlük-demokrasi-adalet” sloganıyla güneydeki “kirli savaş”a karşı çıkan bu hareket yeni (ve gerçekçi) bir sol örgütlenme sorunuyla karşı karşıyadır.⁶⁰ Buna karşı sermaye çevrelerinin hücumu geçmesi ve ABD kökenli bir karalama kampanyasının başlaması şaşırtıcı olmasa gerektir.⁶¹

Görüldüğü gibi küreselleşme süreci ve kriz Meksika siyasal sistemini de sarsmış ve farklı bir kutuplaşmanın yolunu açmıştır. Meksika'nın NAFTA üyesi olması ve ülkede büyük ölçüde ABD sermayesinin bulunması elbette ki Meksika için büyük bir ‘kurtarma’ kampanyasının açılma-

60 *Le Monde*'a göre Askomutan Markos, felsefe tahsil etmiş, Althusser'den etkilenmiş Raphael Guilleu'dür, 14 Şubat 1995.

61 ABD basınının karalamaları ve Zapatista Ulusal Kurtuluş Ordusu'nun yanıtları için Bkz. *Söz*, 18 Şubat 1995.

sına neden olmuştur. Fakat görünüşe göre aslında kurtarıl-mak istenen Meksika olmaktan çok bir kısım Amerikan sermaye çevreleri ve Amerikan bankalarıdır. Bir araya ge-tirdiği elli milyar dolarlık kredi paketiyle Türkiye gibi ül-kelerin ağızını sulandıran bu operasyonun sonuçlarını hep beraber izleyeceğiz. Fakat ABD ve IMF patronajındaki bu anlaşmanın imzalanmasının ertesi günü Meksika borsası-nın %5 düştüğünü gözden kaçırmamak gerekir.⁶² Son ola-rak şunu da ekleyelim: Meksika'ya eğer 50.8 milyar dolar-lık kredi garantisi verildiyse, bunda Meksika'nın tek dü-zenli döviz kaynağı ve ülkenin ulusal onuru durumunda bulunan petrol şirketi Pernex'in de masaya konmasının rol oynadığı unutulmamalıdır.⁶³

Türkiye'ye Gelince

Kalkınmakta olan ülkeler dünyasında yaptığımız gezinti-den sonra Türkiye'de demokrasi sorununa yarım yüzyıllık kalkınma çabaları açısından da bakmanın gerekli olduğu kanısındayım. Burada günümüzdeki durumu da belirleyen ve asıl çözümlenmesi gereken dönem küreselleşme olgu ve ideolojisinin egemen konuma geldiği son on beş yıllık dö-nemdir. Bununla beraber Türkiye'nin yakın tarihinin bu açıdan ve uluslararası ilişkiler bağlamında bir dönemlemesi yapılmadan içinde bulunduğumuz krizin anlaşılamayaca-ğını sanıyorum.

Türkiye'nin çok partili hayata geçişi, yeni bir dünya düzeninin kurulduğu ve azgelişmiş ülkelerin özel bir ilgi konusu olduğu yıllara rastlamıştı. Bu yıllarda oluşan iki blok için Üçüncü Dünya, politik, ideolojik ve ekonomik bir rekabet alanı haline gelmişti.

Türkiye'nin içinde yer aldığı kapitalist blok, son yet-

62 *Le Monde*, 23 Şubat 1995.

63 Pemex'in yıllık döviz girdisi 7 milyar dolardır. Bkz. *Le Monde*, 3 Şubat 1995.

miş yılın sömürgeci terminolojisini terk etmiş, “kalkınma teorileri” üretmeye başlamıştı. Klasik ve neoklasik teorinin sınırlarını aşan bu çalışmalar, kalkınma sorunlarını antropolojik ve sosyolojik boyutlarıyla ele alma eğilimindeydiler. Aslında çoğu liberal iktisatçılar tarafından geliştirilen bu teoriler yer yer insancıl ve cömert bir espriyi de yansıtıyorlardı. Bu alanda yapılan çalışmalar 1950’li ve 60’lı yıllarda Türkiye’de dikkatle izlenmiş ve 1960’tan sonra Türk iktisat politikasını da etkilemiştir.

1950’lerde geliştirilen kalkınma teorileri hiç kuşkusuz birçok yönden birbirinden ayrılıyordu. Fakat hemen hepsinin iki ortak yönü vardı. Bunlardan birincisi az gelişmiş ülkelerin kendi ulusal tasarruflarıyla kalkınamayacakları, ileri ülkelere -yardım ve kredi şeklinde- kaynak transferine muhtaç olduklarıydı. Bu fikir, İkinci Dünya Savaşı demokrasilerin zaferi ile bitince, tüm dünyaya yayılmış, hatta Birleşmiş Milletler Genel Kurulu 1960’ları “kalkınma onyılı” ilan etmişti. Bu bağlamda geliştirilen plana göre gelişmiş ülkelerin her yıl milli gelirlerinin yüzde birini az gelişmiş ülkelere transferi öngörülüyordu.⁶⁴

İkinci ortak tema iç tasarrufların ve dış transferlerin kullanım biçimiyle ilgiliydi. Burada en liberal iktisatçıların bile az gelişmiş ülkelere devletin yönetici müdahalesini önerdiklerini, plan ve programcılığı savunduklarını görüyoruz. Elbette söz konusu planların Sovyet tipi planlama ile hiçbir ilgisi olmadığını dikkatle vurguluyorlardı. Fakat az gelişmiş ülkeler için hiç kimse piyasa mekanizmalarına ve Adam Smith’in “görünmez eli”ne inanmıyordu. Kaldı ki bu dönemde ileri kapitalist ülkelere neoklasik ‘tam istihdam’ fiksiyonu Keynesçi devlet müdahalelerine ve sosyal demokrat nitelikli uygulamalara yerini terk etmişti. Geliş-

64 Jan Tinbergen, *International Economic Integration*, Londra, Amsterdam, 1965. Tinberger’in naklettiğine göre bu transfer 1960’ta 8 milyar dolar, 1970’te ise 12 milyar dolar civarında olacaktır, s. 93.

mekte olan ülkelerdeki devletçilik zorunluluğunu ülkemizde de etkili olan bir iktisatçı, H. B. Chenery şöyle ifade etmiştir: “Az gelişmiş memleketlerde yatırımların daha büyük bir kısmı doğrudan doğruya devlet tarafından yapıldığı gibi, geri kalan kısmı üzerinde gümrük politikası, döviz kontrolü vb. gibi yollarla devletin tesiri, umumi bir gelişme politikası olsun olmasın, daha fazladır. O halde az gelişmiş memleketlerin çoğu için asıl mesele ‘devlet kaynakların dağılışı prosesine müdahale etsin mi etmesin mi?’ meselesi değildir. Bu müdahale esasen mevcuttur. Asıl mesele, çeşitli müdahale yollarının daha müessir olması için nasıl tedbirler almak gerektiği meselesidir.”⁶⁵ Chenery, bu önlemleri bir “planlama” çerçevesinde düşünmektedir. Burada işaret edelim ki kalkınma sorununun W. A. Lewis, N. Nurkse gibi diğer liberal kuramcıları da 1950’lerde “kısmi plancılığı”⁶⁶ veya “tutarlı ve kapsamlı bir programcılığı”⁶⁷ savunuyorlardı.

Planlama uygulaması bizde 1961 Anayasası’nın kabulünden sonra başlayacaktır. Aslında 1950’lerde, özellikle 1954 seçimlerini izleyen yıllarda, Menderes’in yürüttüğü enflasyonist politikanın yarattığı huzursuzluk ortamında planlama fikri geniş bir çevrede kabul görmeye başlamıştı. Hatta 1954 seçimlerinden sonra DP’den koparak Hürriyet Partisi’ni kuran milletvekilleri bir plan taslağı da hazırlamışlardı. Yine bu bağlamda OECD ve Dünya Bankası yetkilileri, plan fikriyle “plan mı, pilav mı?” diye alay eden Menderes’i “kamu harcamalarına ve döviz tahsislerine bir parça mantık katabilmek için”⁶⁸ bir planlama komisyonu

65 Nollis B. Chenery, *Gelişme Politikaları ve Programları*, Çev. Doç. Dr. Nejat Bengül, SBF Yayınları, s. 62, Ankara, 1959.

66 W. A. Lewis, *La théorie de la croissance économique*, s. 397, Payot, Paris 1963, ilk baskı 1955.

67 Ragnar Nurkse, *Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries*, s. 89, Oxford, 1953.

68 Çağlar Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, s. 187, İletişim Yayınları, 1993.

kurmaya zorlamışlardı. Bu girişimler DPT'nin kuruluşuyla bir gerçeklik kazanacak, fakat 'planlı politika' sonraları daha belirleyici olan bir 'kişisel politika'nın gölgesinde gidecek sönecektir.

Aslında bugün yapılan geriye dönük değerlendirmelerde farklı bir terminoloji ön plana çıkmıştır. Günümüzde tek parti rejimine, hatta 1929 buhranının yarattığı planlı uygulamalara kadar uzanan devre, genel hatlarıyla, iki dönem olarak değerlendiriliyor. Bunlardan birincisi, ismi sonradan konmuş olmakla birlikte, 'ithal ikamesi politikası' dönemi; ikincisi ise, Özallı yılları kapsayıcı 'ihracatı özendirici politika' dönemi olarak adlandırılmaktadır. Böyle bir dönemleme girişimi, Türkiye'ye özgü konjonktürel dalgalanmaların da çözülmesi yapılmaması koşuluyla⁶⁹ yerindedir ve Türkiye'nin uluslararası kapitalizm içindeki evrimini de yansıtmaktadır. Ayrıca bu yaklaşım, asıl konumuzu teşkil eden Türkiye'de demokrasinin gelişimini de aydınlatıcı niteliktedir. Bu nedenle önce yine İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan "kalkınma" teorileri ve çabalarıyla ilgili bazı tamamlayıcı bilgiler vermemiz gerekiyor.

Bağımsızlığını erken kazanmış ülkelerde, ismi konmamış olsa bile, daima bir 'kalkınma' çabası olmuştur. Örneğin Latin Amerika ülkelerinde sanayileşme hamlelerinin tarihi geçen yüzyılın ortalarına kadar uzanır. Bizde de Tanzimat'tan sonra devlet eliyle fabrikalar kurma girişiminde bulunulmuştu. Bu tarz 'sanayileşme' çabaları esas olarak ihracat gelirlerine dayandığı için, plansız, hatta bilinçsiz bir şekilde yürütülen bu politikalara "ihracat güdümlü" politikalar denmiştir. Bu gelişimin Latin Amerika ülkeleri açısından tarihçesini yapan bir kalkınma kuramcısı şunları yazıyor: "Latin Amerika'da ihracat güdümlü büyüme, ka-

69 Böyle bir çözümleme için Bkz. Prof. Dr. Korkut Boratav, *Türkiye İktisadi Tarihi 1908-1985*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1993.

baça, on dokuzuncu yüzyıl ortalarında başladı ve 1929 buhranına kadar sürdü. Buradan da 1949 tarihli Prebisch Manifestosu'na kadar yirmi yıl daha devam etti ve sonra Latin Amerika'nın resmi doktrini olmaktan çıktı.”⁷⁰ A. O. Kirschman'ın 1929-1949 arasını bir alt dönem olarak ele alması sebepsiz değildir. 1929'da patlak veren buhran, zaten az gelişmiş ülkeler aleyhine olan dış ticaret hadlerini daha da dengesiz bir hale getirmişti. Bilindiği gibi bu durum Türkiye'yi de etkilemiş ve alternatif politika uygulamalarına yol açmıştı. Kirschman'ın sözünü ettiği manifesto ise 1949'da 'ithal ikamesi'ne dayanan politikalar döneminin başladığını ilan ediyordu.

İthalat ikamesi politikası, iktisadi kalkınmanın kuramsal çerçevesini tartışan iktisatçıları da bölmüş ve Nurkse, Lewis gibi 'dengeli büyüme' tezini savunanlara karşı, kalkınmanın ister istemez dengesizlik yaratacağı ve zaten başka türlü gerçekleşemeyeceği fikri ortaya atılmıştır. Bu fikre göre belli bir sektörde, büyük bir projeyle (veya projelerle) yoğunlaştırılan yatırımlar büyük bir itiş (big push) sağlayacak ve çevresel arz ve talep mekanizmalarını harekete geçirecektir. Kirschman'a göre bu süreçte öncü rol yabancı sermaye oynayacak ve ister istemez dengesizliklere neden olacak bu gelişme “dış tasarruf” sağlanmasına da yol açacaktı.⁷¹ Yine aynı yazara göre “ihracatı özendirici politikayla ithalat ikâmesi politikası aslında birbirine alternatif oluşturmuyorlar(dı); bunlardan birincisi, ikincisinin pratikte gerçekleşmesinin tek yolu(ydu).”⁷² Aynı yıllarda başka bir Amerikalı iktisatçı iktisadi kalkınmayı belli bir hıza ulaşmış bir uçağın havalanması (“take off” aşaması) meta-

70 Albert O. Kirschman, “The Political Economy of Import-Substituting Industrialization in Latin America”, *The Quarterly Journal of Economics*, c. 82, sayı 1, s. 3, 1968.

71 Albert O. Kirschman, *The Strategy of Economic Development*, Yale University Press, 1958.

72 ay, ss. 50, 71, 124.

foruyla açıklıyor ve hazırlayıcı dönemlerin çözümlemesini yapıyordu.⁷³

İthalat ikâmesi politikası 1960'larda ağır eleştirilere uğramaya başlamıştır. Bu politikanın Türkiye'de en bilinçli bir biçimde uygulandığı yıllarda R. Prebisch (1963) ve Celso Furtado (1968) gibi Latin Amerikalı iktisatçılar, ithal ikâmesi politikasının yapay, otokrat ve dünyadan kopuk ekonomilere yol açtığını söylüyorlardı. Daha sonraki gelişmeleri iyi anlamak için bu eleştirileri gözden uzak tutmak gerekiyor. Burada ekleyelim ki söz konusu itirazları nakleden Kirschman, ithalat ikâmesi konusunda çok daha olumlu bir bilanço çıkarmış ve bu politikanın “başarısızlığını ilan etmenin çok abartma” olacağını; çünkü ithal ikâmesi politikasıyla birçok ülkenin yirmi yıl boyunca önemli gelişmeler sağladığını söylemiştir.⁷⁴

1970'lerde kalkınma sorunlarıyla ilgili tartışmalarda ve aranan yollarda teknoloji tipleri ve uyumu sorgulaması da ön plana çıkmış ve bu alanda geniş bir literatür doğmuştur. Bu gelişimi bir Fransız iktisatçısı şöyle betimliyor: “Teknolojinin giderek artan karmaşıklığı, o dönemde az gelişmiş ülkelerin çoğunun, teknik yetersizliklerini sadece kendi olanaklarıyla gideremeyeceklerini düşünmelerine yol açıyordu. Ayrıca zengin devletlerin egoizminin ve uluslararası sanayi firmalarının güçlü olma kaygılarının, sanayi teknolojisinde koruyucu bir sistemi beslediği düşünülüyordu. Modern kapitalist uygulamaların engellenmediği, kitlesel boyutlu sermaye transferi talebi, az gelişmiş ülkelerin daha adil bir uluslararası düzenle ilgili istekleri arasında ön planda yer işgal ediyordu.”⁷⁵ İlginçtir ki bu eğilim uluslararası örgütler tarafından da benimsenmiş ve Türkiye bu

73 W. W. Rostow, *Les étapes de la croissance économique*, Paris, 1962, ilk baskı 1960. Bu eser Türkçeye çevrilmiş ve Odalar Birliği tarafından yayımlanmıştır, 1966.

74 A. O. Kirschman, ay, s. 3.

75 Georges Corm, ay, ss. 61-62.

tartışmaların cereyan ettiği ilk ülkelerden biri olmuştur.⁷⁶ Teknoloji transferi konusundaki tartışma, azgelişmiş ülkelere nasıl bir teknolojinin uygun olacağı konusunda da görüş ayrılıklarına yol açmış ve en ileri teknoloji yanlıları (örneğin A. Emmanuel) ile 'uyumlu teknoloji' yanlıları (örneğin C. Furtado) kıyasıya tartışmışlardır.⁷⁷

Şimdiye kadar, kalkınma sorunsalı çerçevesinde, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki gelişmeleri burjuva iktisadı ve uygulaması açısından -en genel hatlarıyla- gözden geçirdik. 1980'lerin radikal dönüşümüne geçmeden, tabloyu tamamlamak üzere, aynı dönemde Marksist kökenli (veya en azından o iddiada olan) tezleri ve önerileri de hatırlatmak istiyoruz.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gerek komünist blok teorisyenleri gerekse batılı Marksist iktisatçılar azgelişmiş ülkelerin kalkınma sorununa kayıtsız kalamazlardı. Bu konuda birbirinden farklı iki yaklaşım geliştirmişlerdir.

Kalkınmakta olan ülkelerle ilgili Sovyet tezi, somut gelişmelerin ışığında, XX. Kongre'de yapılan açıklamalarda tabanını bulmuştu. Stalin kültüne savaş açılan bu kongrede (1956), Lenin'in farklı koşullardaki ülkelerde sosyalizme geçiş yollarının da farklı olacağına dair tezi ön plana çıkarılmıştı. Daha sonraki yıllarda Sovyetler sistemi, sömürge-likten yeni kurtulmuş ülkelere "ulusal demokrasi" rejimini ve "kapitalist olmayan ve sosyalizme götüren kalkınma yolunu" model olarak sunmuştur.⁷⁸ Barış içinde bir arada yaşama diplomasisinin şemsiyesi altında, bu politika, geniş

76 OECD'nin girişimiyle 1970 Ekim ayında İstanbul'da düzenlenen seminer buna örnek olarak verilebilir. Bkz. E. W. Nawthorne, *The Transfer of Technology*, İstanbul, 1970 semineri, OECD Yayınları, Paris, 1971.

77 Bu konuda çok yankılar uyandırmış bir polemik için Bkz. Arghiri Emmanuel, *Technologie appropriée ou technologie sous-développée...* Paris, 1981. (Eserde Celso Furtado ve Harmut Elsonhans'ın görüşleri de yer almaktadır.) G. Corm'un eseri bu konuda kapsamlı bir literatür içermektedir.

78 *Précis d'histoire du Parti Communiste de l'Union Soviétique*, ss. 324, 372, Moskova, 1975.

bir nüfuz ve manevra alanı bulacak, fakat somut çözümlemelere ve belirli toplumsal güçlere dayanmadığı için bir sürü oportünist dalgalanmalara yol açacaktır. En çelişkili örneğini Nasır sosyalizminden Sedat liberalizmine geçişte bulan bu politika, birçok Afrika ülkesinde, Pakistan'da, Hindistan'da, Baas ve Cezayir sosyalizmlerinde de çelişik gelişmelere zemin teşkil etmiştir. Bununla beraber, 'kapitalist olmayan kalkınma yolu'nun objektif bir değerlendirmesinin henüz yapılmadığı söylenebilir. Bu yöndeki çabalar, günümüzde, 1980'lerin radikal liberalizminin yozlaştırıcı etkileri ve deforme edici optiği altında değerlendiriliyor. Bu konuya birazdan tekrar değineceğiz. Burada şunu eklemekle yetinelim ki 'kapitalist olmayan kalkınma yolu' Türkiye'de geleneksel devletçilik yanlılarına ve sosyalistlerin önemli bir kesimine uygun düştüğü gibi, Süleyman Demirel'in muhafazakâr yönetiminde Türk-Sovyet işbirliğine yol açan belirli uygulamalara da olanak sağlamıştır.

Sovyet modelini reddeden bazı Batılı Marksistler de devrimci hareketin yükseliş yıllarını oluşturan 1960'larda kalkınma konusunu tartışmışlar ve farklı bir yaklaşım getirmişlerdir. Dünya ticaret hadlerinin, genellikle hammadde ihracatına dayanan az gelişmiş ülkelerin aleyhine değiştiği olgusundan ('eşitsiz değişim'den) hareket eden bu yaklaşım, 'merkez'e (metropol) karşı 'çevre' (périphérie) çelişmesine dayanan ve 'çevre'nin çıkarlarını korumaya yönelik bir strateji geliştirmiştir. Ülkelerin üretim yapılarından değil de değişim ilişkilerinden hareket eden bu yaklaşım, Üçüncü Dünyacı ideolojinin önemli bir boyutunu oluşturacaktır. Türkiye'de de 1970'lerde epeyce yandaş bulan bu model, 1980'lerde gerek neoliberalizmin yükselişi gerekse Üçüncü Dünya'daki birçok şanssız gelişme sonucu inandırıcılığını yitirecek, hatta (Fransa'da olduğu gibi) bazı ünlü toplumbilimci ve tarihçiler bildirilerle bu akımı kınayacaklardır.

Türkiye ile ilgili somut çözümlemeye geçmeden, bu genel açıklamamızdan çıkan şu sonucun altını çizmek istiyoruz: İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bloklararası bir rekabet alanı haline gelen Üçüncü Dünya'da uygulanmaya konan 'kalkınma politikaları', ilhamlarını ister liberalizmden ister Marksizmden (Sovyet ve Batılı varyantlarıyla) almış olsunlar, 'devletçi' bir politikada somutlaşıyorlardı. Bu politikalar farklı ülkelerin konumlarına göre değişen 'kamu sektörleri' yaratmışlardır. Zaman zaman 'sosyalizm' ile eşanlamlı ya da en azından uyuşma içinde gösterilen bu sektörler aslında yerel burjuvazileri destekleyici ve siyasal iktidarları yozlaştırıcı bir yönde kullanılmıştır.

Kökeni daha gerilere giden, fakat en 'planlı' uygulaması 1962-1980 yılları arasında izlenen 'ithal ikâmesi' politikası, Türkiye'de yerini 1980'den sonra 'ihracat güdümlü' politikaya terk etmiştir. Uluslararası planda, daha anlamlı bir biçimde "yapısal uyum" (structural adjustment) reformları olarak isimlendirilen bu politika, 12 Eylül askeri rejimiyle desteklenmiş ve Özallı yıllara damgasını vurmuştur.

Yapısal uyum politikası, aslında, kalkınmakta olan ülkeleri aşan ve dünya ekonomisinin bütünleşmesini (küreselleşmeyi) hedef alan neoliberal politikadır. Fakat kalkınmakta olan ülkeler, söz konusu bütünleşmeyi sağlamak için çok daha radikal ve sancılı reçetelerle karşı karşıya kalmışlardır. Türkiye'de de yakından tanıdığımız bu operasyon, daha önceki 'devletçi' politikaya tam bir reddiye biçiminde düşünülmüş ve sahneye konmuştur. Bunun araçları, ülkeyi uluslararası rekabete hazırlayacak şekilde, faiz ve döviz kurlarının serbest bırakılması, gümrük hadlelerinin tedricen indirilmesi, kamu ekonomik sektörünün özelleştirilmesi ve ücretlerin kontrolüdür. Sonunda vahim bir krizle noktalanın bu yeniden yapılanma politikası ülkemiz iktisatçıları tarafından ayrıntılı bir biçimde betim-

lenmiş ve eleştirilmiştir.⁷⁹ Vahşi kapitalizmin kurallarından başka bir şey tanımayan ve diğer tüm kuralları yok eden bu politikanın (dérèglementation) toplumsal tahribatı da ayrıca çözümlenmiştir.⁸⁰ Sonuç odur ki Batı'da 'temiz eller' arayışına yol açan bu politika, Türkiye'de henüz kirli ellerin pençesinden kurtulamamıştır. Bu konuda yazılanlara ve herkesin gözü önünde cereyan eden olaylara eklenecek bir şey olmadığı için devlet yapımız ve siyasal rejimimizle ilgili kısa bir çözümleme yapmaya çalışacağız.

Türkiye'de Devletin Yeniden Yapılanması

1980'lerde dünya düzenindeki dönüşümü değerlendiren Marksist bir Fransız iktisatçısı şunları yazıyordu: "1980 yıllarındaki değişimler o kadar büyük oldu ki birçok bakımlardan başka bir kapitalist sisteme, bir çeşit küreselleşmiş devlet liberalizmine geçtik."⁸¹ Bu dönüşüm Türkiye'de siyasal rejimimizin evriminde düşman kardeşler haline gelen iki eski kader arkadaşının isimleriyle simgelenmiştir: Süleyman Demirel ve Turgut Özal.

Aslında Demirel'le Özal'ın gerek siyasal hayata giriş biçimlerinde gerekse formasyonlarında ve dünya görüşlerinde büyük bir benzerlik vardır. Her ikisi de askeri bir darbenin yarattığı siyasal kadro boşluğundan yararlanarak yükselmişler, her ikisi de mühendis formasyonlarıyla 'inşacı' bir retorik kullanmışlardır. Aralarındaki en önemli fark, kariyerlerinin, ellerinde olmayan nedenlerle uluslararası kapitalizmin farklı aşamalarına rastlamasından kaynaklanı-

79 Bu konuda Bkz. Prof. Dr. Gülten Kazgan, *Ekonomide Dışa Açık Büyüme*, Altın Kitaplar, İstanbul, 1988. Oğuz Oyan, *Dışa Açılma ve Mali Politikalar*, Türkiye: 1980-1989, V Yayınları, Ankara, 1989. IMF'nin değerlendirmesi için Bkz. George Kopits, *Structural Reform, Stabilization and Growth in Turkey*, IMF, Washington D.C., 1987.

80 Bkz. Prof. Dr. Korkut Boratav, *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1991.

81 Philippe Herzog, *La société au pouvoir*, s. 42, Paris, 1994.

yor.

Demirel, özel teşebbüsçü söylemine rağmen devletçi⁸² ve ‘ithal ikameci’ bir kalkınma politikasının uygulayıcısıydı. Ancak Demirel’in devletçiliği ne demokratik ne de halkçı nitelikte olmuş, daha çok günümüzde “popülist” olarak nitelenen demagojik politikaların bir varyantını oluşturmuştur. Günümüzde neoliberal söylemin terörü altında, gerçekten halkçı özlemler de “popülist” olarak damgalandığından bu konuda küçük bir açıklama gerekiyor.

Popülist politikalar, oy kaygısıyla halk sınıflarının taleplerine doğrudan karşı çıkamayan iktidarların, bunları görünüşte karşılayan önlemlere (ücret artışları, destekleme alımları vb.) başvuran, fakat bütçe açıkları ve enflasyonla halkın bir cebine koyduğunu öbür cebinden alan politikalarlardır. Böyle bir politika 1950’lerde Arjantin’de Peron’a, Türkiye’de Menderes’e hatırı sayılır bir karizma sağlamıştı. Menderes, enflasyonist politikasının kurbanlarına, suçlu olarak “muhtekir tüccar”ları gösteriyor. Milli Korunma Kanunu’nu yürürlüğe koyuyor, yapay “vatan cepheleri” kuruyor; Peron ise talihsiz “descamidos”lara Amerikan emperyalizmini işaret ediyordu.

Demirel yönetiminin 1980’e kadar süren ilk döneminin demokratik bilançosu ne olmuştur? Bu konuda tablonun tamamen olumsuz olduğu kanısındayım.

1960’lı yıllar Türkiye’de ‘sol’un çeşitli varyantlarıyla

82 Türkiye çerçevesinde bu politikayı Süleyman Demirel şöyle ifade etmiştir: “Kanaatimizce devletçilik ne sol ne de aşırı bir sol anlayıştır. Beyan şart ki sol veya aşırı sol tarafından kamuflaj olarak kullanılmasın. Sınırları fertlerin teker teker veya bir araya gelerek yapamadıkları, fakat içtimai ve iktisadi ilerlememiz için lüzumlu ve zaruri enfastrüktür tesislerle bu manadaki teşebbüsleri Türkiye şartlarında devletin deruhte etmesi bir zarurettir. Devletçilik bu manada olduğu müddetçe ve meydana getirilen tesis ve müesseseler iktisadi şartlara riayet ederek işletildiğinde memlekete bir yük değildir. Fayda olduğu ve her tesis kendisini savunduğu müddetçe devletçilik Türkiye şartlarındaki bir memlekette pilot rolü oynar.” (3 Şubat 1965). Bkz. Süleyman Demirel, *Yazdıkları ve Söyledikleri*, s. 88, Ankara, 1965.

yükseldiği yıllar oldu. CHP'nin “aşırı sola duvar olmak için” ‘ortanın solu’nun temsilciliğini üstlendiği bu yıllarda AP'nin stratejisi, Türk Ceza Kanunu'nun 141 ve 142. maddelerini hiç ödün vermeden uygulatmaya yönelmişti. Sınıf diktatörlüğü kurmak için propaganda yapmayı ve örgütlenmeyi şiddetli cezalarla yasaklayan bu maddeler o dönemde devamlı tartışma konusu olmuş ve birçok yayına vesile teşkil etmiştir. Bu konuda egemen sınıf sözcülerinin savunması şöyle ifade ediliyordu: Bir rejimin demokratik sayılabilmesi için mutlaka bir komünist partisine gerek yoktur. Birçok Batılı ülkede de fiilen (ya da hukuki engellemelerle) komünist partileri yoktur. Ayrıca iktidara geldikleri takdirde özgürlükleri kaldıracak olan siyasal akımlara örgütlenme özgürlüğü verilemez. Bu mantık, özellikle SSCB çöktükten sonra, bugün birçok kimseye inandırıcı gelebilir. Oysa o dönemi yaşayanların iyice bilmeleri gereken -fakat çoğu kez bilmezlikten geldikleri- başka bir gerçek vardır. O da şudur: Tarihi ve jeostratejik nedenlerle soğuk savaş bunalımcı bir yoğunluk içinde yaşayan Türkiye’de ‘komünist’in sarıh bir tanımlaması yapılmamıştı. Bu bağlamda, demokratik geleneklerden yoksun ve güvenlik elemanları iyi eğitilmemiş bir ülkede yıllar boyu bir antikomünist histeri yaşanmıştır. Bu baskı kimilerini suskunluğa iterken, özgürce örgütlenip demokrasiye entegre olamayan bir sürü genci de illegal eyleme ve şiddete doğru yöneltmiştir. Böylece iç ve dış tahrikçi ajanların serbestçe çalışma olanağı bulduğu bu ortam, ulusal çapta “destabilisation”a da hazır hale gelmiştir. Askeri darbe fikri ve özlemi böyle bir ortamda filizlenmiş ve 12 Mart 1971 darbesi bu ortamda gerçekleştirilmiştir. Burada yakın tarihimizin, henüz belleklerden silinmemiş olan bazı hazin sayfalarını anlatacak değilim. Kısaca şunu söylemek istiyorum: Türkiye’de askeri darbeler, o zamanlar iddia edildiği gibi özgürlüklerin aşırılığından değil, yokluğundan kaynaklanmıştır. Çok

partili hayatta Türk Ceza Kanunu' nun 141 ve 142. maddeleri sadece “sınıf diktatörlüğü”ne karşı değil, aynı zamanda sosyal demokrasiye ve birçok hallerde düpedüz demokrasiye karşı kullanılmıştır. 12 Mart ve 12 Eylül cuntalarının “kurunun yanında yaş da yanar” mantığıyla hapishanelere doldurduğu insanlar arasında ortanın solunda bile sayılamayacak bir sürü insan da yer alıyordu. Yurdun dört bucağında estirilen devlet terörü, hep “demokrasi” adına yapılmış, fakat sadece ülkenin demokratik bir kültür ve espriden ne kadar uzak olduğunu göstermiştir.

12 Mart 1971 askeri darbesi, biçimsel olarak, AP iktidarına karşı yapılmıştır. Ancak burada bir yanlışlığa düşmemek gerekiyor. 12 Mart Muhtırası'yla, sonradan sık sık söylendiği gibi Başbakan Süleyman Demirel “şapkasını bırakıp” gitmemiştir. Parlamento feshedilmediği için, parti grubunun lideri olarak Meclis'te kalmış ve birtakım yapay hükümetlerin ve sıkıyönetimlerin zulmüne ortak olmuştur. Bu durum, derece derece, diğer partiler için de söz konusudur. Fakat hükümeti oluşturan ve bir güç gösterisi karşısında halkın oyuna ihanet eden çoğunluk partisinin sorumluluğu elbette ki farklı bir düzeydedir.

12 Mart askeri rejimiyle işbirliğinde Türk demokrasisinin değişmez figürlerinden olan ve ona bir ölçüde damgasını vuran Süleyman Demirel'in kişisel yeri ve rolü ne olmuştur? Eski AP Başkanı, 12 Eylül rejimini de -doğrusu çok daha güç koşullarda- atlattıktan sonra, şu anda ülkenin en yüce makamını işgal ettiğine göre, bu soru üzerinde düşünmeliyiz.

Başbakan Demirel siyaset söyleminde daima demokrasinin, ulusal iradenin ve özgürlüklerin önemini vurgulamış ve dikta yönetimlerini lanetlemiştir. O kadar ki “sokaklar yürümekle aşınmaz” gibi bazı sözleri aşırı bir hoşgörü örneği sayılmış ve sert bir rejimden yana çevreleri kızdırmıştır. Fakat işin özüne eğilinirse durumun farklı bir yönü

gözden kaçmaz.

Demirel'in siyasi yükselişinin başlangıcı, Türkiye'de uzun bir suskunluk döneminden sonra Marksist sol fikirlerin de sesini duyurmaya başladığı yıllara rastlıyordu. Bütün dünyada yükseliş içinde olan ve halkların özgürlük ve refah özemlerine yanıt vermeye çalışan sola, sağlıklı bir teşhis koymak gerekiyordu. Sola karşı olan devlet adamlarının da, ülkede demokrasinin geleceği açısından, bu konuda açık ve cesur bir tavır alması bekleniyordu. Sol kanadı olmayan bir demokrasi tasavvur edilemezdi ve bütün siyasal akımlar Anayasa'nın himayesinde parlamenter sistemle bütünleştirilmeliydi. Süleyman Demirel bunu yapmamış, bu yönde en küçük bir çaba sarf etmemiştir. Tek parti ve DP döneminden bir "polis devleti" çekirdeği ve boğucu bir antikomünist ideoloji devralan genç ve tecrübesiz bir devlet adamını böyle riskli bir atılımda bulunmadı diye suçlamak haksızlık olabilir. 1960'larda Süleyman Demirel gerçek bir demokrasi öncülüğüne ne fikren ne de liderlik yetenekleri açısından hazırды. Süleyman Demirel'i o dönemin en antidemokratik uygulamalarından sorumlu kılan husus, aslında yapılması gerekenlerin tam aksi yönde bir tutum takınmış olmasıdır. Bu tutum nedir?

Bu tutum, daha önce de işaret ettiğim gibi, bütün ilericici akımları "sol" başlığı altında toplayarak Türk Ceza Kanunu'nun 141 ve 142. maddelerine hedef göstermekte somutlaşmaktadır. Türkiye'de sosyalist milletvekillerinin ilk kez parlamentoya girdikleri 1965 seçimlerinden birkaç ay önce Demirel şunları söylüyordu: "Sol cereyanlar geniş çapta halkımızı huzursuz ve tedirgin etmektedir. Ne isterler? Sol cereyanların maksadı malumdur. Bütün düzeni değiştirmek. Bunu reformculuk ve ilericilik kisvesi altında yapmak isterler. Metodları yalan, iftira ve tezvidir. Maksudları karalama, kirletme ve sindirmedir."⁸³ Bu üslup de-

mokrat bir devlet adamına yakışan bir üslup olmaktan uzaktır. Türkiye solunu daha da radikalize eden, anayasal konumunu korumak isteyen bir partiyi⁸⁴ töhmet altında bırakan ve giderek ülkedeki “destabilisation” ortamını da hazırlayan bir tutumdur. Kaldı ki Demirel bununla da kalmamış, CHP'nin, amacını daha önce belirtmiş olduğumuz ‘ortanın solu’ sloganına da çatmış ve bu parti hakkında şunları söylemiştir: “(CHP) memlekette sol cereyanları önleyeceğiz diye solun dizine oturmuş ve bu cereyanları teşvik etmiştir.”⁸⁵ 1969 seçimleri arifesinde söylenen bu sözler CHP gibi bir partiyi adeta illegal ilan etmektedir. Yine aynı konuşmalarında AP lideri, Bulgaristan, Romanya, Çekoslovakya vb. gibi devletlerin anayasalarından maddeler okuyarak, CHP'nin toprak reformuna yönelik “toprak işleyenindir” sloganının komünist bir slogan olduğunu kanıtlamaya ve CHP ideolojisini ‘halk demokrasileri’ ile aynı paralelde göstermeye çalışmıştır.⁸⁶ Bütün bunlar Demirel'in demokrasi kavramının sınırlarını da göstermektedir. Bu tek kanatlı demokrasi anlayışı 1971 darbesinin ortamını hazırlamakta ve sonuç olarak da 1961 Anayasası'nın sağladığı hak ve özgürlüklerin bir ölçüde budanmasında rol oynamıştır. Daha da kötüsü, 1971 darbesi 12 Eylül darbesinin genel provasını teşkil etmiş ve Türk siyasal hayatını silahlı kuvvetlerin vesayeti altına götüren bir süreci başlatmış ya da hızlandırmıştır. Bu vesayetin en önde gelen mağdurlarından biri de Süleyman Demirel'in kendisi olacaktır.

12 Eylül 1980 darbesiyle beraber Türkiye'de yeni bir dönem açılmıştır. Bu dönemin uluslararası kapitalizmin ‘yapısal uyum’ stratejisine uygun iktisadi önlemler paketi, “24 Ocak kararları” olarak Özal denetiminde zaten ilk ifa-

84 Bu konuda Bkz. Sadun Aren, *TIP Olayı, 1961-1971*, Cem Yayınevi, İstanbul 1993.

85 Süleyman Demirel, *1973'e Bakarken*, s. 235, İstanbul, 1970.

86 ay, s. 248.

desini bulmuştu. Daha sonra yeni bir parti örgütleyerek iktidara da yerleşen Turgut Özal, 'yapısal uyum' politikasını yeni bir siyasal yapılanma felsefesiyle de pekiştirmeye çalışmıştır.

Süleyman Demirel'in, 1961 Anayasası'nın kurduğu kurumsal yapı ile fazla bir sorunu yoktu. Mevcut düzeni ve bunu koruyan kanunları mümkün olduğu kadar tutucu bir biçimde yürütmeye ve uygulatmaya çalışıyordu. Buna karşılık Turgut Özal, bu konudaki yalnızlığına ve kuramsal alandaki yetersizliğine rağmen, "yapısal uyum"u siyasal planda da tamamlama çabasına girmiştir. Aslında bir askeri vesayet tasarımına göre hazırlanmış 1982 Anayasası, yürütme organını güçlendirerek, Türkiye'yi de sarmakta olan neoliberal dalgaya kapıyı aralıyordu. Örneğin 1971 anayasa değişiklikleri ile hükümete "kanun hükmünde kararname" çıkarma yetkisi veren maddeleri, 1982 Anayasası, kullanım olanaklarını genişletmek yönünde değiştirerek bazı temelleri atmıştı. Özal döneminde bol bol kullanılan bu yetkiler hükümet başkanının siyasal felsefesinin biçimlenmesinde rol oynamıştır. Burada belirtelim ki 'kanun hükmünde kararname' sistemi yapısal uyum politikalarının uygulanması için Üçüncü Dünya'da, özellikle Latin Amerika'da genel bir kabul görmüştü. Arjantin'de Carlos Menem, kamu mülkiyeti özel mülkiyet ilişkilerini yeniden düzenleyen yüzlerce kararname imzalamış ve örneği Salinas, Fujimori gibi başka liderler tarafından izlenmişti.⁸⁷

Aslında Turgut Özal'ın, hayli ilkel de olsa, iktisadi politikasıyla uyum halinde bir devlet felsefesi vardı. İktisadi düzeni değiştirmek istediği için kendisini 'devrimci' olarak görüyordu. Fakat bulunduğu kampta bu sözcük tamamen değer kaybına uğradığı için "reformcu" sıfatını kullanmıştır. Özal'a göre "İsmet İnönü, bir nevi son Osmanlı paşası-

87 James Petras, "Paradoxes dans un monde en transition", *Actuel Marx*, sayı 16, 1994.

dır. Atatürk ise, statükoyu değiştirmeye çalışan reformcudur.”⁸⁸ Kendisi (eğer daha iddialı şeyler düşünmüyorduy-
sa) Atatürk'ün izinliydi ve önce ekonomik yapımızı değiştirecekti. 1981 Kasımında İzmir'de topladığı İktisat Kongresi'nde “ihracatı sadece ürettiklerimizi dış pazarlarda satabilmek şeklinde değil, ülkemizin kapalı ekonomiden vazgeçerek topyekün dış âleme açılması olarak anladığı(nı)”⁸⁹ belirtiyordu. Bu fikir küreselleşme ve yapısal uyum politikasının da en basit ifadesidir.

Turgut Özal siyasi felsefesini güçlü (daha amiyane deyimle ‘iş bitirici’) yürütme organı üzerine kurmuştu. Kendisine göre ne sağdaydı, ne de solda! Bu pozisyonunun tarihi kökenlerini de aramış ve şu yorumu getirmişti: “Türk demokratik siyasi hayatında iki ekol var... Biri Cumhuriyet Halk Partisi, diğeri Demokrat Parti... İkisi de İttihat ve Terakki kaynaklı... Biri sağ, biri de sol kanadı İttihat ve Terakki'nin... Biri liberal, biri devletçi... Oysa biz Anavatan'la bu iki ekolün dışında, yeni bir çizgi koyduk. Başarı da kazandık... Demek ki, Allah, Türkiye'ye yeni bir kapı açmaya karar verdi...”⁹⁰ Burada Özal'ın özgün olma iddiasıyla kaderciliğini yan yana buluyoruz.

Turgut Özal ülkenin idari yapısıyla da ilgili çözümler getirmiştir. Dönemin uygulamalarını daha yakından yansıtan ve etkileri günümüze de taşan (hatta kopyacılar da bulan) bu görüşlerini de kısaca nakletmek istiyorum.

Turgut Özal daha iktidara gelirken anayasal bir sorun yaratmış ve bu soruna bulduğu çözüm şekliyle bu alandaki tutumunu açıkça ortaya koymuştu. Bunu kendisi şöyle anlatıyor: 12 Eylül darbesinden sonra kurulacak hükümette Özal'a dış ilişkilerle görevli Devlet Bakanlığı teklif edilmişti. Oysa kendisi Başbakan Yardımcılığı'nı, buna ek olarak

88 Mehmet Barlas, *Turgut Özal'ın Anıları*, s. 118, Sabah Kitapları, 1994.

89 Turgut Özal, *Değişim “Belgeleri”*, s. 70, İstanbul, 1993.

90 M. Barlas, *ay*, s. 43.

Maliye ve Ticaret Bakanlıkları'nı istemiştir. Olayın gelişimi, Özal'ın ağzından, şöyle olmuştur: "Feyzioğlu rahmetlinin ilk reaksiyonu, bu isteklerimin Anayasa'ya aykırı olduğunu söylemek oldu. Ben güldüm... Dedim ki 'İşte kumandanlar burada. Hemen bir şey çıkartıverirler.' Nitekim çıkardılar da... 'Bizim çıkardığımız kanunlar Anayasa'ya aykırı olursa, Anayasa değişmiş farz olunur' dediler."⁹¹ Gerçek siyasal kariyeri böyle başlayan bir insanın daha sonraları "Anayasa'yı delmek"ten söz etmesinde herhalde şaşılacak bir şey yoktur.

Özal iktidarı askeri rejimle zımni bir işbölümüne dayanmıştır. Düzeni korumak, toplumsal talepleri bastırmak işlevi askerlere, iktisat politikası ve bununla uyumlu dış politikayı yürütmek işlevi de Özal'a düşmüştür. 1987'de dahi askerler, bir çeşit Kemalist ortodoksi içinde, Özal'ın hükümet kurma yetkisini bile denetlemişlerse de⁹² Özal bu işbölümünden memnun kalmış ve en küçük kıpırdanışlarda "12 Eylül öncesine dönmek isteyenleri" kamuoyuna şikayet etmiştir.

Turgut Özal kendine düşen alanda "bürokratik geleneği" temsil eden "Mülkiye ekolünü"⁹³ tasfiye ederek otoriter bir mekanizma kurmaya çalışmış, kanun hükmünde karar-nameleri de kullanarak başbakanlığı bir "hizmet bakanlığına" hatta bir "süper bakanlığa" dönüştürmüştür.⁹⁴ Böylece iktisadi alanda tam bir liberallliği benimseyen Turgut Özal, siyasal alanda hiç de liberal olmamıştır.

Özal'ın disiplinli bir tabanda uyguladığı yapısal uyum politikası, benzer birçok ülkede olduğu gibi bir moral çö-

91 ay, s. 9.

92 Özal, askerlerin "1983 seçimlerinden sonra da, 1987'den sonra da Mehmet Keçeciler'in bakanlığını kabul etme"diğini anlatmıştır. Barlas, ay, s. 55.

93 ay, s. 148.

94 Bu konuda Bkz. Kamu Yönetimi Araştırması (KAYA), Mali ve Ekonomik Kuruluşlar Araştırma Grubu Raporu, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara, 1992.

küntüyle beslenerek yürütölmüş ve yolsuzluk söylentileri (ve dosyaları) çığ gibi büyümüşür. Özal'ın yönetim felsefesinin de bunu kolaylaştırdığını söyleyebiliriz. Bu felsefeyi Özal şöyle özetliyordu: “Devlet sistemini Fransa'dan almışız... İdareye Mülkiye ekölü hâkim... Yıllardır, Maliye'de, İçişleri'nde, ve Dışişleri Bakanlığı'nda bu statükocu zihniyet hâkim. Bundan ötürü mekanizmalar da işlemiyor. Her şey tersine kurulmuş. En iyi, en kaliteli adamlar, devlette, müfettiş olarak kullanılıyor. Orta halli, orta karar insanlar ise icrada. Sonuçta devlet ne kendi memurlarına ne de vatandaşlarına güveniyor. Kabiliyetli ve kuvvetli müfettişler orta karar memurların çalışmasını zorlaştırıyor... Herkes bir hata yapmaktan yahut sorumluluk almaktan korkuyor.”⁹⁵ Teftiş sisteminden nefret eden bu zihniyet, daha sonra “benim memurum işini bilir” cümlesinde ifadesini bulacaktır.⁹⁶

Türkiye'de 1980'li yıllarda daha çok “dışa dönük iktisadi gelişme” olarak isimlendirilen yapısal uyum politikasını, mimarı ve başlıca sorumlusunun ağzından özetlemeye çalıştım. Bu politika Turgut Özal tarafından da 1992 İzmir İktisat Kongresi'nde son kez açıklanmıştır. Tarihi bir belge niteliğindeki bu konuşmasında Cumhurbaşkanı Turgut Özal şunları söylüyordu: “1980'li yıllar bütün dünyada ‘ortak bir kanaatler bütününden’ yani devletçi doktrinlerden, ‘yeni bir bütüne’, devletçilik karşıtı mücadeleye girişildiği yıllardır... Yeni görüşte devlet kavramının da mütasyona uğraması kaçınılmazdı.” Daha sonra bireye ve bireysel servete dayanan “güçlü bir devlet”in⁹⁷ savunmasını yapan Özal şunları da ekliyordu: “Ekonomik kalkınma sürecinde devlet fertle rekabete girmez, tersine ona gelişmesini, kal-

95 Barlas, ay, s. 148.

96 Yozlaşma kanalları ile ilgili bir tartışma için bkz. *Marksizm ve Gelecek*, 1994, 4. sayı. Ayrıca bkz. Yalım Erez, “Temiz Toplum, Temiz Politika”, *Ekonomik Forum*, Şubat 1995.

97 M. Barlas, ay, s. 248.

kınmasını kolaylaştıran akılcı hizmetler sunar. *Devlet böyle bir yapılanmaya gitmelidir...*⁹⁸ Burada ilginç bir noktayla karşı karşıyayız. Demek ki “çağı doğru okuduğunu” söyleyen Özal devlet aygıtında gerçekleştirdiği yeniden yapılanmayı yetersiz buluyor ve daha radikal bir düzenleme istiyordu. Özal bunu gerçekleştirecek oyları elde edemediği gibi, bizzat kendi kurduğu partide de iktidarı kaybetmiştir. Aslına bakılırsa yukarıdaki konuşma yapılırken, yani 1990'lı yılların başlarında dünyada yeni bir rüzgâr esmeye başlıyor, neoliberal akımın olumsuz yönleri su yüzüne çıkıyor ve ‘yapısal uyum’ reçetelerinin uluslararası kapitalizmin krizini çözmek şöyle dursun, palyatif önlemlerle derinleştirdiği ortaya çıkıyordu.

Turgut Özal “çağı doğru okumak demek, Türk ekonomisini dünyadaki mukadder gelişmeleri göğüsleyebilecek donatıma kavuşturmak, dünyanın gidişatına senkronize etmek demektir”⁹⁹ diyordu. Bu konuda yaptığı şey Türk ekonomisini daha çok uluslararası kapitalizmin spekülâtif gidişatına “senkronize” etmek olmuştur. Kendi liberal mantığı içinde devlet sektörünü sağlıklı bir biçimde yönetmek ve bu çerçevede özelleştirmeler yapmak yerine uluslararası borç ve kredi mekanizmalarına işlerlik kazandırmayı yeğleyen bu politika, sonunda, 1989 Ağustosunda çıkarılan 32 sayılı kararla Türkiye'yi ‘kumarhane’ ekonomisine bağlamış ve ücret artışlarını artık önleyemeyen bir iktidar, Başbakan Tansu Çiller'in deyimiyle “sıcak para” lehine bir “saadet zinciri” yaratmıştır. Bu konuda 1994 buhranının ve sürekli buhran potansiyelinin yorumu için okuyucularıma iktisat uzmanlarımızın çözümlemelerini öneriyorum.¹⁰⁰ Si-

98 ay, s. 248.

99 ay, s. 248.

100 Prof. Dr. Gülten Kazgan, *Yeni Ekonomik Düzendeki Türkiye'nin Yeri*, Altın Kitaplar, ss. 224-231, İstanbul, 1994. Prof. Dr. Taner Berksoy, Prof. Dr. B. Tuncer, Prof. Dr. E. Soral, *Türkiye'de Ekonomik Bunalım*, TESAV Yayınları, Ankara, 1994. Prof. Dr. Korkut Boratav ve Tuncer Artun'un açıklamaları, *Ekonomik Forum*, Şubat 1995.

yasal yapılanma planındaki gelişmeler ise ANAP Genel Kongresi'nde, 1991 Haziranında Turgut Özal'ın ve aynı yılın Ekim ayında yapılan seçimlerde ANAP'ın kaybetmesi ile yeni bir döneme girmiştir. Turgut Özal'ın ölümü, Süleyman Demirel'in Cumhurbaşkanı seçilişi ve DYP Olağanüstü Kongresi'nde (Haziran 1993) Tansu Çiller'in parti başkanlığına ve oradan da başbakanlığa gelişiyle hâlen içinde bulunduğumuz 'Özal'sız bir Özalcılık' dönemi başlamıştır. Sanıyorum ki Hegel'in tarihte iki kez tekrarlanan olaylar hakkında yaptığı gözlem burada da geçerlidir.

Sonuç: Geleceğe (Korkulu) Bakış

“Demokrasi büyüsünü kayıp mı ediyor?” Yazımızın başında naklettığımız bu soruyu gündeme getiren Michael Kinsley, 1980'li yıllarda “aydınlık otoritarizmi”nin yükselen değer olduğunu söylüyor ve buna en iyi örnek olarak da Çin'i gösteriyordu. Öyle sanıyorum ki, daha önce verdiğim bilgiler çerçevesinde, bu konuda (geçici) bir sentez denemesine girişebiliriz. Ancak burada izlenecek yöntem, siyasal rejimlerdeki dönüşüm ve krizleri, uluslararası kapitalizmin konjonktürel, hatta yapısal değişiklikleri bağlamında değerlendirmek olmalıdır.

Kapitalist sistem İkinci Dünya Savaşı'ndan büyük bir yıkıntı halinde çıkmıştı. Savaşa son anda giren ve onun yükünden büyük ölçüde kurtulan ABD, sağladığı muazzam sermaye birikimiyle Avrupa'yı da kalkındırmak ve kendine yeni pazarlar yaratmak zorundaydı. 'Demirperde' diplomasisi ile yürütülen bu program Marshall Planı ve Truman Doktrini gibi girişimlerde ifadesini buldu.

İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda oluşan blokların rekabet alanı haline gelen az gelişmiş ülkelerde genellikle 'devletçi' bir kalkınma politikası izlendi. Bu devletçiliğin teorik temelleri ve dozu ülkelere göre değişiyordu,

fakat kimse “laissez faire” politikasından yana değildi. Uygulanan kalkınma politikaları ‘ithal ikamesi’ kılavuzluğunda, genişliği ülkelere göre değişen ‘kamu sektörleri’ yarattı. Aynı politikayı çerçeveleyen siyasal rejimlerse ya demokrasi arayışları içinde bocalıyorlar ya da otoriter bir yapı oluştuyorlardı. Anglosakson siyaset bilimcilerinin “vesayetçi demokrasi”, “pretoryanizm” gibi kavramlarla çözümlediği bu rejimlere Türkiye, Hindistan, Meksika, Filipinler gibi ülkeler örnek gösteriliyordu. Amerikalı iktisatçı W. W. Rostov kalkınmayı hazırlayan aşama (“take off”u başlatan birikim) için otoriter mekanizmaları daha uygun görmüştü ve bu konuda verdiği örnekler Japonya’da Meiji rejimi ve Türkiye’de Kemalist tek parti mekanizması ile Sovyet komünist parti sistemleriydi.¹⁰¹ Oysa Rostov kitabını yazarken asıl ilginç gelişme Güney Kore’de cereyan ediyordu. Huntington’a göre Güney Kore, komünist parti modelini kapitalist kalkınma amacıyla -ve başarıyla- kullanıyordu. Sovyetler Birliği’nin aynı yıllarda geliştirdiği ‘kapitalist olmayan kalkınma yolu’ ise Mısır, Cezayir ve bazı Arap ülkeleri ile Irak, Suriye gibi Baas sosyalizmini uygulamaya koyan ülkelerde gerçekleştirilmeye çalışılıyordu.

1970’ler ara yıllar oldu. 1971’de Amerikan dolarıyla altın arasındaki bağ koparılmış, 1973 ve 1978’de iki büyük ‘petrol krizi’ yaşanmıştı. Petrol ülkelerinde biriken yüz milyarlarca dolar, bu ülkelerin ekonomileri bunları massedecek yapıya sahip olmadıkları için “recyclé” olmuş, yani uluslararası bankalar kanalıyla kapitalist sistemle bütünleşmişti. Batı ekonomilerinin durgunluğa girdiği bir dönemde, banka sistemi ister istemez bunların önemli bir kısmını riskli ülkelere (özellikle birçok Latin Amerika ülkesine) kanalize etti.

1970’lerin uluslararası planda tayin edici rol oynayan ikinci önemli olayı da 1978’de Sovyetler Birliği’nin Afga-

101 W. W. Rostow, *ay*, s. 195.

nistan'a müdahalesi ile başladı. ABD o kadar ürkütü ki elinden İncil'i düşürmeyen başkan Carter bile Pentagon'un kredilerini artırdı ve Sovyetler Birliği'ne buğday ve teknoloji satışına ambargo koydu. Reagan'ın 1983'te başlatacağı Yıldızlar Savaşı programının yolu açılmıştı. 1982'de de başta Meksika olmak üzere bazı Latin Amerika ülkeleri borçlarını ödeyemez hale geldiler.

Uluslararası kapitalizmin stratejisi bu koşullarda değişti. 1980'lerin başında Margaret Thatcher'in 'City'nin 'Big Bang'ini hazırlamak üzere"¹⁰² tüm sermaye hareketlerini özgürleştirmesi, Reagan-Volcker çiftinin Yıldızlar Savaşı'nı bütçe açıkları ve hazine bonusu satışlarıyla finanse etmeye başlamasıyla bir araya gelince yapısal uyum politikası fiilen başlamış oluyordu. Yapısal uyum politikası ve bunun yarattığı mali sermaye liberalizmi uluslararası planda "spekülatif balon" denen muazzam fonların serseri mayınlar gibi dolaşmasına, zayıf ekonomilerde büyük tahribat yapmasına ve yeni sömürgeci bağlantılar kurmasına yol açtı. ABD'de bu çerçevede değerlendirilen fonlardan sadece emekli fonlarının altı trilyon dolar civarında olması düşündürücü değil midir?

Uluslararası sermaye hareketlerinin serbestleşmesi ve büyük fonların yüksek faizlerden yararlanmak üzere kısa vadeli işlemlere girişmesi yeni kontrol sistemleri gerektiriyordu. Yeni dönemde güçlenen Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu gibi kurumlara destek olarak, özellikle gelişmekte olan ülkelerin ekonomilerinin durumlarını değerlendiren ve not veren kurumlar da güç kazandı. Moody's ve Standard and Poors gibi kuruluşların "rating diktatörlükleri"¹⁰³ bir sürü hükümetin korkulu rüyası haline

102 François Chesnais, "Défense et illustration de la dictature des marchés", *Le Monde Diplomatique*, Mart 1995. Aynı yazarın ayrıntılı analizi *La mondialisation du capital*, Syros, Paris, 1994 adlı eserindedir.

103 *Le Monde*, 29 Kasım 1994.

geldi. 1993'te kamu açıkları ve Kürt sorununun bunu daha da vahimleştirici perspektifi bağlamında Türkiye'nin notunun iki kez düşürülmesi 1994 krizinin nedenlerinden birini teşkil etti. Son iki yüz yılda dünyada sanayileşmenin genellikle sıfır (bazen menfi) ya da çok düşük faizlerle gerçekleştiği göz önünde bulundurulursa değişimin ne kadar radikal olduğu anlaşılır. Burada belirtelim ki son yedi yıl içinde mali sermayenin yıllık getirisi ABD'de % 8, Batı Avrupa'da % 7, Japonya'da % 2 iken, aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 'doğu halindeki pazarlar'da % 20'nin biraz üstünde oldu.¹⁰⁴ Hatta Meksika ve Türkiye gibi ülkelerde 'saadet zinciri' zaman zaman % 50 faiz sağladı.

1960'lı yıllarda daha önceki dönemin kısır tartışma çemberi kırılmış, Türkiye'nin dünyadaki yeri hakkında ciddi olarak düşünölmeye başlamıştı. Artık kimse, 1950'lerde olduğu gibi, Kıbrıs'ın İngilizlerin, Cezayir'in Fransızların olduğunu söyleyemezdi. Batıda yükselen Marksizm, Vietnam Savaşı, Üçüncü Dünya ölkelerinin antiemperyalist kamplaşmaları, "Türk demokrasisi'nin hiper Tanzimatçı söylemini çürütmüş, hukuken Batı'nın, fakat sosyoekonomik açıdan Üçüncü Dünya'nın bir parçası olan Türkiye'nin çelişik durumunu gözler önüne sermişti. Bu ortamda Türkiye'de Marksist sol bir çığ gibi büyüdü. Kısa zamanda işçi sendikaları, öğrenci ve öğretmen dernekleri, meslek odaları (barolar, mimar ve mühendis odaları, tabip birlikleri vb.), hatta güvenlik kuvvetleri içinde radikal sol eğilimli gruplar oluştu. Oluşmakla kalmadı, bunlar giderek temsil ettikleri toplumsal kesimlerin en güçlü temsilcileri haline geldiler. Türkiye elitinin kremasını ilgilendiren bu yeni duruma tutucu iktidar partilerinin yeni bir tutumla yaklaşması gerekiyordu. O zamana kadar paranoyak bir saplantı ile uygulanmış olan Türk Ceza Kanunu'nun 141 ve 142. maddelerini değiştirmek, hatta yürürlükten kaldırmak lazımdı.

Bir ülke en güzide evlatlarından, sayıları yüz binleri geçen bir kesimi ‘vatan hainliği’ töhmeti altında bırakamazdı. Ne yazık ki yapılan bu oldu ve Türk demokrasisine dinamizm ve özlü tartışma konuları getirecek bir kesimin hukuki sistemle bütünleşmesine izin verilmedi. Tam tersine bunlar, devlet medya sisteminin bir polis medyası gibi çalıştığı bir ortamda illegaliteye itildiler. Sovyet sisteminin çökmüş olduğu günümüzde, geriye bakılarak, yapılan şeyin pek o kadar da yanlış olmadığını düşünenler çıkabilir. Bu konuda iki yanıt verilebilir. Birincisi 1960'larda Türkiye'de yükselen Marksist solun önemli bir bölümü Sovyet modelini reddediyor ve Kemalist bağımsızlığın uzantısında özgür ve adaletçi bir düzen arayışı içinde bulunuyordu. Bunlar devamlı baskı ve karalama kampanyası altında şiddet yöntemlerine itildiler. Belirtilmesi gereken ikinci husus da şudur: Sovyet modeline sempati duyanlar da, bu sistemin çöküşünden sonra, Batı'daki komünist partiler gibi yeni arayışlar içine girecekler, Avrupa'da düzenle bütünleşen sosyal demokrat partilerden farklı bir biçimde muhalefet alternatifleri oluşturmaya çalışacaklardı. Türkiye'de bu yollar tıkanmış, sadece köktendinci ya da Türkçü alternatiflere meydan boş bırakılmıştır. Aslında sorunun belki de bunlardan da önemli bir boyutu daha var. O da 1970'lerde Kürt sorununun ortaya çıkış şekliyle ilgilidir.

Kürt sorunu 1970'lerde, etnik bir sorun olarak değil, Türkiye solunun adaletçi bir düzen arayışı çerçevesinde ortaya çıkmıştı. Bugün sık sık sözü edilen “demokratik çözüm” yukarıda betimlediğimiz koşullarda gerçekleşme potansiyeline sahipti. Sol, bütünüyle, kolektif bir cezalandırmaya uğrarken Kürt kökenliler, özellikle 12 Eylül darbesinden sonra, özel bir muameleye tabi tutulmuşlar ve Türk milliyetçiliği giderek yaygınlaşan bir Kürt milliyetçiliği yaratmıştır.

Kısaca, 1970 yılları Türkiye için kaybolmuş yıllardır.

Bu yıllarda 'Türk demokrasisi', Güney Kore'nin zulmünü uygulamış, fakat kalkınmasını sağlayamamıştır. 12 Eylül rejimi aynı hatayı daha da acımasız yöntemlerle yinelemiş ve Türkiye'yi bugünkü vahim kriz içine sürüklemiştir. 1980'ler yapısal uyum politikalarının uygulandığı küreselleşme yılları oldu. Bu konuda söylenebilecek şeyleri, en genel planda, daha önce söylemiş bulunuyorum. Sonuç olarak şunları eklemekle yetineceğim:

Yapısal uyum politikası, Türkiye'de, Turgut Özal tarafından silahlı kuvvetlerin himayesinde ve plansız programsız bir biçimde uygulandı. Türk ekonomisi, sanayiye güçlendirici ve rekabete hazır kılıcı önlemler alınmadan ve kamu sektörüne bir çeki düzen verilmeden faiz, döviz ve sermaye serbestisi ile dış dünyaya açıldı. Rasyonel bir devlet anlayışına adeta bir allerji duyan ve bunu tüm eylem ve sözlerinde ifade eden Turgut Özal, iktisadi geleceğimiz açısından olağanüstü bir önem taşıyan 32 sayılı kararı da tam bir vurdumduymazlık içinde aldı. Bu konudaki açıklamasını beraberce okuyalım: "1989 Mart'ına gelmeden altın ithalatı serbest bırakıldı. 1989'da konvertibiliteye gittik... En çok hücumu uğradığımız enflasyonun arttığı dönem olan 1988-89'da, hatta mahalli seçim mağlubiyetini aldıktan sonra, inanılmaz derecede o söylediğimiz icraatı yaptık. Yani korkmadan yapılan icraat. Bugün Türkiye bir noktaya gelmişse o riski alabilmektendir. Bu riski almak çok zor. Bizim gibi biraz gözü kara adam lazım."¹⁰⁵ Görüldüğü gibi, Turgut Özal dünya ve Türkiye ekonomisi hakkında sağlıklı

105 M. Barlas, *Turgut Özal'ın Anıları*, ss. 102-103. Dönemin ekonomiden sorumlu devlet bakanı Dr. Işın Çelebi de 32 sayılı kararı överken, olayın öneminin (ve olası sonuçlarının) pek farkında görünmemektedir. Bkz. *Dışa Açık Büyüme ve Türkiye*, ss. 236-237, İstanbul, 1991. 32 sayılı kararın gerçekçi bir değerlendirmesi için Bkz. Prof. Dr. Gülten Kazgan, *Yeni Ekonomik Düzendeki Türkiye'nin Yeri*, s. 206. Kazgan'ın Selçuk Yaşar tarafından yayınlanan bir kitaptan aldığı aktarma 32 sayılı kararın 1994'teki karanlık bilançosunu çıkarmaktadır, ay, s. 231.

bir çözümleme gerektiren bir hayati konuda “gözü kara” bir adamın aldığı ”risk”ten söz etmektedir. Bugün bu politikanın sonuçlarını milletçe yaşıyoruz. Yine böyle bir politikadır ki günümüzde Meksika gibi bir ülkeyi, *Fortune* dergisinin deyiimiyle “satışa hazır” bir ülke haline getirmiştir.¹⁰⁶

Aslında kısa vadeli, spekülatif sermaye akımlarını kontrol eden birçok ülke vardır. Şili ve Uzakdoğu ülkelerinin birçoğu bu kontrolü devamlı uygulamaktadırlar. Ayrıca bu kontrollerin dünya çapında yaygınlaştırılması eğilimi giderek ağırlık kazanmaktadır.¹⁰⁷ Kaldı ki 1990'larda neo-liberal kasırga dinmiş, rasyonel devlet müdahaleciliği ve bu yöndeki önlemler yeniden gündeme gelmiştir. Bugün Türkiye başbakanı şuursuzca ‘Demir Leydi’yi taklide çalışırken, Anglosakson istatistik enstitüleri İngiltere’de Thatcherlı yılların ağır bilançosunu çıkarmışlardır. Buna göre İngiltere’de halkın en müreffeh % 20’lik diliminin milli gelirden aldığı pay, 1979-1992 arasında % 35’ten % 43’e çıkmış, % 60’lık orta sınıf ve fakir halkın payı ise % 42’den % 34’e inmiştir. Bunun dışında İngiliz sanayi üretimi 1992’de, 1979’daki seviyesine düşmüş ve ülkedeki ücretler Avrupa Birliği ortalamasından uzaklaşarak Tayvan ve Güney Kore ortalamalarıyla eşitlenmiştir.¹⁰⁸ Kısaca İngiltere, AB içinde,

106 “Time to Buy Mexico?”, *Fortune*, 6 Şubat 1995. Aslında ABD patronajında Meksika’ya açılan 50,8 milyar dolarlık kredinin amacı, Meksika ekonomisini değil, doları ve dünya mali sistemini kurtarmaktır. Bkz. “Sauver Wall Street”, *Le Monde*, 19-20 Şubat 1995.

107 Bkz. “Capital Punishment, Should Developing Countries Try to Control Shortterm Capital Inflows?”, *The Economist*, 4 Şubat 1994. (Bu konuda Dünya Bankası’nın hazırlattığı bir rapor da mevcuttur. V. Carbo, L. Hernandez, “Macroeconomic Adjustment to Capital Inflows”, 1377 sayılı yazı. Türkiye’de İMBK Başkanı Tuncay Artun da sıcak paraya kontrol getirilmesi taraftarlarındandır. *Yeni Yüzyıl*, 20 Şubat 1995. Bu konuda daha ayrıntılı önlemler için Bkz. Yılmaz Akyüz, “Libéralisation financière, mythes et réalités”, *Revue du Tiers Monde*, sayı 139, s. 549, 1994.

108 *Le Monde* 11 Şubat 1995. Merkezi İstatistik Bürosu’ndan (CSO) naklen verilen rakamlara göre, İngiltere’de 13.9 milyon kişi (nüfusun % 25’i) fakir-

Alman Hıristiyan Demokrat Partisi'nin raporunun da gösterdiği gibi, ikinci sınıf ülkeler arasına düşmüştür. Türkiye gibi, İngiltere'yle ortak referansı olmayan bir ülkedeyse, rejimin 'Cezayirleşmesi' ihtimali tartışma konusudur.

Yapısal uyum politikası, kalkınmakta olan ülkelerde, 1960'larda tartışma konusu olan ve yer yer uygulanan 'güdümlü demokrasi'yi yeniden gündeme getirmiştir. "Asyalılık" adı altında sunulmakla beraber Latin Amerika'ya kadar geniş bir sahada hayat sahası bulan "güdümlü demokrasi", Türkiye'de 1989 seçimlerine kadar belli bir ölçüde uygulanmıştır. Dini ve milliyetçi duyguların seferber edildiği bir ortama ihtiyaç duyan bu 'demokrasi'ler, Türkiye'de sözde laik partileri şimdiye kadar benzeri görülmeyen ölçülerde ödün verme yarışına sokmuştur. Yurttaşların dini duygularına saygı göstermekle bunları oy avcılığı amacıyla istismar etmek arasında bir fark görmeyen dar kafalı politikacıların 'başarı'larını önümüzdeki yıllarda göreceğiz. Fakat kamuyunda gittikçe güçlenen bir eğilim, Türkiye'de şimdiye kadar uygulanan sağ-sol ayrımının giderek anlamını yitirdiğini ve geleneksel parti sistemimizin itibarını kaybettiğini ortaya koymaktadır. Bu gelişim çerçevesinde, çoğu eski solculardan oluşan bir grup aydının başını çektiği bir akım YDH'yi ve liberal burjuvaziyi umut kapısı olarak görürken, zaman zaman sola da akıl vermekten kendilerini alamıyorlardı.¹⁰⁹ Buna karşılık geleneksel sağ partiler ise bir yandan kutsal inançları oy pazarında malzeme yaparken öbür yan-

lik eşliğinin altında yaşamaktadır. Bu oran 1979'da % 9'du. Ayrıca Bkz. Yves Durien, "Plaidoyer pour le secteur public", *Le Monde*, 17 Mayıs 1994.

109 Bu konuda Türk basınında çıkan bazı makalelerin başlıkları yeter derecede aydınlatıcıdır. Bkz. Mehmet Barlas, "Sermaye Yeni Türkiye'nin İlerici Sınıfı Olmalıdır", *Sabah*, 4 Nisan 1995. Ahmet Altan, "Umudumuz Patronlar", *Milliyet*, 24 Ocak 1995. Osman Ulagay, "Solun YDH'si Nerede?", *Milliyet*, 18 Şubat 1995. Hadi Uluengin de şunları yazıyor: "Ülkemizin medarı iftihar modern burjuvaziyi 'şiş göbekli kapitalist'e indirgeyen köhne zihniyet aslında demokrasinin önüne totaliter barikat örüyor", *Hürriyet*, 23 Şubat 1995.

dan da askerleri kazanmak için tehlikeli kombinezonlara girişmekten ya da çağdaş demokrasiyi 'lüks' bulmaktan çekinmiyorlar.¹¹⁰ Bu durumda bugün Türkiye'nin en çok ihtiyaç duyduğu şey tutarsızlıklar ve çelişkiler içinde bocala-yan, fakat yine de alternatifsizmiş gibi görünen sağ cephe- nin karşısında, ilhamını tarihi maddecilikten alan, fakat onu çağdaş dünya ve Türkiye koşulları bağlamında yaratıcı bir şekilde yorumlayan bir birleşik sol partidir.¹¹¹ Neolibe-ral dalganın objektif gerçeğinin giderek daha iyi anlaşıldığı bir dönemde, Doğu Avrupa, Meksika ve Brezilya deneyleri, parti sistemleri açısından da dikkatle izlenmelidir.

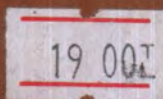
Mart 1996

110 DYP çerçevesinde oluşan askerlere şirin görünme yarışına örnekler verme- yi gereksiz buluyorum. "Çağ atlama", "evrenselleşme" sloganlarının şam- piyonu ANAP'ın bugünkü başkanı Mesut Yılmaz ise şunları söylemektedir: "Bugün maruz olduğu bölücü tehdit karşısında Türkiye Batı ülkelerinin bugünkü çağdaş normlarını uygulama lüksüne sahip değil", *Hürriyet*, 2 Nisan 1995.

111 Kenan Somer'in dediği gibi, Marksist geleneği "gelenekçiliğe düşmeden, yaşamdan koparmadan, bir mezhep öğretisine, bir tarikat ideolojisine dö- nüştürmeden koruyup sürdürmenin yolu, onu aşmaktır", "Parti ve Mark- sizm", *Marksizm ve Gelecek*, sayı 4, 1994.

Taner Timur seksenli, doksanlı yılların gözde eğilimi "küreselleşme"yi tutarlı bir siyasal çerçeve içinde, gerek kuramsal gerek kılğısal bakımdan, eleştirel bir gözle tartışıyor.

Bu bağlamda, "demokrasi krizi", yeni liberalizm, "sivil toplum", "İkinci Cumhuriyet", köktendincilik, Kürt sorunu, Körfez savaşı gibi güncel konular aynı sağılam büyüteçle inceleniyor.

ISBN 975-533-160-3

9 789755 331607